

THE.
RATNĀVALĪ
OF
S'RÎ HARSHA-DEVA.

EDITED

*With an exhaustive Introduction, a new
Sanskrit Comm., Various Readings,
a literal English Translation,
copious Notes and useful
Appendices.*

BY

M. R. KALE, B. A.,

*Author of 'A Higher Sanskrit Grammar,'
'Sahitya-trasamgraha,' 'A Smaller Sanskrit Grammar,'
&c. &c.*

SECOND EDITION, REVISED.

Sa8N

Har/Kal PUBLISHED BY

GOPAL NARAYAN & Co.,

Booksellers & Publishers,

KALPADEVI ROAD, BOMBAY.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8518

Date 18.3.57.

Call No. Sa 8N

Harkal

All Rights Reserved by M. R. Kole.

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of
India Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay.

AND

Published by V. N. & D. V. Mulgaokar, Proprietors,
Gopal Narayan & Co., Booksellers, Kalbadevi Road, Bomba-

Ans

PREFACE

First Edition.

This edition of Sri Harsha-Deva's *Ratnāvalī* is prepared on the same lines as my edition of the *Nāgānanda* two years ago, with a view to supply the University student with a text-book that will meet all his requirements. Care has also been taken to make the book useful to the general reader as well. A brief but sufficiently exhaustive new commentary in Sanskrit has been written, as there was no suitable ancient comm. available on this play. Another feature of this edition is the Introduction wherein all that has been known of the author and the play has been put together for ready reference and systematic study. The figures of speech and the various technicalities of Sanskrit dramaturgy are not given (except in a few cases) in the Notes, as they are not of much use to junior University students. They are, however, pointed out in the commentary. I have used the editions of Messrs. V. S. Ghate and Joglekar, and the Nirn ed. and the available Calcutta editions, and I am beholden to the editors of all these. But my special thanks are due to Sāstri Nigudkar whose edition was useful to me in writing out the comm., and Prof. Ray's excellent edition of the play from which I got many useful hints. Any suggestions for improvement &c. will be gratefully welcomed.

BOMBAY, June 1921.

M. R. KA'LE.

Second Edition.

This is mainly a revised reprint of the first, with a few changes here and there.

BOMBAY, April 1925.

M. R. KA'LE.

INTRODUCTION.

I. THE SANSKRIT DRAMA.¹

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskrit drama, without a knowledge of which the technical remarks on the construction of the present play here, as well as those made in the Notes, will not be intelligible to the general reader.² Poetry in Sanskrit, from its inherent nature, as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—रूपय् ‘what is capable of being seen or exhibited,’ and नाट्यय् ‘what can only be heard or chanted.’ The drama falls under the first division. ‘Rûpaka’ is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions, which also comprises a subordinate class called *Upa-rûpaka*. The Rûpaka,³ which has *Rasa* or Sentiment for its substratum, is divided into ten classes, viz. नाटकं सप्तकरणं भाणः प्रहसनं हिमः । शायोगसमवकारो वीद्ययेक्षाहासुगा इति ॥ Of the Upa-rûpkas or Minor Dramas there are eighteen species, the most important of which are *Nâtyâ*, such as the *Ratnâvalî*, the *Viddhaśâlabhañjikâ* &c., and *Trofaka*, such as the *Vikramorvaśîya* &c.

Having thus disposed of the divisions into which the whole of the scenic art is capable of falling, we turn to the principle of division among the *Rûpkas* themselves, which is

1 The first two Sections are nearly the same as those prefixed to the *Nâg*.

2 The information given here has been mainly culled from the *Das’arûpaka*. The minor particulars not noticed here will be found in my *Sâhyasârasamgraha* (Nir. Ed.).

3 अवस्थानुकृतिर्निर्णयं रूपं दृश्यते । रूपकं तत्समावेशाहशैव
रसाश्रयम् ॥ D.-R.; रूपयतेऽभिनयैर्यत्र वस्तु तद्रूपकं विद्युः । नाटकायैर्दृश्यविधम्.
Nâtya is another and perhaps a wider term for the drama or the dramatic art, and is so called because it represents the different situations in (the scenes presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of music and dramaturgy, and his work is styled the *Nâtya-Sâstra*. *Nâtya* is also called *Rûpa* inasmuch as it has *dṛśyata* or the capability of being seen, and *Rûpaka* inasmuch as its subject-matter is represented by actors assuming particular characters.

threefold¹—(1) वस्तु or the Plot of the play; (2) नेता or the Hero, and (3) रस or the Sentiment. These three are the essential constituents, nay, the very life-blood, of every dramatic piece. Each of these we shall succinctly deal with in its order.

1 VASTU OR THE PLOT.

Vastu is primarily of two kinds : आधिकारिक or 'Principal' and आसान्धिक or 'Accessory.' The Principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The Accessory is that which appears in furtherance of the main topic, and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds, viz., *Patiākā* and *Prakarī*. *Patiākā* or 'Banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindered (so as to give additional interest to it). It is of considerable length and sometimes extends to the very end of a play. The *Prakarī* is also an episodical incident—of limited duration and minor importance—, one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिंदु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bija*² is the circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results, and which is, as it were, the seed of the plot. *Bindu*³ is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident. *Kārya* is the final object of the plot which being attained the whole is finished. These five are technically called the *Arthaprakṛitis* (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu*, which is thus divided into five classes, may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition, or it may be fictitious, or mixed, i.e. partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nātaka* belongs to the first class, a *Prakarāya* to the second.

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthās*. They are (1) आरम्भ beginning

- 1 वस्तु नेता रसलेखा भेदकः ।
- 2 स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्देतुवाच्च विस्तार्यनेकघा ।
- 3 अवान्तरार्थविच्छेदे विच्छुरच्छेदकारणम् ।

or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न effort, (3) प्राप्त्याशा prospect of success, (4) नियतासि certain attainment through the removal of obstacles, and (5) कलागम obtainment of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Sandhis* or junctures. They are five in number, answering to the five *Arthaprakrtis*, each of which they join with its corresponding stage, viz., पूर्व (Protasis or the opening juncture), प्रतिषुद्ध (Epitasis), गम (Catastasis), अवमर्श (Peripateia), and निर्वहण (Catastrophe), also called उपसंहाति or उपसंहार. Thus *Mukhasamadhi* is the combination of the *Bija* and *A'rambha*, i. e., wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas*. In the *Pratimukha* there is the means (*yatna*) to the chief end, as originally implied by the *Bija* in the *Mukha* which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end, implying a further sprouting up of the original *Bija*. There are impediments, but the main plot gains ground under resistance. The *Avamars'asamadhi* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha*, being accompanied by *Niyatāpti* of the end, but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts, as in the Śākuntala the King's forgetting Śak. after marriage owing to Durvásas' curse. The *Nirvahaṇa* or consummation is the harmonious combination of all the aforesaid parts in the final catastrophe.

The subject-matter, whether historical, fictitious, or mixed, is from its inherent nature capable of a twofold division. It is divided into (1) सूचय, deserving to be suggested or implied only, as being of a dry and otherwise unfit character; and (2) हठयभय, fit to be represented and heard as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways—विश्कम्बामचूलिकाह्वास्याह्वावतारप्रवृत्तिः । (1) For *Vishkambha* see Notes, Act I. (2) *Chūlikā* is the suggestion of some incident from behind the Scenes (नेपर्ये). (3) An अङ्गास्य¹ is one wherein is suggested by the actors at the time of their departure the connexion between the Act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of Kāmandaki and others at the

1 अङ्गान्तपावैरह्वास्यं छिन्नाङ्गस्यार्थमूचनात्

end of the 3rd Act of the Māl.-Mādh. (4) अङ्कावतार¹ consists in implanting the seed of the subject-matter of an Act in the previous Act before it has drawn to its close, so that the Act following is a continuation of the one preceding; e.g., the sixth Act of the Śāk., the germ of which is cast at the end of the fifth Act; Mālav. II. and Māl.-Mādh. II. are other instances. (5) For परेशक see Notes, Act II.

The subject-matter is further divided into three kinds—सर्वभाष्य or प्रकाश, अभाष्य or स्वयम्, and निष्पत्तभाष्य. The last is of two kinds, जनान्तिक and अपवारितक (which are explained in the Notes). Independent of these divisions there is one called आकाशभाषित (आकाशो) or Speech from the Void.

The styles or modes of action (चून्यः) to be followed in a drama are four in number, viz. शूद्धारं कंरेकी वरे साक्षरामर्त्ता पुनः। रसे दैदे च भीमसे वृत्तिः सर्वं मारती॥. Of these the Kaisikī (used in the Nāṭikā) consists of music, dancing and love-sports, assisting the development of Śringāra, and is delightful by that and from the fascinating dresses worn by women. (See S.-D., VI. 124). It has four aṅgas, viz. (1) नर्म or polite pleasantry, (2) नर्मस्कूर्ज (०स्कञ्ज according to D.-R.) or development of Love, (3) नर्मस्कोट or the distant indication of Love, and (4) नर्मशर्म or covert action for the furtherance of love (यथा मालतीमाधवे सखीस्पष्टारेणा माधवेन मालत्या मरणश्चयसायारणम्).

2 NETA' OR THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family, &c.² Heroes are mentioned to be of four kinds, viz. धीरोदात्त, धीरलित, धीरशान्त and धीरोद्रुत. 'Dhīrodattī,' or the Hero of sublime qualities, is one who is magnanimous, patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve, whose high spirit is concealed and who is true to his engagements. We are not concerned with the other three classes of Heroes

1 अङ्कावतारस्त्रङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः । The distinction, however, between an Āṅkāśya and an Āṅkāvatāra, is considered by some as merely imaginary. Viśvanātha actually supplants the latter by Āṅkamukha which he defines as that where in one Act the substance of all the other Acts is suggested.

2 नेता विनीतो मधुरस्यागी दक्षः पिर्यदः । रक्तलोकः शुचिर्गमी रुद्धिर्गमी तिथरो युवा ॥ बुद्धयुत्साहस्त्रिपश्चाकलामानसमन्वितः । शुरो हृदयं तेजस्वी शाश्वच्छुश्र धार्मिकः ॥ भैदेव्यतुर्धा लित्सान्तोऽतीज्ञतैरयम् ॥

here. Each of these Heroes may be of one or other of four sorts. He may be दक्षिण or 'gallant,' i. e., equally devoted to many women, though principally attached to one; or शुद्ध 'sly,' i. e., one who being attached to one lady, covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be यग्न 'bold,' openly making his professions to another, and not ashamed even when reproached; or lastly, he may be अनुकूल 'favourable,' devoted to one Heroine only. The परीरोदात्त Hero has eight manly qualities—शोभा, विलास, माधुर्य, गम्भीर्य, धैर्य, तेजस्, लालित्य and औदार्य.

Among the assistants of the Hero the principal is the पीडिमदि, the hero of the Patākā or episode, clever in diecourse, devoted to his master, and a little inferior to him in qualities. Next comes the विद्वप्तक, his constant companion, whose business consists in the repartees of wit, in helping his friend in his love-intrigues, and thus assisting in the general *dénouement* of the play. The third, and of equal rank with the Vidāshaka, is the विद्वत्, who knows one art only and is thereby useful to the Hero. The Hero thus equipped may still take into his service ministers of state and ministers of religion, ascetics, allies &c., as well as eunuchs, mutes, barbarians (Yavanas) &c. Sometimes there may be a Rival-Hero called प्रतिनायक, who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

The Nāyikā or the Heroine, who must be possessed of qualities similar to those of the Hero, is of three kinds¹. She may be the wife of the hero (स्त्रीया), as Sītā in the Uttar.; or one belonging to another (अन्या or परकीया), or a common woman (सामान्या or सायारण्शी) as Vasanta-eunuch in the Mṛich. The परकीया may be a maiden or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play². The maiden's love, however, better helps the *Rasa*, and is therefore the most favourite theme with many Sanskrit poets. Further divisions and subdivisions of the Nāyikā are not introduced here, as they have very little to do with the construction of the drama. For her

1 स्वान्या साधारणश्चीति नदुणा नायिका त्रिधा।

2 अन्यश्ची कन्यकोद्धा च नायिकाङ्क्षरसे क्षमित्। "We may observe, however, to the honour of Hindu drama, that the *Parakīya* or she who is the wife of another person, is never to be made the object of dramatic intrigue; a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit, of Dryden and Congreve."—Wilson, *Hindu Theatre*, Vol. I., p. 45.

assistants the Heroine may have a सत्त्वी, दासी, धार्त्रीयी, प्रतिवेशिका and others, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero.

3 RASA OR THE SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression of feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic susceptibility by the proper action of the *Vibhāvas* and the *Anubhāvas*, as well as the *Sāttvika bhāvas* and the *Vyabhichāribhāvas*¹. *Bhāva* (भाव) or 'Feeling' is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or of pain, arising from the object under sight. *Vibhāva* (विभाव) or an Excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into (1) *Ālambana*, that which is, as it were, the support or substratum of the *Rasa*—the person or thing with reference to whom or which a sentiment arises—, such as the Hero or the Heroine, and (2) *Uddīpana*, or what excites or enhances (adds to the development of) the sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season, &c.; and beauty, decorations, &c. of the principal characters, in the case of युधार. *Anubhāva* or an Ensuant is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The *Sāttvika* or natural *bhāvas* are a sub-division of *Anubhāva*, and are mentioned as eight in number—स्तम्भप्रलयरोमाज्ञाः स्वेदो वैदर्यवैपथूः । अशुद्धैस्त्रयमित्यष्टौ । The *Vyabhichāris* or the Accessories are those *bhāvas* which are not strictly confined to any *Rasa*, but appearing and disappearing like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. *Sthāyibhāva* (स्थायिभाव) or the Permanent Sentiment² of a composition is one—'the ocean melting all salt into water'—which not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals, converts all of them into its own nature. Now, a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्ग (principal) and अङ्ग (subordinate), a रस may be mixed with one or more of others.

1 विभावेरहमार्द्द्वं साद्विकैर्यामिचारिभिः । आनीयमानः स्थायर्यं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादैर्यमेवभीवस्तद्वावभावनम् । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावयोषक्ततः ॥ आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन त च द्विधा । अनुभावो विकारस्तु भावसंसुचनामन्मः ॥

2 विष्णुरविश्वद्वौ भावेविचित्तयते न यः । आत्मभावं नयत्प्राप्तस्तु स्थायी लवणाकरः ॥

There are eight Sthâyibhâvas, रति, हास, शोक, कोथ, उत्साह, मय, त्रुघुरूपा, and विस्मय on which are based respectively the sentiments—तृष्णार the Erotic, हास्य the Comic, कठण the Pathetic, रोद्धुर the Furious, वीर the Heroic, मयानक the Terrible, बीमरस the Loathsome, and अद्भुत the Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्ति the Quietistic, having शान्ति or tranquillity for its Sthâyibhâva. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these eight sentiments तृष्णार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीमरस and मयानक, and रोद्धुर and कठण are akin to each other, as they proceed from the same condition of the mind. As we are here mainly concerned with the Erotic, that being the prevailing sentiment in most Sanskrit plays, we will say something about it here. तृष्णार is mainly divided into विप्रलभ्य or Love-in-separation and समोग or Love-in-union. The former, the Daśarûpaka sub-divides into two kinds, अयोग the Non-consummation of Marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love after marriage. The former, which arises from the dependent position of one or the other of the parties or through distance or through the intervention of adverse fate, has ten stages, आभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com.; चिन्ता occurs through मान, प्रवास or some such cause; मान 'jealous anger,' arises from a breach in the duties of love (प्रणयमङ्क) and may be on both sides (the Nâyaka, however, is rarely Mânsî). This मान has several varieties such as हेतुपर्याप्ति, आत्मानिकमान &c. It is capable of being dispelled in six ways—साम्ना भेदेन दानेन नरयुपेक्षारसान्तरे:—and is called गुण, लघु or मात्रम् according to the greatness or the smallness of the effort required to make the Nâyikâ give it up. समोग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company, engaged in looking at each other, kissing each other &c.

4 THE GENERAL CONDUCT OF THE NÂATAKA.

Every dramatic piece opens with a Prelude or Prologue (प्रस्तावना) which is itself introduced by what is called the Nândî. This Nândî according to some must suggest the gist of the whole plot. The Sâtradhâra may sometimes retire after the recital of the Nândî, in which case another actor, called स्थापक (for he establishes as it were the topic of the play), takes his place. In the Prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy, &c., the Sâtradhâra or the Sthâpaka suggests the sub-

ject in the form of the Bija, or by a simple beginning, or by naming the character about to enter, as in the Śākuntala. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhāratī Vṛitti. The प्रस्तावना is of two kinds—(1) परोचना as in the Ratn., and (2) आमुख, in which the Sātradhāra holds conversation with the actress or his assistants, bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds, of which one is प्रयोगातिशय. When the entry of a character is directly indicated by the Sātradhāra, saying 'Here he enters,' that is Prayogatīśaya.

The Prelude being over, the piece is commenced, being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing Sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nātaka may consist of from five to ten acts. The Hero should be of the Dhīrodātta class. The Sentiment should be शृङ्खर or धीर (or sometimes कर्ण), others being introduced as coadjuvants to its development. Nothing should be introduced into the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of Rasa, and introduced by Vish-kambhaka &c, according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskrit plays, and the absence of tragedies in Sanskrit¹. The play should end, as it began, with a Benediction or

1 Wilson observes—"They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute Tragedy in Shakespeare's days ; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy.....The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission ; such a catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected ; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup."

prayer, called the Bharatavâkya, which is repeated by the principal personages and which contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout.

As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in classical Sanskrit, while females and the minor characters speak in the different Prakrit dialects.

The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian Drama are mainly three—(1) its peculiar structure; (2) the absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of languages to be spoken by the characters. The above-mentioned general characteristics of a Nâtaka belong with certain modifications to the other divisions of the Râpaka as well.

Of the Uparâpkas we are concerned here with the Nâtikâ alone. We therefore give below its special features.

The Nâtikâ:—This is defined by the Sâhitya-Darpana as:—नाटिका कलमद्वत्ता स्यात्पूर्णाया चतुरङ्गिका । प्रख्यातो धीरलितस्तत्र स्याक्षायके वृप्तः ॥ स्याइन्तःपुरसंबद्धा संगीतव्यापुताय वा । नवाद्वारागा कन्याक्र नाथिका नृपवंशजा ॥ संप्रवर्तेत नेतास्या देव्यास्त्रासेन शङ्खितः । देवी भवेत्पुनर्जैष्ठापा प्रगलभा नृपवंशजा ॥ पदे पदे मानवती तद्वशः संगमो दयोः । वृत्तिः स्यास्त्रिशिक्षी स्वल्पविमर्शः संधयः पुनः ॥. The Nâtikâ should be based on an invented story, should consist of four Acts, and abound in female characters. Its Hero should be an illustrious King and of the Dhîralalita class. The Heroine should be a maiden of royal family (or a celestial one)¹ newly touched with Love, and should be either connected with the inner apartments (as an attendant of the Queen), or engaged in musical practice. The Hero should proceed in his love affair cautiously from fear of the Queen. The Queen should be a grown-up lady, bold, and also of royal family. She should display her indignation at every step, and the union of the lovers should depend on her consent. The Kaiśiki, with all its four parts, must be the Vṛitti employed, and the Sandhis should be without the Vimarsa (as explained by the comm.). The principal Rasa should be Śringâra.²

1 विद्या चाय मनोहरा । *Das'a-Rûpaka.*

2 गृहारोऽन्ने सलक्षणः । *Ibid.*

The points of difference between a Nāṭaka and a Nāṭikā are:—(1) The plot of a Nāṭaka should be well-known, *i.e.*, derived in its main features from history, while that of a Nāṭikā should be mainly invented. (2) In the former the Hero is Dhīrodātta, while in the latter he is Dhīralalita. (3) While a Nāṭaka should have many males engaged in important affairs, the Nāṭikā should have many females. (4) The former should have one principal sentiment, which may be either शक्ति, or धृति, or करुणा, while the latter should have शक्ति only. (5) A Nāṭaka may consist of five, seven, or even ten Acts; a Nāṭikā of four only.

II. THE POET.

The chronology of Sanskrit literature has been a perplexing problem to scholars and antiquarians, and it is no unusual experience for the serious student to have to face confusing statements and many-sided arguments before he can reach a safe conclusion about even the most famous of Sanskrit authors or their works. The authorship of the three plays, the Priyadarśikā, the Ratnāvalī and the Nāgānanda, has not escaped the common fate, and has provided the speculative critic with a most convenient dumping ground for all kinds of fanciful theories. There are some who doubt, in the first place, whether all the three dramas were written by the same person, and are inclined to differentiate between the author of the Nāgānanda, and that of the Priyadarśikā and the Ratnāvalī. Some have believed that Bāṇabhaṭṭa, the author of the Kādambarī and the Harshacharita, wrote the Ratnāvalī also; while others have put forth with insistence the claims of Dhāvaka or Bhāṣa. Tradition, however, has been consistent in ascribing the authorship of all the three plays to King Śrī-Harsha, or Harsha-Deva, of Kanauj. Scholars have generally accepted this view, and it is one with which, it might be stated at the outset, we are in entire agreement. But questions have been raised about the identity of this Harsha, since it is another common feature of all similar inquiries that they are hampered by a plurality of Sanskrit writers¹ bearing the same, or similar, names and titles. And

¹ Compare in this connexion the existence of a number of poets bearing the names Kālidāsa, Daṇḍin, Rājasekhara, and many others.

the view has even been held that the royal personage was merely a patron, the real author of the plays being some poet at his court, who wrote them and presented them to the public as those of his distinguished benefactor.

It is not easy to unravel this entanglement without clearing the ground before us by examining if there is any internal evidence leading up to any definite statement. Happily we are here on a firmer basis than in the case of other poets and writers, who have not deigned to vouchsafe any information about themselves. The *Prastâvanâ* of the *Râtnavalî* (p. 5) reads—

सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण । अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नाना-
विद्येशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्थ पादपद्मोपजीविना राजसमूहेन उक्तः । यथा
अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृता रस्नावली नाम नाटिका
कृता सा चास्माभिः श्रोत्रपरंपराय श्रुता न तु प्रयोगतो दृष्टा । तत् तस्यैव राज्ञः
सकलजनहृदयाह्नादिनः बहुमानात् अस्मात् चानुप्रहृदया यथावद्योगेण त्वया
नाटयितव्या इति ।.....श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

From this it is clear that, since the time when the play was originally composed, it has been received as the work of King *श्रीहर्षदेव* (or merely *श्रीहर्ष*, if we omit the royal title *Deva*). And this is corroborated by similar Prologues in the two sister-dramas—

(1) **सूत्रधारः ॥ (परिक्रम्य ।) अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नाना-**
विद्येशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्थ पादपद्मोपजीविना राजसमूहेन उक्तः । यथा
अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृता प्रियदर्शिका नाम नाटिका
कृता इत्यस्माभिः श्रोत्रपरंपराय श्रुता न तु प्रयोगतो दृष्टा । तत् तस्यैव राज्ञः
सकलजनहृदयाह्नादिनः बहुमानात् अस्मात् चानुप्रहृदया यथावद्योगेण त्वया
नाटयितव्या इति ।.....श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

—From the *Priyadarśikâ*, Act I.

(2) **सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण । अद्याहं हन्द्रोत्सवे सबहुमाने आकार्ये**
नाना-विद्येशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्थ पादपद्मोपजीविना राजसमूहेन उक्तः ।
यथा अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृते विद्याधरजातकप्रतिनिवर्द्धे
नामानन्दे नाम नाटकं कृतं अस्माभिः श्रोत्रपरंपराय श्रुतं न तु प्रयोगतो दृष्टम् ।
तत् तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्नादिनः बहुमानात् अस्मात् चानुप्रहृदया
यथावद्योगेण त्वया नाटयनव्यमिति ।.....श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

—From the *Nâgânanda*, Act I.

Indeed, as would be apparent on comparison, the three Prologues are almost identical in their wording, and none of the theorists has yet directly challenged their genuineness, or the truth of the information therein conveyed, viz., that the

King-Poet Śrī-Harsha composed the three dramas. In the face of this evidence one is surprised to find Dr. A. B. Keith stating categorically:—"The authorship of the Ratnāvali is disputed, but it is absolutely impossible to decide the question, and the author must remain anonymous." (*Catalogue of Sk MSS. in the Bodleian Library*, Oxford, 1909, p. 39) Our first task, therefore, is directed towards discovering and fixing the identity of this Śrī-Harsha.

There are three¹ well-known Śrī-Harshas known to ancient Indian history. One is the author of the famous नैषधिचरित महाकाव्य in 22 Cantos, who also wrote अर्णवर्णन, स्पण्डनत्रटदासाय, गौडोर्मिकुलप्रशिति, द्वन्द्वप्रशिति, नवमाहसाङ्कुचरिति, विजयप्रशिति, शिवाक्षिसिद्धि and स्थैर्यविचारण. All these works he mentions in the concluding stanzas of the several Cantos of the Naishadhiyacharita, where he describes himself as the son of हीर and मामल्लेदी. In one place² he describes himself, again, as receiving certain favours at the hands of his patron, the King of Kānyakubja. This then is assuredly not the author of the Ratnāvali who is a King with a "पादपद्मोपजीवी राजसमूह." This fact alone is sufficient to disprove the supposed identity of the two. Moreover, the author of the Naishadhiyacharita, if he had written any or all of these three plays, would certainly have glorified himself by including their names, too, in the list which he so persistently presses on our notice. It should be noted, again, that the Naishadhiyacharita is a work of the 12th century,³ and is never quoted in the earlier works on Indian rhetorics, while Dhanika, the commentator of the Dasārūpa, writing at the end of the 10th century, quotes⁴ frequently from all the three plays. The author of the N.-Ch. could not then, evidently, have written them.

Another Harsha was the ruler of Kashmir between 1113 and 1125 A. D., and to him Prof. Wilson attributed the Ratn-

1 There are some minor authors who bore this name (e. g., a Śrī-Harsha who wrote a commentary on the *Gitagovinda*). But they are evidently modern, and none of them was a King.

2 ताम्बूलप्रयासमेव च लभते यः कान्यकुब्जेभारत् N.-Ch. XXII. 155.

3 See Pandit S'ivadatta's Ed. of the poem (*Nirṇayasaṅgara Press*, 1894), Introduction p. 9. This Harsha, the author of the स्पण्डनत्रटदासाय, flourished under King Jayachandra of Kanauj (*circa* 1175).

4 See the English translation of the Dasārūpa in the Columbia Univ. Indo-Iranian Series (New York, 1912), Introduction p. xxxvi.

vail in the early days of Sanskrit scholarship. Here certainly we have a *King Harsha*, but the discovery of the existence of the quotations in Dhanika's commentary has laid this theory finally at rest, and it is now forgotten.

There then remains the King S'ri-Harsha, better known as Harshavardhana, of Kanauj, originally of Thanesar, who must have been the author of these plays, and to whom scholars, both Indian and western, agree in ascribing them.

The reign of S'ri-Harsha or Harshavardhana, from 606 to 647 A. D., was one of the brightest epochs in the history of ancient India. It is an epoch of which we possess detailed and more or less trustworthy records, and the researches of antiquarian scholars have recently made further valuable additions to our knowledge of Harsha's political career, a brief account¹ of which may be given here.

In the latter part of the sixth century the city of Thanesar (in the holy land familiar to the A'ryans as *Kuru-kshetra*) was ruled over by a King named Prabhākaravardhana, whose younger son was Harsha. His elder brother was Rājyavardhana, the crown prince, who ascended the throne in 605 A.D., on the death of his father; but he did not live long to enjoy his accession, having been treacherously murdered by the king of Bengal whom he had sought as an ally in an expedition against the ruler of Malwa. Rājyavardhana having died without leaving an heir, his ministers finally chose Harsha as his successor (October, 606). The wisdom and fitness of this choice were proved soon after by the energy and ability with which Harsha conducted himself in his new position. He first planned a methodical system of conquest (*Dig-vijaya*), with the purpose of bringing the whole land under one political power, *viz.* his own. Within six years he had conquered large parts of the north-western regions and of Bengal, and his military strength at this time can be gauged from the fact that he could put in the field "60,000 war-elephants and

1 The standard account in Sanskrit is the *Harsha-Charita* of Bāga. The account given by Pōrkti Sāstrī in his Marathi Essay on शास्त्र (1911) and the scholarly Introduction in Gujarāti prefixed by Mr. K. H. Dhruva to his Guj. transl. of the *Priyadarśikā* (2d ed. 1917) are also very helpful. Consult especially V. A. Smith's *Early History of India* (3rd ed. 1914) pp. 335-359, from which mainly the above facts have been compiled.

100,000 cavalry." He then reigned for thirty-five years longer, most of which period was passed in peaceful development and the perfecting of the various schemes of administration and in making occasional additions to his already extensive empire. Towards the close of his reign his empire extended over the whole of the basin of the Ganges (including Nepal), from the Himálaya to the Narmadâ, besides Malwa, Gujarat and Sauráshṭra (the modern Kathiawar). His long career of conquest was unbroken save for one defeat, which he sustained in 620 at the hands of Pulakeśin II. of the Chálukya family. The Chinese traveller Houen-Tsang gives an eye-witness's description of his civil administration, with which he was highly impressed. The principal source of revenue was of course land revenue, other taxes being light and negligible. Crimes were rare, and on the whole the people were prosperous and contented. Harsha in after-life was strongly inclined towards the quietistic teachings of Buddhism, and he himself lived like a Buddhist devotee. Rest-houses (*Dharma-s'ālás*), religious establishments, and benevolent and charitable institutions on the model of those of Aśoka, were founded throughout his kingdom. He held religious assemblies, once at Kanauj and again at Prayág, where he freely gave away his wealth in charity. Having conquered Assam (Kámarúpa) he even sent a mission to China, between which country and India there was constant communication in those days. Harsha died in 646 (or 647) without leaving an heir. On his death the throne was usurped by one of his ministers. The removal of his mighty personality soon plunged the country in disorder which rapidly made his compact and solid state soon crumble to pieces.

Harsha was known as चक्रवर्ति-श्रीहृष्ट, or Harsha the Paramount Sovereign. He earned that title for himself by his extensive conquests, and we have seen how, during the forty years of his rule, he devoted his energy to the efficient administration of his wide dominions. Education was developed, and literature and learning flourished under government patronage. Two of the most famous poets at his court were Bāṇabhatta, the author of the Kádambari, and Mayura, who composed the Sáryaśataka. The King himself was a writer of considerable merit. As Mr. Smith says, "Besides a grammatical work, three extant Sanskrit plays and sundry compositions in verse

are ascribed to his pen; and there is no reason for hesitating to believe that he had at least a large share in their composition; *for royal authors were not uncommon in ancient India.*"¹

Taken by itself the reign of Harsha can be compared to that of the great Mogul Emperor Akbar, as regards the universal prosperity of the people, the efficiency of the administration, and the encouragement given to learning and the fine arts. Harsha's autograph has been preserved on an inscription, and those interested might find it at p. 342 of Mr. Smith's *History*. For nearly thirteen centuries, his plays have continued to enjoy an extensive popularity, and have furnished rhetoricians and literary critics with models and illustrations for their canons, their position in Sanskrit literature being very high.

Coming now to the various conflicting theories, we do not think there is any ground for urging that the same hand that wrote the *Priy.* and the *Ratn.* could not have written the *Nâgânanda*, so that it is necessary to provide the *Nâgânanda* with a different authorship. This argument seems to have been based on the general similarity of the subject-matter of the first two plays, and the totally distinct theme of the *Nâgânanda*. That is a very slender reed to rely upon; for nothing can prevent an author from choosing widely different subjects for his works, if he is so pleased. And in the plays themselves there are abundant traces and points of resemblance that leave no doubt as to their all having emanated from the same hand. There are, in the beginning, the प्रस्तावनाः, which agree almost literally with one another; and the घरतवाक्यः at the end have also the same ring of similarity. Many words, sentences and idioms, are common to all the plays, and these we have quoted in the Notes wherever they occur. Many verses are similar in sentiment or in phraseology (of. the verse अपाकृतयेऽनपाकृता &c. which occurs both in the *Priy.* and in the *Nâg.*). The प्रवेशक in *Ratn.* II. resembles the corresponding one in *Nâg.* II. Apart from the resemblance in words, incidents and ideas, the general simplicity of style, and characterization are almost uniform in the three plays, and the reader can hardly remain unconvinced that these plays

¹ E. g., Sûdraka, Vis'âkhadatta, Bhoja, Yas'ovarman, and others. (The Italics in the quotation above are ours).

were composed by the same author, however dissimilar the subject of the Nāgānandā¹ may be from that of the two other plays.

It has been contended with great force and display of ingenuity, that King Harshavardhana did not himself write these plays, but some poet at his court did it for him, and this contention rests on a sentence in the Kāvyaprakāśa of Mammata (Uch. I.)—“श्रीहर्षदैर्यवकादीनामिव धनम् ।” Earning money is stated there to be one of the objects in composing a literary work; and as an instance the case of धावक getting money from श्रीहर्ष is pointed out. The commentator Uddyotakāra explains—“धावकः कविः । स हि श्रीहर्षनाम रत्नावली छत्रं चहु धने लब्धवानेति प्रसिद्धम् ।”; and he is followed in this by some other commentators. In some MSS. of the Kāvyaprakāśa's is found a variant, वाणादीनामिव धनम् for धावकादीनामिव धनम्, and this caught the imagination of the late Dr. Hall, who was the first to attribute the Ratnāvalī to Bāṇa. As it is, the whole of this argument turns upon the explanations of the *commentators* of the Kāvyaprakāśa, whom we need not implicitly follow; for there is another and a more natural interpretation of the passage in question, viz., that Dhāvaka and other poets got wealth from their (royal) patrons as a reward and as a mark of appreciation—and it is not necessary to suppose that authorships were transferred to the patrons in consideration of such gifts. Sensitive and honourable patrons themselves would fight shy of such wholesale transfers.

But, apart from that, there is no evidence whatever, internal or external, to believe that Bāṇa wrote the Ratnāvalī, since his style, as seen in his prose works, is completely removed from that of the dramas. The former is highly ornate and elaborate, the latter is simple and plain. Moreover, why Bāṇa should have sold the dramas only, and retained the Kādambarī, which would have brought him a princely sum of money, would be a puzzle; again, Bāṇa was in sufficiently opulent circumstances, quite beyond the necessity which would drive an impeccunious author to bargain for the

1 As it is well known that Harsha showed a leaning towards Buddhism towards the end of his reign, we can easily suppose that the Priy. and the Ratn. were his earlier works, while the Nāg. marks the beginning of the Buddhistic tenor of his thought-development.

sale of his works including their authorship. Dr. Hall also argued that the presence of the verse द्विपादन्यस्मादपि etc. both in the Ratnāvalī and in the Harshacharita proved Bāṇa's authorship of the former. But no such verse exists in the Harshacharita, and the learned doctor led scholars to follow a wild-goose chase for a time, till the theory came to be abandoned as both hasty and unsound. It was reserved for an enterprising scholar of South India, Mr. Nārāyan Śāstrī, to pursue the seemingly obscure reference to धारक in the Kāvyaprakāśa-passage, and to deduce some very ingenious theories about the authorship of these plays. The learned scholar's conclusions and arguments, if they are proved to be correct, would disturb the chronology of many authors and make it necessary to revise and rewrite the early history of Kāvya literature; but for reasons shortly to be stated, we must say we are unable to concur in Mr. Śāstrī's conclusions. Mr. Śāstrī identifies धारक with the famous poet भास, who is eulogized by Kālidāsa, and thirteen of whose dramas were recently discovered in Travancore; he also identifies the हृषी of the Preludes of these plays with a certain king Vikramāditya whom he places between 552 and 457 B. C.; and he ascribes the authorship of our plays to Bhāsa, a court-poet of this Śrī Harsha-Vikramāditya, thus carrying back the age of the plays by some ten centuries or so !

This edifice of conjecture and theory is based on a quotation given by Mr. Śāstrī as from the कविविमर्श of राजशेखर, which runs as follows :—

भासो रामिलसोमिलौ वरसुचिः श्रीसाहस्राङ्कः कवि—
मेण्ठो भारविकलिदासतरलः स्फन्दः सुबुद्धय यः ।
दण्डी बाणदिवाकरी गणपतिः कान्तश्वर रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य संवैष्टिपि ते ॥
कारणं तु कविवस्थ न संपज्जुलीनता ।
धावकांडपि हि यद्गासः कवीनामप्रियोऽभवत् ॥
आदौ भासेन रचिता नाटिका प्रियरसिका ।
निरीर्थस्य रसज्ञस्य कस्य न प्रियदर्शना ॥
तस्य रत्नावली तूने रत्नमालेव राजत ।
वशस्त्रपक्कमिन्या वक्षस्यत्यन्तशोभना ॥
नागानन्दं समालोक्य यस्य श्रीहर्षविक्रमः ।
अमन्दानन्दभर्तिः स्वस्यमकरोत्कविम् ॥
उदाचरात्रवं तूनभुद्वात्रसंगुम्भिर्कृतम् ।
यद्वीक्ष्य भवभूत्याद्याः पणिन्युनांटकानि ते ॥

शोकपर्यवसानाऽस्य नवाङ्का किरणाचली ।
 माकन्दस्येव कस्यात् प्रदद्याति न निवृतिम् ॥
 भासनाटकचक्रेऽपि च्छके: शुभं परिक्षितुम् ।
 स्वप्रवासवदनस्य दाहकोऽधूल पावकः ॥

Dhāvaka, *lit.* ‘a washerman,’ was a title by which, no doubt, Bhāsa was known, as it is said he was a washerman by profession. But since Bhāsa preceded Kālidāsa, the श्रीहर्षविक्रम in the quotation above cannot be identified with the king Harshavardhana of the seventh century, and hence Mr. Shāstrī discovered an earlier Harsha, from a verse of the Rājataranginī.² Mr. Shāstrī further argued from the similarity in idiom and ideas between the Priyadarśikā and the Mālavikāgnimitra, that the former play of Bhāsa must have served as a model for Kālidāsa’s work. The latest supporter of the theory of Bhāsa’s authorship of the plays is Prof. S. M. Paranjpe³ of Poona.

It is not possible so easily to brush aside the quotation given by Mr. Shāstrī. But the manner in which it was originally offered is highly suspicious, and creates in our mind grave doubts whether such a work as the कर्णितिमर्श, from which those verses are cited, actually exists. And till that work comes to light, no inquiry can profitably be conducted to enable us to form a conclusion directly on the strength of this statement ascribed to Rājaśekhara. Because, when Pandit R. V. Krishnamachariar, the learned editor of the Priyadarśikā in the Vani Vilas Sanskrit Series (Srirangam, 1906) challenged Mr. Shāstrī to produce the source of his information, the latter wrote back in reply that he borrowed the quotation from a friend of his,⁴ and thus the whole thing apparently based on hearsay, came to almost nothing. And therefore it becomes necessary to suspend judgement on other questions arising out of these quoted verses. Prof. Paranjpe, fully conscious of the weakness of Mr. Shāstrī’s position

1 Kālidāsa mentions Bhāsa in the Prologue to his Mālavikāgnimitra.

2 तपानेहसुजायिन्या श्रीमान्दर्शपराभिधः । एकच्छब्दक्रवत्ति विक्रमादिष्य इत्यधूत ॥ Rājatar. III. 125.

3 In an article in Marathi in the monthly *Chitramaya Jagat*, for December 1915.

4 See p. xxvii. of the Sanskrit Bhūmikā of the Priyadarśikā, Vani Vilas Edition.

which was thus rendered quite untenable, passes over that point and tries to argue independently that Bhāsa was the real author of the Nāgānanda. He has picked up similar ideas¹ and grammatical and literary peculiarities,² from the published writings of Bhāsa and the two plays Nāgānanda and Priyadarśikā; and relying on them he endeavours to show that the same hand must have produced all the plays. We must say with reference to this attempt that the learned critic has relied too much on a generous imagination, and he is prejudiced as he starts with a declared purpose to be on the look-out for similar ideas. If we are to apply the same argument, almost any classical work in Sanskrit can be shown to be written by almost any famous poet, as there is bound to be some similarity, more or less, everywhere. Similarity of ideas is to a certain extent common in all works having similar themes; very frequently it arises out of the fact that the works owe their composition to a common source, as in the case of the Pañchatantra and the Hitopadeśa; still more frequently it arises when an author, who is acquainted with the works of his predecessors, deliberately imitates them or unconsciously repeats the ideas and words with which he is familiar. Thus the works of Kālidāsa are abundantly bestrewed with phrases, constructions, similes and ideas from Vālmīki's Rāmāyaṇa. But who will venture to assert that Kālidāsa had a hand in the composition of the Rāmāyaṇa, or *vice versa*? In fact, Prof. Paranjpe has stepped beyond the limits which a cautious critic must always set to such an argument. There is not a shred of evidence to deny King Harshavardhana's authorship of the Nāgānanda. Granting that all these resemblances set forth by Mr. Paranjpe, and many more, do occur, we can at the best argue that Harshavardhana must have read and admired the plays of Bhāsa. To jump at any other conclusion would be unsafe and is most certainly unwarranted. For in

1 *E. g.*, the worship of Agastya; the extreme heat of the S'arad season; the idea of कन्यका हि निर्देषदर्शना भवति (Nāg. p. 17) similar to that of कन्यकादर्शने निर्देषमिति कृत्वा (Bhāsa's Pratijñā-Yaugandharśyaya); the affection of the heroines for trees and plants; the attempt at suicide by hanging; and some others.

2 The most common of these is the recurrence of the phrase आपस्तवत्, which Prof. Paranjpe compares to आनय जड़ at Nāg. p. 118 (variant given in the foot-notes to our ed. of the play).

the first place there is the question of style. Bhāsa's style is comparatively crude and his language more easy-flowing; it must have evidently belonged to an earlier date than the polished refinement of Harsha's works whose style resembles much more that of Kālidāsa. Next it might be urged, though it lacks confirmation, that Harsha might have written these plays on the model of, and as revised or modified versions of, those of his predecessor, Bhāsa, in the same way in which Śídraka wrote his *Myrichchhakaṭīka* on the basis of Bhāsa's *Chárudatta*. But for this we must wait till more plays of Bhāsa come to light, including his originals of Nāg., Priy. and Ratn., if at all he wrote these. But the most convincing testimony, to our mind, to prove that King Harsha of Kanauj wrote the Nāgānanda in the seventh century, is afforded by the Chinese traveller-pilgrim I-Tsing,¹ with which for the present we can safely conclude this brief inquiry into the genesis of our play. He writes:—“King Śílāditya² versified the story of the Bodhisattva Jimatavāhana who surrendered himself in place of a Nāga. This version was set to music; he had it performed by a band, accompanied by dancing and acting, and thus popularized it in his time.”

III. THE PLAY.

(1) THE STORY OF THE RATNA'VALI.

The *Ratnāvalī* or the *Jewel-Necklace*, is a drama in four Acts; it is so named after the Heroine, the Simhala princess Ratnāvalī, whose union with King Udayana of Kanśāmbī forms the theme of the play. In order that the student may fully understand the various points subsequently to be discussed, it is desirable that he should be acquainted with the outline of the plot, which is therefore given below:—

Act. I. After the Benediction (Nāndī), the Sūtradhāra in the Prelude (Prastāvanā) introduces to the audience the play to be enacted, viz. *Ratnāvalī* by King Sri Harshadeva. After this begins the Act proper. King Vikramabāhu of Simhala had a daughter, named Ratnāvalī. A sage (Siddha) had prophesied that whoever would marry her would be a paramount sovereign (Sārvabhauma). Yaugandharāyaṇa, the chief minister of King

1 English Tr. by Takakusu, p. 163.

2 This was one of the titles of King Harshavardhana.

Udayana, heard this rumour, and acting upon it, sought Ratnāvalī in marriage for his master. King Udayana had already a wife, the Queen Vāsavadattā, and for fear of offending her, the request was disallowed by king Vikramabāhu. Thereupon Yauga, got a rumour circulated that Queen Vāsavadattā perished in a fire at Lāvāṇaka. The only objection to the proposed marriage being thus removed. Vikramabāhu gave his consent, and sent Ratnāvalī to Kausāmbī on board a ship. The ship was wrecked in mid-ocean; the princess, however, was luckily rescued by a trader of Kausāmbī while she was clinging to a plank. He recognized her by the Jewel-Necklace (Ratna-mālā, whence her name Ratnāvalī), which she always wore. The minister Yaugandharāyaṇa, to whom the rescued princess was brought by the trader, did not announce her identity, for obvious reasons, but introduced her into the Queen's apartments, where she worked as an attendant-maid, appropriately named Sāgarikā ('rescued from the sea'). In a soliloquy on the stage Yaugandharāyaṇa explains all these previous incidents. The ship which carried Ratnāvalī also carried Bābhṛavya (Udayana's chamberlain) and Vasubhūti (Vikramabāhu's minister) as the escorts of the princess. They, too, were rescued, but they were unaware of the similar rescue of Ratnāvalī. Hence, believing her to have perished, they kept the affair to themselves, and straightway joined the army of General Rumaṇvat, whom Udayana had ordered to lead an expedition against the Kosala country. Thus the only two persons who could have disclosed Sāgarikā's identity were away, and Yaugandharāyaṇa thought that she (Sāgarikā) would be able by means of her uncommon beauty to win Udayana's heart under her assumed name and position as a common maiden; it would then be happier and better to make known her identity as a princess of the royal blood. These plans also are briefly touched upon in Yaugandharāyaṇa's soliloquy. Then enters on the stage Udayana, accompanied by the court-jester (Vidūshaka). They discuss and describe the annual Cupid's carnival which was then in full swing. Then enter two maid-servants, Madanikā and Chūtalatikā, who dance and sing on the stage. The Vidūshaka, too, feels inclined to join them in a spirit of general gaiety. After a little diversion, the maids deliver a message from the Queen to the King, requesting his presence that day in the Makaranda garden. The King and the Vidūshaka accept the invitation and forthwith repair there, where shortly arrives the Queen accompanied by her attendants, Kāñchanamālā, Sāgarikā (i.e. Ratnāvalī) and others. The Queen perceives the necessity of keeping the extremely young and beautiful Sāgarikā out of the sight of her husband, and sends her away on some pretext. But Sāgarikā, who was full of curiosity as to how the Cupid's festival was celebrated in this strange land, hides herself behind a tree and looks on. In the meanwhile the Queen offers worship to Cupid, and then to her husband.

Sāgarikā, who had never seen the King before, feels for him love-at-first-sight, and later, learning that he was the same King Udayana to whom she had been betrothed and sent by her father on board the ship, her love waxes strong. It being evening, the festival closes with the departure of the royal party off the stage.

Act II.

In an Interlude (Praves'akā) two maid-servants announce that the King was to go that day to visit the *Nīcamalikā* creeper with a view to try upon it an experiment which would make it blossom out of season, and that Sāgarikā had gone to a bower of *kadali* plants with painting materials. We are then introduced to Sāgarikā herself who is love sick and diverting her longing by drawing the picture of her lord and looking at it. In this state she is observed by Susampatā, her friend, to whom she had entrusted the cage of the queen's pet bird (a *śrīkā*). A conversation ensues between them in which Sāgarikā confesses her love for the King. A diversion is created at this stage by the news that a monkey had got loose and was frightening women and children. Sāgarikā and the maid Susampatā who was with her, both leave the stage in a hurry; the *śrīkā* flies away from her cage which was broken open by the monkey. Then enters the Vidūshaka with the news of the success of the experiment on the creeper *Nīcamalikā*, which he relates to the King. They then come upon the bird (*śrīkā*) who, parrot-like, repeats in their hearing the impassioned utterances of Sāgarikā which she had listened to, as well as the replies of Susampatā to them. There are no names mentioned, and the King and the Vidūshaka discuss as to whom these words could refer to. They wander about, and come upon the painting hastily left behind by Sāgarikā. The Vidūshaka therein recognizes the King, but neither of them can recognize Sāgarikā whom Susampatā had painted at his side and whom they had not seen before. In the meanwhile Sāgarikā and Susampatā come back for their bird and painting-board; and finding there the King with the Vidūshaka, they listen to their conversation. It soon becomes clear to them that the King too has fallen in love with the unknown maiden (i. e. Sāgarikā) of the picture; Susampatā thereupon introduces her friend to the King. Apprehending a visit from the Queen, Sāgarikā goes away. Then enters Queen Vāsavadattā who catches sight of the painting-board, recognizes her maid therein by the side of her husband, gets angry with the latter who gives evasive answers, and leaves in a huff. The crest-fallen King, thereupon, departs with the Vidūshaka.

Act III.

In an Interlude (Praves'akā) two maid-servants relate how Susampatā has planned to bring about a meeting between the King and Sāgarikā who is to be disguised as the Queen, Susampatā taking

the disguise of the Queen's maid Kāñchanamālā. Then enters the King whom the Vidūshaka acquaints with this scheme. Then they both repair to the place of rendezvous. In the meanwhile the Queen, too, learns of the plot and she also arrives there. The King and the Vidūshaka take her for Sāgarikā (disguised), and address her as such; the King perceives his mistake and tries to reconcile her, but the Queen departs in high dudgeon. Then there comes the real Sāgarikā (dressed like Vāsavadattā), but she proceeds to commit suicide by hanging herself in despair as she suspects the plot might be discovered by her royal mistress. The King now mistakes her for Queen Vāsavadattā, and when he goes with to rescue her, he sees his mistake and is very much rejoiced at having been unexpectedly united with his beloved. But just then the Queen, repenting of her ill-temper towards the King, comes back prepared to be reconciled to him, to find him engaged in paying his attentions to Sāgarikā. The King feels now thoroughly abashed, and the curtain drops on the scene as the Vidūshaka is marched off, bound, along with Sāgarikā, by the Queen who follows both herself.

Act IV.

The Queen circulates a report that Sāgarikā was sent away to her father at Ujjayinī, while she keeps her secretly a prisoner in her palace so as to prevent her being seen by anybody. In an Interlude the maid Susaṅgatā gives to the Vidūshaka the jewel-necklace which was worn by Sāgarikā and which the latter had handed over to her to be given to some Brāhmaṇa as a gift, when she herself despaired of her own life. The Vidūshaka visits his royal master, informs him that Sāgarikā was said to have been sent to Ujjayinī and shows him the jewel-necklace. In the interval news is brought about the success of the expedition against the Kosala country in which Rūṇavat had been engaged. Then enters a magician whose performance the King witnesses; but this is interrupted by the arrival of Babbhavya and Vasubhūti, who were with the army of Rūṇavat, and who had now returned to the capital. Vasubhūti sees the jewel-necklace with the Vidūshaka and recognizes it as the same that once belonged to the Princess Ratnāvalī. He next proceeds to give a full account of the proposed marriage between Ratnāvalī and Udayana, but the narration is interrupted by the commotion caused by the news of a fire having broken out in the royal household. Vāsavadattā is afraid that Sāgarikā (who was a prisoner) might lose her life in the fire, and in her terror she asks the King to save her. The King promptly rushes to the rescue, and brings Sāgarikā safe out of the fire. It is then discovered that the fire was unreal, having been the work of that magician Vasubhūti at once recognizes his princess in Sāgarikā, and then everything is satisfactorily cleared up. Vāsava-

dattā regrets the treatment she gave to her rival, who turns out to be her cousin; Yaugandharāyaṇa enters next to explain his part in the affair; the magician had been sent in by him in order to bring about the release of Sāgarikā. Everyone is happy, and the Queen consents to the long-deferred marriage of Udayana and Ratnāvalī. The play then closes with the customary *Bharatavākyā*, praying for peace, prosperity and contentment all round.

(2) THE SOURCE OF THE PLOT.

It is a noticeable feature of dramatic literature in Sanskrit that few, if any, play-writers have troubled themselves with inventing *entirely* original plots for their plays. Most of them, among whom is our author, have been content to borrow their plots from ancient sources, either from the inexhaustible fund of the great Indian Epics, or from the semi-legendary stories current among the people. The largest collection of these legends, ever made, was probably the *Bṛihatkathā*, attributed to one Gunādhyā. This work, which is supposed to date from the first century A. D., was written in the Pais'āchī¹ language. It is, however, unfortunately no longer extant in the original; but we have two excellent and fairly extensive abstracts of it in Sanskrit both compiled in the 11th century, the *Bṛihatkathāmañjari* of Kshemendra and the *Kathásaritságara* of Somadeva. The latter (which is larger and less condensed than the version of Kshemendra) is a veritable mine of ancient Hindu legendary lore and makes as entertaining reading as the *Arabian Nights' Entertainments*. The originals of the plots of Harsha's three plays would be found in the *Kathásaritságara*. But it is difficult to pass any definite criticism on these originals and the changes worked in them by the poet. For, the *Kathásaritságara* is a later paraphrase, which was not before Harsha, who probably had direct access to the *Bṛihatkathā* itself: and we do not know how far Somadeva has improved upon the *Bṛihatkathā* in minor details.

In our edition of the *Nágánanda* we have given a long extract to show how closely the plot of that play was taken from the *Bṛihatkathā*. The plots of the two plays *Priya-*

¹ "A term applied to a number of low Prakrit dialects spoken by the most ignorant and degraded classes."—Macdonell.

darśikā and Ratnāvalī have also been borrowed from the same source ; but it should be stated that the borrowings here have not been wholesale as in the case of the Nágánanda. The story of the loves of king Udayana of Kauśāmbī and his Queen Vásavadattā seems to have been exceedingly popular in ancient India, as it is referred to by many poets of note, including Kálidása—(who says in his Megh. प्रात्यावन्तीतुदयनकथाकोविद् प्रामद्वद्धान्, प्रयोतस्य प्रियद्वितरं वस्त्राज्ञोऽत्र जहे &c.) and Súdraka (in his Mṛichchh. यौगन्धरायण इवादयनस्य राज्ञः). It is given at length in the Kathásaritságara. As Harsha does not borrow that story we have not given any extracts from it here; the curious student may consult the beginning of the third Lambaka for the same. In the Kathás. is given an account of how Yaugandharáyana, the minister of Udayana, brought about a marriage of his king with Padmávatī. Harsha has taken this broad fact for his basis, and some names (such as पौगन्धरायण, the General रुमण्डत्, वसन्तक, वासदत्ता, कौशाम्बी, लावणक &c.) are common to his play and the original story. But the actual development of the plot, as it runs through the four Acts to the *dénouement*, is practically his own invention. In the Kathás. the princess is the daughter of king Pradyota of Magadha, Padmávatī¹ by name, and it was prophesied by a seer that she was destined to be the wife of Udayana ; but Harsha names her Ratnāvalī and makes her a daughter of King Vikramabáhu of Ceylon. The rumour of Vásavadattā being killed in the Láváñaka fire is common to both the accounts, but the use made of it by Harsha is not in the original and constitutes a novel feature, as also does the prophecy of the sage concerning Ratnāvalī.

In short, while originality of plot has to be denied to our poet, it must be admitted that in the Ratnāvalī his inventive genius and constructive skill shine out so pre-eminently as to make his indebtedness to the original quite insignificant. This has endeared the Ratnāvalī to the later critics and students of the play, and Dámodara-gupta, a poet of the eighth century,

1. The poet Bhāsa, thirteen of whose dramas have been recently recovered, has written two plays on the Udayana and Vásavadattā story, the *Svapnavásavatā* and the *Pratiñdyaugandharáyana*. These follow the original as represented by the Kathás. much more closely than *Ratnāvalī*. Harsha, therefore, does not appear to be indebted to Bhāsa in this respect.

has in his *Kuṭṭanimata*¹ given a detailed summary of the first Act of *Ratnāvalī*, with the encomium—

अशिल्पसंधिवर्णं समावतुर्वर्णयोजनं द्रुताम् ।

निष्ठापरीकृद्दर्श राजांत रत्नावलीरत्नम् ॥ (924)

—which undoubtedly it deserves.

(3) TIME-ANALYSIS OF THE PLAY.

The action of the *Ratnāvalī* is spread over a period of four consecutive days (probably more), roughly according with the four Acts. The time when the action begins is the season of Spring (*cf.* अद्याहृ वदन्तं रत्ने p. 5, प्रयोनस्य द्रुता वसन्त-सप्तः p. 10).

Act I.—begins late in the afternoon of one of the days of the Madana-festival; and this must be the full-moon-day² of the month of Chaitra (इह पूर्ण मधुमासः &c. I. 15). For this is clearly shown by the fact that the moon is described as rising just after the sun has set (*cf.* उद्यताम्बितिरिक्षे पाचे हृचयति दिव् निशानायम् p. 27). The actual events narrated probably take up two hours, when the sun sets and the Act ends (नमस्तः पारे प्रयाते रवे p. 26, संपति परिष्टतमहः p. 27).

Act II. The time of this Act cannot be conclusively ascertained; but that it comes the next day immediately after the events of Act I. is sufficiently clear. For in Act I. Sāgarikā hands over the bird sārikā to Susāmpatā (p. 22); as she has forgotten to take it back, Susāmpatā is shown at the beginning of Act II. as seeking her friend in order to restore the bird to her keeping (p. 29). This must be evidently the next day. The time, though not definitely mentioned anywhere, is probably early afternoon; for it was on that same day (अय p. 29) that the King learnt the कुट्टम-संजननदीहृद from श्रीबलदास, and that must have happened in the morning. Again, Sāgarikā is mentioned as going to the

1 See the ed. of the *Kuṭṭanimata* in Kāvya-māla, Guchchhaka III. (1889) pp. 105–110. Dīnōdara-gupta not only mentions सागरिका, काव्यमाला, the sārikā देवाविनी &c., but actually quotes the verse उद्यनगाम्भिरिक्षे &c. from the first Act of the play.

2 And not the 13th, as supposed by Prof. Jackson; see p. 91 of his article in the *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 21 (1900). For the मृतदीप्ति see p. 9 of our text.

plantain-bower, with a picture-board and painting materials; this must have been in the afternoon, as then alone she could have got leisure to do it. The subsequent events follow consequently without a break, and the Act ends some time *before sunset*, for otherwise a description of sunset would most likely have come at the end.

Act III —begins late in the evening of the next day. Some have imagined that the events of Acts II. and III. take place on the same day, with only an interval of two or three hours between. But this appears hardly likely. For the King is described as being love-sick and in ill-health (न स्तु सागरिका वर्जयत्वा p. 6), and the Queen as sending Kāñchamālā to learn about the condition of his health (अस्त्रयशरीरस्य मर्तुः p. 62). Surely, at least a day's interval is necessary for the King to manifest signs of his indisposition and the Queen to get anxious on his account. The action begins at about dusk (पद्मोः p. 61, पर्वतितमहः p. 66), and is continued for a few hours, the darkness (प्रसाति पूर्णदिशं प्रच्छादयतिमिलंघः p. 67) affording a ready ground for the series of mistaken identities upon which so much of the interest of this Act depends. Later on there is moon-rise (रेत्यतः पुरलालिशानाथः p. 74), the Act thus closing late in the night of probably the 2nd day of the dark half of the month.

Act IV. The events of this Act follow the very next day; the reference to Īśāgarikā being said to have been sent away at "mid-night" (उपस्थितं तद्यथाऽपि p. 86) obviously indicates the mid-night intervening between the two days on which respectively the events of Act III. and IV. take place. As to the actual time of this Act, there is no conclusive proof, but it may be taken to be early afternoon, in the absence of any mention to the contrary.

(4) TECHNICAL REMARKS.

The *Ratnākara*'s is pre-eminently a Sanskrit play which conforms strictly to the various canons of Sanskrit dramaturgy, and is for this reason more often quoted in the later treatises on dramaturgy than many other plays.¹ It belongs to the class

1 E. g. Prof. M. Windisch as quoted by Prof. Jackson, *op. cit.*

2 In this respect it is to be compared with the Veṇipāṇḍitā which also is very largely drawn upon in Sanskrit treatises on dramaturgy.

of Uparāpakas known as the *Nātikā* and is divided into four Acts. As regards the three chief requisites, the वस्तु or Plot is प्रख्यात or historical, as the story of Udayana and Vāsavadattā was popularly received as history in the poet's own days. The नेता here is धीरलिलित, "firm, sportive and tender-hearted" (निभिन्नो धीरलिलितः कलासकः सुखी मुदुः D.-R. II. 3). The Heroine belongs to the variety known as मुखा, who is defined as मुखा नववयः कामा रते वामा मुदुः कुचि (D.-R., II 16). There is no प्रतिनायक or प्रति-नायिका as in other plays. The prevailing रस or sentiment is गृह्णार (Love). There is an occasional infusion of करुण as in the lament of Sāgarikā (p. 79) and of ग्रस्य as in the jokes of the Vidūshaka; but these are all subordinate to गृह्णार which permeates the whole. The अध्यप्रकृतिः, कार्यावस्थाः, the five संसिद्धिः and their various अङ्गः, have been pointed out in the commentary in the various places.

As regards the *dénouement* and the external setting, the play opens with the customary नाट्या. Then in the प्रतादना or Prelude the Sūtradhāra informs the audience of the name of the poet, the title of the play and the occasion of its performance. Then there is a फटकारक in which the minister Yaugandharāyaṇa briefly relates that portion of the story which is anterior to the period where the play actually begins. Then each of the three succeeding Acts has a प्रवेशक or interlude, and finally there is the भरतवाक्य as usual. This is the broad structural outline of the arrangement of the play; for details and minor divisions and sub-divisions of topics (e. g. फलयोग, करण, नर्त, द्रुष्टि, तोटक and others too numerous to mention) the student may consult the Daśarāpaka which deals with these fully.

(5) THE GEOGRAPHY OF THE PLAY.

The scene of the play is laid at Kausāmbī, the capital of king Udayana, who ruled over the Vatsa country. Vatsa is thus described in the Kathā.—अस्मिं वस्तु इति रूपातो देशो द्वयो-पश्चान्तरे । एवमेष्ट्य निर्मितो धारा प्रतिमङ्ग इव क्षिती ॥. The city of Kausāmbī was very famous in ancient times, being mentioned in the Rāmāyaṇa of Valmiki. The Kathā, describes its grandeur as लक्ष्मीविलासामृतभैरव कणिका (II. 1. 5). In many Ceylonese books it is named as one of the nineteen capital cities of ancient India. It was founded by Kuśāmba (son of

Kus'a), tenth in descent from Purúravas. Time has deprived it of its glory and now it is represented by the comparatively insignificant village of Kosam, on the river Jumna, about 30 miles above Allahabad.

कोसल—The country of Kosala against which Rumaṇvat led an expedition, is the southern Kosala, as it is mentioned in the fourth Act that the Kosala-king had taken refuge in the Vindhya fortress (विन्ध्यदुर्गावस्थितस्य p. 93). This is distinct from the Uttara-Kosala, where reigned the celebrated kings of the solar dynasty (see Ragh. IX. 1). It lay to the south of the Ganges and stretched as far as the modern Berar. According to the Vāyupurāna, Kus'a, the son of Rāma, ruled over this country at his capital कुशारथली or कुशावती, built in the defiles of the Vindhya mountain.

सिंहल—is identified by some with the modern Ceylon. Others hold that it was an island different from Ceylon as the two are separately mentioned in the Bhāg.—P. Sk. V., जग्मुद्दीपस्य च राजपञ्चद्विपानांष्टौ हेक उपदिशन्ति । तद्यथा—स्वर्णप्रस्थश्वन्द्रशुक्ल आवर्तनी रमणको सुदाहरणः पावजन्यः सिंहलो लक्ष्मिः । Varāhamihira also mentions these differently; see Brih.-Sam. Oh. XIV. 11, 15 (कांची महचीपत्तन वेर्यायंकसिंहला ऋषभाः ।).

लायणक—was the name of a village adjacent to Magadha, and was probably situated on the south bank of the Jumna, near its confluence with the Ganges.

(6) CRITICAL AND GENERAL REMARKS.

Of the three plays of Śrī Harshadeva, the Nāgānanda, which is a Nāṭaka, is of a unique type and stands quite by itself, being intended to teach a lofty moral; while the two remaining ones (Ratnāvalī and Priyadarśikā) may be called sister plays, their subject being common, viz. the love-intrigue of King Udayana. They are, like the Mālavikāgnimitra¹ and Vikramorvaśiya of Kālidāsa, essentially love-plays, and

1 The plot of the Mālav. resembles that of our play in some details. There also we find Mālavikā, the Heroine, like Ratnā, thwarted in her assignations with the King Agnimitra by his second queen Iravati. There also Mālavikā is put in fetters and confined in a room by the chief queen Dhāriti and is released by means of a scheme, and the queen herself, as here, gives her in marriage to the King.

the poet herein neither desires to teach any moral nor aims at illustrating any of the great concerns of worldly life. Thus these plays lie on a lower plane than the Nágánanda; none the less they are sufficiently interesting on the stage. The Ratnávali, in particular, by reason of its well-conceived and well-developed plot, has attracted admirers ever since the days when it was first exhibited at Harsha's royal theatre. We have already quoted the enthusiastic praise accorded to it by Damodaragupta; and we might here quote Dr. Macdonell, who writes:¹ "Altogether, *Ratnávali* is an agreeable play, with well-drawn characters, and many poetical beauties." His play which has thus elicited admiration from both eastern and western scholars, holds no insignificant position in Sanskrit literature, and, as has been stated elsewhere, is very frequently quoted (by way of illustration or authority) by writers on poetics. Evidence of style shows that the *Ratnávali*, which is more polished and distinctly more graceful than the *Priyadarśikā*, must be a later production, while the Nágánanda must be put last, as it was obviously written² during the closing years of Harsha's life.

The Ratnávali is deservedly the best of the works of Harsha; it observes the unities of time and place, and maintains the spectators' interest in the story right up to the end, where finally the ingenious little plot of the minister, Yaugaudhaśayapa, is revealed to the King. How cleverly the poet has manipulated the incidents for keeping up the interest may be observed in each Act. Thus he ingeniously makes use of the talking-bird, Sáriká, both for the purpose of frightening the Vidúshaka and allowing the audience to enjoy a joke at his expense (सोऽपि युक्तः प्रतिवर्तते p. 43) and of informing the King of the beginnings of his own love-affair. Next in Act III. the poet has, by dressing Sáriká as Vásavadatí

1 A History of Sanskrit Literature, p. 362. Cf. also "The story is romantic, the incidents are well contrived, the situations are eminently dramatic, and although the spectator is let into the secret of the plot from the beginning, the interest is very successfully maintained. The intrigue corresponds perfectly with the definition given by Schlegel; it is the union of un-expected combinations, resulting from the contending operation of accidental occurrences and premeditated designs."—(Wilson).

2 See p. XLVI. of our ed. of that play.

and Susampatā as Kāñchana-mālā, finely used the opportunity thus provided for creating a number of mistaken identities which not only help the plot but must also have been very amusing to the spectators. The fire-scene in the last Act is again an excellent display of ingenuity, without which the entrance of Sāgarikā on the stage at the required time would not have been possible, except in some bare, humdrum, manner. That Yaugandharāyana should have planned and worked out the whole marriage-scene on his own responsibility, without letting the King know anything about it, seems strange. The minister himself feels it when he says स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः (p. 9). But by the above device the poet has given such a finish to the whole thing as to make it impossible for the King to blame his minister, or the Queen to withhold her consent to the intended match. The only draw-back in the play is that the poet has represented the Heroine as somewhat simple-minded. For, in his anxiety to describe the supreme handsomeness of his Hero, he makes Sāgarikā conceive him as Cupid in bodily form (p. 25) and then suddenly recognize him as a human personage. Another weak point is the hanging-scene in the third Act; the poet seems to be rather fond of painting his Heroines as unable to hold out against distress even for a short time and seeking relief therefrom in this extreme and exaggerated fashion; for he has used a similar device in the second Act of the Nāgānanda also. At any rate, it does not speak much for the Heroine's strength of mind.

The Ratnāvalī is a court-comedy and not a social comedy like the Mṛichchhakatīka; hence it is natural if it does not give us much detailed information about the social customs or the domestic habits of the people in those days. It appears that music (p. 15), dancing (p. 14) and painting (p. 30) were the fine arts cultivated by cultured ladies then—a contrast with the present day Hindu society. Shipping is referred to as a commercial enterprise (p. 8). Magic seems to have had a firm hold on the popular mind (cf. अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रैषीति प्रयतः p. 39, and also the दैनंदिनालेक-scene in the fourth Act). Belief in ghosts was then as common as it is now (cf. how the Viddhaka is frightened at p. 40). Beyond these stray facts we get few glimpses into the daily life of the people of Harsha's times.

The style of Harsha is simple and easy-flowing, though consciously elaborate in a few places. It has not the grace or rhythm of Kālidāsa, but it is also remarkably free from the artificial ponderousness of latter-day Sanskrit. S'ri Harsha evidently took Kālidāsa for his model and many of his stanzas and sentences are reminiscent of Kālidāsa. Thus प्रारम्भेऽस्मिन्स्वा-
मिगो द्विद्विहैतौ &c. (p. 9) reminds us of इष्टाधिगमनिमित्तं पर्यागमेकान्त-
सापुत्रपि मस्वा &c. (Mālav. IV. 5). Compare also न कमलाकरं
दर्जयित्वा राजहंस्यन्यवाभिरन्ते (p. 32) with सागरमुज्ज्वल्लक्ष्मी कुञ्ज वा महा-
नद्यवतरति &c. (S'k. III.), दुल्लहजनाणुराओ (p. 35) with दुल्लहो
पिओ ने (Mālav. II. 4) and many other passages pointed out
in our Notes. Verses like उद्यतटान्तरितमियं &c. (p. 27) and
दृशः पूरुषतीकृता जितनिजाब्दपत्रविष्णिः &c. (p. 53) are not unworthy
of the distinguished author of the Śākuntala. It has to be
admitted, however, that coming after Kālidāsa, Harsha has
not quite escaped from the deterioration in style that is obser-
vable in post-Kālidāsian authors. Puns like those in
कीलावधूतपदा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः &c. (p. 45) or दृशपुरुदयनस्ये-
न्दोरिव &c. (p. 27), long compounds like संध्यामूर्द्धावशिष्टस्वरपरि-
करस्पष्टहेमारपाङ्के (p. 66) or सांब्रोद्यानद्वमग्नपनपिशुनितात्यन्तीवाभि-
तापः (p. 103), and jingling collocations of words like those in
अच्छवस्तुशिरस्त्रशक्तपणोत्कर्त्तोत्तमाङ्के (p. 94) are of very rare
occurrence in Kālidāsa's verse.

In simplicity and easy intelligibility of style, Harsha would rank next to Kālidāsa, and above Bhavabhūti. But the same cannot be said of him as a dramatic artist, or as a master of language either. As the author of the three plays taken together, Harsha's position among Sanskrit writers is in the second class. He calls himself, in modesty, only a निरुप कवि (p. 5); but Jayadeva (the author of the Prasannarāghava) calls him the Delight of the Muse of Poetry (हृषी हृषी—कविताक्षमिमित्याः). It is possible that in his enthusiasm and love of alliteration Jayadeva was led into conferring upon our author a position to which sober critics would demur. We on our part are content to endorse the poet's own estimate of his work, that he was a "skilful" (निरुप) writer, a star of lesser brilliancy than Kālidāsa or Bhavabhūti, but certainly not inferior to Bhatta-Nārāyaṇa or Viśakhadatta in constructive art.

(7) THE PRINCIPAL CHARACTERS
IN THE PLAY.

VATSARA'JA (HERO).

It may be remarked at the outset that the interest in the story of this play depends on the incidents, and not so much on the development of any particular character; this is also due to the fact that the action of the play is spread over the very short period of a few days, and not over a number of months or years, in which latter case there is sufficient scope for developing a character more fully. As it is, we shall content ourselves with pointing out the salient characteristics of the *dramatis personæ* as delineated by the poet. They are all cast in the conventional mould. The Hero is King Udayana of the Vatsa country, chosen for the purpose of showing him in the enjoyment of courtly life, the charming incidents of his public life (लोके हारि च वत्सराजचरितं p. 5) having already won for him great popularity. He was a good ruler who understood and discharged his duties and responsibilities (cf. राज्ये निजितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो मरः सम्यकपालनलालिताः पश्च-मितशोषेपसर्गः प्रजाः I. 9). We get few glimpses into his political career, as this is not a political play ; still, one stray remark that falls from him in appreciation of a vanquished foe (साधु कोसलपते साधु ! मृत्युरपि ते श्लोदयो यस्य शब्दवोदयेण उरुषकारे बण्डिन्ति । p. 94) shows his generous and noble nature ; while his surprise at Yaugandharāyaṇa's action (कथमसौ मामनिवेद्य किञ्चित्करिष्यति p. 108) shows that the minister had to consult him in all state-matters before they were finally disposed of. We need not look askance at his love-intrigue ; polygamy was common in India among sovereigns in those days, and it is excusable if the King felt attracted by a new face. He himself was very handsome, as is shown by his being mistaken by Sāgarikā for Cupid (p. 25). That this was not his first love-affair is clearly shown when he narrates his covert experiences in verses like उद्धामोहलिका &c. (p. 38) and नृपविशदः इति वके &c. (p. 70). Although forced to tell a lie when the occasion demanded it, as when he denied having ever seen Sāgarikā (न तु दृश्यते p. 57), he does it equivocally and does not tell a downright lie. Being a past master in dealing with the jealousies and counter-jealousies in his harem, he is careful not to wound the feelings of his old love, as is shown by his uniform respect for his Queen

Vāsavadattā and his constant endeavours to conciliate her. Gallant speeches like मदनिके नन्वाज्ञापयतीत्येव रमणीयम् and ननु वक्तव्यसुसदान्तरमापतितमिति (p. 17) are a further testimony to his courtesy towards the Queen. He is a kind master, as is clear from the familiar manner in which Susamgatā speaks to him at p. 51.

THE VIDU'SHAKA.

The Vidūshaka is a necessary, conventional character in most Sanskrit plays. He is a Brāhmaṇa, the privileged court-wit and a constant companion of the Hero. His apparel, stupidity, and general air of self-conceit serve to excite laughter on the stage; he is generally described as ugly in appearance (cf. how he is mistaken for a monkey ; p. 37). His business is also to assist in forwarding the progress of love-affairs of his friend the hero; this he accomplishes in this play to a great extent, and the rendezvous in Act III. is brought about by his agency. He is made to dance and sing with the two maid-servants (p. 16) to show him up as a simpleton. His character as a glutton is shown by his constant references to मोदकः (pp. 16, 86). As a Brāhmaṇa he is fond of boasting of his knowledge of the Vedas; what that consists of is known when he mistakes a गाया for a चक्र (p. 42). His taste for study is seen in his remark पदि पठ्यते तद्दलपेतेन (p. 16). He is somewhat greedy and is ever ready to receive gifts and presents (pp. 17, 45). His wits are not really dull, however; they can become quite sharp if the occasion requires it (e. g. वरस्य नैते भवत्तान् द्युपुरशब्दमतुहात्मिनः द्युपुरशब्द एवेच देव्याः परिजनस्य । p. 20). His emotions are easily excited; he is easily frightened (e. g. एतस्मिन्ब्रह्मलपादेष क्रोडपि सूतः पतिवसति p. 40; भो लघ्वाचक्षतः । वेपत इव मे हृदयम् p. 93) and as easily and readily delighted (e. g. at p. 56 when he dances in wild joy and lets fall the picture-board). Generally considered, he constitutes the chief source of the comic element on the stage. Nevertheless, now and then we get a glimpse of the nobility of his mind. For although the ratnamādīś was given to him as a present (p. 86) he hands it over to the King for his diversion without saying a word about it (p. 91), and finally restores it to Ratnāvalī (according to one reading ; see p. 109). Again, his love for his master is unbounded—to him none is as great—as is clear from his words अथ वा कोऽस्मः कुम्हमचापं घपदेशेन निहृयते (p. 43), and भो वस्य यस्य पुनः.....आदमन उपरि कः परामः &c. (p. 48).

SA'GARIKA'.

Although the play is named Ratnāvalī after the Heroine, yet, for reasons already stated in the case of the Hero, there is nothing especially noteworthy about her character. She is described as a young and an uncommonly beautiful princess, charming and accomplished—one who captivates the Hero's mind at the mere sight of her picture. Her character is not drawn with a view to represent her in the glory of a maiden of high birth like Mālatī, or to paint her in the grandeur of married life either. The chief noticeable thing about her is her great love for the King, with whom she falls in love-at-first-sight, thinking him as handsome as Cupid (p. 25). Her another trait is her extreme sensitiveness of feeling, and the slightest untoward incident plunges her into a depth of despondency so that she immediately thinks of death and suicide. Compare सर्वथा मरणमेव मम मन्दमागिन्या उपस्थितम् p. 31, जीवितमरणयोरन्तरे वर्ते p. 47, and वरमिदार्शी स्वयं-मेवात्मानमुद्भव्योपरता न पुनर्ज्ञातसंकेतवृत्तान्तया देव्या परिखृता p. 79, इपे रत्नमाला जीवितनिराशया तया &c. p. 85. This representation of weakness detracts not a little from her character as a Heroine. The only relieving feature of her character indirectly indicated is her high sense of family honour which prevents her from disclosing her identity even to her friend Susamgatā.

VA'SAVADATTA'.

She is the chief Queen, elderly and staid; her love for her lord is deep-rooted, and is recognized as such by the latter when he remarks प्रिया मुखस्य स्फुटमसहना जीवितमसौ प्रकृष्टस्य ऐरणः स्फुलितमविवर्द्धि हि भवति (p. 77). She is well aware of the King's fondness for a pretty face, and hence tries (p. 21) her best to keep Sāgarikā out of his sight. Failing there, she is naturally jealous, and as such interrupts the King in his love-passages; but she is really affectionate at heart and her anger is of short duration. This is amply illustrated by her almost instantaneous repentance at having spurned the King's reconciliation (p. 81). Her tenderness of heart is shown when she readily confesses her secret, viz. the imprisonment of Sāgarikā in fetters, the moment she perceived her to be in danger of life. Her magnanimity is shown finally, when she willingly accepts Sāgarikā as her rival and sharer in her lord's affection, her character thus appearing in a generous and lovable light.

IMPORTANT ABBREVIATIONS.

<i>Ak.</i> , <i>Amara</i> .—Amarakośa.	<i>Megh</i> .—Meghadūta*.
<i>Amaru</i> .—Amaruśataka.	<i>Mṛīch</i> .—Mṛīchchhakaṭīka,*
<i>Bg.</i> .—Bhagavadgītā.	<i>M</i> .— <i>S.</i> .—Manusmṛīti.
<i>Bh.</i> .—Bhartṛihari's Śatakas. (N. and V.).*	<i>Mudrā</i> .—Mudrārākshasa.*
<i>Bhaṭṭī</i> .—Bhaṭṭikāvya. (I.-V.).*	<i>M</i> .— <i>W.</i> .—Monier Williams.
<i>Bṛih.</i> .— <i>S.</i> .—Bṛihatsaṃhitā.	<i>Nāg</i> .—Nāgānanda *
<i>Bṛih.</i> .— <i>Up.</i> .—Bṛihadāraṇyako- panishad.	<i>N</i> .— <i>Ch.</i> .—Naishadhīyacharita.
<i>Cf.</i> .—Compare.	<i>Pāṇ</i> .—Pāṇini's Ashtādhyāyi.
<i>Ch.</i> .—Chapter.	<i>Priy</i> .—Priyadarśikā (N. Ed.).
<i>Com.</i> .—Commentary; commen- tator.	<i>Pt.</i> .—Pafīchatantra.*
<i>Die</i> .—Dictionary.	<i>Ragh</i> .—Raghuvamśa.*
<i>D.-K.</i> .—Daśakumāracharita.*	<i>Rām</i> .—Rāmāyaṇa.
<i>D.-R.</i> .—Daśa-Rāpaka.	<i>Ratn</i> .—Ratnāvalī.*
<i>Gīt</i> .—Gitagovinda.	<i>Rig</i> - <i>V.</i> .—Rig-Veda.
<i>H.-Ch.</i> .—Harshacharita.	<i>Ritus</i> .—Ritusamphāra.*
<i>Hitop</i> .—Hitopadeśa.*	<i>S</i> .—Sūtra.
<i>H. S. Gr.</i> .—Higher Sanskrit Grammer (by the Editor).	<i>S'āk</i> .—Śākuntala of Kālidāsa.*
<i>Kád</i> .—Kádambarī.*	<i>S.-D.</i> .—Sāhityadarpana.
<i>Kathás</i> .—Kathásaritságara.	<i>Sid</i> .— <i>Kau</i> .—Siddhānta- Kaumudi.
<i>Káv</i> , <i>K.-D.</i> .—Kávyādarśī.	<i>S'is'</i> .—Śiśupálavadvāda.
<i>Kir</i> .—Kiratárjuniya (I.-III.).*	<i>Subh</i> ā.—Subhāshita.
<i>K.-P.</i> .—Kávyaprakáśa.	<i>Svap</i> .— <i>Vās</i> .—Svapnavásava- datta of Bhāsa.
<i>Kum</i> .—Kumárasaṃbhava.*	<i>S'v</i> .— <i>Up</i> .—Śvetāśvataro- panishad.
<i>Mah</i> .— <i>Bh.</i> .—Mahábhárata.	<i>Uttar</i> .—Uttararámacharita.*
<i>Málav</i> .—Málavikágñimitra.*	<i>Vārt</i> .—Vārttika.
<i>Mall</i> .—Mallinátha.	<i>Ven</i> ī.—Venīsamphāra.*
<i>Mál</i> .— <i>Mádh</i> .—Málatí- Mádhava.*	<i>Vikr</i> .—Vikramorvaśīya.*
	<i>Vikr</i> .— <i>Ch.</i> .—Vikramāñkadeva- charita of Bilhana.

*Annotated by the Editor.

DRAMATIS PERSONÆ.

— : O : —

MALES.

सूचारः—The stage-manager.**राजा** (उदयनः)—The Hero, king of Kauśāmbī.**विद्युषकः** (वसन्तकः)—A Brāhmaṇa, the Hero's companion and court-wit.**योगन्धरायणः**—The chief minister.**विजयवर्मी**—The nephew of Rumanavat who is the commander-in-chief of the King.**बाल्यवद्यः**—The chamberlain of the King.**विद्युतिः**—The minister of Vikramabāhu, the king of Simphala.**ऐन्द्रजालिकः**—A magician.

FEMALES.

नटी—The stage-manager's wife.**रस्नावली** (known as सागरिका)—The Heroine, daughter of king Vikramabāhu of Simphala.**वासवदत्ता**—The Queen, wife of King Udayana.**काञ्चनमाला**—An attendant-maid of the Queen.**दुसंगता**—A maid-servant, friend of the Heroine.**चूतलतिका**—A maid-servant.**महनिका**—A maid-servant.**निपुणिका**—A maid-servant.**वाहूधरा** (पर्वीहारी)—The door-keeper.

OTHER PERSONS &c. MENTIONED.

विक्रमबाहुः—The king of Simphala, and father of the Heroine.**कृष्णवान्**—The commander-in-chief of the King.**भेषाविनी** (सारिका)—A talking-bird.

SCENE.

Kauśāmbī, the capital city of king Udayana.

भूमिका ।

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकुरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुहः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चवाणेत्तु वाणः
केवं नैषा कथय कविताकमिनी कौतुकाय ॥

—जयदेवस्य ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठेऽस्मिन्भारते वर्वे निजयशः सुरभीकृत-
दिग्नतारालाः प्रतिभाशालिनः परःशताः कवीश्वरा भासकालिदासादयः स्वकृत्या-
भरणैर्वाचवधू मण्डयन्ति स्म । तेषां च केचन प्रबन्धप्रमोदितरसिकमण्डलाः शब्दसर्गार्जि-
तोर्जितयस्त्वा विदध्युरीणाः प्रतापसंतापितारातिनिक्त्वा वकेष्वप्यार्जवमुत्पादयन्तश्वक-
वर्तिनो राजानोऽभूत्वित्वयो नवनवाश्रयनिर्माणवातुरी विधे । श्रीसरस्वत्योः ख्यात-
निर्सर्गभिन्नास्तदयोरेकसंस्थानं कस्य हि सहदयस्य चेतः कुरुहलितं प्रमोदनिर्भरं च न
कुर्यात् । एतेषु श्रीमच्छूदकयशोवर्मीभट्टोजादिषु कविन्मेषेष्वेष्वरीभूतः श्रीहर्षभिधः
स्थानेश्वरेश्वरः चक्रवर्तिश्रीहर्षवर्धनाख्यया पुरावृत्तकोविदैरुद्युष्यमाणकीर्तिरृपति-
रितख्योदशशाताद्वर्षेभ्यः प्रागभारतम्भूषण्डलं प्रशशास । यस्य च प्रियदर्शिका—
रत्नावली—नागानन्दसमाख्यं रूपकत्रयमय यावद्रसिकान्तः करणप्रहणेनात्मनो
निर्मातुर्यथार्थनामत्वं प्रख्यापयद्रसिकानां हर्षं संवर्धयन्नाटकनिवेष्वेषु गुणात्मकल्पाद्वरी-
वर्तीति जानन्त्येव विपाकितः । यस्य चेभ्यस्य सभ्यो गदाकविसूर्यन्यपदवीमारूङः काद-
म्बर्याः प्रणेता श्रीभद्राणः स्वस्वामिनः शशस्य वदान्यस्य विकान्तस्योदारचरितस्य
चरितमाख्यायिकारुपेण सुलिलिपदबन्धं निबन्धनं । सोऽयं चित्तचमत्कारी
हर्षचरिताख्यो गदाप्रबन्ध एव श्रीहर्षनृपतेरितिवृत्तादिविज्ञाने प्रधानतया सहायता
समुपगच्छति प्राचीनवार्ताविविदिष्वाणमिति सुविदितमेव सुधियाम् । केचित्तु नव्य-
शिक्षिता नागानन्ददिव्यकप्रणेतृत्वं न श्रीहर्षवर्धनृपतेः किं तु कस्यायपरस्य तद-
नुजीविनः केविति साग्रहं प्रत्यवतिष्ठते । तेष्वपि भिन्नभिन्नामतत्रणात्या महती
विप्रतिपत्तिः । केचित्त्वयोर्विश्वातिसंख्यकरूपककृतः श्रीमतो भासस्य, अन्ये हर्ष-
वर्धनाभितपणिष्ठपरिषदानामेकतमस्य धावकस्य, अपरे चोपरिनिर्दिष्टगदगीर्वचू-
प्राणस्य श्रीबाणस्य न कर्यन्विदपि तावच्छ्रीहर्षस्य त्रितयमिदं रूपकाणामिति
नानापरं परामुसरणशीला बम्ब्रम्यमाणाः कष्टयन्ति चेतः शिष्टानाम् । सोऽयं सर्वो-
ऽयूहसमूहो न विश्वसनीयत्वकक्षामवगाहत इति सविस्तरं विमर्शेत्मन्यत्रात्मा-
भिरिति नात्र परतरं प्रस्तूयते ।

श्रीमाहर्षः सर्वत्र भासकालिदासादिमहाकन्युपदिष्टपथात्मसरणपरः स्वकृतिषु
वैदभामेव रीतिमवलम्बितवानिति स्फुटमेवावलोक्यताम् । यां च रीति श्रीबिल्लृण

ईत्थमुपवर्णयामास—“ अनश्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविश्रमजन्मभूमिः । वैदर्भी-
रीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥” इति । प्रसादलेषामामु-
र्यादिकाव्ययुग्मीद्विगुपीकृतसरसत्वमस्य प्रबन्धत्रये सर्वतः समुद्दिताराम् । पथे
द्यसमस्तपदप्रचुरप्रचाराद्वये च सरलायाः सुस्पष्टाया वाचो निवन्धनात्कविरयं भव-
भूत्यादिपदात्तनकव्यपेक्षया सुतरां संमानार्ह इति संमतमेव संख्यावताम् ।

एतदीयप्रबन्धत्रये परस्परानुगुणगुणानकमेण रत्नावलीसमाख्या नाटिकैव
शेखरीभूता यामुहिस्याह कुट्टीमते श्रीदामोदरसुपः — “ आलिङ्गसंविधनं
सत्पात्रानुगुण्योजितं सुतराम् । निपुणपरीक्षकडृष्टं राजति रत्नावलीरत्नम् ॥”
इति । तदेषक्षया भ्रियदीर्घका न्यूनगुणाऽध चैतदेषक्षातो नागानन्ददं न्यून-
गुणतरम् । एवमधराधरक्नानुसृतमपि नागानन्दमस्य कवे: चरमैव कृतिर्भवेदिति
तस्य शान्ततरसप्रधानाद्वस्तुस्वरूपात्सुव्यक्तमेव । कालानुकमेण रत्नावलीरित्य
मध्यस्थतामास्त्रा । अस्या नाटिकात्मेन चत्वार एवाङ्गाः । अत्र नायकः
दुष्किळ्यातचरितसौरभो बृहत्कथादिषु वर्णिताहरिवृत्तान्तो वत्सराज उदयनो नाम
धीरलितः । नायिका च सिंहलेश्वरीकमबाहोरामजा रत्नावली यस्या अत्र
सागरिकेतिनामा व्यवहारः । सा च सुभ्राता । रसोऽत्र प्रधानः शङ्कार एवाङ्गी ।
द्युतिवृत्तं चास्या आधारभूतं बृहत्कथावर्तिवत्सराजचरितं यदुपजीव्य प्रादुरासन्वद्वृन्ता
कविप्रकाण्डानां प्रबन्धाः । अस्यां च नाटिकायामुपवर्णितं कथावस्तुद्वानुकमतो
विभक्तं सामाजाक्षेपण सुखावबोधायाऽपनिवृत्यते—

प्रथमाङ्के तावदादौ नान्दीपठनम् । ततः प्रस्तावनायां सूत्रारानटीसंवादेन
नाटिकाया अस्या: कर्तृत्वाभिशानादीनामुपन्यासः । ततो विष्णुम्भके वत्सराजप्रधा-
नामात्यस्य यौगन्धरायणस्य प्रवेशस्तान्मुखेन च पूर्ववृत्तस्य वस्तुनः किमपि निवेदनम् ।
तदथा । वत्सराजे महीं शासाति केनापि सिद्धेनादिष्टं सिंहलेश्वरस्य विकमबाहो-
द्युपेदुर्द्वितूर रत्नावल्या यः पाणि प्रहीष्यति स सार्वनैमो राजा भविष्यतीति ।
ततस्तप्तस्थयात्मेन मन्त्रिणोदयनस्य स्वामिनोऽर्थे बहुवारे प्रार्थितोऽपि विकमबाहुः
प्रथमपरीतीताया देव्या वासवदत्तायावित्तेदं परिजिहीर्षजास्य प्रणयं स्तीचकार ।
तद्वा लावाणिकेन वहिना वासवदत्ता दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद यौगन्धरायणः सिंहले-
श्वरान्तिके बात्रव्यं कञ्जुकिनं पुना रत्नावलीं प्रार्थयितुं व्रेष्यामास । प्रदत्ता च रत्ना-
वली सिंहलेश्वरेण पक्षात्तदायेन वस्तुभूतिना वाप्रव्येण च सहागच्छन्ती समुद्रे यान-
भङ्गान्निमासा । किं तु दैववशास्तकलक्मासाच्च जीवितं धारयन्ती सा केनापि कौशाम्बी-
येन विजिता सिंहलेश्वः प्रत्यागच्छता संभविता रत्नमाला च तत्कषणातो विलोक्य
प्रत्यग्निशायं कौशाम्बीं प्रापय्य यौगन्धरायणहस्ते समर्पिता । सोऽप्य सामाहृतः
प्राप्तेय दारिकेति भणित्वा तां सागरिकेतिनामा परिज्ञामवाना देव्या वासवदत्तायणः
पक्षिजलत्वेन स्थापितवान् । इमं कथांशं लघु विवेद्य निष्कान्ते यौगन्धरायणे चत्स-
राजाविशूषकयोर्मदत्तमहोत्पवं सादरं च सामुद्रं चावलोकयते: प्रवेशः । तत्र

नृत्यन्त्योर्थेभ्योः साकं विदूषकोऽपि नृत्यति गायति कीडति च । चेटीमुखेन वासवदत्तायाः सदेशं—‘ प्रवृत्ते मदनोत्सवेऽय खलु मया मकरन्देयाने गत्वा रक्षाशीकपादपतले संस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । तत्रायुपत्रेण संनिहितेन भवितव्यम् ’ इत्येवंविवरं समुपलभ्य यावच्च राजा तत्र गच्छति तावद्वासवदत्ताऽपि सपरिजना तत्रापरिष्यता । परिजनमध्यगतां चाजुतमनोरमलावप्पां सागरिकां दृष्ट्वा यस्य दर्शनात्रयत्नेन रक्षयते तस्यैव दृष्टिगोचरे पतिता भवेदिति कृत्वा राज्ञी तां कुत्रिचिदन्यत्र ब्रेष्टिवती । सागरिका तु मदनपूजाकुत्सुलाकान्तनिता तत्रैव प्रच्छन्नाऽतिष्ठित । वसराजं दृष्ट्वा च तस्मिन्बद्धमावा बभूव ।

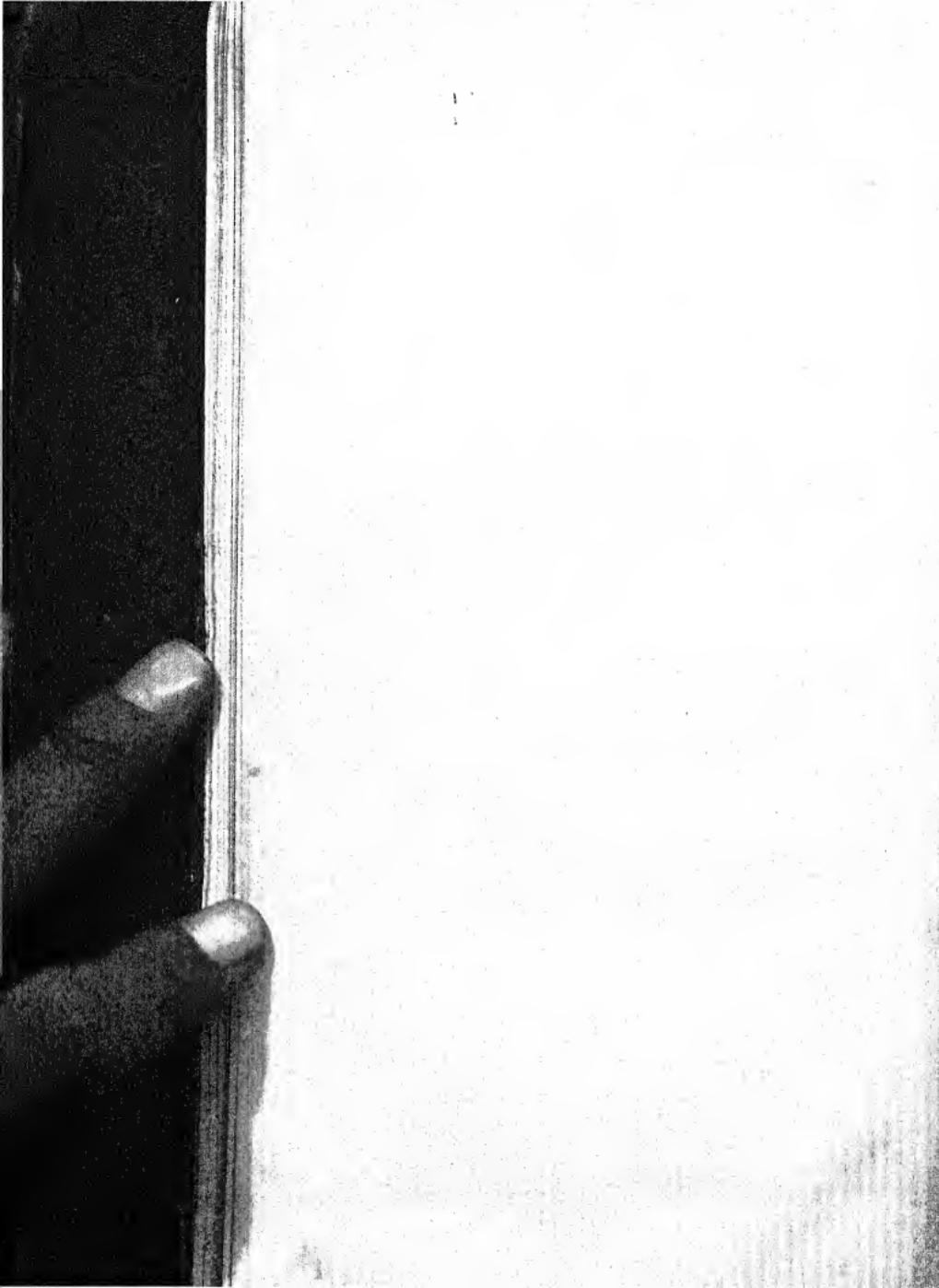
द्वितीयाङ्के प्रथम तावत्प्रवेशके सुसंगतानिपुणिकासंवादाज्ञायते अन्मदनोक्षिप्तहृदया सागरिका गृहीतचित्रफलकर्तिकायुपकरणा कदलीगृहं प्रविश्यावस्थितेति । ततस्तथाविधां नायिकां सुसंगतोपातिष्ठृत् । सागरिकाऽऽलिखिते वत्सराजे तद्वावृत्त्वा सुसंगताऽपि तत्पार्थे सागरिकामालिखितवती । ततो युक्त्या ज्ञातसखीहृदया सा तस्या अभिलाषमभिननन्द । पञ्चरस्या भेदाविनी नाम सारिका मिथो मन्त्रयमाणयोस्तयोरालापस्य गृहीताक्षरा बभूत् । अत्रान्तरे कोऽपि वानरो मन्तुरायाः प्रश्रृतस्तैव दिशागमिष्यतीति शङ्कयोभे निष्कान्ते । सारिका च वानरेणोद्घटितपजारोद्दीयापससारा । ततो वत्सराजविदूषकौ प्रविशतः । तथोथ समीपे वृक्षस्था सारिका यानि मदनप्रवशतया सागरिकया वचांस्तुकानि तान्यैव भणितुमुपकम्य सर्वे तदहस्यं तयोः ध्रवणपथं प्रापयामास । उद्दीय गतां तामनुसरन्तौ द्वावपि सागरिकया त्वराकान्तया विस्मृतं चित्रफलकं दृष्टवन्तौ । ततः सुसंगताऽपि फलकापनयनव्याजेन तत्रागत्य राजाने नर्मवतोभिः प्रसाद्य तस्य सागरिकया संगमं कारितवती । ततथ वासवदत्तागमनभयेन निष्कान्ते सुसंगतासागरिके । आगतया च वासवदत्तया चित्रफलकं विलोक्य कृतः कोपानुबन्धः निष्कान्ता च साऽऽकृत्यैव प्रसादम् ।

तृतीयाङ्के प्रवेशक आदौ मदनिकाकाङ्क्षनमालयोः संवादेनेदं ज्ञाप्यते यद्राजामैस्त्वस्थारीरं दृष्ट्वा वसन्तकं सुसंगतश्च सह संकेतं कृतवान् । यथो—सुसंगते न हि सागरिकां वर्जयित्वान्तस्तिमपि राजोऽत्यस्थतयाः कारणं तच्चिन्तयात्र प्रतीकारमिति । तथा च प्रत्युक्तं यथा—विरचितवासवदत्तावेषां सागरिकां गृहीत्वाहमपि देव्याश्वेष्याः काङ्क्षनमालाया वेषधारिणी भूत्वा प्रदोषे माधवीलतामण्डपं समागत्य तत्रैव तथा सह भर्तुः समागमं संपादयिष्यामीति । एतं संकेतमनु वसन्तकेनानुगम्यमानो वत्सराजः प्रस्तुते तिमिरसंघाते रजनीमुखवेलायां माधवीलतामण्डपमुण्डगमत् । तत्रैव चौपरिष्यता कथमप्युपलब्धोदन्ता देवी वासवदत्ता । ततो वासवदत्तामेव संकेतिनी सागरिकां मन्यमानो राजा यावत्प्रयवचनैस्तामाराधयितुमुपचक्रमे तावत्सा सरोषमप्युष्टमपनीयात्मानं दर्शितवती । निष्कान्ता चाङ्कृत्यैव भर्तुः प्रसादम् । गतायां च तस्यां वासवदत्तावेषधारिणी सागरिकैकिनी तमेवो-

हेहं प्राप । किं तु देव्या आत्मसंकेतो ज्ञात इति समुपलभ्य निराशाकान्तहृदया
सा यावदात्मानसुद्वयं लतापाशेन व्यापादयितुमुपचक्रमे तावद्राजा विद्यूषकोऽपि तां दद्वा
सहसोपदृत्य तत्या आरम्भं निष्ठलं व्यदधाताम् । एतस्मिन्नेवान्ते जातानुतापा देवी
वासवदत्ता राजानमनुनेतुं तत्रैव प्रत्यागतवती । उभयोश्च मेलनं दद्वा भृंशं संकुद्धा
तेनैव लतापाशेन विद्युकं भर्तुः साहाय्यकरं बद्धा सागरिकामये कृत्वा निर्जगाम ।

चतुर्थोऽपि प्रवेषके सुरंगता “ सागरिका वासवदत्तयोजयिनीं नीयत इति
प्रवादं कृत्वापस्थितेऽर्द्धतात्रे कुत्रापनीता तन्न ज्ञायते । इयं च रत्नमाला सागरिका-
कष्टस्था तया जीवितनिराशया आर्यवसन्तकस्य हस्ते प्रतिपादयेति भणित्वा
मम हस्ते समर्पिता । तदद्वीकरोत्तेतां भवान् ॥ ” इति विद्युकेण यह संलापं कृतवती ।
विद्यूषकोऽपि तां गृहीत्वा राजा: समीपसुपसर्प । सागरिकायाश्च यथोपलब्धं
वृत्तान्तं वयस्याय कथयित्वा रत्नमालां चादर्शयत् । ततो विरहपर्युक्तो राजा
यावसिष्ठिति तावत्कोसलोच्छित्ये गतवता सेनापिताना रुपवता जिताः कोसलाः इति
प्रवृत्तिं तद्वागिनेयाद्विजयवर्मणं उपलभ्य किंचित्समाहितान्तःकरणे वभूत् । अत्रान्तरे
कोऽपैन्द्रजालिको यौगन्धरायणप्रयुक्त आगम्यामनो खेलनस्य दर्शनाय राजानं व्यज्ञा-
प्यत । उपकान्ते खेलेऽसमापित एव सिंहलेश्वरामात्यो वसुभूतिः कक्षुद्विकिना वाप्रव्येण
सह नुर्यं दद्वयतः । ततो विश्रम्यतामिति प्राप्ताह ऐन्द्रजालिकः “ एको मम खेल
उर्वरितो देवेनावद्यं प्रेक्षितव्यः ॥ ” इति संप्रार्थ्यं निवक्ताम । प्रवृत्तायां च वाप्रव्य-
वसुभूतिवत्सराजसंकथायामन्तःपुरेऽमिष्ठित इति महान्कोलाहलः संभूत् ।
ततो वासवदत्ता “ मया निर्वृण्याऽन्तःपुरे निगडसंयमिता संस्थापिता सागरिका
विपत्स्यते । ततपटित्रायतमेनामार्थपुत्रः ॥ ” इति राजानुमुक्तवती । सोपि वहिं
प्रविश्य सागरिकां वहिरानश्वर् । तस्मिन्नेव क्षणे प्रशान्तो वहिः । ततः किं निव-
दिन्द्रजालमिति सर्वे शशङ्किरे । वहिरानीता च सागरिका वसुभूतिना वाप्रव्येण
चापि प्रत्यभिज्ञाता । यौगन्धरायणाश्वागत्य सर्वमातानो निपुणसुपकमं स्वप्रयुक्तं चैन्द्र-
जालिकवृत्तान्तं समाच्छ्वयौ । ततो या सागरिका सैव स्वभागिनी रत्नावलीति समभि-
ज्ञाय वासवदत्ता स्वीयाभरणैस्तामलंकृत्य हस्ते गृहीत्वा देवीशब्दभागिनीं च कृत्वा
“ गृह्णात्वामां रत्नावलीमार्थपुत्रः ॥ ” इति भर्ते समर्पयामास । एवं च सर्वेषां प्रिय-
संजननमुपदर्श्य कविरन्ते भरतवाक्येनमें वस्तराजचरितैकदेशमुपसंजहार ।

महाकविश्रीहर्षदेवविरचितां

रत्नावली ।

प्रथमोङ्कुः ।

पादाग्रस्थितया सुहुः स्तनभेरणानीतया नग्रताँ
शम्भोः सस्पृहलोचनवयपर्थं यान्त्या तैदाराधने ।

हीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्भ्रमोत्कम्पया

विश्लिष्यन्कुसुमाजलिगिरिजया क्षितोङ्करे पातु वः ॥ १ ॥

ब्रह्मानन्दनिममाय चित्स्वरूपाय केवलम् ।

भक्तकामप्रदात्रे च कस्मैचिद्योगिने नमः ॥

अथ तत्रभवान् कविप्रवरः श्रीहर्षदेवः काव्यस्य यशोभादिसंपादनद्वारा श्रेयः-
साधनां पश्यन् 'नाथं मित्रसुर्वेजनस्य बृहधायेकं समाराधनम्' इत्याशुक्रत्या अव्य-
काव्याद दृश्यकाव्यस्य औत्कृष्टर्थं निधित्य दृश्यकाव्यप्रभेदं शृङ्गाररसस्य सर्वाङ्गादकरत्वा-
च्छृङ्गाररसप्रधानां रत्नावलीं नाम नाटिकां निर्मेषे । नाटिकादिलक्षणानि उपोद्घाते
लिखितानि तत्र दृश्याचानि । तत्राप्रत्यूत्सिद्धिकाम आदौ मङ्गलभूतां—'आशीर्नेमस्किया
वस्तुनिर्देशो वापि तनुखम्'—इति वक्तनानुरोधेनाशीर्णलपां नान्दीमवतारयति-पादाग्रेति ।
गिरिजया पार्वत्या शम्भोः शिवस्य शिरसि ईहितः । पातयितुभिष्ट इति यावद् । किं तु
क्षित्सः सन् अन्तरे उभयोः मध्ये विश्लिष्यन् विशीर्णः पतन् कुसुमाजलिः वः सामाजिकान्
धर्मात्मकाः । पातु हस्यन्वयः । कीदृश्या गिरिजयेत्याह—तदाराधने शम्भोः सेवावसरे
इत्यर्थः । पादयोः अये पादप्रे ताभ्यां स्थितया । तथापि सुहुः स्तनयोः भरः भारः
स्तनभरः । भृ भरणे इत्यस्मात् नक्षदोरप् इत्यप् । तेन सुहुः पुनः पुनः नग्रतामवनति
आनीतया प्रापितया । पुनश्च शम्भोः । स्मृहया इच्छाया सहितं सस्पृहं तच्च तल्लोचन-
प्रयं तस्य पन्था: ० प्रयपथः । 'ऋग्वृब्धूः पथामानक्षे' इति अप्रत्ययः समासान्तः ।
तं यान्त्या गच्छन्त्या । सस्पृहलोचनैस्तेन दृश्येति यावत् । पुनश्च कीदृश्या । पुलका
रोमाश्वाः स्वेदोद्भ्रमः धर्माविभीषः उत्कम्पः वेष्युः तैः सहिता तया सपुलक-
स्वेदोद्भ्रमोत्कम्पया । अनेन सार्विकमावोदयेन मदनाविर्भावः सूचितः । अत एव
हीमस्या जातलजयेत्यर्थः । अत्र स्तनभेरत्यादिहीमत्यान्तानां पदानामजलिविलेषे
द्वतुत्वात्काव्यलिङ्कमलंकारः । 'हेतोर्वीक्यपदार्थले काव्यलिङ्कमुदाहतम्' इति तत्रक्षणात् ।
शार्दूलविकीर्णीतं वृत्तम् । तत्रक्षणं तु 'सूर्यावीर्यदिः मः सज्जौ सांततगाः शार्दूलविकीर्णितम्' ।
इति । नान्दीश्लेषकत्वादेवास्यादै भगणः प्रयुक्तः । तदुक्तं भास्महेन—'क्षेमं सर्वं गुरुदत्तं

अपि च ।

औत्सुक्येन कृतत्वरा सहश्रवा व्यावैर्तमाना हिता

तैस्तेर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्टिग्रे वर्त्मान्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता शिल्षा शिवायास्तु वः ॥ २ ॥

अपि च ।

संप्राप्तं मकरध्वजेन मथनं त्वत्तो मदर्थं उरा

तदुक्तं [किं युक्तं] बहुमार्गां मम उरो निर्लेज वोहुं [वोहुद्वर्] तत्र ।

तामेवात्मनयस्वभावकुटिलां है कृष्णकण्ठग्रहं

मुच्चेत्याह रुषा यमद्रितनया लक्ष्मिश्व पायात्म वः ॥

मगणो भूमिदैवतः । १ इति ॥ १ ॥ बहुविद्वाङ्कृष्णा तन्निरासाय पुनर्मङ्गलमेव तनोति—
अपि चेति । औत्सुक्येनेति । नवे संगमे विवाहानन्तरं प्रथमसमाप्तमे औत्सुक्येन
उत्सुकस्य भाव औत्सुक्यं तेन हेतुना कृता त्वरा संरम्भो यथा सा कृतत्वरा । सह
भवतीति सहश्रूः तया सहज्या हिता लज्जा व्यावैर्तमाना परावैर्तमाना । बन्धुवधूनां
जनस्य समूहस्य तैसैः समर्थैः वचनैः प्रोत्साहनभाग्यैः । वीप्ताया द्विर्चन्तम् । पुनः
आभिमुख्यं नीता पत्युः संमुखं प्राप्तिता । ततः अत्रे उरुतः वरं परिणेतरं दृष्टा आतः
साध्वसस्य भयस्य रसो यथा सा आत्मसाध्वसरसा । यद्वा आत्मी साध्वसं च रसः
रागार्थं साध्वसरसौ यथा तादृशी । तथा च संरोहत्पुलका संरोहन्तः पुलका रोमाङ्गा
यस्याः सा तथोक्ता । तथाविधां दृष्टा हरेण लिष्टा कृतालिङ्गना गौरी वः
शिवायास्तु । कल्याणं विद्यात् इत्यर्थः । अत्र नवोदाया यथावक्तियावर्णनात्स्वभावोक्ति-
रलंकारः । तदुक्तं—‘स्वभावोक्तितु दिभ्मादेः स्वकियारूपवर्णनम्’ इति । शर्वदू-
विकीडितं दृतम् । लक्षणमुक्तम् ॥ २ ॥ अतः परं प्रक्षिप्तमपि पद्यं व्याख्यायते—

संप्राप्तमिति । अद्रितनयासमुद्रतनययोः स्वस्वभन्तराभिमुखित्य लिष्टोक्त्या संरोहवचनायाह ।
तत्र शिःस्थितो गङ्गां दृष्टा सपलीद्विपावद्वित्रनययोक्तमाह—हे कृष्णकण्ठ नीलकण्ठ पुरा
तपश्चरतस्तत्र विवाहार्थं मनआकर्षणकाले मकरो धज्जो यस्य स मकरध्वजः कामस्तेन
मदर्थं । मां पुरस्कृत्यायतत्वात् । त्वनः मथनं संप्राप्तं भृत्युर्लब्धं । तत्रस्मात् हे निर्लेज
हर । यस्या मम कृते कमिनापि प्राणास्त्वकास्तस्या ममोपेक्षणादिति भावः । मम
पुरः समर्थं बहुमिः मार्गैर्गच्छनीति बहुमार्गां विषयग्या गङ्गा तो वोहुं युक्तं खल्द
इत्युपहासः । यद्वा युक्तमिति काङ्क । न युक्तमेव इत्यर्थः । स्वभावेन प्रकृत्या कुटिलां
वक्रां नदीत्वात् । तमेव गङ्गामेव अनुनय चालिङ्गिभिरावर्जय । प्रहृं मदतुनयाप्रहृं
मदेहप्रहणम् । आलिङ्गनमिति याचत् । वा मुञ्च । इति यं हरमद्रितनया पार्षती रुषा
कोपेनाह स हरः वः पायाद्रक्षस्तु । आशिषि लिङ् । पक्षे—स्त्रीकृतायां कुञ्जायां परि-
णीतायां सुरस्त्वयां वा है कृष्ण पुरा दुर्घोषधिमन्यनकाले मकरध्वजेन यकरलाङ्गूलेन
सापरेण मदर्थं । लक्ष्म्या मध्यमानसागरोत्तन्तवात् । त्वन्तः भगवता मन्दरवारणा-
विति भावः । मथने मन्यने संप्राप्तम् । तत्रस्मात् हे निर्लेज । बहुनां मार्गं गच्छ-

प्रथमोऽङ्कः ।

अपि च ।

कोधेद्वैर्द्विपातैस्त्रिभिरुपशमिता बह्योऽस्मी त्रयोऽपि
त्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोष्णीषपद्माः पतन्ति ।
दक्षः स्तौत्यैस्य पत्नी विलर्पते कैरुणं विदुतं चापि देवैः
शंसच्चित्याच्चहासो मखमथनविधौ पर्तु देवैः शिवो वः ॥ ३ ॥

अपि च ।

जितमुडुपतिना नमः सुरेभ्यो द्विजबृषभा निरुपद्वा भवन्तु ।

भवेत्तु च पृथिवी समृद्धस्या प्रतपतु चैन्द्रवपुनरेन्द्रचन्द्रः ॥ ४ ॥

तीति । कुलाटात् । ता कुञ्जाम् । अथ वा बहुमार्गः शुतिस्मृत्यादिभिः वैदर्भिगौडीया-
दिभिर्वा गच्छतीति ता सरस्वतीम् । बोद्धे युक्तमिति शुर्वित् । भावेनाभिप्रायेण
कुटिलां वकां स्लेषवक्त्रोक्त्यावियुतां पक्षे भावेन हृदतेनाभिप्रायेण अङ्गविक्षेपादि-
चेष्टया वा कुटिलाम् । तमेवानुयस्व प्रणय । कण्ठस्य ग्रहणं मुञ्च । इति
लक्ष्मीः यं रुपा आह स कृष्णः वः पायात् । शेषालकाराः । शार्दूलविकीर्तिं छन्दः ॥ १ ॥

कोधेद्वैरिति । मखमथनविधौ मखस्य दक्षसंभृतयश्चस्य मथनं विध्वंसः तस्य
विधिः विधानं तस्मिन् विषये तमधिकृत्येत्यर्थः । देवैः पावर्तयै । क्रियया यम-
भिप्रैति इति संप्रदानम् । इति वक्ष्यमानप्रकारेण शंसन् कथयन् । आत्मः गृहीतः
हासो येन स आत्माहासः । स्वस्य स्वाभाविकलीलाकृतसंरभदर्शनादिति भावः ।
अद्वास इति पाठे अद्व उच्चो हासो यस्येत्यर्थः । शिवः वः पर्तु इति योजना ।
उक्तमेवाह—क्षोदेन रोषेण इद्यैः प्रदीपैः । ति इन्धीत्यस्मात् क्तप्रत्ययो नलोपश्च ।
त्रिभिः द्विपातैः तिसुणां द्विनां पातैः पतनैः अमी प्रसिद्धाः त्रयोऽपि दक्षिणगार्ह-
पतयाहवनीयाख्याः वह्यः उपशमिताः निर्वापिताः । त्रासेन भयेन वीरभद्रोप्रहृष-
दर्शनजेन आर्ता तिवृलाः । चपलैः चपलैः गणैः प्रमथादिभिः हताः उष्णीषार्थं
शिरोषेष्वार्थं पद्माः उष्णीषपद्माः येषां ते तथोक्ताः । ऋत्विजो याजकाः पतन्ति ।
इतस्ततो धावन्त इति शेषः । दक्षः स्तौति । मम कोपप्रशमनार्थमित्यर्थात् । अस्य
पली करणं दीनं यथा तथा विलपति कोशति । देवैरपि विदुतं पलायितं च । क्षेणिदेवैः
इति पाठे ब्राह्मणैः इत्यर्थः । ‘भूदेववाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मणः’ इत्यमः । इति शंसनिति
संबन्धः । अत्र पुरा किल विततयज्ञेन दक्षेषोपस्थितः शिवोऽपमानितो जटास्कोटनोत्पन्नेन
वीरभद्रेण तयङ्गं विच्छंस्यामासेत्यादि कथानुसंवेया । विशेषस्तु भागवते चतुर्थस्कन्धे
द्रष्टव्यः । अत्रानुप्राप्तः स्फुट एव । संग्रहारा वृत्तम् । ‘प्रभ्रैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता
क्षणघरा कीर्तितेयम्’ इति तलक्षणम् ॥ ३ ॥ पुनरोपि मङ्गलमेव विस्तारयति—
जितमिति । उद्भान्नां नक्षत्राणाम् । ‘तारकाप्युद्ग वा ब्रियाम्’ इत्यमरः । पति-
अन्द्रस्तेन जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितम् । तेन तं प्रति प्रणतोऽस्मीऽत्यर्थो लभ्यते । चन्द्रवंशीयेन

१ कोधेद्वैः, कोधान्धैः, कोधोत्यैः; २ मुहुरूः, ३ त्येषः, ४ प्रल०, ५ कृष्णा-०.
६ क्षेणिदेवैः, वेषि द०, चापिदैवैः, ७ हासैः, अद्वास, आमहर्षः, ८ शृजन्ति-
पातु युध्मान्, ९ देवैः, देव्याः, १० भवति, जयति, ११ वीरः,

(नान्यन्ते ।

राजा श्रीहर्षेण इत्यपि ध्वनितम् । सुरेभ्यः नमः । द्विजवृषभा ब्राह्मणश्रेष्ठः । 'स्युल्लर-
पदे व्याग्रपुंगवर्षभकुज्जरः । सिंहशार्दूलनागाचायाः पुंसि श्रेष्ठर्घोचराः ॥' इत्यमरः ।
'उपमितं व्याग्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । निर्गत उपद्रवो येषां ते
निशपदवाः पीडारहिता भवन्तु । पृथिवी च समुद्रं विषुलं सर्वं ब्राह्मणे । एतत्प्र-
सवान्तरस्याप्युपलक्षणम् । यस्यां सा समुद्रस्या भवतु । नेन्द्रः चन्द्र इव । द्विजवृषभ-
वत्समासः । नेन्द्रचन्द्रः राजश्चेषुः चन्द्रवुः चन्द्रस्य इव वर्यस्य तथा सन् प्रतपतु ।
सर्वान् सुख्यन्तापि दर्शयतु हृदयर्थः । समाचर्या उपमालंकारः । पुष्पितामा वृत्तम् । 'अयुजि
नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाक्ष पुष्पितामा' इति लक्षणात् ॥ ४ ॥ एवं
श्लोकचतुष्टय—(मतान्तरे श्लोकचतुष्टय—) विट्ठिते नान्दी । नान्या मनाकृ काव्यार्थसूचनं
कर्तव्यमित्युक्तव्यात्मपि प्रदर्शयते—तत्र प्रथमश्लोकेन प्रथमाङ्कार्थः सूचितः । तदित्य-
गिरिजाशब्देन सागरिका पुष्पाङ्गलिक्षेपेण तक्षतं कामदेवपूजनं च सूचिते । शम्भोः
लोचनत्रयपर्य यान्या इत्येन नायकस्य दृष्टिपथाद्विक्षितामाः सागरिकायाः वासव-
दत्तया दर्शनं तेन च अहो प्रमादः परिजनस्य इत्यादिः कामनमालाया हस्ते समर्पय
इत्यन्तः संदर्भः सूचितः । औत्सुक्येन कृतव्यरत्यादिना हृदय प्रसीद प्रसीद इत्यारभ्य
सुसंगता—भर्तैः अतिकोपना खल्वेषा तद् हस्ते गृहीत्वा प्रसादैयनामित्यन्तः काव्यार्थः
सूचितः । दृश्ये वरमात्साध्वसंसेत्येन सागरिका—राजान् दृष्टा सहर्षी सप्ताख्यसं...
एवं ब्रेश्य अतिपाञ्चसेन न शक्नोमि पदारथमपि गन्तुं तरिकं वात्र करिष्ये इति
काव्यार्थः सूचितः । हेरेण्येन राजा गौरीत्येन गौरवणी सागरिका । लिष्टेयनेन
राजा—(सानन्दम्)—यथाह भवती । (सागरिका इत्येन गृहीत्वा) इत्यादिग्रन्थः
सूचितः । एवं द्वितीयश्लोकेन द्वितीयाङ्कार्थः सूचितः । तृतीयश्लोके—क्रोधेदैरित्येन
वासवदत्ताक्रोधः । दक्षः स्तौतीत्येन राजा कृतं वासवदत्तासाम्बन्धं, अस्य पत्नी
करुणं विलपतीत्येन—सागरिका—हा तात एषाहमनाथाऽशरणा विपद्य इति
सागरिकाविलपनं—इत्यादिस्तृतीयाङ्कार्थः । तथा च उपशमिता वह्न्य इत्येन त्रासाती
इत्यादिना च चतुर्थाङ्कप्रतिपादितः ऐन्द्रजालिकप्रदर्शितामिकृतसंरम्भः तत्प्रशमनं
वेत्यर्थजातं सूचितम् । जितमुडुपतिनेति पद्यं नान्यन्तर्गतमेवेति मन्यमानानां
मते जितमित्येन चतुर्थाङ्कनिर्दिष्टे रुपव्यंतो विजयः राजा च रत्नावलीलाभः
सूचितः । नान्यन्त इति । नान्दीपदव्युपीस्तीर्णाव्यप्रदीपे—'नन्दनित काव्यानि
कर्त्तव्यवर्गीः कुशीलवाः पारिषदात्म सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुंहसी तस्मादियं
सा कथितेह नान्दी ॥' इति । नान्दीलक्षणमादिभरते—'आशीर्नमस्कियारूपः श्लोकः
काव्यार्थसूचकः । नान्दीकृतं कथ्यते तस्यां पदादिनियमोऽपि वा । नान्दीपदैर्वादश-
भिरष्टमिर्वायलंकृता ॥' इति । पदस्वरूपं नाटयप्रदीपे—' श्लोकपादः पदं केचित्सु-
सिङ्गतमथापे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूच्चिरे ॥' इति । तत्र श्लोकपादः पदमिति
मते द्रादशपदा योदशपदा वेयं नान्दी । इयं च पत्रावलीसंक्षिप्ता । तदुत्तं नाथर्धपदे-

सूत्रधारः - अलमतिविरूतरेण । अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमान-
माहूय नानादिग्रेशांगतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना
राजसमूहेनोक्तो यथा - अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालङ्कृता
रत्नावली नाम नाटिका कृता । सा चास्मामि श्रोत्रपरपरया श्रुता न तु
प्रयोगतो दृष्टा । तत्स्यैव रैङ्गः सकलजनहृदयाहृदिनो बहुमानादस्मासु
चौनुग्रहबुद्धच्या यथावर्त्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्येति । तद्यावैदिदानीं
नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलिप्तिं संर्पादयामि । (परिकर्म्य अवलोक्य च ।)
अये आवर्जितानि सकलसामाजिकानां मनासीति मे निश्चयः । कुतः ।

श्रीहर्षो निषुणः कविः परिषद्व्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वथम् ।

वस्त्वेकैकमपीह वातिछतफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

र्मज्जाग्योपचयादैर्यं समुद्दितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ५ ॥

‘यस्यां वीजस्य विन्यासो शभिधेयस्य वस्तुतः । ऐषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्राव-
लीति सा ॥’ इति । उडुपतिनेति चन्द्रनिर्देशाच्चन्द्रनामाङ्किता च । सूत्रधार इति ।
सूर्यं प्रयोगानुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः । तदुर्त्तरं ‘वर्तनीयतया सूर्यं प्रथमं येन सूच्यते ।
रङ्गभूमिं समाकर्म्य सूत्रधारः स उच्यते’ ॥ इति । अलमिति । अतिविस्तरोऽधिक-
मङ्गलश्लोकपठनं तेन किंकित्विषये नास्ति । स मास्तु इत्यर्थः । ‘अलं भूषण-
पर्यासिशक्तिवारणवाचकम् । इत्यमरः । वसन्तोत्सवः प्रायः फाल्गुनपौर्णमासी-
मारभ्य पञ्चमोपयन्तं वर्तते । नाना दिशः येषां ते नानादिशः । ते च ते देशाव॑
तेभ्य आगतेन । पादौ पदे इव पादपदे ते उपजीवतीति तच्छीलेन । मुप्यजातौ
इत्यादिना णिनिः । अविद्यमानं पूर्वं यस्याः सा अपूर्वा । अपूर्वा या वस्तु इतिरुद्धर्त तस्य
रचना तया । श्रोत्राणां परंपरा तया । यथा अर्हतीति यथावत् । यथावत्प्रयोगः
यथावत्प्रयोगः तेन । नाटयितव्या अभिनेत्रव्या । नेपथ्यरचनां नेपथ्यं प्रसाधनं
रङ्गभूमिः वा । तस्य रचनां व्यवस्थापनम् । ‘नेपथ्यं स्याज्जवनि ॥ रङ्गभूमिः प्रसाधनम् ।
इत्यजयः । अये इति संभ्रने अवयम् । ‘अये कोधविशादयोः । संश्रमः’ इति हैमः ।
आवर्जितानि अभिमुखीकृतानि । समजन्त्यस्मिज्जना इति समाजः । घृतं अधिकरणं ।
समाजं समवयन्ति सामाजिकाः । समवयास्मैवति इति टक् । श्रीहर्ष इति ।
निषुणः प्रवीण । परितः सीदन्त्यस्या जना इति परिषद् । लक्षणया तत्स्था जनाः ।
गुणानुष्ठानीति तच्छीला । ताच्छीले णिनिः । अवस्थं हरीति हारि स्नोहस्तम् ।
वत्सराज उद्द्वनः । नाथे अभिनयेनावस्थानुकृतौ । दक्षा निष्णाताः इह नाटिकाः ।

१ अतिप्रसङ्गेन । २ देशावागतेन, वेशान्तरागेन । ३ यासावस्म० कुतेत्यमा० कुना० कुन
म् च । ४ राज्ञः श्रीहर्षवेवस्य सर्वजन० ५ वा० बृहदया वा० ६ वस्तुप्र० ७ तदिवाची तेऽनि०
तद्यावक्ष्य० ८ ऋयामि । आव० च मया सामाजिकम० ९ राज० जन० म० १० परिषद्वमव० परितो चिलोक्य । ११ वसौ ।

तद्यावद् गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि । (परिकल्प्य वेष्याभिसुखमवलोक्य च ।) इदमस्मदीयं गृहम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।) आर्ये इतस्तावत् ।

(प्रविश्य ।)

नटी—आर्यपुत्र इथमस्मि । आज्ञापयत्वार्यः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति । (क)

सूत्रधारः—आर्ये रत्नावलीदर्शनोत्सुकोऽयं राजलोकः । तद् गृह्यतां नेपथ्यम् ।

नटी—(निःश्वस्य । सोद्देशं ।) आर्यपुत्र निश्चिन्त इदानीमसि त्वं तत्कस्मात्र नृत्यसि । मम पुनर्मन्दभास्याया एकैव दुहिता । सपि त्वया कस्मिन्पि देशन्तरे दत्ता । कथमेवं दूरदेशस्थितेन भर्त्रा सहास्याः पाणिग्रहणं भविष्यतीत्यनया चिन्तयात्मापि मे न प्रतिभाति । किं पुनर्निर्तिव्यय । (ख)

(क) ईज्ञउत्त इअग्निः । आणवेदु अजो को यित्रोओ अणुचिह्निभद्रुति ।

(ख) अज्ञउत्त निजित्वो दार्ढि सि तुमं ता कीस ण षष्ठ्यसि । मह उण मैन्दभाषाए एका जेव दुहिता । सावि हुए कहिंपि देसेन्तरे दिणा । कह एवं दूरदेशिणेभुंडा सह से पाणिग्रहणं भविस्सदिति इशाए चिन्ताए अप्यादि मे ण पढिहादि । किं पुणिविवर्णम् ।

प्रयोगे । एकैकमपि वस्तु वाञ्छितं अभीष्टं यत्कले सामाजिकहृदयावर्जनरूपं तस्य प्राप्तेलीभस्य पदे स्थानम् । किं पुनः मम भायं मद्भायं तस्य उपचयः समृद्धिः तस्मात् । समुदितः संभूय मिलितः अयं गुणानामतुकूलवस्तुनां गणः वाञ्छितफलप्राप्तेः पदे भवेदिति वक्ष्यम् । शारूलविक्रीडिते वृत्तम् ॥ ५ ॥ एवं कविप्रभृतीनां प्रशंसलेन सम्यानां प्रस्तुताभिनयोन्मुखीकरणद्वा भारतीकृतेः अङ्गभूता प्रोत्त्वना इथम् । तदुक्तं दशरूपके—‘उन्मुखीकरणं तत्र प्रशोचनातः प्रोत्त्वना’ इति । संभीतमेव संगीतकम् । स्वार्थेकः । ‘मृत्तं गीतं तथा वायं त्रयं संगीतमुच्चते’ इति संभीतस्ताकरे । अस्माकमिदमस्मदीयम् । दुदाच्छः । आर्यपुत्रेति—‘संवृक्ष्यभिः पतिवाच्य आर्यपुत्रेति यौवने’ इति भरतः । नाटकादिषु स्त्र्यादीनां शौरसेनी भाषैवोचिता । तदुर्खा मातृपुसांचार्ये—‘आर्यवर्तप्रसूतासु संवृक्ष्येव हि जातिषु । शौरसेनी समाप्रित्य भाषां काव्ये प्रयोजयेत् ।’ इति । रत्नावलीलक्षणया रत्नावलीनाटिकाप्रयोगस्तस्य दर्शने उत्कुकः । नेपथ्यवेषः । ‘रामादिव्यज्ञको वेषो नटे नेपथ्यमिष्यते ।’ इति भरतः । सोद्देशं उद्देशेन सहितं

१ विलोक्य २ उच्चः ३ प्र उच्चः ४ नसपूः ५ तत्किपतो संगीतकम् ६ सावेगम् ७ अज्ञ...० अविः ८ भाष्मीएः नास्येतत्कचित् ९ तुण निकाशेन १० दूरवेस ११ जामातुणा ।

सूत्रधारः—आर्ये दूरस्थितेनेत्यलमुद्ग्रेगेन । पर्श्य ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्विशोडव्यन्तात् ।

आनीय इटिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ॥ ६ ॥
(नेपथ्ये ।)

साधुं भैरतपत्र साधुं । एवमेतत् । कः संदेहः । (द्वीपादन्यस्मादिति पठति ।)

सूत्रधारः—(आकर्षे । नेपथ्याभिसुखमवलोक्य । सर्वम् ।) आर्ये एष

मम कनीयान्भ्राता गृहीतगौणवरायणभूमिकः प्राप्त एव । तेऽहि । आवामपि नेपथ्यग्रहणाय सज्जीभवावः ।

(इति निष्कान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

यथा तथा । ब्रवीतीति शेषः । एवमेऽपि । दत्ता वागदेत्यर्थः । उद्ग्रेगेन विमनस्कतया ।

द्वीपादिति । विधिः दैवम् । अभिगतं मुखमस्य असौ अभिमुखः न अभिमुखः अनभिमुखः । अनभिमुखः अभिमुखः संपत्रः अभिमुखीभूतः अनुकूलः । च्वप्रत्ययः । सत् ।

कुगतिरिति सामासः । अन्यस्मादपि द्वीपाद् । द्विर्गता आपः अत्र इति द्वीपः ऋक्पूरित्यादिना अः सामासान्तः । 'द्यन्तस्पसर्गेभ्योप ईत्' इति ईदादेशः । जलनि निधीयन्ते अस्मिन्निति जलनिधिः सागरः । 'कर्मण्यविकरणे च' इति किप्रत्ययः । तस्य मध्यादपि । दिशः अन्तादपि । अभिमतं इष्टं वस्तु इटिति हुतमानीय घटयति मेलयति संपादयति वा ।

अतो द्वे वर इति चिन्ता न कार्या । आर्या वृत्तम् । 'स्या: पादे प्रथमे द्वावदश मात्रास्तथा तृतीयेषि । अष्टावद द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥' इति तलक्षणम् । ६ ॥

प्रवशं विनैव यजवनिकान्तरे उच्यते तत् नेपथ्ये इत्युच्यते । यौग०—एवमेतत् इति आरभ्य मुखसंधिः । अस्यान्येषो चाङ्गानां लक्षणानि इह विस्तरभिया नोच्यन्ते ।

द्वीपादिति—पठति । अत्र यौगन्धरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहुभूतमनुकूलदैव स्वव्यापारं वीजत्वेनोपक्षिस्वानिति उपक्षेषो नाम मुखसंधेरङ्गमिदम् । गृहीता यौगन्धरायणस्य वत्सराजप्रधानामात्यस्य भूमिका वेषान्तरं येन । नेपथ्यग्रहणाय वेषान्तरमद्धाणाय । इति निष्कान्तौ इति । तदुक्तं—'एषामन्यतरेणार्थं पात्रं वाक्षिप्य सूत्रभूतं । प्रस्तावनान्ते निर्वच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥' इति ।

प्रस्तावना—अस्या लक्षणं दशरूपके—'सूत्रधारो नदीं ब्रूते सार्वं वाथ विदूषकम् । स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्तव्या यत्तदामुखम् ॥' प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोङ्गातः प्रवृत्तकम् ।

प्रयोगातिशयक्वाथ वीर्यङ्गानि त्रयोदश ॥' इति । अत्र द्वीपादित्यादिवाक्यं गृहीत्वा प्रवेशात्क्षयोङ्गातक्षया प्रस्तावनेयम् । तदुक्तं—'स्वेतिवृत्समं व क्यमर्थं का यत्र सूत्रिणः ।

१ अस्यम् २ यतः ३ नास्येतन्युत्कान्तरे ४ आर्ये किमतः परे विलम्बसे—म्यते—विलम्बेनेन । नन्यम् ५ नदहमपि वत्सेश्वरभूमिको संपादयामि । नदयमध्यनन्तरकरणीयवेशाक्षोनापरभूमिक्या सज्जीभवामः ६ अस्मातपरं—नदी—ज्ञ एवं—ज्ञ अज्ञो आणवेति, इ० ।

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः ।)

यौगन्धरायणः—एवमेतत् । कः सदेहः । (द्वीपादन्यस्मादिति पुनः पठित्वा ।) अन्यथा क्व सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे यानभज्ज्ञमशोक्तितायाः फलकांसादनं क्व च कौशास्त्रयेन वणिजा सिंहलेभ्यः प्रत्यागच्छता तदवस्थायाः संभावनं रेत्नमालाच्छिह्याः प्रत्यभिज्ञानादिहानयनं च । (चर्ष्णम् ।) सर्वथा स्युर्शन्ति नः स्वामिनमस्युदयाः । (विचिन्त्य ।) मयापि चैतां देवीहस्ते सगौरवं निक्षिपेता युक्तमेवानुष्ठितम् । श्रुतं च मया—बाब्रवीडपि कञ्जुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसुभूतिना सह कथं कथमपि समुद्रादुर्तीर्य कोशलोच्छित्तये गतवता रुमण्वता मिलित इति । तदेवं निष्पत्रप्रायमपि प्रभुप्रयोजनं नैमं भूतिमावहतीति कष्टोऽयं खलु भैर्यत्यमावः । कुर्ते:—

यद्दीता प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातो द्विघैव सः ॥' इति । यौग० एवमेतदित्यादि । अत्र वर्तसराजस्य रत्नावलीप्राप्तिसिद्धेतुरसुकूलदैवो यौगन्धरायणव्यापारः कः सदेह इत्यादिना प्रारम्भेस्मिन्मासिनो श्रुद्धेहोते इत्यन्तेन विकल्पके न्यस्तो वीजम् । तदुक्तं—'स्वल्पोऽद्विष्टस्तु तदेतुर्बांज विस्तार्यनेकधा ।' इति । सिद्धस्य प्राप्तयोगयिदेः आदेशः कथनं तेन जनितो यः प्रत्ययः विश्वासः तेन प्रार्थिताया याचितायाः । सिंहलो नाम लङ्कानिकवर्तीं द्वीपविशेषः तस्येष्वरः स्वामी । 'स्वेशभासपिसक्सो वरत्' इति ईशैः वरच् । समीक्षीना उद्धा जलचरविशेषा यस्मिन्स समुद्रः । सुदुर्या मर्यादया सहित इति वा । यानभज्ज्ञेनेति । यानमत्र पोतः । तस्य भज्ज्ञन आदौ निममा । समुद्रजले इत्यर्थात् । पश्चातुर्थिता तस्याः । पाठान्तरे प्रवहणस्य पोतस्य भज्जः । प्रकृष्टमयो अनेनेति प्रवहणम् । करणे ल्पुद । कृत्यच इति णावम् । तेन निममायाः जले ममायाः । क्व च—द्वौ क्षश्वदौ उभयोरस्यनासंभवित्वं योतयतः । कुशामेन निर्वृत्ता कौशास्त्री नगरी । तेन निर्वृत्तमिति अण् । अण्णन्तात् डीप् । तत्र भवः कौशास्त्रीयः । कुद्धाच्छः । सा अवस्था यस्याः सा तदवस्था तस्याः । रत्नमाला चिह्नं ज्ञापकं यस्याः तस्याः प्रत्यभिज्ञानं सा एव राजपुत्री इयमिति ज्ञानं तस्मात् । देवी वासवदत्ता । 'देवीति महिषी वास्त्या राज्ञः परिजनेन तु ।' सगौरवं सादरम् । युक्तमेवति । योग्यत्वमत्र प्रकृतकार्यात्तुकूलःवस्म । कञ्जुकी—कञ्जुकः अस्यस्य इति । कञ्जुकिलक्षणं भरते—' ये विश्वासत्यं संपन्नाः कामदोपविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्जुकीयास्तु ते स्मृताः ॥' इति । अन्यत्र च—' अन्तःपुरचरो राजा वृद्धो विप्रो गुणान्वितः । उक्तिप्रत्युक्तिकुशलः कञ्जु-

१ यशानिर्दिष्टः—हृष्टः यौग०, २ पुनः श्लोकं पठति, ३ देशजनित, ४ सुनायाः, ५ अन्तः—समुद्रे, ६ निममायाः, प्रवहणभज्ज्ञनिममायाः, ७ फलहक्षा, ८ समासादनं, ९ सरत्नमाः याश्र परिज्ञानाः, स्वरत्नमालाच्छिह्यां च परिज्ञायेहानयनम्, १० नव्यत्यस्त्वा, ११ समर्पयता, १२ कथितं च मम...गतस्य रुमण्वतः, कोसलेश्वरस्योः, रुमण्वता सह शब्दने इति, १३ मनसो मे प्रिति नामवहति, १४ अमात्य०, १५ यतः—

प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ
दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।
सिंद्धेभ्रान्तिनास्ति सत्यं तथापि
स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥ ७ ॥
(नेपथ्ये कलकलः ।)

यौग०—(अौकर्य ।) अये यैथायमभिहन्यमानमृदुमृदङ्गानुगत-
गीतमधुरः पुरः पौराणां समुच्चरति चर्चरीध्वनिस्तथा तर्कयामि मदनमह-
महीयांसं पुंरजनप्रमोदमवलोकयितुं प्रासादाभिमुखं प्रस्थितो देव इति ।
(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये कथमधिरूढ एव देवः प्रासादम् । य एषः—

विश्रान्तविग्रहकथो रातिमाज्ञनस्य
चित्ते वसन्प्रियवसन्तकं पैव साक्षात् ।
पर्युत्सुको निंजमहोत्सवदर्शनाय
वत्सेश्वरः कुसुमर्चाप इवाभ्युपैति ॥ ८ ॥

कीत्यभिधीयते ॥ ८ इति । अमात्येन—अमा सह भवः अमात्यः । अव्ययात्य् । तेन ।
‘ अमाऽन्तिक्षहार्थोः’ इति मेदिनी । कथं कथमपि महता प्रयासेनेत्यर्थः । स्मर्णता
तन्नामकसेनापतिना । निष्पन्नः सिद्धः प्रायः बाहुर्यं यस्य । धृतिं वैर्यं परितोषं वा ।
प्रारम्भ इति । स्वामिनः वत्सराजस्य वृद्धिः अभ्युदयः चक्रवर्तिलाभरूपः तस्य
हेतौ कारणे अस्मिन्नाम्भे कर्मणि दैवेन इर्थं दत्तहस्तावलम्बे दत्तः हस्तेन हस्तस्य वा
अवलम्ब आश्रयो यस्य तस्मिन् सति सिद्धेः साफल्यस्य । इष्टकार्यानिष्पत्तेः इत्यर्थः ।
प्रान्तिः संशयो नास्ति । सत्यामिदम् । तथापि स्वस्येच्छा स्वेच्छा तथा चरतीति
तच्छीलः । सुप्यजातौ इति णिनिः ताच्छीलये । यद्वा स्वेच्छया आचारः अस्यास्तीति
स्वेच्छाचारी । राजोऽनुमतिमन्तरेणास्मिन्कर्मणि प्रवृत्त इति यावत् । अहं भर्तुः
वत्सराजात् भीत एवास्मि । शालिनी वृत्तम् । लक्षणं—‘मातौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकेः’
इति ॥ ७ ॥ अये इति संभ्रमयोत्कमव्ययम् । ‘ अये क्रोधविषादे च संभ्रमे-
स्मरणेणि च ’ इति मेदिनी । [पाठान्तरे । मधुरं यथा तथा] अभिहन्यमानाः ताज्ञ-
माना ये मृदवः मृदुस्वनाः मृदुङ्गासैरत्नुगतं यद्वीतं गानं तेन मधुरः मनोहरः ।
पुरे भवाः पौराः । तत्र भवः इत्यर्थ । तेषां चर्चरीध्वनिः करताङ्गनशब्दः । चर्चरी
वार्थविशेष इति केवित् । अनेकशब्दानां मिश्रीभवनामित्यपरे । मदनस्य मह उत्सवः
तेन महीयांसं महतरम् । महच्छब्दादीयसुन् देवरिति दिलोपव्य । प्रासादस्याभिमुखम् ।
देव इति । तदुक्तं—‘देवेति नृपतिर्बाच्यो भूयैः प्रकृतिभिस्तथा’ इति । विश्रान्तेति ।
य एष साक्षात् कुसुमर्चापः कामदेव इवाभ्युपैति । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—विश्रान्त-

१ आर० २ सिद्धे, ३ कर्णी दत्ता सहर्षम्, ४ मधुरम् संगी० तर्कयामि यदेन...
५ सकलपुर०, ६ एष, ७ जन, ८ राज, ९ चापधरोऽयु०.

तद्यावदै गृहं गत्वा कार्यशेषं चिन्तयामि । (इति निष्कान्तः ।)
विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्यो गृहीतवसन्तोत्पवेषो राजा विदूषकश्च ।)

राजा — (संहृष्टमवलोक्य ।) सखे वसन्तकः ।

विदूषकः—आज्ञापयतु भवान् । (क)

राजा—

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसाचिवे^१ न्यस्तः समस्तो भरः

सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गः प्रजाः ।

प्रदातस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नामा ध्वर्ति

कामः कामसुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥ ९ ॥

(क) आण्वेदु भवेण ।

विप्रहकथः: विश्रान्ता उपरता शक्रोरभावात् विग्रहस्य युद्धस्य पक्षे अनङ्गत्वात् हरकोपाभिना दग्धदेहत्वाद् शारीरस्य कथा यस्य स तथोक्तः । रतिमान् प्रजाप्रेमवान् अनुरागवान् वा । पक्षे रतिः स्वप्रिया तद्वान् । जनस्य चित्ते वसन् तद्वात्सल्यात्पक्षे मनसिजवादिति भावः । प्रियः वसन्तकः तन्मामा विदूषकः । पक्षे वसन्त एव वसन्तकः । स्वार्थे कन् । ततर्वज्ञः अतुर्थस्य । पर्मुत्सुकः सोस्कष्ठः सन् । निजः स्वर्यं प्रवर्तितत्वात् पक्षे आत्मानं उद्दिश्य कृतत्वात् यः महाथासौ उत्सवश्च महोत्सवः तस्य दर्शनाय एवाभ्युपैतीति संबन्धः । लेषालंकार उत्प्रेक्षालंकारश्च । तयोरङ्गिभावेन सकरः । छेकानुप्रासो ऽनुप्रासश्च । वसन्ततिलङ्कृतम् । तलक्षणं—‘हैयं वसन्ततिलङ्कृतं तमजा जगौ गः ।’ इति ॥ ८ ॥ तद्यावदित्यव्याखणे । कार्यशेषं रत्नावलीप्राप्तिर्हस्य यत्कार्यं तत्र यदविशिष्टं तत् । **विष्कम्भकः**:—एतलक्षणं दशरूपके—‘वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथेशानां निर्दर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोःजितः ॥ एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्येः ॥’ इति । अयं च एकेन मध्यमपात्रेण कृतत्वाच्छुद्धः । तत इति—गृहीतः परिहितः वसन्तोत्सवस्य वेषो येन स तथा । **विदूषकः**:—अस्य लक्षणं—‘कुसुमवसन्ताद्याभिषः नर्मवपुर्वभाषयैः । हास्यरसः कलहात्तर्विदूषकः स्यात्स्वर्कर्त्त्वः ॥’ इति दर्शणे । अन्यत्र च—‘नर्मवेदप्रयोगज्ञो हास्यकृत्यकरस्य च । नर्मवादी स वै नर्मसचिवश विदूषकः ॥’ इति । अस्य प्राकृतं पात्रम् । तदुक्तं—‘विदूषकविटादीर्णा पात्रं तु प्राकृतं भवेत् ।’ इति । वसन्तकः ‘वयस्येत्य वा नामा वाच्यो राजा विदूषकः ।’ इत्युक्तवानामा निर्देशः । राज्यमिति । निर्जितेण जिताः । स्ववशमानीता इर्यादः । निर्जिताः शत्रवः यस्मिन् तथाभूतं मे राज्यम् । योग्यः राज्यकार्यक्षमः स चासौ सचिवः मन्त्री तस्मिन् समस्तः भरः राज्यतन्त्रचिन्ता न्यस्तः अहितः । प्रजाः प्रशमिताः विनाशिताः अशेषाः सकलाः उपसर्गाः चासौ तादृशः । सम्यक् सुविहितं यत्पालनं रक्षणं तेन लालिताः संवर्धिताः वर्तन्ते । प्रशोतस्य तदभिष्वस्य

१ द्वहमपि गृ०, २ अद्वाच०, संपादयामि ३ समन्नाद०, सानन्दम्; सादरम्, ४ अंसमाप्तरं-प्रियवयस्य पदम्, ५ वन्यस्तः, ६ लालनपा०.

चिदूषकः—(सर्वम् ।) भो वयस्य एवं निवदम् । अहं पुनर्जनामि
न भवतो न कामदेवस्यामैकैकस्य ब्राह्मणस्यायं मदनमहोत्सवो यस्य प्रिय-
बयस्येनैवं मन्त्र्यते । (विलोक्य ।) तत्किमनेन । प्रेक्षस्व तावदस्य मधुमत्त-
कामिनीजनस्वयंग्राहगृहीतशूङ्ककजलप्रहारनृत्यचागरजनजनितकौतूहलस्य
समन्ततः शब्दायमानमर्द्दोद्दामचर्चरीशशब्दमुखररथ्यामुखशोभिनः प्रकीर्ण-
पटवासपुञ्जपिञ्जरितदशादिशामुखस्य सश्रीकतां मदनमहोत्सवस्य । (क)

(क) भो वअस्स एवं ष्ठेदम् । अहं पुण जाणामि ण भवदो ण कामदेअस्स
मम ज्ञेव एकस्स घट्टणैस्स अर्थं मथणमहूसवो जैस्स पिअवर्तैस्सेण एवं मन्त्रीअदि ।
ता किं इमिणा । पेह्य दाव इमस्स महुमत्तकामिणीजणसर्वगाहगाहिदसिङ्ककजलप्रहार-
णचत्तणाभरजणजिदकोद्दलस्स समन्तदो खुम्भन्तेमहूल्लामचच्चरीसहुहरच्छामुह-
सोहिणो पृष्ठणैपदवासपुञ्जपिञ्जरिञ्जन्तदशदिसामुहस्स सस्सरीअौर्द मअणमहूसवस्स ।

उज्जिनीनृपत्य सुता वासवदता रमणीयगुणा रतिसद्वी मम पत्नी ।
भोगानुकूलो वसन्तस्य समयः कालः । मम प्रियकरणदक्षः त्वं च । यद्वा वसन्तस्य
इव समयः आचारः मम नर्मसहायत्वायस्य तावशः त्वम् । इति पूर्वोच्चेभ्यः षड्भ्यो
हेतुभ्यः । कामः नामना मदनमहोत्सव इति नाममात्रात् कामे पर्याप्तं यथा तथा
धृतिं संतोषसुपैतु प्राप्नोतु । पुनः इति भेदे । अहं तु अयं महानुत्सवः समेति मन्ये ।
अत्र मनैवायमुत्सव इत्यादिभिर्हेतुभिः समर्थनास्काव्य-
लिङ्गमर्लकारः । शार्वलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र धृतिनाम व्यभिचारी भावः । स च
शक्तिः (द. रु. ४. १२) । अत्र चिन्ताराहित्यादिध्वननात् धीरललितो नायक उक्तः ।
तदुक्तं—‘निधिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ।’ इति । विशेषस्तु दशरूपके
द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणबदुकस्येति पाठे ब्राह्मणशासौ बदुक्ष ब्राह्मणबदुः क्षुद्रब्राह्मणः ।
कडारादित्वाद् ब्राह्मणशब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुकृष्टिः ब्राह्मणबदुः ब्राह्मणबदुः ।
अनुकृष्टायामिति कन् । अस्य मदनमहोत्सवस्य सश्रीकतां शोभा प्रेक्षस्वेति अन्वयः ।
कथंभूतस्येत्या—मधुना मधेन मत्तः मधुमत्तः । काम आसां विद्यते इति कामिन्यः ।
अत इठिनौ इति इनिः । अठवेभ्यो शीप् इति शीप् । सासां जनः कामिनीजनः ।
मधुमत्तशासौ कामिनीजनश तस्य यः स्वयंप्राहाः स्वेच्छाग्रहणं तेन गृहीतः । शूङ्क-
पेव शूङ्ककाणि तेषां ये जलप्रहारसौः हेतुभिः नृत्यन् यः नागरजनः तेन जनिते
प्रेक्षकाणां कौतूहलं यस्मिन् । पुनः किंभूतस्य । शब्दायमाना ये मर्दला मृदङ्गास्तः
उद्धामा उद्धामो वा यः चर्चर्या गतिविशेषस्य शब्दस्तेन च मुखराणि सशब्दानि यानि
रथ्यामुखानि तैः साधु शोभते तस्य । पुनश्च किंभूतस्य । प्रकीर्णाः विक्षिसा ये पदं

१ बम्हणबदुःअस्स (बदुकस्य), २ जस्स किंदे [कृते], ३ जेण पिअव...मनीअदि
[मन्यते]. ४ ऊभस्सो एवं मन्त्रेदि. ५ सुच्छन्द्व [स्वच्छन्द्व], हुदुत्त [सुवृत्त]. ६ रज-
पद्धणा, ७ पिञ्जरिति, ८ सञ्जन्दविसामुहस्स, ९ दशदिसस्स. १० सिरिंज [अियं].

राजा—(समन्तादेवलोक्य ।) अहो परं कोटिमधिरोहेति प्रमोदः पौराणाम् । तथा हि ।

कीर्णः पिण्डातकौदैः कृतदिवसमुखैः कुद्धुमक्षोदैगौरै—

हेमालंकारभाभिरनमितशिरैवैः शैखरैः कैङ्किरातैः ।

एषा वेषाभिलक्ष्यस्वविभवविजिताशेषविचेशकोशा

कौशास्त्री शातकुम्भद्रवखचितजनेवैकपीता विभाति १०

अपि च ।

धारायन्त्रविमुक्तसंततपयः पूर्णुते सधतः

सद्यः सान्द्रविमर्दकर्दमकुर्तकाङ्गिडे क्षणं प्राङ्गणे ।

उद्भामप्रमदाकपोलनिर्पत्तिस्नद्वूररागास्त्रैः

सेन्दूरीक्रियते जनेन्द्रं चरणांयासैः पुरुः कुट्टिमम् ॥ ११ ॥

वासथर्तीति पटवासः पिण्डातकृतस्य पुजासैः पिण्डरितानि पीतीकृतानि दशदिशानां मुखानि यस्मिन् तथाविषय । कीर्णेरिति । एषा कौशास्त्री नगरी शतकुम्भे पर्वतविशेषं भवं शातकुम्भं सुवर्णं तस्य द्रवो रसः तेन खचिता व्याप्ता जना यस्यां सा शातकुम्भद्रवखचितजना इव । एकः मुख्यः पीतः पीतवर्णो यस्यां सा । एका केवला पीता चेति वा । एकपीता विभाति । तत्र हेतुनाह—कुद्धुम द्वुष्ठणं तस्य धोदः चूर्णे तेन गौरैः अरणैः । अतः कृतं दिवसस्य मुखमारम्भः प्रत्यृष्ट इत्यर्थः । यैः तथापिधैः कीर्णेरितस्ततः क्षिप्तैः पिण्डातकस्य पटवासस्य ओषधैः पुरुः । तथा च हेन्नोलंकाराणां जनधृतानां भाभिः दीप्तिभिः । अपि च भेरण भेरण नमिताः नप्रीकृताः । णम् धातोर्णिजन्ताकर्मणि च । ‘मितां हृस्वः’ इति हस्तवैषम् । शिखाः शिराच्च इत्यर्थः यैः तादैः । किङ्किरातानामशोकानां लक्षणया तत्पुष्पाणां विकाराः कैङ्किराताः तैः । तस्य विकारः इति विकाराच्च अथ । पीताशोकापुष्पविटैः । शैखरैः आपौडः च हेतुभिः । तथा च वेषण वस्त्रालंकारादिधारणेन अभिलक्ष्यः उत्तेयः यः स्वविभवः निजैश्वर्यं तेन विजितः अशेषः सकलः वित्तस्य कुर्वेरस्य कोशो वित्तसंचयो यथा तादृशी । अत्र कौशास्त्र्या उत्कर्षवर्णनादुदातालंकारः । शातकुम्भद्रवखचितत्वेत्रेक्षणाऽहेतुप्रेत्याच्च । सा चेवशब्दवाच्या । स्वप्नधरा छन्दः ॥ १० ॥

धारायन्त्रेत्यादि । सर्वतः धारायन्त्रैः जलोद्धारयन्त्रैन्नलिकाभिर्वा विमुक्त उत्तीर्णः यः संततः अवित्तः पद्यः पूरः जलसंधातस्तेन पृष्ठुते ध्विते तथा च सद्यः तत्क्षणमेव सान्द्रः निबिडः यः विमर्दः पादैः निष्पेषस्तेन यः कर्दमः पङ्कस्तत्र कृता कीडा यस्मिन् । एतादेशे प्राङ्गणे उद्भामा उद्भामानो वा अप्रतिबन्धं नृत्यन्त इत्यर्थः । याः प्रकृते मदो यात्स ताः प्रमदाः तासाः कपोलेभ्यो निपतन् यः सिन्दूररागः तेन अस्त्रैः रक्तैः चरणन्यासैः पादविशेषैः पुरः समीपवर्ति कुहिम बद्धसुमिः क्षणं सेन्दूरी-क्रियते सिन्दूरप्रयामिव सिन्दूररक्तं वा क्रियते । सिन्दूरस्य इदं सिन्दूरेण रक्षमिति वा

१ सहर्षं सम० २ प्रमोदः पुरः ३ शोद्वासैः ४ शिः ५ लक्ष्या ६ स्त्रैः ७ रस-कृत-कीडाक्षमें ८ विलसत्सिन्दूरसान्द्राकृणः ९ सिन्दूरचूणारुणे-चूणारुणैः १० राम-रणम् ११ सेन्दूरं १० जनस्य ११ पुनः

विदू०—(विलोक्य ।) इदमपि तावत्सुविदग्धजनभरितशूद्धकजलप्रहारमु-
क्तसीत्कारमनोहरं वारविलासिनीजनविलसितमवलोकयतु प्रियवयस्यः ॥(क)

राजा—(विलोक्य ।) वयस्य सम्यग्घट्टं त्वयौ । कुरुः ।

अस्मिन्प्रकार्णपटवासकैतान्धकारे

द्वष्टो मनाङ् मणिविभूषणरस्मिजालैः ।

पातालमुद्यतफणाकैतिशूद्धकोऽयं

मामद्य संस्मरयतीर्ह भुजङ्गलोकः ॥ १२ ॥

विदूषकः—(विलोक्यै ।) भोः एषा खलु मदनिका मदनवश-
विसंघुलं वसन्ताभिनयं नृत्यन्ती चूतलतिकथा सहेत एवागच्छति ।
तदवलोकयत्वेतां प्रियवयस्यः । (ख)

(क) ईमि पि दाव सुविद्धंजनभरिदसिङ्गकजलप्रहारमुक्तसिकारमणहरं वार-
विलासिणीजनविलसिदं औलोएदु पिथवअस्सो । (ख) भो३ एसा खलु मध्याणिभा
मध्याणवसविसंघुलं वसन्ताभिनयं पञ्चन्ती चूतलदिभाए सह इदो जेव आभच्छादि ।
ता अबलोएदु एदं पिथवअस्सो ।

सैन्दर्भम् । उभयत्र अण् । न सैन्दर्भमैन्दरुं अपैन्दरुं सैन्दरुं संपदमानं क्रियते
सैन्दरीकृत्यते । अभूततद्रुवे चित्वः । अनुप्रासालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥
सुविद्धघेति । सुविद्धाः तादक्रीडापटवः ये जनाः तैः भरिताः पूरिताः ।
भर एवां संजात इति भरिताः । ‘तदवस्य संजातं तारकादिम्ब्य इतच्’ इति इतच् ।
यदा भूत इति च्छाया । ये शृङ्गकारसेषां जलेन ये प्रहारास्तैः हेतुभिः मुक्ताः सीत्कारा-
स्तर्मनोदरम् । वारस्य जनसम्भवस्य विलासिन्यः वारविलासिन्यः गणिकाः ।
अस्मिन्चिति । अस्मिन् प्रकीर्णधासौ पटवासश्च तेन कृतश्च सौ अन्धकारश्च तस्मिन् ।
अनेन प्रकीर्णपटवासपुणानां सान्द्रत्वमतिप्रभूतत्वं च सूचितम् । मणिमयानि मणिशुक्तानि
वा पक्षे मणय एव विभूषणानि मणिविभूषणानि । तेषां रश्मिजालैः किरणसमूहैः ।
इह मनाकृ किञ्चिदस्पष्टाभिति यावत् । दृष्टः । उद्यताः फणा इव आकृतिर्येषां ते फणा-
कृतयः शृङ्गका येन । पक्षे फणाकृतयः शृङ्गका इव येन । उपमितं व्याघ्रादिभिति
समाप्तः । व्याघ्रादिराकृतिगणपत्वात् । यदा उद्यतं फणाकृति फणारूपं शृङ्गक चिह्नं येन ।
एवावतः अयं भुजङ्गा विटासेषां लोकः समूहः । पक्षे सर्पलोकः । अय मा पातालं
संस्मरयति । स्मृ आध्याने इति घटादौ पाठात् मित्रेन हस्तः । स्मरणालंकारः श्लेषश्च ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १२ ॥ मदनस्य वशेन आयतनेन विसंघुलं विषमं यथा

१ ऋण्य सविस्पद्यम्; समन्वादवलोक्य । २ दृष्टं भवता; साधु दर्शिनश् । ३ महाऽ.
४ विश्ववितरत्नः । ५ मणि । ६ तीव्रः । ७ पुरोबलोक्यः । ८ भो वतस्स इमः; विऽ—(पुरोष-
लोक्य ।) इमिणा किं, एदं पेक्खत, इम—एदं । ९ अद्विडजणो—णा—वहरिद् (विटज्ञो—
ना—यहत्); जणापुरिद् । १० प्यवाहः । ११ वणिवालोक्य । १२ अवलो० । १३ भो
व अस्स पेक्ख एसा... च्छविति अव ० । १४ मआ(मदा)वस०; मअणपरवसं णञ्चन्ती; मअवस-
विमदन्ताभिन्णां, मअणरसविसअद्वत्ताभिन्णाः; मअणवसा वसन्त०; मअपरवसा
विसंवदन्ताहिणअं णञ्चन्तीए चूदल०, मअणवसावेसं वहन्ती अपिण्णं णञ्चन्ती ।

(ततः प्रविशतो मदनैलीलां नाटयन्त्यौ द्विपदीखण्डं गायन्त्यौ चेत्यौ ।)

चेत्यौ—

कुसुमायुधप्रियदूतको मुकुलायितबहुचूतकः ।

शिथिलितमानग्रहणको वाति दक्षिणपवनकः ॥ १३ ॥

विकसितवकुलाशोककः काङ्क्षितप्रियजनमेलकः ।

प्रतिपालनासमर्थकस्ताम्यति युवतिसार्थकः ॥ १४ ॥

इह प्रथमं मधुमासो जनस्य हृदयानि करोति मृदुलानि ।

पश्चाद्विघ्यति कामो लब्धप्रसरैः कुसुमवाणैः ॥ १५ ॥ (क)

(क) कुसुमारूपप्रियदूतओ मैउलींकिदबहुचूतयो ।

सिद्धिलितमाणग्रहणयो वाखदि दाहिणपवणयो ॥

विअसिअवउलासोर्धयो कहिंअपि अजणमेलयो ।

पद्मिवलाणासमर्थयो तम्हाइ जुर्वैसत्ययो^६ ॥

तथा । वसन्ताभिनयं वसन्तव्यजकं यथा स्थातथा । मदनैलीलां कामविलासम् । द्विपदी गीर्तिविशेषः । तदुक्तं—‘भवेद् द्विपदिका गीर्तिरेतनं प्रकीर्तिं । युक्ता चतुर्भिर्भरणैङ्गयोदशकलामयैः’ ॥ इति । तस्या खण्डस्तम् । अत्र भरतः—‘शुद्धा खण्डा च मात्रा च संपूर्णैति चतुर्विधा । द्विपदी करणाल्येन तालेन प्ररिगीयते ॥... खण्डा स्याच्छुद्धयांविधा ।’ इति । विशेषस्तु भरते दृष्टव्यः । कुसुमायुधेत्यादि । दक्षिणः दक्षिणदिग्गुत्तमः । पवन एव पवनकः । अल्पार्थं कः । मन्त्र इत्यर्थः । दक्षिणश्चासौ पवनश्च दक्षिणपवनः वाति । कीदृश इत्याह । कुसुमान्यायुधान्यर्थ कुसुमायुधः कामः तस्य प्रियश्चासौ दृतकश्च प्रियदूतकः । मुकुलायिताः मुकुलैरयिताः गमिताः । संजातुमुकुलाः कृता इत्यर्थः । बहवः चूतका आवृक्षका येन स तथोक्तः । मुकुलीकृतेति पाठे मुकुला एषो विश्वर्ते इति मुकुलिनः । न मुकुलिनः अमुकुलिनः अमुकु० मुकु० कृताः मुकुलीकृताः । अभूततद्वावे चिद्वः । शिथिलितं शिथिलं कृतम् । त्याजितमिति यावद् । मानिनीनामिति शेषः । मानस्य रमणविषये प्रणयकृतस्याभिमानस्य प्रहृण्य येन तादाशः ॥ १३ ॥

विकसितेत्यादि । विकसिताः । मुषिता इत्यर्थः । बकुलाश अशोकाश येन तथोक्तः । मधुगृह्यदानेन पादतादानेन चेति भावः । एतच विकसमवादः । तदुक्तं—‘पादाहृतः प्रमदया विकसत्यशोकः शोकं जहाति बकुलो मुखसीधुसिक्तः’ ॥ इति । विशेषोऽपेऽपेऽपादशश्छोकस्य व्याह्याने दृष्टव्यः । काङ्क्षितः प्रियजनानं मेलकः समृद्धः येन । प्रतिपालने प्रियागमनकालप्रतीक्षणे असमर्थः । सुसुपेति समासः । स्वार्थं कः । सार्थं एव सार्थकः । युवतीनां सार्थकः सदृहः ताम्यति ॥ १४ ॥ इहृति । इह अस्मिन्वसन्नावतारे । मधुक्षासौ मासध मधुमासाः । प्रथमं जनस्य हृदयानि मृदुलानि कोमलानि

^१ गृहीनमदोत्सवेषेण मदनावस्थां नाट० ^२ शतः गृहीनवसन्तेष्वै-वेषोत्सव० ^३ मदनिका गायति । ^४ मउलारूपदवणान्त०, कुसुमा...दूअओ मउलावन्तो चूतवं (कुसु०...दूतं मुकुलयंश्वन्तं), ^५ मोअओ (मोदिकः), ^६ पिअअम (नम), उक्कणित (उक्कणित) पिअमेलओ, ^७ अस्मात्परं-अहवा (अपरा) इत्य० कृच्छित्,

राजा—(निर्वर्णं सविश्मयम् ।) अहो निर्मरः क्रीडारसः परिजनस्य ।
तथौ हि ।

स्त्रस्तः स्वगदामशोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः
क्षीबाया नूपुरौ च द्विगुणतर्तमिसौ कन्दतः पादलग्नौ ।
व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्याः
क्रीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यभङ्गानपेक्षम् ॥ १६ ॥
विदूषकः—भो वयस्य अहमप्यत्यर्थमध्ये गत्वा नृत्यन् गायन्
मदनमहात्सवं मानयिष्यामि । (क)

राजा—(सस्मितम् ।) वर्यस्य एवं क्रियताम् ।

विदूषकः—(उत्तां चेव्योर्मध्ये नृत्यन् ।) भवति मदनिके भवति
चूतलतिके मामप्येतां चर्चरीं शिक्षयतम् । (ख)

इह पदं महामारो जणस्य हिथआई कुण्ड मितलाइ ।

पच्छा विद्वद् कामो लद्धप्यसरेहि कुंसुमबाणेहि ॥

(क) भो वधस्य अहंपि एतां मज्जे गुदुय णवन्तो गाथन्तो मध्यमहूसवं
माणिद्दसम् । (ख) भोदि मध्यणि भोदि चूतलदिए मंपि एदं चर्चरीं सिक्षावेहि ।

कुसुमशरभेदाहाणीत्यर्थः । करोति । पश्चात् कामः लब्धः प्रसरः अवकाशः यैः तैः
कुसुमबाणैः कुसुमरूपैर्बाणैः तनि हृदयानि विष्वति भिनति । ‘अरविन्दमरोक्तं च चूतं च
नवमलिका । नीलोल्पलं च पञ्चैते पञ्चाणस्य सायकाः ॥’ इति कामस्य बाणाः ॥ १५ ॥
अहो इत्याथर्थे । क्रीडारसः विहारासक्तिः । निर्भोरोऽतिमात्रः । क्रीडारसस्य निर्भरतविमिति
यावद् । निर्भरतवसेव प्रतिपादयति—स्त्रस्त इति । क्षीबाया मधुपानोन्मत्तायाः ।
‘अनुपसर्गात्कुलक्षीबकुशोलाधाः’ इति निपातनात्सामुः । अत एव स्तनयोर्भरः
स्तनभरस्तेन विमनन् नन्नीभवन् यो मध्यः कठिमागस्तस्य भङ्गस्तत्र अनपेक्षा अनवधानं
यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा क्रीडन्त्याः अस्याः पुरो दृश्यमानायाः स्त्रस्तः बन्धनाद्विगलितः
आकुलः व्यस्तः केशपाशः केशकलापः पीडयेव विरचितां स्वगदान्नः । तत्कातामित्यर्थः ।
शोभा त्यजति । इमौ पादलग्नौ नूपुरौ मज्जीरौ पीडयेव द्वौ युणे आवृत्ती यस्य
तद् द्विगुणम् । अतिशयेन द्विगुणं द्विगुणतरं अत्यन्तमित्यर्थः । कन्दतः शृदित इति ।
उद्भवनर्तनायाः कम्पः अङ्गालां दोलनं तस्य अनुबन्धात्संतत्वाद् व्यस्तः इतहस्ततः
क्षितोऽयं पुरो दृश्यमानः हारः मुक्काहारः पीडयेव अनवरतं सततमुरो हन्ति । अत्र
शोभात्यागादिक्रियाणां पीडोहेतुवेनोत्प्रेक्षणात् हेतुप्रेक्षालकारः । स्वगदरा वृत्तम् ॥ १६ ॥
एतासां बद्धपरिकराणामिति पाठे बद्धः परिकरः वामिः । वधूपरिजनानामिति पाठे वधू

१ विलोक्य २ अहो मधुरोयमासां निः ०...रसः । (सहर्षं) अहो (निर्वर्णं)
अहो मधुरं प्रवृत्तः । मदनमहोत्सवः । ३ पश्य । ४ तरमिवा । ५ मुचैः । ६ यैव । ७ वैशम्य
८ एतन्नालि क्षीबित् । ९ अस्मामायाक्—जं भवे आपावेति इत्य० । १० नृत्याति । ११ अ-
स्मामवर्यं—इति गायन्यो नृत्यतेष्टौ । इत्य० । १२ एतां वज्रं (वधू) परिज्ञाणां,
बद्धपरिअराणां (बद्धपरिकराणां) ; णवन्तो मध्यण० । १३ चच्चरियं,

उभे—(विहस्य ।) हताश न सख्तेपा चर्चरी । (क)

विदूषकः—तत् किं सख्तेत् । (ख)

मदनिका—द्विपदीखण्डं सख्तेत् । (ग)

विदूषकः—(संहर्षम् ।) किमेतेन खण्डेन मोदकाः क्रियन्ते । (घ)

चेष्ट्यौ—(विहस्य ।) न हि न हि । पठ्यते खलिवदम् । (ङ)

विदूषकः—(संविधादम् ।) यदि पठ्यते तदलं मैतेन ।

वयस्यस्य सकाशमेव गमिष्यामि । (गन्तुमिच्छति ।) (च)

उभे—(हस्ते यहीता ।) एहि क्रीडामः । वसन्तक कुत्र गच्छसि ।

(इति बहुविधं वसन्तकमार्कर्णतः ।) (छ)

विदू०—(आकृष्य हस्तं प्रपलाय्य राजानमुपरात्य ।) वयस्य नर्तितोऽस्मि ।

न हि न हि । क्रीडित्वा पलायितोऽस्मि । (ज)

राजा—साधु कृतम् ।

(क) हदाँस ण कछु एसा चचरी । (ख) तौं किं कछु एदं । (ग) दुअङ्ग-खण्डं क्षु एदं । (घ) किं एदिणा खण्डेण मोदकां करीअन्दि । (छ) यैं हि ण हि । पढीअदि कछु एदं । (च) झइ पठीआदि ता अलं मम एदिणा । वअस्तस्खं सवासं जेव गमिस्थम् । (छ) एहि कीलम्ह । वसन्तक कहिं गच्छसि । (ज) वअस्स णचिदोऽस्मि । ण हि ण हि । कीलिक पलादोऽस्मि ।

एव पर्जनाः परिचारिका इत्यर्थः । मानविध्यामि सत्करित्यामि । हताश इति कुत्सा-गाम् । हता: आशा यस्य असौ हताशः । किमेतेनेति । खण्ड इति शब्दश्रवणेन खण्डशर्करेति मन्वानस्य मोदककरणसंबद्धः प्रश्नः । विहस्येति । भोजनाप्रयस्यास्य सर्वे भोजनप्रवद्दमेव इति विस्मयो हासकारणम् । बहुविधमनेकप्रकारं यथा तथा ।

१ सावरम् २ अस्मात्प्राक्—(सविस्मयं) पठीअदि कस्य एदं इन्य० कन्तिः ३ गन्तुमुद्यानः तथा करोति ४ भो वअस्स; हदास...री । दुवर्दीखण्डं कस्य एदं ५ भोदि (भवति) किं ६ मोदआ लज्जुआ वा ७ भो वअस्स, हदास, हदास ८ पढीविधं कस्य एदं ९ भो पढीअदि जइ कस्य एदं ता मम अलं इमिणा; जदि पढी-आदि न भुजीअदि ता एदिणा न मम कञ्जः १० वरं पिथ० जेव साया० आदि न भुजीअदि ता एदिणा कहिं गच्छसि, हदास चन्चरिओं सिक्कव (इति बहुविधं ताडयति ।); हदास चिठ । बिना कीलिमे कहिं गमिस्थसि । (इति आकर्षितः—बहुविधं ताडयतः ।), विदू०—(चलादच्छानि । राजानमुपरात्य ।) जअदु जअदु भट्टा । भो वअस्स णचिदोऽस्मि । उभे—आकर्षितः । विदू०—आकर्षितः । मदू०—हदास कहिं गच्छसि । इह जेव कीलम्ह ।

चूत०—हजे मदनिके चिरं खल्वावाम्यां कीडितम् । तदेहि ।
निवेदयावस्तावद्वर्याः संदेशं महाराजाय । (क)

मदनिका—सखि एवं कुर्वः । (ख)

उभे—(परिकम्य उपसृत्य च ।) जयतु जयतु मता । भर्तः देव्याज्ञा-
पयति—(इत्यर्थोंके लज्जां नाटयन्त्यौ ।) न हि न हि । विज्ञापयति । (ग)

राजा—(विहस्य सादरम् ।) मदनिके नन्वाज्ञापयतीत्येव रमणीयम् ।
विशेषं तोऽद्य मदनमहेत्सवे । तत्कथय किमाज्ञापयति देवी ।

विदू०—आः दास्याः पुत्रि । किं देव्याज्ञापयति । (घ)

उभे—एवं देवी विज्ञापयति—अद्य खलु मया मकरन्दोद्यानं
गत्वा रक्ताशोकपादपतले संस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा
निर्वर्तयितव्या । तत्रार्थपुत्रेण संनिहितेन भवितव्यम् । (ङ)

राजा—(सानन्दम् ।) वयस्य ननु वक्तव्यमुत्सवादुत्सवान्तरमा-
पतितमिति ।

विदूषकः—भो वयस्य तदुत्तिष्ठ । तैव गच्छामो येन तत्र गतस्य
ममपि ब्राह्मणस्य स्वस्तिवाचनं किमपि भविष्यति । (च)

(क) हजे मबाणिए चिरं क्षु अम्हाहिं कीलिदम् । ता एहि । जिवेदेव दाव
भट्टिणीए संदेशं महाराअस्स । (ख) सैहि एवं करम्ह । (ग) जेदु जेदु भष्टा ।
भष्टा देवी आणवेदि—ए हि ण हि । विणवेदि । (घ) आः दासीएधीए । किं देवी
आणवेदि । (ङ) एवं देवी विणवेदि—अज क्षु मए मवरन्दोदाणे गदुअ रत्तासोअ-
पाअवतले संठाविदरस भअवदो कु उमाउहस्स पूआ णिवत्तइदव्वा । तहि अजउत्तेण
संणिहिदेण होदव्वम् । (च) भो वैर्तस ता उडेहि । तहि जेव गच्छम्ह जेण तहि
गदस्स ममावि वम्भणस्स सोथिवाअर्थं किवि भविष्यदि ।

हजे इति चेट्या चेटी प्रति आहाने । लज्जां नाटयन्त्यौ इति । आज्ञापनं हि स्वापेक्षया
निकृष्टं प्रति भवति । राज्या राजानं प्रति तदनुचितम् । अतो वाप्यास्तथा
निर्गतत्वालज्जानाटनम् । कुसुमायुधस्यार्थात्तातिकृतेः । अन्य उत्सव उत्सवान्तरम् ।
मयूरब्यंसकादित्वादन्यार्थकान्तरशब्देन समाप्तः । स चारवपदविग्रहः । स्वस्ति
वाच्यते अनेन इति स्वस्तिवाचनम् । यद्वा स्वस्तिवाचनमिति संस्कृतम् ।

१ सानन्दम्; सहर्षि विहस्य साद०. २ यनश्चाद्य...तदुच्यतां. ३ किं. ४ चृदलविद
स्तु तु ए स्तुमिरिदि (स्मृते) एवं । एहि त्वरम्ह. ५ किं ति देवी आणवेदिति. ६ भो उडेहि ।
लहु गच्छम्ह । ममा वि क्षु तहि जेव सोथिवाअणगिमित्तओ बहुमाणो भविष्यदि ।

राजा—मदनिके गम्यतां देवै निवेदयितुमर्यमहमागत एव मकरं न्दोषानमिति ।

जमे—यद्वर्तज्ञापयति । (इति निष्कान्ते ।) (क)

ग्रामा—वर्यस्य एहि । अवतरावः । (उभौ प्रासादावतरणं नाट्यतः ।)

वयस्य आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

विद्धिः—यद्वानाज्ञापयति । एत्वेत् भवान् । (ख)

(उभौ परिकामतः ।)

विद्युषकः—(अप्रतोड्वलोक्य ।) भो एतत्तम्करन्दोद्यानश । तदेहि । प्रविशावः । (इति प्रविशेषतः ।) (ग)

विद्वषकः—(अवलोक्य सविस्मयम् ।) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

एतत्खलु तन्मलयमास्तान्दोलनप्रफुल्लत्सहकारमञ्जरीरेणुपट्टलप्रतिबद्धपट-
वितानं मत्तमधुकरमुक्तज्ञकारमित्तमधुरकोकिलारावसंगीतश्रुतिसुखं
तवागमनदीर्घातादरमिव मकरन्देश्यान लक्ष्यते । तत्प्रेक्षतां भवान् । (४)

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) अहो इम्युता मकरन्दोद्यानस्य ।

(क) जं भद्रा आणवेदि । (ख) जं भवं आणवेदि । एडु एडु भवे ।
 (ग) भो एदं ते मध्यरन्दुज्ञाणम् । ता एदि । पविसम्ह । (घ) भो वर्वेस पेक्ख
 पेक्ख । एदं क्वतु ते मलथामासादौन्दोलणपुहुङ्कान्तसहारामजारीरेणुपटलपुडिबद्धपदवितानं
 मैत्तमहुभरमुत्तक्षारमिलिदमहुरकोइलारावैसंगीदयुषिदुहं तुहागमैण्डंसितादरं विव
 मध्यरन्दुज्ञाणं लक्खीअदि । ता पेक्खदु भवे ।

मलयेति । मलयस्य मारुतो मलयमास्तस्तेन आन्दोलनं तेन प्रफुल्लन्त्ये
या: सहकाराणामतिसौरभवतामाग्रवृक्षाणां मज्जयैस्तासा रेणवः परागास्तेषां पटकं
तेन श्राविबद्धं पटविताचं यस्मिन् । मत्ताथ्वं ते मधुकराथ्वं तैमुक्तः यः शंकारस्तेन
मिलितो यः कोकिलारावः स एव संगीतं तेन श्रवणसुखम् । तवागमने दर्शीत आदरो
येन । तत्र इत्यस्य सपेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समाप्तः । यद्वा त्वदगमनेति पठनीयम् ।

१ उत्तमहमा, २ वयस्य तदविशय मार्ग मक् ०४३. ३ विलोक्य ४ प्रेषण नाटयतः ५ वृद्धा ६ मक् ० परा भीः ७ (अप्रती भूत्वा) एषु पृष्ठ भवं ८ मढ़ा ९ भी भीः एवं मठो १० ता पविसदु भवं १० महाराज ११ मारुदान्वेलिवमउलन्त (मुकुलायमन) सह १२ मारुदान्वेलिअपरिसन्त-मण्डलन्त-पश्चिम १२ मिलिकः समग्रते प्रसुष्णन्तस्त-महाभरतिं विह० १३ लालाव (लालाप) संगीवमहरअं (प्रस्तर) १४ बहुभाषादीरि

उद्यद्विदुमकान्तिभिः किसलयैस्तांशां त्विषं विभ्रतो
भृङ्गालीविरुतैः कलैरविशद्वयाहारलीलामृतः ।
वृष्णन्तो मलयानिलाहातिच्छैः शाखासमूहैमुहु-
र्भान्तै प्राप्य मधुप्रसङ्गमधुना मत्ता इवामी दुमाः ॥ १७ ॥

अपि च ।

मूले गण्डूषसेकासव इव बकुलैर्वास्थते पुष्पवृष्ट्या
मध्याताञ्चे तरुण्या मुखशशिनि चिराच्चम्पकान्यद्य भान्ति ।
आकर्ण्योशोकपादाहतिषु च रण्तां निर्भरं नूपुराणां
झंकारस्यानुगतैरनुरणनमिवारभ्यते भृङ्गसार्थैः ॥ १८ ॥

उद्यादिति । अधुना संप्रति अमी दुमाः मधोः वसन्तस्य मधुनः मध्यस्य च प्रसङ्गं
प्रकृष्टसंपर्कं प्राप्य मत्ताः पानशीला इव भान्ति । आन्तिमिति वाठे मधुप्रसङ्गः
वसन्तसंपर्कस्तत्संबिध्य यन्मधु तेन आन्तिमुनादं प्राप्य मत्ताः पानशैष्ठा इव
इत्यन्ते इति शेषः । तदेव प्रतिपादयति । उथात् प्रोहतां विदुमाणां प्रवालानां
कान्तय इव कान्तयो येषां तैः किसलैः । हेत्वयै तृतीयाः । ताम्रां त्विषं कान्ति
विभ्रतो धारयन्तः । मधुमत्तोऽपि रक्तवर्णं त्विषं धारयति । कलैः अव्यक्तमधुरैः भृङ्ग-
लीनां अमरपङ्गतीनां विस्तैः गुज्जितैः हेतुभिः । अविशदः अस्पष्टः यो व्याहारः भाषितं
तस्य लीलां विभ्रतीति व्याहारलीलामृतः । मधुमत्ता जना इव अस्पष्टं व्याहरत
इत्यर्थः । तथा च मलयानिलस्य दक्षिणपवनस्य आहतिभिस्ताडनैः च्छैः शाखासमूहैः
सुहुः पुनः पुनः वृष्णन्तः अमन्तः । उत्तेष्ठालंकारः श्लेषश्च शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ १७ ॥
मूल इति । बकुलैः केसरवृक्षैः कर्तृभिः चिराद् मूले यः तरुण्याः गण्डूषसेकासवः
स पुष्पवृष्ट्या वास्यते सुरभीकियते । यद्वा मूले गण्डूषसेकासवे सति बकुलैः पुष्पवृष्ट्या
वास्यते आच्छायते । अधःप्रेदेश इति शेषः । तरुण्या मुखं एव शशी मुखशशी तस्मिन्
मधुना आतोमे ईषदके सति । पटमृदुहसनरूपदोहदप्रापणादित्यर्थः । चिरादद्य
चम्पकानि चम्पकतुष्पाणि भान्ति आविर्भवन्ति इत्यर्थः । चम्पकशब्दात् पुष्परूपविकारे
विहितस्याणः ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ इति छप् । भृङ्गसार्थैः अमरसमूहैश्च अशोकेषु
याः पादभ्यामाहतयः दोहदपूरणार्थं ताडनानि ताषु निर्भरं रण्तां कण्ठां नूपुराणां
झंकारस्य शिखितस्य आकर्ण्य अनुगीतैः अनुकरणमारभ्यत इव । अत्र कविसमयः—
‘ छीणा स्पर्शात्प्रियं युर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्पादाधातादशोकस्तिलककुरबकौ
पौक्षण्यलिङ्गनाभ्याम् । मन्दरो नर्मवाक्याप्यद्मुद्दुहसनाचम्पको वक्त्रवाताच्छ्रूतो गीता-
मन्मर्धिकसति च पुरो नर्तनास्कर्णिकारः ॥’ इति उत्तेष्ठालंकारः खगधरा छन्दः लक्षणमुखं

१ ताप्रास्तिवेषः, ताप्रात्विषः । २ भृशः । ३ आन्ति । ४ जनिता । ५ रसता, रसितं,
रणिते । ६ स्पात्तशी । ७ गतिरुक्षरणं-गणने । ८ धाभ्यस्यते ।

विद्रूषकः—(आकर्ष ।) भो वयस्य नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनु-
हरन्ति । नूपुरशब्द एवैष देव्या: परिजनस्य । (क)

राजा—वयस्य सम्युपलक्षितम् ।

(ततः प्रविशति वासवदैता काञ्चनमाला पूजोपकरण्हस्ता सागरिका विस्वतथ
परिवारः ।)

वासवदत्ता—हज्जे काञ्चनमाले आदेशय मे मकरन्दोद्यानस्य
मार्गम् । (ख)

काञ्चनमाला—एत्वेतु भर्त्री । (ग)

वासवः—(परिक्रम्य ।) हज्जे काञ्चनमाले अथ कियद्वै स
रक्ताशोकपादपो यत्र मया भगवतः कुमुकायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । (घ)

काञ्चनः—भर्त्री आसन्न एव । किं न प्रेक्षते भर्त्री । इयं खलु
सा निरन्तरेद्विन्द्रकुमुकशोभिनी भर्त्र्या परिगृहीता माधवी लता । एषाप्य-
परा नवमालिका लता यस्या अकालकुमुकसमुद्रमश्रद्धालुना भर्त्रीऽनुदिन-

(क) भो वयस्स ण एदे महुभरा येउरसद्वं अणुहरन्ति । येउरसद्वं ज्ञव एसो
देवीए परिअणस्स । (ख) हज्जे कञ्चणमाले आदेसंहि मे मअरन्दुजाणस्स सगरं ।
(ग) एदु एदु भट्टिणी । (घ) हज्जे कञ्चणमाले आव केत्तिअ द्वरो सौ रत्तासोअ-
पादवो जहि मए भभवदो कुमुका उहस्स पूजा गिवत्ताद्वद्वा ।

प्राक् ॥ १८ ॥ उपलक्षितमवगतम् । पूजाया: उपकरणानि हहेत यस्याः सा । हज्जे हज्जे
इडाहुने नीचां नीर्वी सर्वीं ग्रति' इत्यमरः । निरन्तरेति । निर्यतमन्तरं यस्मा-
त्तथाया तथा निरन्तरे उद्विनानि कुमुकानि तैः शोभते इति निरन्तरेद्विन्द्रकुमुकशोभिनी ।
परिगृहीता आसीन्यत्वेन स्वीकृता । नवमालिका सप्तला (बटमोररी इति गहायाग्रीष्ठ-
भाषायां ख्याता ।) अकालेति । स्वकुमुकोत्तिकालाद्ययः कालः अकालः ।
तदन्यत्वं नवर्थः 'तत्साद्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पतः' इति वन्नाम । अकाले कुमुकानां

१ शुना, २ गवधारिते, गवधार्याताम, ३ उद्द्वलत्रेषा वा०, ४ गृहीतपूजोपकरणा,
५ गिर्योसपुकरन्ति; सान्ति; अणुहरन्दो (हरन्दः), ६ अरमात्परं—(इति परिक्रामति ।)
काञ्चनः—येउरद्वै भट्टिणी: कुमुकश्रुमिभायिवहतरुलद्वापरिगाहिदमहूअरमत्तुरुगिद-
मअरन्दुजाणस्सरीभद्रे । वास०—सुहु दंसिं । काञ्च०—एदे वि वाव आलोअद्वै
भट्टिणी । कोमलाकिसलभरनवत्तणमणहरा सहभारमञ्जरीयुद्धरुगिरन्तराणिलालभर-
केत्तिपाणा कलपरद्वुविरुद्वालिणी चूदकाणेण भगवन्नी वित्र वसन्तलच्छी । वास०—
जे सर्वं अदिसभरमणीअदावकिचन्तहिअशाए मे दिटी कहिं वि पैदेसे पविभद्वा
ण गिवत्तदि । हज्जे काञ्च० ३०. ७ दार्णि सो ८ मअणस्स.

मायास्यत आत्मा । तदेताभिकम्य दृश्यत एव स रक्ताशोकपादपो
यत्र देवी पूजा निर्वर्तयिष्यति । (क)

वासव०—तदेहि । तत्रैव लवु गच्छामः । (ख)

काञ्चन०—एत्वेतु भर्ती । (ग)

(संवादः परिकामन्ति ।)

काञ्चन०—भर्ती अयं खलु स रक्ताशोकपादपो यत्र देवी पूजा
निर्वर्तयिष्यति । (घ)

वासव०—तेन हि मे पूजानिमित्तान्युपकरणान्युपनय । (ङ)

साग०—(उपस्थृत्य ।) भर्ती एतत्सर्वं सज्जम् । (च)

वासव०—(निष्ठै धात्मगतम् ।) अहो प्रमादः परिजनस्य । यस्यैव
दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्षयते तस्यैव दृष्टिगोचरे पतिता भवेत् । भवतु एवं ताव-
द्वयिष्यामि । (प्रकाशम् ।) हज्जे सागरिके कस्मात्त्वमद्य मदनमहोत्सवपराधीने

(क) भट्टिणि वासणो जेव । किं न पेत्क्षदि भट्टिणी । इतं बहु सा निरन्तर-
दिभण्डकुमुखसोहिणी भट्टिणीए परिगिहिदा माहवी लदा । एसा वि अवरा योमालिभा
लदा जाए अथाल्कुमुखसमुगमसद्वालुणा भट्टिणा अणुदिणं आआसीअदि अप्पा ।
तीं एदं अतिकम्पि भ दीसदि जेव सो रत्तासो अपाथवो जहिं देवीं पूर्णा गिवत्तद्विसदि ।

(ख) ता एहि तहि जेव लहु गच्छम्ह । (ग) एहु एहु भट्टिणी । (घ) भट्टिणि
अं खु सो रत्ता पो अपाथवो जहिं देवीं पूर्णा गिवत्तद्विसदि । (ङ) तेण हि मे
पूर्णाणिमित्ताइ उवभरणाइ उवणेहि । (च) भट्टिणि एदं सब्वं सज्जम् ।

समुद्रमः अकालकुसमसमुद्रमः तस्मिन् अद्वालुना विश्वासवता । 'सृहिगृहि'—इत्यादिना
श्रुच्छब्दोपपेदे छुवाव्यातोस्ताच्छाल्ये आल्कू । आयास्यते कदा पुष्पोद्रमः स्यादिति
विनितया खेदं नीयते । पूजानिमित्तानि पूजानिमित्तमेषामिति । उर्धकथते एमिरीति
उपकरणानि । ल्युट् करणे । सर्जं संभृतम् । प्रमादः अनवधानता । दर्शनस्य पन्थः
दर्शनपथः तस्मात् । गावः द्विद्याणि चरन्तश्शिमन्त्रिति गोचरः विषयः । गोचरसंचरे-
त्यादिना अधिकरणे धः । द्वेषः गोचरे दृष्टिगोचरे । ० गोचरमिति पाठे द्वेषः गोचरं
यथा तथा । परस्मिन्नवधि इति पराधीनः । मदनमहोत्सवेन पराधीनः तस्मिन्मदन-

१ इति परिं ० २ सहस्र० ३ सागरिका दृष्टा ४ जाए किदे—० कुमुखसद्वा० ५ ० विभ्रं (विवरं), ६ ता एहु एहु देवीं (इति पाठकामन्ति), ७ वास०—अं तो ।
जहिं अं पूर्णा गिवत्तद्विसदि । तेण हि—ता—मे पूर्णा० उवणेहि ।

परिजने सारिकामुजिज्ञत्वेहागता । तत्तत्रैव लघु गच्छ । एतदपि सर्वं पूजोपकरणं काञ्चनमालाया हस्ते समर्पय । (क)

साग०—यद्भृत्याज्ञापयति । (इति तथा कृत्वा कतिनित्यदानि गत्वा । आत्मगतम् ।) सारिका मया पुनः सुसंगताया हस्ते समर्पिता । एतदप्य-स्थि त मे प्रेक्षितुं कौतूहलं किं यथा तातस्यान्तःुरे भगवाननङ्गोऽर्चर्यते इहापि तथैव किमन्यथेति । तदलक्षिता भूत्वा प्रेक्षिष्ये । यावदिह पूजा-समयो भवति तावदहमपि भगवन्तमनङ्गमेव पूजयितुं कुसुमान्यवेच्यामि । (इति कुसुमावचयं नादयति ।) (ख)

वासव०—काञ्चनमाले प्रतिष्ठापयशोकमूले भगवन्तं प्रद्युम्नम् । (ग)
काञ्चन०—यद्भृत्याज्ञापयति । (तथा करोति ।) (घ)

(क) अहो पमाको पैरिखणस्स । जस्स जेव दैस्येणपधादो पबर्त्तेण रक्खीअदि तस्स जेव दिष्टिगोअरे पढिदा भवे । भोदु । एवं ताव भणिस्सम् । द्वये साभारिए कीस तुम्हे अज मअणीमहूस्वपराहीणे परिअणे सारिअं ऊज्जित्वा इह आगदा । ता तद्विजेव लहुं गच्छ । ऐदं वि सब्बं पूजोवधरणं कञ्चणमालाए इहये समपेहि । (ख) जं भट्टिणी आणवेदि । सारिर्हा मए उण सुसंगदाए इहये समपिदा । ऐदं वि आत्मि मे पेक्षिखदुं कोदुहलं किं जहा तादस्स अन्तेउरे भअवं अणङ्गो अचीअदि इह वि तद्वेवं किं अणहेति । ता अँण्खिखदा भवित्वं पेक्षिखस्यम् । जाव इह पूआसमधो होइ ताव अहं पि भअैवन्तं अणंगे जेव पूजाइहुं कुसुमाइं अवचिणिस्सम् । (ग) कञ्चणमाले पडिङ्गोवेहि असोअमूले भवन्तं पञ्जुन्नम् । (घ) जं भट्टिणी आणवेदि ।

महोत्सवपराधीने । ०परिहीने इति पाठे ०त्सवेन परिहीने विरले । सारिका पक्षिविशेषः । लघु द्रुतम् । कुसुमानामवचयः कुसुमावचयस्तम् । 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति धनि कृते अवचाय इति स्थात् । अत्र तु आदेयस्य प्रत्यासत्यभावाद्वभाव इति समाधेयम् । अत्र—“ वासवदत्ता-उपनय मे पूजोपकरणानि ” इत्यारभ्य—“ तदलक्षिता प्रेक्षिष्ये ” इत्यन्तेन वासवदत्ताया रत्नावलीवत्सराजयोर्देशनप्रतीकाकारात्सारिकायाः सुसंगतार्पणेन अलक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्येवादानात्समाधानं नाम सुखसंवेरकम् ।

१ काञ्चनमालाया अर्पयित्वा...पदानि दत्त्वा; काञ्चनमाला समर्प्य. २ नास्येतकचिद् ३ मे परि. ४ पवादेव इअं...ज्ञेय कहूं वि ०गोअरं गवा । ता भोदु...; गोजारं गवा भविस्सदि—मवे (विचिन्नय). ५ मअ (मद) पराहीणपारिअणे इमस्सिं मअणमहूस्तवे, ६ मोक्षण (मुक्तवा), ७ एवं अ सब्बं कञ्च० ८ सम०. ९ ०आ वाव. १० ज्ञेय आषु (अथ वा) अण्णा. १० अक्षिलदा एवं पे०; सिन्धुवारविष्वान्तरिवा भविता, ११ मणण ज्ञेब समविच्छुं. १२ आणिझर्स्य.

विदू०—भो वयस्य यथा विश्रान्तो नूपुरशब्दस्तथा तर्क्यामि
आगता देव्यशोकमूलमिति । (क)

राजा—(अवलोक्य) वयस्य सम्यगवैधारितम् । पश्येयं देवी या किलैषा

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्धती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।

आभाति मकैरकोतोः पार्श्वस्था चापयद्विरिच ॥ १९ ॥

तदेहि । उपसर्पावः । (उपर्युक्त्य ।) प्रिये वासवदत्ते ।

वासव०—(विलोक्य ।) कथमार्यपुत्रः । जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।

एतदासनम् । अत्रोपविशत्वार्यपुत्रः । (ख)

(राजा नाथेनोपविशति ।)

काञ्चन०—भर्ति स्वहस्तदत्तकुङ्गमचर्चिकाशोभितं कृत्वा रक्ता-
शोकपादपमर्च्यतां भगवान्प्रवृत्तः । (ग)

वासव०—उपनय मे पूजोपकरणानि । (घ)

(काञ्चनमालोपनयति । वासवदत्ता तथां करोति ।)

(क) भो बअस्स जघा वीर्णन्तो णेउरसदो तहा तकेमि आअदा देवी असोअ-
मूलंति । (ख) कैंधे अज्जउतो । जअदु जअदु अर्ज्जउतो । एदं आसणं । एथ उव-
विसदु अज्जउतो । (ग) भक्षिणि सहस्रदिव्यकुङ्गमचर्चिकासोहिदं कहुअ रक्तासोअ-
पाथवं अच्छीढु भअवं पञ्जुणो । (घ) उवणेहि मे पूजोबरणाईं ।

‘वीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते’ इति तल्लक्षणम् । विश्रान्तः विरतः । अव-
धारितं निश्चितम् । कुसुमेत्यादि । कुसुममिव सुकुमारा मूर्तिः यस्याः सा । यष्टिपक्षे
कुसुमान्येव सुकुमारा मूर्तिर्थस्याः सा । मदनधनुषः पुष्पमयत्वात् । नियमेन उपवासादि-
व्रतेन तनुतरमतिशयेन कृशं मध्यं कटि पक्षे नियमेन तनुतरं पूर्वापरभागापेक्षया लघुतरं
मध्यं दधती । मकरः केतुर्थस्य तस्य मकरकोतोः मदनस्य पार्श्वस्था तस्य चापयष्ठिः
धनुः काण्डमिव आभाति । लेषानुप्राणितेत्रोक्तालंकारः । आर्थो छन्दः ॥ १९ ॥

कथमिति संब्रेम । कर्थं प्रस्ने प्रकारार्थे संब्रेमे संभवेऽपि च । इति हेमचन्दः । स्वहस्तेन
त्वयामहस्तेन दत्ता या कुङ्गमस्य छुचृणस्य चर्चिका चर्ची तया शोभितं विभुषितम् ।

१ समन्नादव०; विलोक्य; वासवदत्ता दृष्टः; (दृष्टा) वयस्य इयं देवी चैषा २ शुप-
लक्षितं, ३ कुसुम, ४ इत्युपसर्पतः, विदू०—(उपर्युक्त्य) सोमियं भोदीप । काञ्चन०—भद्रिणि
सहन्त्य०. विदू०—भो बअस्स एहि उपसर्पम्ह । राजा—क्षणं निष्ठा या स्वत्समाधिभद्रो देव्याः ।
निर्वते यतु पूजा भमन्यस्य । ५ पूजयति । अस्मात्पर—विदू०—पैक्तव बअस्स अणंगे अच्छन्ती
अहिंशं सोहड भद्रिणी । राजा०—सुयगमिहनम् । ६ परिसन्तोऽखो... संपत्ता (संपत्ता)
देवी ०पाअवसमिपे—समीपं, ७ अम्पो । कर्थं आअदो ज्जेव, ८ उत्तो । अलकरेदु इस देसं
आसणपरिगमेण । एदं आसणं—इ०, ९ णाहिं विलेवणं चि ।

राजा—प्रिये^१ ।

प्रत्यग्मज्जनविशेषविविक्तकांन्ति:

कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवालविट्ठिप्रभवा लतेव ॥ २० ॥

अपि च ।

स्पृष्टस्त्ववैष्ण दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।

उज्जिञ्चापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥ २१ ॥

अपि च ।

अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निनिध्यति ध्वंघम् ।

यदेन न संप्राप्तः पांणिस्पर्शोत्सवस्तव ॥ २२ ॥

काञ्छन०—भर्ति अर्चितो भगवान्प्रवृम्भः । तत्कुरु भर्तुरुचितं
पूजासत्कारम् । (क)

(क) भृष्णि अचिदो भवेष पञ्जुण्णा । ता केरेहि भन्तुणो उद्दृं पूआसकारम् ।

प्रत्यग्नेत्र्यादि । मकरकेतनं कामदेवमर्चयन्ती त्वं बाला नूतनाः प्रवालाः पल्लवा
यस्य ताङ्गो विट्ठी वृक्षः स प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्याः तादशी लता इव विभ्राजसे
शोभेते । तत्र साम्यं दशयति विशेषणदृश्येन । प्रत्यग्मचिरवृत्तं यद् मज्जनं स्नानं तेन
विशेषेण अधिकं विविक्ता उज्जवला कानिर्वयस्याः सा तथोक्ता । पक्षे प्रत्यग्म यम्भज्जनं
जलेन सिद्धनं तेन विशेषेण विविक्ता पूरा । द्वच्छेष्यर्थः । कानिर्वयस्यास्तादशी । पुनर्थ
कौसुम्भेन कुसुम्भुष्यजन्येन रागेण रजावदेवण हाचिरं सुन्दरं यथा तथा रक्षान् न लक्षणं
अंगुष्ठान्तो यस्यास्तादशी । पक्षे कौसुम्भं कुसुम्भुष्यं तस्येव रागो लौहित्यं तेन
रचिरा चासौ स्फुराद्विरुद्धमिः किणैः कान्ता रमणीया च सा तथोक्ता । उपमालंकृतः ॥
वसन्तातिलङ्का त्रितम् । उदाहृतमेतत्पदं काव्यप्रकाश उपमादोषप्रकरणे । अत्र लता विभ्रा-
जते न तु विभ्राजये इति संबोध्यमाननिष्टुप्य परभागस्य असंबोध्यमानाविषयतया
व्यत्यासात्मुखमेदः इति भमप्रक्रमतादोषपद दर्शितः । एतद्वाचारायाः प्रिये हस्तनन्तरं
भवती इति पदमध्याहल्य विभ्राजते इति पठनायम् ॥ २० ॥ स्पृष्ट इति । हे दयिते
त्वया स्मरपूजायां व्यापृतेन व्यग्रेण हस्तेन स्पृशः अयमशोकः उत्पम उद्दतः अपरः
विद्यमानेभ्यः अन्यः मृदुतरः किसलयः पङ्गवः यस्य तथाविष्य इव लक्ष्यते । उत्प्रेक्षा-
लंकारः । आर्यावृत्तम् ॥ २१ ॥ अनङ्ग इति । अर्थं नास्ति अङ्गं यस्य सः
अनङ्गः कामः । अश्च आत्मनः अनङ्गत्वं गात्रारहितव्यं धृते निश्चिनं निनिध्यते । यत्
यस्मात्कारणादेन तव पाणिस्पर्शः तस्माद्य उत्सवः । स एव उत्सव इति वा । न
संप्राप्तः । शिवेन भालस्थनेनाभिना दशाङ्गत्वादिति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २२ ॥

१ (निरूप्य) प्रिये । प्रिये वासवदेन २ सूनिः ३ विदय ४ त्वयैव-यैक ५ व्यापृतेन,
६ प्रिये ७ त्वय्याणिग्रहणोत्सवः ८ भार्हिणि करोह... समुद्देव पू०.

वासव०—तेन हि उपनय मे कुसुमानि विलेपनं च । (क)

काञ्चन०—भर्त्र एतत्सर्वं सज्जम् । (ख)

(वासवदत्ता नाट्येन राजाने पूजयते ।)

सागरिका—(शृणुतकुसुमा ।) हा धिक् हा धिक् । कथं कुसुमलोभोक्षिसहृदययातिचिरमेव मया कृतम् । तद्यावदनेन सिन्धुवार-विटपेनापवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षे । (तथा कृत्वा विलोक्य सविस्मयम् ।) कथं प्रत्यक्ष एव भगवान्कुसुमायुधं इह पूजा प्रतीच्छति । अस्माकं तातस्यान्तःपुरे पुनश्चित्रगतोऽर्च्यते । तदहमपीह स्थितैवैभिः कुसुमै-भर्गवन्तं कुसुमायुधं पूजयिष्ये । (कुसुमानि प्रक्षिप्य ।) नमस्ते भगवन्कु-सुमायुधं अमोघदर्शनो म इदानीं त्वं भविष्यसि । (इति प्रणम्यै ।) दृष्टं यद्रूष्टव्यम् । तद्यावत्त्र कोऽपि मां प्रेक्षते तावदेव गमिष्यामि । (इति कैतिचिपदानि गच्छति ।) (ग)

(क) तेण हि उवणेहि मे^१ कुसुमां विलेपणं च । (ख) भृष्टिणि एदं सब्वं सज्जं । (ग) हृद्दो हृद्दो । कहं कुसुमलोहोक्षित्वात्हिभासाए अदिचिरं जेवत्र मए किदम् । ता जाव हिमिणा सिन्धुवारविडेणं ओवारितशरीरा भविअ पेक्षतामि । कहं पञ्चवक्षो एवं भभवं कुसुमाउहो इह पूजां पदिच्छैदि । अम्हाणं तादस्त्र अते-अरे उण चित्तगदा अंच्चीबादि । ता अहं वि इह शिदा जेवत्र इमेहि कुसुमेहि भभवन्दं कुसुमाउहं पूडीस्तं । अमो दे भभवं कुसुमैहं अमोहदंसणो मे दाणि तुमं भवि-संसिसि । दिष्टं जं दिट्ठव्यम् । ता जाव ण कोवि मं पेक्षत्वदि तौवज्जेव गमिष्यस्म् ।

पूजा एव पूजालयो वा सत्कारस्तम् । कुसुमाना लोभः तेन उक्षिसं हृदयं यस्याः । सिन्धुवारो निर्गुणीवृक्षः तस्य विटपेन शाखाविस्तारेण अपवारितमन्तर्हितं शरीरं यस्याः । सा तथा १ कथं प्रत्यक्ष एवं इत्यारभ्यं पूजयिष्यामि इत्यन्तेन परिभावनाय युखसंधे-रक्षमुक्तम् । अनेन वस्तराज्यानान्धुरपतयापहवादनङ्गस्य च प्रस्यक्षस्य पूजाप्रदृशस्य लोकोत्तरत्वादद्वृतसावेशः परिभावना २ इति दशरूपकम् । अमोधं सफलं दर्शनं यस्य तथाविधः । ममाभीष्ट्य संपादयितेयर्थः । नमस्ते...प्रेक्षते तावद्वामिष्यामि इत्यन-

१० यति । सर्वे उपविशन्ति, २ दृष्ट्वा सवि०, ३ परिवृत्य कुसुम०, इति पुष्पाजर्णि शृणीत्वा । एतत्वास्ति कचित्, ४० मति०, ५ पराहृत्य पद्मदर्यं दद्वाति, निष्क्रामति०, ६ दाव मे०, ७ जं भृष्टिणि अणवेदि । (तथा करोति ।) वास०—उपविसदु अज्ञो । (राजा उपविशनि ।), ८ अमो कुसुम०, ९ वारन्तरेण, विडवन्नरेण-विडवान्तरणवारिव-सरीरा-पेक्षत्वस्म०, १० कहं पेक्षिदो जेवत्र अपुवो कुसुमाउहो, ११ पदिच्छैदि । ता अहं वि...पूडीस्तं । (पूष्पाणि क्षिपति ।), १२० अदि० इह पञ्चवक्षीकिवो । ता अहं; चित्तगदो वा पदिष्टगमो भभवन्तो अणगो पूजे पदिच्छैदि, १३० अदि० सज्वथा एव्य अअं विसेसोति, १३०० उह सुमधुंसणो मे भविस्तस्मि । दिष्टं... अमोध-वंसणी मे भविस्तस्मि । १४ अस्मात्वरं क्वचित्-अच्चिरिं अच्चिरिं । दिष्टानि उणो पेक्षत्वद्व्यो ता जाव इ०, १५ ताव तुरिव०,

क्राच्चन०—आर्य वसन्तक एहि सांप्रतं त्वमपि स्वस्तिवाचनं प्रतीच्छ । (विवृक्षक उपसर्वति ।) (क)

वासव०—(विलेपनकुमारभरणदानपूर्वकम् ।) आर्य स्वस्तिवाचनं प्रतीच्छ । (इत्यर्पयति ।) (ख)

विदू०—(सहर्षे गृहीत्वा ।) स्वस्ति भवत्यै । (ग)

(नेपथ्ये वैतालिकः पठति ।)

अस्तापास्तसमस्तेभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-
वास्थानीं समये समं नृपजनः सार्थतने संपतन् ।

संप्रत्येषुं सरोरुहद्युतिमुषुं पादांस्तवासेवितुं

प्रीत्युत्कैषकृतो दृशासुद्यवनस्येन्दोरियोदीक्षते ॥ २३ ॥

(क) अज्ज वसन्तअ एहि संपदं तुमे वि सोत्यिवाअणं पडिच्छ । (ख) अर्ज्ज सोत्यिवाअणं पडिच्छ । (ग) सोत्यि भोदीए ।

नानन्तराङ्कप्रकृतिर्विधर्शनारम्भणात्करणं नाम मुखसंधेरकं दर्शितम् । आर्य—विवृक्ष-
कस्य ब्राह्मणत्वादायेति संबुद्धिः । 'आर्येति ब्राह्मणं ब्रूयात्' इति भरतः । प्रतीच्छ
गृहाण । वैतालिकः विविधशासौ तालश्वितालस्तेन वरतीति वैतालिकः । 'नरति' इति
ठक् । विदालः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' इति ठक् वा । अस्तेत्यादि । अस्ते
अस्ताचले अपास्ताः निक्षिपाः समस्ताः भासः किरणा येन तादेहे रक्षौ नभसः पारं
प्रयाते । सार्थतने सार्थमते । सार्थचिरमित्यादिना ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्च । समये
आस्थानीं राजसभाम् । आतिष्ठुन्त्यस्यामिति आस्थानी । अथिकरणे ल्युट् दित्वामीप् ।
संपतन् युगपत्वाप्नुवन् एष पुरोहित्यमानः नृपजनः संप्रति अधुना दृशा नयनाना
प्रीत्युत्कैषकृतः श्रीतोः आनन्दस्य उत्कर्षेऽतिशयस्तं करोतीति तस्य । उद्ऊर्जवमयनं
गमनं यस्य तस्य उदयनस्य उदयमानस्येत्यर्थः । इन्दोश्चन्दस्य सरोरुहद्युतिमुषः सरो-
रुहाणा पश्चाना श्रुति कर्मित मुष्ठिनित हरन्तीति तथोक्तान् । अन्द्रेदये तथा जिमी-
लनात् । पादान् मयूरान् इव दशा श्रीत्युत्कैषकृतः । सम्यकपालनेन प्रजानामानन्द-
जननादिति भावः । उदयनस्य एतश्चामकनृपेतस्तव । उद्येष्यमांगस्येत्यपि ध्वनिः ।
सरोरुहद्युतिमुषः कमलतुल्यकान्तीन् पादानासेवितुमुद्विक्षते उनुखः प्रतीक्षते इत्यर्थः ।
श्लोषाश्रय उपमालंकारः अनुप्रासश्च । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् । अत्र वैतालिकमुखेन
चन्द्रतुल्यत्वस्यारुण्यवर्णनया सागरिकायाः समागमहेष्वसुरागबीजासुगुणेनैव विलो-
भनाद्विलोभनमिति । तथा च कुप्राण्युधव्यपेशगूढस्य वस्तराजस्यात्र उदयनस्येत्यनैव
उद्देदनाद् उद्देद इति च मुखसंधेरङ्गद्युम्तकम् ॥ २३ ॥

१ ओमानि गृहीत्वा, २ नलिकैः पठन्ते, ३ त्येव. ४ नष्टुव्यः, ५ प्रत्युषः, कृता कृताः,
कृती कृताः । ६ अज्ज एवं सो०; अज्ज वसन्तअ गाहाण इदं सोत्यि०

सागरिका—(श्रुत्वा सहैर्यं परिवृत्य राजानं संस्थृहं पश्यन्ती ।) कथमयं स राजा उदयनो यस्याहं तातेन दत्ता । (दीर्घं निःश्वस्य ।) तत्प्रप्रेषण-दूषितमपि मे जीवितमेतस्य दर्शनेनेदार्नी बहुमतं संवृत्तम् । (क)

राजा—अंये कथमुत्सवपहृतचैतोमिः संध्यातिकमोऽप्यस्माभिर्नोपलक्षितः । संप्रति परिणतमहैः । देवि^१ पश्य ।

उद्यतंटान्तरितमियं प्राची सूचयतिं दिङ्गिनशानाथम् ।

परिपाण्डुना सुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं ईमणी ॥ २४ ॥

देवि तेदुत्तिष्ठ । आवासाभ्यन्तरमेव प्रविशावः । (सर्वे उत्थायै परिकामन्ति ।)

सागरिका—कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । तद्वहमपि त्वरितं गमिष्यामि । (रैजानं संस्थृहं दृष्ट्वा । निःश्वस्य ।) हा धिक् हा धिक् । मन्दभागिन्या मया प्रेषितुमपि चिरं न पारितोऽयं जनः । (^२ इति राजानं पश्यन्ती निष्कामता ।) (ख)

(क) कहं अथं सो राजा उद्देशयो जस्ते अहं तादेण दिष्णा । ता परप्येषण-दूषिदं पि मे जीविदं एदस्स दंशेण दार्णी बहुमतं संवृत्तम् । (ख) कहं पत्थिदै देवी । भोदु । ता अहंवि तुरिदं गमिस्थम् । हृषी हृषी । मन्दभाइणीए मए प्रविशदुमपि चिरं ण पारिदो अथं जनो ।

प्रेषणं प्रेरणं पराजानुष्टानमिति यावत् । तेन हृषितम् । अत्र सागरिकायाः सुखागमात्यासिलं मुखमधेरङ्गम् । उत्सवेनापहृतमाकृष्टं चेतो येषां तैः । अन्यतिक्चिदचेतयद्विरित्यर्थः । उद्ययेत्यादि । रमणी विरहिणीति शेषः । परिपाण्डुना सुखेन हृदयस्थितं प्रियमिव प्रियं यथा सूचयति तथा इयं प्राची दिग् उदयस्य उदयाचलस्य तटेन अन्तरित छन्दं निशानाथं चन्द्रं सूचयति । उपमालंकरः । आर्या ॥ २५ ॥

१ आकर्णं सोद्देशम्; २ दृष्ट्वा सलज्जम्; ३ (कङ्खेमबलोक्य, सर्वतोऽवलोक्य) अये । ४ चेतक्षा...कमो मया । ५ परिकल्पितः । ६ नास्येतत्क्षित् । ७ तथा हि । ८ उदयगमिन्नान्तरितं-तटस्थिगतं-प्राची । ९ तरुणी । १० तेदेहि, तदुत्तिष्ठावः । ११ उचितान्ति । १२ इति राजानं विलोक्य सकरुणं निःश्वस्य । राजानं संस्थृहमालोक्यन्ती नि । १३ इति राजानं विलोक्य सकरुणं निःश्वस्य । १४ पोसण । १५ गदा देवी ता तुरिदं एव्व, उठिदा देवी । अहं वि तुरिदं । १६ कर्थं मन्वः । १७ मए मन्दभाअथेआए चिरं प्रेषिवदुण पारिदं । कर्थं मन्दभाअथ अदिचिरे प्रेषिवदुण पारिभिदि ।

राजा—(परिक्रामन् ।)

देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा
पश्याद्बजानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम्
श्रुत्वा त्वंतपरिवारवारवनितागीतानि भृङ्गाङ्गना
लीयन्ते मुकुलान्तरेषु शनकैः संजातलज्जा इव ॥ २५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मद्दर्शमहोत्सवो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

आवासाभ्यन्तरं एहान्तर्भागम् । देवीति । हे देवि पश्य । अब्जानि शशिनः शोभा-
तिरस्कारिणा शोभा श्रियं तिरस्करोति प्रत्यादिशतीति तेन । 'सुप्यजातौ गिनिः' इति
गिनिः । तत्र मुखमेव पङ्कजं तेन त्वन्मुखपङ्कजेन विनिर्जितानि अभिभूतानि सन्ति ।
सहसा अक्षमात् । विगता छाया कान्तिर्थेषां तानि विच्छायानि तेषां भावो विच्छा-
यता तां गच्छन्ति । परतिरस्कृतिजन्यविमनस्कतयेति भावः । तथा च तत्र परिवाराध्य
ताः वारवनिताः गणिकाध्य तासा गीतानि श्रुत्वा भृङ्गाङ्गना भ्रमर्यः संजातलज्जा इव
शनकैः मुकुलानां कमलकुड्मलानामन्तरेषु गमेषु लीयन्ते गूढास्तिष्ठन्ति । अत्र प्रतीप-
देवत्वलंकारयोरुत्प्रक्षया संकरः । शार्दूलविकीर्तिं छन्दः ॥ २५ ॥ निष्क्रान्ताः सर्वे इति ।
तदुक्तं दशरूपके 'एकाह्नाचरितैकार्थमित्यमासन्ननायकम् । पात्रैविच्छतुरैरङ्कं तेषाम-
न्तेऽस्य निर्गमः ॥' इति ।

इति रत्नावलीटीकायां प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

१ छाया० २ ते० ३ कुसुमा० ४ प्रथमोऽङ्कः समाप्तः; रत्नावलीनामध्याननाटि-
कायां प्र०

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सारिकापञ्चरब्यप्रहस्ता सुसंगता ।)

सुसंगता—हा धिक् हा धिक् । कुत्रेदानीं मम हस्ते सारिकापञ्चर निक्षिप्य गता मे प्रियसखी सागरिका । तत्क पुनरेनां प्रेक्षिष्ये । (अग्रतोऽवैलोक्य ।) कथमेषा खलु निपुणिकेत एवागच्छति । तद्यावदेनां प्रक्ष्यामि । (क)

(ततः प्रविशति निपुणिका ।)

निपुणिका—(सविर्मयम् ।) आश्र्वयमाश्र्वयम् । अनन्यसद्वशः प्रभावो मन्ये देवतायाः । उपलब्धः खलु मया भर्तुवृत्तान्तः । तद्दत्त्वा भट्टिन्यै निवेदयिष्यामि । (इति परिकामति ।) (ख)

सुसं०—(उपसत्य ।) सखि निपुणिके केदानीं त्वं विस्मयोत्क्षिप्त-हृदयेव इह स्थितां मामवधीर्येतोऽतिक्रामसि । (ग)

निपु०—कर्थं सुसंगता । हला सुसंगते सुषु त्वया ज्ञातम् । एतत्खलु मम विस्मयस्य कारणम् । अद्य किल भर्ता श्रीपर्वतादागतस्य श्रीखण्डदासनामधेयस्य धार्मिकस्य सकाशादकालकुसुमसंजननदोहदं शिक्षि-

(क) हृदी हृदी । कहिं दाणि मम हृथे सारिकापञ्चरं णिक्खिविअ गदा मे पिथसही साथरिअौ । तीं कहिं पुण एण पेक्खिससम् । कहै एसा खु णितणिआ इदे जेव आअच्छादि । ता जाव ऐंदं पुच्छसम् । (ख) अच्चरिअं अच्चरिअं । अणण्णसदिसो पभावो मण्णे देवदाए । उवलझो खु मए भट्टिणो तुतन्तो । ता गुंड भट्टिणीए णिवेदस्तम् । (ग) संहि णितणिए कहिं दाणि तुमं विहंओक्खित्त-हिअआ विअ ईह ठिंदं मं अवधीरिअ ईदो अदिकामसि ।

अथ प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सागरिकाया वरसराजदशनोत्पत्तस्य रत्याविभावस्यो-चितादिभाशानुभावादिभिः परिषोषार्थं परस्ताद्यन्थमारभमाणः कविद्वितीयाङ्के नाथिकायाः सागरिकायाः प्रवेशसूचनार्थमादौ प्रवेशकमारभते—तत इत्यादिना । सारिकायाः पञ्चर व्यप्र आसक्तः हस्तो यस्याः सा सारिकापञ्चरब्यप्रहस्ता । अवधीर्य विगणन्यः । अनालोक्य अतिकम्य पुरस्ताद्यमनादिति भावः । कथमिति संभ्रेम अकस्मादर्शनात् । श्रीपर्वतः श्रीशैलः । धर्मं वर्तीति धार्मिकः सादुः । ठक्प्रथयः । योग्यादन्यः कालः अकालः । तदन्यत्वं नवोऽर्थः । अकाले यत्कुसुमानां

१ गृहीतपञ्चरा, २ निरूप्य, ३ सहर्षम्; अस्मादारम्भ 'मन्ये देवतायाः' इत्यन्तः त्रयः नाप्ति कविचित् । ४ अथ कहिं, कहिं उण, ५ ओआ मविसदि, ६ मोडु अणेणससिम्, ७ ऐंदं पाण्डिवालिअ (प्रतिपाण्य) पु०, ८ गदुअ जाव, ९ हला, १० युरुआमिभ्रान्तिवत्, ११ पिथ-सही वि मे, १२ कुदो; अणणदो गच्छसि,

त्वात्मनः परिगृहीतां नवमालिकां कुसुपसमृद्धिशोभितां करिष्यतीति
तत्रैतं वृत्तान्तं ज्ञातुं देव्या प्रेषितास्मि । त्वं पुनः कुञ्च प्रस्थिता । (क)

सुसंगता—प्रियसर्वी सागरिकामन्वेष्टुम् । (ख)

निषुणिका—सखि दृष्टा मया ते प्रियसर्वी सागरिका गृहीत-
चित्रफलकवर्तिकासमुद्रका समुद्रिभ्येव कदलीगृहं प्रविशन्ती । तद्दृच्छ
त्वम् । अहमपि देव्याः सकाशो गमिष्यमि । (ग)

(निष्ठान्ते ।)

प्रवेशकः

—♦♦♦—
(ततः प्रविशेति गृहीतचित्रफलकवर्तिका मदनावस्थां नाव्यन्ती सागरिका ।)

सागरिका—(निःवैय ।) हृदय प्रसीद प्रसीद । किमनेनायासमात्र-
फलेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन । अन्यच्च । येनैव दृष्टेन त ईदृशा-

(क) कैवं सुसंगदा । हला सुसंगदे चुड तुए जाणिदं । एदं कछु मम विम्बअस्स
काशणम् । अज्ञ किल भट्टा सिरिपवतादो आधादस्स सिरिखाँडेदासामधेअस्स धर्मिम-
अस्स साआसादो अकालं कुमुमसंज्ञणदोहलं श्वेतिकिलार्ही अत्थो पाडिग्नीदं जोमा-
लिङ्गं कुसुपसमिद्दिसोहिदं कैरिसादिति तहिं एवं वृत्तान्तं जाणिदुं देशीए पेसिदम्हि ।
तुमं उग कहिं पर्खिदां । (ख) पिंजसिंह साआरिंगं अणोसिदुम् । (ग) सहि
दिङ्गा मंए दे पिअसही साआरिंगं गहिंचित्कलकवर्तिओसमुग्रग्रा समुविपगा
विअ कदलीधरवं पवित्रती । ता मैच्छ तुमं । अहं पि देवीए साआसं गमिस्समै ।

संजननमुपपतिः तस्य । दोहं ददातीति दोहनः । 'आतेनुपसर्वो' कः इति कः । पुष्टो-
त्पत्तिसाधन किञ्चित् । तम् । 'तरुगुमलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्टागुत्पादकं
द्रव्यं दोहदं स्यात् तकिया ॥' इति शब्दार्थवै । कुसुमानां समृद्धिः विपुलता तथा
शोभिताम् । यहातः चित्रफलकः वर्तिका तूलिका तस्याः समुद्रकः संपुटकः च यथा
सा तथोक्ता । समुद्रिमा विमनस्त्रका । प्रवेशक इति । एतलक्षणं—प्रवेशकोऽनुदातोक्त्या
मीचप्रयत्रयेजितः । अङ्कद्वयान्तर्विहेयः शंखं विष्कम्भके यथा ॥' इति । हृदय
प्रसीदेति । इति । प्रतिसुखसंधिः । 'अत्र वन्सराजसागरिकासमागमहेतोरुगवीजस्य
प्रयमाङ्कोपक्षिसत्यं सुरंगताविदृशकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिलक्ष्यस्य वासवदत्या
चं चित्रफलकहुतान्तेन किञ्चिदुत्तीर्यमानस्य दृश्यादृश्यपतशोऽन्नेदः प्रतिसुखसंधिः ।'
इति दशकपक्षम् । आयासः खेद एव आयासमात्रम् । म्यूरव्यमकादिः । तत्कलं

१ इति—उमे—नि० २ प्रविशांत्युपविष्टा मद्ब० ३ सकरुणं नि० ४ (चिलोकम्) कहै.
५ कण्ठ, खण्डवास० ६ ०३ तेण, ७ स्तस्वि । ता तुम बार्जी कहिं प० ८ सहिं; हला
गिंडिए पिअ० ९ मद साझ०, १० रिआ. हुर्स० कहि । निषु—दिङ्गा गहीद० ११ गच्छ
पिअसहिं, १२ साआसं एव; ता गच्छदु पिअसही । अहं पि एवं बुत्तन्ते गुज्जा वैपीप
गिवेवेहि । १२ गच्छामि.

संतापे ननु वर्धते तमेव पुनरपि प्रेक्षितुमभिलषसीत्यहो ते मूढता ।
कथं चातिनूशंस जन्मतः प्रभृति सहसंवर्धितमिर्म जनं परित्यज्य
क्षणमात्रदर्शनपरिचितं जनमनुगच्छत्र लज्जे । अथ वा कस्तव दोषः ।
अनङ्गशरपतनभीतेन त्वयैवमद्य व्यवसितम् । (साक्षम् ।) भवतु । अनङ्गं
तावदुपालप्स्ये । (अज्ञालिं बद्धं ।) भगवन्कुसुमायुध निर्जितसकलसुरासुरो
भूत्वा खीजनं प्रहरन्कथं न लज्जे । (विविन्त्य ।) अथ वा अनङ्गोऽसि ।
(दीर्घं निःश्वस्य ।) सर्वथा मम मन्दभागिन्या मरणमेवानेन दुर्निर्मितेनोप-
स्थितम् । (फलकमवलोक्य ।) तद्यावत्र कोऽपीहागच्छति तावदाश्वेष्य-
समर्पितं तमभिमतं जनं प्रेक्ष्य यथासमीहितं करिष्यामि । (सावधममेक-
कममा भूत्वा नाश्वेन फलकं गृहीत्वा निःश्वस्य ।) यद्यपि मेऽतिसाध्वसेन वेपते-
इयमतिमात्रमग्रहस्तस्तथापि नास्ति तस्य जनस्यान्यो दर्शनोपाय इति
यथातथालिख्यैनं प्रेक्षिष्ये । (इति नाश्वेन लिखति ।) (क)

(क) हिंशं पैसीद् पर्सीद । किं इमिणा आआसमेत्तफलेण दुल्हजणपत्थणाणु-
बन्धेण । अर्णं च । जेण एव दिक्षेण दे ईदिसो संतापो ण बद्धिं तं एव पुणो वि
पेक्षिद्व अद्विलससिति अहो दे मैडदा । किंहं अ अदिनिंसंस जम्मदो पहुदि सह-
संवद्विदं ईमं जणं पर्वत्वैद्व खणमेत्तदेसणपरिचिदं जणं अणुगच्छन्तो ण लज्जे ।
अह वा को तुह देसो । अणङ्गसर्वपैदणर्थादेण तुए एवं अज्ञ वैवसिद्वम् । भोडु ।
अणङ्गं दाव उचालाद्विसं । भअवं कुसुमाउह निजिअसअलसुरासुरो भवित्र ईत्याभा-
जणं पहरन्तो कर्णं ण लज्जे । अह वा अणङ्गोसि । सर्वेहा मम मन्दभाइणीए
मैरणं एव इमिणा दुष्णिमितेण उवित्यदम् । ता जाव ण को वि इह आआच्छादि
ताव आलेक्ष्यसमर्पिदं तं अहिमदं जणं पेक्षिवअ जहाँसमीहिदं करिसम् । जइ वि
यस्य स आयासमात्रफलस्तेन । दुर्लभमासो जनश्च दुर्लभजनः वत्सराजस्यः तस्य
प्रार्थना अभिलाष इति यावत् । तस्या अनुबन्धः तेन । क्षणमेव क्षणमात्रं क्षणमात्रं
यहाँन तेन परिचितस्तम् । व्यवसितमाचरितम् । उपालस्ये दोषं दास्यामि इत्यर्थः ।
निर्जिताः सकलाः सुरा असुराश येन स तथोक्तः । अनङ्गोऽसीति । अतः शरीर-
राहित्यादन्तःकरणाभावाद्विचित एव ते लज्जाभाव इत्याशयः । मन्दः भागोऽस्या
असीति मन्दभागीनो दुर्भाग्या तस्याः । यथासमीहितं समीहितमनतिकम्य वर्तते इति ।

१ साक्षा, साक्षमध्यालिं बद्धावा २ बद्धावा जानुभ्यो रिथन्वा ३ ० त्वाप्राहसनकार्यं नाट-
यन्ती निं ४ समस्ससंसम्पर्शसं ५ ० ० अर्ण ६ ० दि (सविसमर्य) पुणो वि तं एव
७ ० दि गिल्लज्वा अ ८ अड्ड गिसंस हिअं ९ ० मं परि...अण्णं जणं १० परिहरिअ
११ खण्डण १२ अज्ञालसिदं (अध्यवसितं) १३ ईत्यजणे १४ सञ्जहा मरणं एव
मे इमिणा णि १५ अवसरं म० १६ कलगावं तं जणं कदुअं १० जहा स० नहा

(ततः प्रविशति सुसंगता ।)

सुसं०— एतत्तक्त्वदलीयूहम् । तत्प्रविशामि । (प्रविश्यांप्रतो विलोक्य सविस्मयम् ।) एषा मे प्रियसखी सागरिका । किं पुनरेषा गुरुकानुरागो-त्क्षिप्तसहदयेव किमप्यालिखन्ती न मां प्रेक्षते । भवतु । तद्यावदस्या दृष्टिपथं परिहृत्य निरुपयिष्यामि किमेषाऽलिखतीति । (स्वैरं पृष्ठोऽस्याः स्थित्वा दृश्यं सहृष्टम् ।) कथं भर्तालिखितः । साधु सागरिके साधु । अय वा न कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यत्राभिरमते । (क)

साग०— आलिखितः खलु मयैषः । किं पुनरनवरतनिपतद्वाष्प-सलिलेन न मे दृष्टिः प्रेक्षितुं प्रभवति । (मुखमुत्तानकृत्याशूणि निवारयन्ती सुसंगतां दृष्टैतरीयेण फलकं प्रच्छादयन्ती सविलेक्षस्मितम् ।) कथं प्रियसखी सुसंगता । सखि इत उपविश । (स)

सुसं०— (उपविश बलात्कर्लक्ष्माकृष्ण ।) सखि क एष त्वयाऽत्रालिखितः । (ग)

मे अविसद्देशेण वेवदि अकं अतिमेतं लभगद्यत्यो तद्वा वि परिथ तस्स जणस्य अणो दंसणोवाऽतो ति जहातदा आलिहितं णं पेक्खिस्सम् ।

(क) ऐदं तं कदलीवरथम् । ता पविसामि । एसा मे पिअसही साभरिआ । किं उण एसा गुह्याणुराओंपेक्खित्ताहिअआ विभ किंवि आलिहन्ती ण मं पेक्खदि । भोद्धु । ता जाव से दिविष्पं परिहृतिः गिरुवद्दस्यं किं एषा आलिहिति । कहं भैंडा आलिहिदो । साहु साभरिए साहु । अह वा ए कमलाअरं वजिय राथेही अणिहिं अहिरमदि । (स्व) आलिहिदो खु मए एसो । किं उण अणवरदणिवडन्तवाए-सलिलेण ण मे दिशी पेक्खिदु प्रभवति । कहं पिअसही सुसंगदा । सहि इदो उपविश । (ग) सहि को एसो तुए पत्थं आलिहिदो ।

अग्रधासौ हस्तव्य अग्रहस्तः इति समानाधिकरणः समाधः । अवयवावयविनोरभेदात्सामानाधिकरण्यम् । 'हस्तात्राप्रहस्तयेगुणुणिनोर्भेदाभेदात्' इति वामनः । यथात्था यथाकथंचित् । भर्ता उदयन इत्यर्थः । न कमलाकरभित्यादि । बत्सराज एवोचितस्तवानुराग इति भावः । अनवरते यथा तथा निपत्यद्वाष्पसलिलं तेन । हेतौ त्रुतीया । ० सलिलेति पाठे ० सलिलं यस्याः सा तथोक्ता । उत्तानीकृत्य ऊर्ज्वे कृत्वा ।

१ प्रवेशं नाटयति । अप्र०; प्रविश्यावलोक्य, प्रविश्य सागरिके दृष्टा २ पश्यन्ति ३ विधारयन्ती, संधरन्ती; उत्तानीकृत्य सुसंगतां दृष्टा मुखं पराहृत्याशूणि सारयन्ती उत्तरी-येण फलकं पिचातुमिच्छन्ती सलज्जा, ४ स्मितं छत्वा, ५ कं गृहीत्वा दृष्टा च; (उपविश्यात्मगतं) कहं मं पेक्खिअ फलहको छादितो; एसं मं पेक्खिअ विलक्ष्मा हाविः एवं दाव । (प्रकाशं फलकं गृहीत्वा-इदुग्रामकाशं) सहि दंसेहि (वर्षय) को उण आलिहिदो । कहं ण दुणादि । हला पिअसहि णं भणामि । साभरिए को एसो तुए आलिहिदो । ६ तं जहा०आलिखिस्सम् ७ एवं बहु ८ अध पुण एसा शुभज्ञा(तरा)गुणाआलिङ्ग ९ समीवगद् वि मे, १ भोदु भोदु । विडि० से प०. १० एसाए भट्टा ११ एवं चित्तफलण् ।

साग०—(सलेजम् ।) सखि प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्गः । (क)

सुसं०—(समितम् ।) अहो ते निषुणत्वम् । किं पुनः शून्य-
मिवैतचिंत्रं प्रतिभाति । तदहमप्यालिख्य रतिसनाथं करिष्यामि ।
(वैर्तिकां युहीत्वा नाट्येन रतिव्यपदेशेन सागरिकां लिखति ।) (ख)

साग०—(विलोक्य सासूयम् ।) सुसंगते कस्मात्त्वयाहमत्रा-
लिखिता । (ग)

सुसं०—(विहस्य ।) सखि किमकारणं कुप्यसि । यादवश्वत्वया
कामदेव आलिखितस्तादशी मया रतिरालिखिता । तदन्यथासंभाविनि
किं तवैतेनालिपितेन । कथय तावत्सर्वं वृत्तान्तम् । (घ)

साग०—(सलज्जा स्वगतम् ।) ननु ज्ञातास्मि प्रियसस्या । (उत्त-
रंता हस्ते युहीत्वा प्रकाशम् ।) प्रियसखि महती खलु मे लज्जा । तत्तथा
कुरु यथा न कोऽप्यपर एतं वृत्तान्तं जानाति । (ङ)

सुसं०—सखि मा लज्जास्व । ईदशस्य कन्यारत्नस्यावश्यमेवेदशो वरे
अभिलाषेण मवितव्यम् । तथापि यथा न कोऽप्यपर एतं वृत्तान्तं ज्ञास्यति

(क) सहि पठत्तमअणमहूसवे भथवं अणक्षो । (ख) अहो दे णिउणत्तमम् ।
किं पुण सुणं विध एवं चित्तं पैदिमादि । ता अहं पि आलिहित रतिसणाहं करिस्यम् ।
(ग) सुसंगदे कीस तुए अहं एवं आलिहिदा । (घ) संहि किं अआरणं कुप्यसि ।
जादिसो तुए कामदेवो आलिहिदो तादिसी मए इद. आलिहिदा । ता अण्णाधासंभा-
विणि किं तुह एदिणा आलिविदेण । कहेहि दाव सब्बं तुत्तन्तम् । (ङ) णं जाणि-
दम्हि पि असहीए । पिअसहि महदी कछु मे लज्जा । ता तहा करेसु जहा ण को वि
अवरो एवं त्रुत्तन्तं जाणेदि ।

अकारणे असति कारण इत्यर्थः । अविद्यानाने कारणं यस्मिन् तदकारणं तस्मिन् विषये ।
अकारणमिति पाठः साधीयान् । अन्यथा वास्तवादन्यप्रकारेण संभावयति कल्पयति
इति उपपदसमाप्तः । सुध्यजातौ इति णिनिः । ज्ञातास्मि मद्दनकृतैवेयं ममावस्था
इति ज्ञातमिति तात्पर्यम् । ईदशस्य त्यदादिषु इत्यादिना ईदंशब्दे उपपदे दशः कल्-

१ (विचिन्त्य फलकं दर्शयन्ती) सहि पठते ह० २ फलकं युहीत्वा नाट्येन लिखति
३ निर्वर्णी; सासूयं-सक्रोर्धं, सलज्जम् ४ सुसंगताया हस्तं; प्रकाऽ-साक्षम् ५ ऐक्षवामि;
एवं आलिहिदं ६ सहि मा कुप्य । ०...तुए अभं काम०—रहिति ७ अण्णासम्भा०; अस-
भाविणि (असद्विणि) किं इमणा । कहेहि दाव एतं; इमणा सम्भेण; सब्बं
सब्बं, ८ ते जाणिदं ज्जेव (तज्जावयेव),

तथा करोमि । एतया पुनर्मेधाविन्या सारिकायात्र कारणेन भवितव्यम् । कदाच्येषास्यालापस्य गृहीताक्षरा भूत्वा कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते । (क)

साग०—तत्किर्मिदानीपत्र करिष्यामि । अतोऽप्यधिकतरं मे संतापो वर्धते । (मर्दनावस्था नाट्यति ।) (ख)

सुसं०—(सागरिकाया हृदये हस्तं दत्त्वा ।) सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि । यावदस्या दीर्घिकाया नलिनीपत्राणि मृणालिकाश्च गृहीत्वा लब्धा-गच्छामि । (निष्कर्म पुनः प्रविश्य च नाट्येन नलिनीपत्रैः शयनीयं मृणालवल्यानि च रचयित्वा परिशिश्वानि नलिनीपत्राणि सागरिकाया हृदये निक्षिपति ।) (ग)

साग०—सखि अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालवल्यानि च । अल्पेतैः । किमित्यकारण आत्मानमायासयसि । ननु भणामि । (घ)

(क) सहि मा लज्ज । ईदिसस्प कैण्ठाराक्षणस्प अवस्थे एव ईदिसे वरे अहिलासेण होदद्वम् । तांहिं जहा ण कोवि अवरो एवं बुततं जाणिस्तदि तह करोमि । एदाए उण मेधाविणीए सारिआए एत्य काशणेण होदद्वम् । कदा वि एसा इमस्त आलावस्स गहिदवल्यारा भवित्वा कस्त वि पुरतो मन्त्रइस्तदि । (ख) ताँ किं दार्जि एत्य करइस्तम् । अर्द्दोवि अद्विअवरं मे संतापो वृद्धि । (ग) सहि समस्तस्य समस्तस्स । जाव इमाओ दिविभाओ णलिणीवत्ताइ मृणालिभाओ अ गिजिथ लहुँ आभन्धमि । (घ) सहि अवेणहि इमाइ णलिणीवत्ताइ मृणालवल्याइ अ । अलं एदेहिं । कीस अआरण अत्ताण आआसेचि । यं भणामि ।

प्रत्ययः । ' इदंकिमोरीङ्की ' इत्येनेशादेशः । प्रशस्ता मेधास्यस्था इति मेधाविनी । 'धीर्घीरणावती मेधा' इत्यमरः । अत्र एतद्रहस्यप्रकाशने । अस्यास्मकृतस्य आलापस्य भाषणस्य गृहीतान्यक्षराणि । न त्वर्थः । यथा । दीर्घिकाया वायाः । मृणाली विसं एव मृणालिका । स्वार्थे कन् ततः दाप् । यथापि मृणालशब्दो बहुशो मृणालमिति नपुसके उपलभ्यते तथापि कवित् शिळामपि प्रयुज्यते । लघु शीघ्रम् । मृणालवल्यानि-कवित् मृणालकानि इति पाठः । मृणालिकानांति पाठे 'कवित्स्त्रार्थकः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति न्यायेण समावेशम् । तव थ्रम आयासमात्रफलः स्यादिति

१ संताप० २ (परिक्रम्य तथा कृत्वा नलिनीपत्रैरास्तरण रचयित्वा सागरिकाया हृदये तानि इत्या) समस्तसदु समस्तसदु पिलसही ३ कण्ठाणा ४ ता ण...स्तदि । किं पुण एदाए मे० ५ सां सङ्कुचन्वं, किंडु एसा मे० ६ सां यी सङ्कुचन्वा ५ नास्येनपुत्तकान्वरे ६ सहि साबसेसं संदाचो वाहादि । (इति मृणाली नाटयति ।) ७ वाचेदि८ (तानि क्षिपन्ती ।) ता सहि अ० मे णालिं मृणालिभाओ (मृणालिकाः) अ । एदेहिं अआ० अत्ताणं सहि किं आआसेचि । अण्ण भ०,

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं न वरमेकम् ॥ १ ॥ (क)
(इति सूच्छति ।)

सुसं०—(सक्षणम् ।) सखि सागरिके समाधसिहि समाधसिहि । (ख)
(नैपथ्ये ।)

कण्ठे कृत्तावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्ष-

न्कान्त्वा द्वाराणि हैलाचलचरणरण्टिककिणीचक्रवालः ।
दत्तात्त्रेऽङ्कनानामनुसृतसरणिः संभ्रमादभ्वपालैः

प्रभ्रष्टोऽयं पूवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः ॥ २ ॥

अंपि च ।

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावाद्यास्य ब्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशाति ब्रासादयं वामनः ।

(क) दुङ्घदज्ञाणुराथो लज्जा गुरुहं परव्वसो अप्पा ।

पिअसहि विषमं प्रेमं मरणं सरणं ण वरमेकम् ॥

(ख) सहि साथरिए समस्सस समस्सस ।

यदुक्तं तदेव विशदयति—दुर्लभ इति । दुःखेन लभ्यत इति दुर्लभः दुष्टापः ।
दुलभश्वासौ जनश्व तस्मिन् अनुगागः । अतः इदैशैरुपायैर्मम तापापनोदनमशक्यमिति
भावः । एवं चेत्तमुपगम्य किमित्यात्मनः प्रेम नाविक्यते इत्यत्राह—लज्जा गुर्वीति ।
तथापि लेखप्रेषणादिना तत्प्राप्त्युपाथः कर्तव्य इति चेत्तेत्याह । यतः परस्य वासव-
दत्तायाः इत्यर्थः वद्या परवशः आत्मा शरीरम् । एवं हे प्रियसखि ममैत्येमानुरागः
विषमं विपरीतम् । अतः एकं केवलं मरणं वरं शरणमाश्रयः न किमिति शेषः । यद्वा
नवरमित्येकं पदम् । नास्ति वरं यस्मात्तत्त्वं रमणमेकं शरणं रक्षितु । नवर्थेन नशब्देन
समाप्तः । नान्विदित्यर्थः ॥ १ ॥ कण्ठ इति । मन्दुराया अश्वशालायाः प्रब्रह्मः
निर्गतेः । अश्वपालैः संभ्रमात्मवरया अनुसृता अनुगता सरणिः मार्गः यस्य सः
अनुसृतसरणिः । अयं ष्ठवंगः वानरः कण्ठे स्थितं कृत्तस्य शेषसवशिष्टं कनकस्य
विकारः कनकमयं सुर्वर्णटितं कनकप्रत्युरं वा शृङ्खलाया दाम अथः कर्णू । हेलया
लीलया चलाः चलाला ये चरणाः तेषु रणत् शब्दायमानं किंकिणीनां क्षुद्रधण्डिकानां
चक्रवालं मण्डलं यस्य तथाभूतः । द्वाराणि कान्त्वा अतिकम्य अङ्कनानां खीणां दत्तः
आतङ्कः भयं येन तथाविवः सन् नृपतेः मन्दिरं भवनं प्रविशति । स्वभावोक्ति-
रलंकारः । ज्ञगधरा छन्दः ॥ २ ॥ नष्टमिति । वर्षवरैः षष्ठेः । मनुष्यगणनाभावात्
मनुष्येषु गणना अन्तर्भावः तस्याभावो विरहः । पुस्तवद्वीवाभावादित्यर्थः । तस्मात्
त्रपां लज्जामपास्य नष्टं विहृतम् । अयं उरोवर्ती वामनः खर्वः ब्रासाद् वानरमयाव-

१ भूमौ पतति, २ नैपथ्ये कलकलः, ३ झट्टा०, ४ लीला, ५ बालम्, ६ नड्डा
झ०, ७ पुनरस्तचैव, ८ धैरैः, ९ दक्षत्वा,

पर्यन्ताश्रियभिर्निजस्य सदृशं नामः किरातैः कृतं

कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरातमेक्षणाशङ्किनः ॥ ३ ॥

सुसं०—(आकृष्णप्रतोऽवलोक्य संसंग्रहमसुत्थाय सागरिकां हस्ते गृहीत्वा ।)

साखि उत्तिष्ठतिष्ठ । एष खलु दुष्टवानर इत एवागच्छति । तदलक्षितं तमालविटपान्धकारे प्रविश्यैनमतिवाहयावः । (तथा कृत्वा उभे समयं पश्यन्तौ स्थिते ।) (क)

साग०—सुसंगते कथं त्वया चित्रफलक उज्जितः । कदापि कोऽपि तं प्रेक्षते । (ख)

सुसं०—अयि सुस्थिते किमद्यापि चित्रफलकेन करिष्यसि । एष खलु दधिभक्तलम्पटे सारिकापञ्चरमुद्धात्यापक्रान्तो दुष्टवानरः । मेधा-विन्यप्युड्डिनैषा गच्छति । तदेहि । लघ्वनुपरावः । अस्यालापस्य गृहीताक्षरा कस्यापि पुरतो मन्त्रविष्यते । (ग)

(क) सहि उद्धीह उद्धीह । एसो ख दुष्टवाणरो इदो ज्व आभच्छदि । ताँ अलविष्वदं तैमालविटपान्धआरे पविसिभ इमं अदिवाहेम । (ख) सुसंगदे कैहु तुए वित्तफलहठो उज्जितो । कदाचि कोपि तं पेक्षत्वदि । (ग) अहं सुत्वेदे किं अज्ञ विविष्टफलएण करिस्ससि । एसो कृतु दधिभक्तलम्पटे सारिआपञ्चरं उपधांडिभ अवकन्दो दुष्टवाणरो । मैहिविणी वि उड्डीणा एसा गच्छदि । ता एहि । लहु अणुसैर्मह । इमस्य आलावस्प गदिदक्षवरा कस्त वि पुरदो मन्त्रद्विस्सदि ।

कञ्चुकिनः कञ्चुकस्य चोलकस्य अन्तः विशति । किरातैः किरं पर्यन्तभूमिमतन्ति गच्छन्तीति किराताः म्लेच्छभेदाः राजसेवायां वर्तमानास्तैः । पर्यन्तं प्रान्तभूमिं भया-दाश्रयन्त इति तैः पर्यन्ताश्रियभिः । निजस्य नामः सदृशं कृतं वेष्टितम् । कुब्जा आत्मनः । कर्मणि पष्ठी । ईक्षणं वानरेणेति शेषः । तत् शङ्कन्ते इति तथोक्तः नीच-तया अनुच्चतया एव यान्ति । अत्रापि स्वभावेऽक्षिः । उभयोः ऐक्योभयानको रसः । शाहूलविकीर्तिं इतम् ॥ ३ ॥ तमालाना विटपाः शाखास्त्रोभामन्धकारः तस्मिन् । सुस्थिते इति । सुषु श्विता शोभनं श्वितमस्या इति वा सुस्थिता तत्संबोधनम् । सति त्वरकारणे किं निश्चिन्ता तिष्ठतीति भावः । तदेव व्यनक्ति किमित्यादिना । दग्धा भक्तः ओदनः दधिभक्तः । अद्रेन व्यज्ञनमेति सामासः । तस्य लम्पटः छुब्बः । उड्डीना उत्त्वता । उत्प्रांतं ‘ ढीङ् विहायसा गतौ ’ इत्यस्माद् ।

१ ऊर्ध्वालोक्य च ०मं समुत्थाय । २ तिष्ठतः; परिक्षम्येभे...एकान्ते पर्यवस्थिते ।
३ साग०—किं दाणि करेमह । हुसं०—हहि इमस्तिं तमा० । ४ कदलीविडवन्ते ।
५ सहि किं, कहिं सो...। मा कदाचि...पेक्षिस्ससदि । ६ ०एण ०फलहै गेणिहक्ष ।
एसो कृतु...लम्पडवाप; एताप सारिआप, एसो कृतु ताहिं उवगदो सारिं; एसा कृतु
मैहा० उड्डीणा अणणदो ग०, ०रम्ह० । (इति निष्कान्ते),

साग०—सखि एवं कुर्वः । (इति परिक्रामैः ।) (क)

(नेपथ्ये ।)

ही ही भोः आश्र्वर्यमाश्र्वर्यम् । (ख)

साग०—(विलोक्य समयम् ।) सुसंगते ज्ञायते पुनरपि स दुष्ट-
वानर आगच्छतीति । (ग)

सुसं०—(विदूषकं द्वारा विहस्य ।) अयि कातरे मा बिमीहि । भर्तुः
पार्श्वर्ती आर्यवसन्तकः खत्वेषः । (घ)

साग०—(सस्त्रहमवलोक्यै ।) सखि सुसंगते दर्शनीयः खत्वयं
जनः । (ङः)

सुसंगता—अयि सुस्थिते किमनेन दृष्टेन । दूरे भवति खलु
सारिका । तदेहि । अनुसरावः । (च)

(उमे निष्कान्ते ।)

(ततः प्रविशति प्रहृष्टो विदूषकः ।)

विदूषकः—ही ही भोः आश्र्वर्यमाश्र्वर्यम् । साधु रे श्रीखण्ड-
दास धार्मिक साधु । येन दत्तमात्रेणैव तेन दोहदेनेवशी नवमालिका
संवृत्ता येन निरन्तरोद्दित्तकुसुमगुच्छशोभितविटपा उपहसन्तीव लक्ष्यते
देवीपरिगृहीतां माधवीलताम् । तद्यावद्वत्वा प्रियवयस्यं वर्धयिष्यामि ।

(क) सहि एवं करेह । (ख) ही ही भो अचरितं अचरितम् । (ग) सुसं-
गदे जौणिथदि उपुणो वि सो दुद्रवाणरो आआच्छदिति । (घ) अई काथरे मा
भेहि । भत्तुणो पासवत्ती अज्जवसन्तको क्षु एसो । (ङः) सहि सुसंगदे दंसणीओ
क्षु अर्थं जणो । (च) अड सुस्थिदे किं इमिणा दिठेण । रैरे भोदि क्षु सारिआ ।
ता एहि । अणुसरम् ।

क्षप्रत्ययः । ओदितस्वाभिष्ठानत्वम् । ही ही इति विदूषकस्य हर्षसूचको निपातः । ‘ही
ही वैदूषकः’ इत्युक्तत्वात् । दत्तमेव दत्तमात्रं तेन । मयूरव्यंसकादित्वात्समसः ।

निरन्तरेरति । निर्गतमन्तरं यस्तिकर्मणि तद्यथा तथा उद्दिश्या ये दुखुनयुच्छाः
तैः शोभिताः विटपाः शाखाः यस्याः सा । वर्धयिष्यामि दिष्टिवृद्धिं करिष्यामि ।

१ निष्कान्ते । २ द्वारा सबहुमानम् । ३ अवलोक्यति । सुसं०—सहि किं प्रदिणा,
४ पटाक्षेपेण प्र० । ५ णं सुणीअदि । ६ अदिकाकेर मा भाआहि मा भाआहि । भट्टणो
पस्सपरिच्छु अज्ज ० एसो आआच्छदि । ७ मैंही...परिवसी क्षु एसो अज्ज ०; अस्मा-
त्पर्य॑ । ततः प्रविशति वसन्तकः—विदूषकः ।) वस०, विदू०—अचरितं । साधु रे सिर-
खण्डवासं धम्मिअ साधु । ८ दुरेण भोदि इतीमुदा ।

(परिकम्प्यौवलोक्य च ।) एष सलु प्रियवयस्यस्तस्य देहदस्य लब्धप्रत्यग-
तया परोक्षमपि तां नवमालिकां प्रत्यक्षाभिव कुसुमितां प्रेक्षमाणः हर्षे-
तफुल्लोचन इत एवागच्छति । तद्यावदेनमुपसर्पामि । (क)
(ततः प्रविश्चाति यथानिर्दिष्टे राजा ।)

राजा—(सहर्षम् ।)

उद्भासोऽकलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धज्ञैस्मां क्षणा-
दायासं अवसनोद्भैरविरतैरातन्वतीमातमनः ।
अद्योद्यानलताभिमां समदनां गौरीभिवान्यां ध्रुवं
पश्यन्कोपविपाटलशुति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥ ४ ॥
तद्वृत्तान्तमुपलब्धुं गतो वसन्तकोऽद्यापि नायाति ।

(क) ही ही भो अचरितं अचरितम् । साहु रे विरिखण्डर्दास धर्मिभ साहु ।
जेण दिण्णमेतेण जेव तेण दोहण ईदिस्मी णोमैलिभा संवृता जेण निरन्तरधिष्ठिण-
कुसुमंगुच्छशेभिरविडवा उवहसन्ती विभ लक्षितविदि देवीपरिगद्दिदं माधवी-
लदं । ता जाव गुदुअ पिअवधसं बहुंवैदस्थम् । एसो कुदु पिअवधसो तस्ते
दोहदस्स लद्धपञ्चादाए परोक्षविं तं णोमलिअं पचकर्णे विभ कुसुमिदं पेक्खैन्तो
हरिसुफुल्लोभणो इदो जेव आभच्छदि । ता जाव णं तेवसपामि ।

लब्धः प्रत्ययो विश्वासः । जातानुभवादित्यर्थः । यस्य भावस्तता तथा लब्ध-
प्रत्ययतया । कुसुमितां कुसुमानि संजातानि यस्यास्ता तथोक्ताम् । 'तदस्य संजातं
तारकादिभ्य इतन्' इति इतच्चत्रत्ययः । हर्षेण उत्कुले विकसिते लोचने यस्य सः ।
उद्भित्यादि । अय इमां हृदयसंनिहिता उद्यानलता मदेन संहिता समदना तां
समदनामन्यां नारीभिव पद्यन् अहं ध्रुवं देव्या वासवदत्ताया मुखं कोपेन विपाटला
विशेषण श्वेतरका तुतिर्थस्य तत्कोपविपाटलशुति करिष्यामि । उभयोः साम्यमाह—
क्षणाद् दोहदानक्षणे नायकावलोकनक्षणे च इत्यर्थः । उद्भासोऽकलिकां उद्भासा
अतिप्रभूता इत्यर्थः । उद्रताः कलिका यस्या तादृशीम् । पक्षे उद्भासा अत्युक्तटा उत्क-
लिका उत्कण्ठा यस्यास्तथाविधाम् । विपाण्डुररुचं विशेषेण पाण्डुरा शुश्रा विपाण्डुरा ।
सर्वत्र पुष्पोद्भामात् । पक्षे विमनस्कतया । रुद्र कान्तिर्थस्याः तां संयोक्ताम् । तथा
च प्रारब्धा जृम्भा कलिकाविकासः जृम्भणं च यथा तादृशीम् । पुनर्थ अविरतैः संतैः
श्वसनानां वातानां पक्षे निःश्वासानां उद्रमैः अविर्भावैः आतमनः आयासे खेदमतन्व-
तीम् । श्लेषालंकार उपमा च । शार्दूलविक्रीडितं बृत्तम् ॥ ५ ॥ यदुक्तमचिन्त्यो ही-

१ न्यायतो दुष्टा २ ऋशि राजा ३ ज्ञानेभिक्षात् ४ नस्या ५ नास्येतद्वर्त्तन्ते
कर्तित् ६ उदास णाम ७ सा णोमां लदा ८ मच्छदा इव विद्यादो उषो...८
देवीर परिष ९ युच्छाच्छादिविष १० गिवेदेमि ११ तस्त जेव १२ पैक्षिक दोहल-
दोहद १३ इसोपद्धा १४ अस्मारपरं—इति राजानं प्रति गतः । इत्य०

विदूषकः—(संहस्रोपस्थ ।) जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो
वयस्य दिष्टच्छा वर्धसे । (जेण दिष्टमेस्तेण ज्ञेयते दोहाएण ईशितो जोमौलिका
संवुत्तेत्यादि पठति ।) (क)

राजा—वयस्य कः संदेहः । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां
प्रभावः । पश्य ।

कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमस्य सैमरे दृष्ट्वा मणिं शत्रुभि—

नैवं मन्त्रबलाद्वासन्ति वसुधामूले भुजङ्गा हताः ।

पूर्वं लक्ष्मणवीरवानरभटा ये मेघनादाहताः

पीतिवा तेऽपि महौषधेर्गुणिधेगन्धं पुनर्जीविताः ॥ ५ ॥

तदादेशय मार्गं येन वयमेषि तदव्यथेकनेन चक्षुषः फलमनुभवामः ।

विदूषकः—(सार्वेषम् ।) एत्वेतु भवान् । (ख)

राजा—गच्छाग्रतः ।

(उभौ सगर्वं परिक्रामतः ।)

विदूषकः—(आकर्षं सभयं परावृत्य राजानं गृहीत्वा संसंग्रहम् ।) भो
वयस्य एहि पलायावहे । (ग)

राजा—किमर्थम् ।

(क) जर्जु जर्जु पिअवर्जैस्सो । भो वअस्स दिक्षिआ वडुसि । (ख) एव
एदु भवं । (ग) भो वअस्स एहि पलाभम्ह ।

त्यादि तदेवोदाद्वरणेन समर्थयति—कण्ठ इत्यादिना । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः
विष्णुः । सुप्तुपीति समासः । तस्य कण्ठे मणिं कौस्तुभार्यं दृष्ट्वा शत्रुभिः न एव विहृतम् ।
मन्त्रबलात् हता हतवीर्यो इत्यर्थः । भुजैः भोगैः गच्छन्तीति भुजङ्गाः । खचो
डित्वाद्विलोपः । वसुधामूले पाताले वसन्ति । पूर्वं रामरावणयुद्धे वै लक्ष्मणवीराश्च
ते वानरभटाच लक्ष्मणवीरवानरभटा: मेघनादेन इन्द्रजिता आहताः तेऽपि
गुणानां विशल्यकरणादीनां निधिः गुणनिधिस्तस्याः महीनी चासौ ओषधिक्ष तस्याः
गन्धं पीत्वा आद्राय पुनः जीविताः । तदुक्तं रामायणे युद्धकाण्डे चतुःसप्तति-
तमे सर्वे—‘तावप्युमौ मानुषराजपुत्रौ तं गन्धसाद्राय महौषधीनाम् । बभूतुस्तत्र
तदा विशल्याद्वुत्थुरन्ये च हरिप्रबीरा: ॥ सर्वं विशल्या विरुजः क्षणेन हरिप्रबीराश्च
हताश्च ये स्युः । गच्छेन तासां प्रवरौषधीनां सुसा निशान्तेष्विव संप्रखुदाः ॥’
इति । शार्दूलविक्षीडितं छन्दः ॥ ५ ॥ आटोपेन गच्छेन सहितं यथा तथा सार्वेषम् ।

१ उपसृत्य. २ सा जोमा०, ३ नितरा०, ४ वृद्धै०, ५ ज्ञलै०, ५ अद्य. ६ विभिति.
७ एतन्नास्ति कवित्.

विदूषकः— एतस्मिन्बुद्धपादपे कोऽपि भूतः प्रतिवसति । (क)
राजा— विदूषक मूर्खं विश्रब्धं गम्यताम् । कुत इद्विविधौ नामत्र संभवः ।
विदूषकः— भोः एष खलु स्फुटाक्षरमेव मन्त्रयते । तद्यदि मम
 वचनं न प्रत्येषि तदग्रतो भूत्वा स्वयमेव तावदाकण्य । (ख)

राजा— (तथा कृत्वा श्रुत्वा च ।)

स्पष्टाक्षरमिदं यस्मान्मधुरं रुदीस्वभावतः ।
 अवपाङ्गत्वादनिर्हादि मन्त्रे वदति सारिका ॥ ६ ॥
 (कैव्यं निरूप्य ।) कथं सरकैवेयम् ।

विदूषकः— (उर्ध्वमैवलोक्य ।) आः कथं सत्यमेव सारिका । (सरोषं
 दण्डकाश्चमुद्धम्य ।) आः दास्याः पुत्रि किं त्वया ज्ञातं सत्यमेव वसन्तको
 विभेतीति । ततिष्ठ मुहूर्तम् । यावदेन विशुनजनहृदयकुठिलेन दण्डकाष्ठेन
 परिपक्मिव कपिपत्थफलमस्माद्बुद्धपादाहत्य भूमौ त्वां पातयिष्यामि ।
 (इति हनुमुद्धतः ।) (ग)

राजा— (निवारयन् ।) मूर्खं किमप्येषा रमणीयं व्याहैरति । तत्कि-
 नेनां त्रासयसि । शृणुप्रस्तावत् ।

(क) ऐश्वर्सि बउलपाथवे कोवि भूदो पडिवसदि । (ख) भो ईसो बखु फुड-
 कखरं एवं मन्तेदि । ता जइ मम वथां न पतिआधिति ता अगगदो भवित चर्थं
 एव दाव आधण्हि । (ग) आः कथं सचं एवं सारिवां । आः दासीैर्वीए किं
 तु जाणिष्वं सचं जेव वसन्तको भावदिति । ता निः मुहुर्तम् । जाव इमिणा
 विशुणजणिहृदकुठिलेन दण्डकेष्ण पैरिपक्म विभ कहृथफलं इमादो बउलपाथवादो
 आहणिअ भूमीए तुमं पाडइस्सम् ।

स्पष्टाक्षरमिति । इदं स्पष्टानि अक्षराणि यस्य तत्स्पष्टाक्षरं मन्त्रणं यस्मात्कौ-
 स्वभावतः मधुरम् । अल्पाङ्गत्वात् अल्पं लघु अङ्गं यस्याः सा अल्पाङ्गा तस्या भावः
 अल्पाङ्गत्वं तस्मात् अनिर्हादि अनुबोः श्रूयमाणं तस्मात्सारिका वदति इति मन्त्रे ॥ ६ ॥
 अधिकपाठे-भयशीलः । अत्र आल्पुच चिन्त्यः । भीलुक इति साधीयः ।
 दास्याः पुत्रीति 'षष्ठ्या आकोदो' इति अल्पवता । पिण्डाः हुर्जनस्तत्य हृदयमिव कुठिलेन

१ इद्विवानामत्र प्रमावः २ आकर्ष्य ३ तावत् ४ उपस्थित्योर्वमवलोक्य, निरूप्य-
 निष्पुणमवलोक्य-स्मितं कृत्वा ५ विचार्य, उर्ध्वं निरूप्य ६ मन्त्रयते ७ अस्सिं बखु
 लकुच ८ भो एतो बखु इति नास्ति पुस्तकानन्ते ९ अस्मात्परं-राजा-(विहस्य)
 एवम् १० विदूषको वथामता कृतं तन्मयि संभावयसि । विदूषको भो जइ एवं मा बखु मं
 गिवारेसि । इत्यविको ग्रन्थः केषुचित्पुस्तकेषु १० दासीए मे...मम वस० ११ सुपरि०
 विभ कर्लं...लकुचपां भूमीए सीसं (शीर्षं),

(उभावाकर्णयतः ।)

विदूषैकः— (ओकार्थ ।) भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रितम् । एषा भणति सखि क एष त्वयात्रालिखितः । सखि प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्ग इति । पुनरप्येषा भणति सखि कस्मात्त्वया हमत्रालिखिता । सखि किमकारणं कुप्यसि । यादृशस्त्वया कामदेव आलिखितस्तादृशी मया रतिरालिखितेति । तदन्यथासंभाविनि किं तवैतेनाल्पितेन । कथय सर्वे वृत्तान्तम् । भो वयस्य किं निवदम् । (क)

राजा— वयस्यैवं तर्क्यामि । कैयापि हृदयवल्लभोऽनुरागादालिखित्यैवदग्ध्यादसावपि तंत्रैव रतिव्यपदेशेनालिखितेति ।

विदू०— (छोटिकां दृच्चा ।) भो वयस्य युज्यते एवं खल्वेतत् । (ख)

राजा— वयस्य तृष्णीं भवं । पुनरप्येषा व्याहरति ।

विदू०— भो एषा भणति सखि मा लज्जस्व । इदृशस्य कन्या-रत्नस्यावश्यमेवेदृशे वरेऽभिलाषेण भवितव्यम् । भो वयस्य यैषाऽलिखिता सा खलु कन्या दर्शनीया । (ग)

(क) भो वअस्त्वं सुदं तुए जं एदाए मनितदं । एसा भणादि सहि को एसो तुए एथ आलिहिदा । सहि पञ्चतमभणमहूस्सवे भभवं अणङ्गोत्ति । पुणोवि एसा भणादि सहि कीस तुए अहं एथ आलिहिदा । "संहि किं अआरणं कुप्यसि । जादिसो तुए कामदेओ आलिहिदो तादिसी मए रइ आलिहिदेति । ता अणधासम्भाविणि किं तुए एदिणा आलिहिदेण । कहेहि सर्वं वृत्तन्तम् । भो वयस्स किं षोदम् । (ख) भो वअस्स जुज्जदि । एवं क्षु एद । (ग) भो एसा भणादि सहि मा लज्जा । इदृशस्स कण्णारअणस्स अवस्सं एवं इदिसे वरे अहिलाषेण होदव्वम् । भो वैवस्स ज्ञा एसा आलिहिदा सा क्षु कण्णा दंसणीआ ।

वक्रेण । अधिकपाठे—उदरे प्रतितः औदरिक उदरपुरणपरः । तस्य अभ्यवहरे अन्ने । हृदयस्य बलमः हृदयवल्लभः । कामदेवो मदनः तस्य व्यपदेशेन व्याजेन । मदनत्वेन प्रति-पायेत्यर्थः । अपहुतः अपलपितः । वैदग्ध्यान्नेपुण्यात्तद् अपहुवकरणं प्रत्यभिज्ञाय ज्ञात्वा । छोटिकामिति अङ्गुष्ठस्य मध्यमामाघद्या ज्ञातिव्यपनयनाज्ञायमानः शब्दः छोटिकासंज्ञः ।

१ विदू०— एवं भणादि । इमस्स वम्हणस्स भोजणं दिजेति । राजा—सर्वमयौ-दरिकस्याभ्यवहार एवं पर्यवस्यति तन्सत्यं वद किमालपाति सारिका । इत्य० २ श्रुत्वा ३ कयाचिद्युतवल्लभाड० ४ अभिलिप्ति ५ शेन निहुतः ६ ०दप्रतिमि-य-द्वान-नया ७ तत्रालिख्य रतिव्यम् । दक्षिणेति ८ दवानि ९ अस्त्वा १० भो वअस्स...अणङ्गोत्ति । पुणोवि एसा भणादि-इत्यस्य रथानि किं भणादि इत्येव पक्षेत केशित् ११ सहि मा कुप्य मा कुप्य । जादिऽ अअं काम०...रइ ति १२ किं किम् १३ एतन्नादिति पुस्त०

राजा—यदेवमैवहितौ श्रृणुवस्तावत् । अस्त्यत्रावकाशो नः कुटूहलस्थ । (इत्युभावार्कार्णयतः ।)

विदूषकः—भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रितम् । सखि अपनयेमनि नलिनीपत्राणि मृणालबलयानि च । अलमेतेन । कथमकारण आत्मानमायासयसि । (क)

राजा—वयस्य न केवल श्रुतमभिप्रायोऽपि लक्षितं ।

विदूषकः—भो मा त्वं पाणित्यगर्वमुद्ध्रह । अहं त एतस्या मुखाच्छ्रुत्वा सर्वे व्याख्यास्यामि । तच्छ्रुतुः । अद्यापि कुरकुरायत एव एषा सारिका दास्याःपुत्री । (ख)

राजा—युक्तमभिहितम् । (पुनरार्कार्णयतः ।)

विदूषकः—भो वयस्य एषा खलु सारिका दास्यादुहिता चतुर्वेदी ब्राह्मण इव चक्रः पठितुं प्रवृत्ता । (ग)

राजा—वैयस्य कथय किमध्यन्यचेतसा मया नावधारितं किमन्योक्तमिति ।

विदूषकः—भो एतदेतया पठितम् ।

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं न वरमेकम् ॥ ७ ॥ (घ)

(क) भो वयस्सु दुर्दु तु ए जं एदाए मनिदम् । सह अवणेहि इमैँइ णालिणी-वताइ मुणालैवलआइ अ । अलं एदिणा । कीस अबारणे अत्तार्ण आभासेयि । (ख) भो मा तुमं पर्णिंअवगववं उव्वह । अहं दे एदाए मुहादो सुणिअ सब्वं बोक्खाणाणस्तम् । ता छुणह । अजं विं कुरकुराकादि एव एसा सारिका दासीएदुहिदा चितुवेदी बम्हणो विभरिचाई पठितुं प्रवृत्ता । (घ) भो ऐंदे एदाए पठिदम् ।

दुल्लिङणाणुराखो लज्जा गुर्वी परवशो अप्या ।

प्रियसहि विषमं प्रेमं मरणं शरणं न वरमेकम् ॥

कुरकुरायते-कुरकुरेति ज्वनेरमुकरणवाचि पदम् । ततः 'अव्यक्तासुकरणाध्यजवरार्थत्' इति डाचि 'लोहितादिदाउभयः कथय्' इति कथय् । महाब्राह्मणेत्यत्र कुरसार्यां महच्छब्दः ।

१ नदवहिः श्रीनेत्रम्, २ ज्ञात एव, ३ न निक्यम्...कम्, ४ मे, ५ मृणालिज्जाओ अ । एद्वाह अबारणे अनाणां सहि किं आत्मा०, ६ पर्णिंअग०, ७ के वि कुर०, ८ चतुर्वेदो विअ०, ९ एदं भणा०, १० एदं भणा० ।

राजा—(संस्मितम् ।) साधु भवन्तं महाब्राह्मणं मुक्त्वा कोऽन्यं
ऐवसुमचामभिज्ञः ।

विदूषकः—ततः किं तु खल्विदम् । (क)

राजा—नेनु गायेयम् ।

विदूषकः—किं गाथा । (ख)

राजा—कैयापि श्लाघ्ययौर्वनया प्रियतममनासादयन्त्या जीवितं
निरपेक्षयोक्तम् ।

विदूषकः—(उच्चैर्विहस्य ।) भौः किमेतैर्वक्रमणितैः । अज्ज्वेव किं
न भणसि यथा मामनासादयन्त्येति । अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचाप-
व्यपदेशैनैवं निहृयते । (हस्ततालं दत्त्वौचैर्विहसति ।) (ग)

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) घिङ्ग मूर्खं किमुचैर्हसता त्वयेयमुत्रा-
सिता येनोद्धीयान्यत्र क्वापि गता ।

(उंभी निरूपयतः ।)

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो एषा खलु कदलीगृहमेव गता ।
तदेहि । लघ्वनुसरावः । (घ)

राजा—

दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।

(क) तदेहि किं णु कछु एदं । (ख) किं गाथा । (ग) भो किं एदेहि वक्रमणि-
देहि । उञ्जु एवं किं ण भणसि जहा में अणासादयन्तीपुति । अणहा को अणो
कुसुमचापव्यपदेशं एवं गिण्डीबदि । (घ) भो ऐसा कछु कथलीधरं एवं गदा ।
ता एहि । लहु अणुसरम्ह ।

तदुक्तम्—‘शङ्के तैले तथा मासे वैये ज्यैतिविके द्विजे । यात्रायां पथि निदाया
महच्छब्दो न दैयतो’ इति । गाथा प्राकृतभाषापाद्यम् । अत्रार्था । ‘गाथा लोके संस्कृ-
तान्यभाषायां गेयवृत्तयोः’ इति मेदिनी । श्लाघ्यं लोभनीयमित्यर्थः । अहृथं ष्यत् ।
यौवनं यस्यातया । प्रियतममभिमतवलभम् । वक्रमणितैः कुटिलभाषणैः । अज्जु सरलं
स्पृष्टमित्यर्थः । अन्यथा एवं न चेत् । दुर्वाराभिति । दुर्खेन वार्यते इति दुर्वारा ता-

१ विहस्य. २ साधु महाब्राह्मण साधु । कोऽन्यः; एवंविर्यं भवन्तं ब्राह्मणं; अहो
महाब्राह्मणं वसन्तकं त्यक्त्वा, अहो महाब्राह्मणः खल्वसि; राजा—साकृतं शूणोति ।
३ एवंविधानां ४ मूर्खः ५ वयस्य कया, ६ व०वनफल-रमण-मनासादयन्त्या; प्रियतम-
मासादयितुमपरयन्त्या ७ (उच्चैर्विहस्य ।) अहहृ. ८ विह० ९ त्वया तपस्यनि
त्रासितेयं १० द्विति. ११ मदनकृता, १२ किं कछु दाव तए जापिदे, १३ उञ्जुअं.
१४ भो वअस्स अणण्डा मा संभविहि । एसा.

तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुकं

धन्यानां अवणपथातिथित्वमेति ॥ ८ ॥

विदूषकः— एत्वेतु भवान् । (परिकामतः ।) (क)

विदूषकः— भोः एतत्खलु कदलीगृहम् । यावत्प्रविशावः । (ख)
(उमौ प्रविशतः ।)

विदूषकः— भोः गता दास्याःपुत्री । अत्र तावन्मन्दमरुतोद्ग्रेष्ट-
द्वालकदलीदलशतिले शिलातल उपविश्य मुहूर्ते विश्राम्यावः । (ग)

राजा— यदभिरुचिं भवते ।

(इत्युपविशतः ।)

राजा— (निःशस्य । दुर्बारमित्यादि पुनः पठति ।)

विदूषकः— (पैर्शतोऽवलोक्य ।) भोः एतेन खलूद्धाटितद्वरेण
तस्या सारिकायाः पञ्चरेण भवितव्यम् । एषोऽपि स चित्रफलकः ।
यावदेन गृह्णामि । (फलके गृहीत्वा निष्पत्य चै सहर्षम् ।) भो वयस्य
दिष्ट्या वर्धसे । (घ)

(क) एडु एडु भवं । (ख) भो ऐदं कछु कअलीघरभम् । जाव पविसम्ह ।

(ग) भो गैदा दासीपूर्वीआ । एथ दाव मन्दमालुर्त्तेलतशालकअलीदलसीदले
सिलातले उपविशित्य मुहूर्तं वै सम्ह । (घ) भो एदेण कछु उग्घाडिअदुवरेण
ताए सारिआए पञ्चरेण होदब्बम् । एसो वि सो चित्तफलओ । जाव ण गेष्टामि ।
भो वयस्स दिष्ट्या बहुसे ।

दुर्बारो दुष्प्रदिवराम् । 'इष्टुःसुषु कुच्छाकुच्छार्थेषु खल्द' इति खल्द । कुसुमशरस्य कामस्य
व्यथा वहन्त्या धारयन्त्या कामिन्या सुन्दर्या सखीनां पुरः यदात्मनोऽनुरागस्य व्यथाक-
मुर्त्तं तद् भूयः पुनः यितावः च शुक्राश सारिकाश तामिः उक्तं धन्यानां भाग्यशालिनां
अवणस्य पर्याः अवणपथः श्रोत्रविवरं तस्य अतिथित्वं गोचरत्वमेति । धन्या एव तत्
शृण्वन्तीत्यर्थः । सामान्येन विशेषपर्यानरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । अनुप्राप्तव-
प्रहर्षिणी वृत्तम् । तद्वक्षणं तु—'स्त्री ज्ञान गणितदशायतिः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥ ८ ॥

मन्देति । मन्देन मास्तेन वायुना उद्देशिति कम्पमानानि यानि बालकदलीना
दलानि पत्राणि तैः शीतले । उद्धाटितद्वरेण दुष्टवानरेण इति पाठे दुष्टवानरेण
उद्धाटितं द्वारं यस्य तेन इति योजनीयम् । किमेतदिति किं ते हर्षकारणं

१ शुक्लशिङ्गः २ पाषाणीं, ३ हर्षी नाटयानि, ४ एवं ते... । ता पविसदु भवं, ५ भो
अलं दाव ताए दासीपूर्वीआए सारिआए अणोस्त्रियेण (अन्नेनिन)—अणोसणपअणेण,
६ दुर्बेलित्व... कदलीघरअं पविसिआ; मलभ्रमालवैक्यमाण; सीअलिवैसिला.

राजा—(सकौतुकम् ।) वयस्य किमेतत् ।

विदू०—मोः एतत्खलु तद्यन्मया भणितम् । त्वमेवात्रालिखितः ।
कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निहृयत इति । (क)

राजा—(सहर्षं हस्तौ प्रसार्य ।) सखे दर्शय दर्शय ।

विदूषकः—न ते दर्शयिष्यामि । सापि कन्यकात्रैवालिखिता
तिष्ठति । तत्किं पारितोषिकेण विनेवशं कन्यारत्नं दर्शयते । (ख)

राजा—(कटकमर्षयनेव बलाद् गृहीत्वा विलोक्य सविस्मयम् ।)

लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥ ९ ॥

अपि च ।

विधायापूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुखमभूद् ध्वनम् ।

धाता निजासनाम्भोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥ १० ॥

(क) भो एदं वक्षु तं जं मए भणिदम् । तुमं जेव एत्य आलिहिदो । को अण्णो
कुसुमचापव्यवदेसेण गिर्हणीभदिति । (ख) यैं दे दंसद्सम् । सा वि कण्णामा एत्य
जेव आलिहिदा चिद्विदि । ता किं पारितोसिएण विणा ईदिसं कण्णारेण दंसीभदि ।

किमिति मा दिष्ठया वर्धयसि इति भावः । ‘विदू०—भो वयस्य दिष्ठया वर्धसे ।
राजा—(सकौतुकम् ।)...कोऽन्यो...व्यपदिश्यते’ इत्यादिना ‘तत्रावकाशो भवतः
किमु स्यात् (श्लो. १५)’ इत्यन्तेन राजविद्वक्षसागरिकासुसंगतानामन्योन्य-
वचनेनोत्तरात्तरात्तरागबीजोद्घाटनात्रगमनमिति प्रतिमुखसंधेरङ्गमुक्तम् । परितोषः
प्रयोजनमस्य इति पारितोषिकं तेन । ठञ् । लीलया विलोक्य
अवधूता तिरस्कृता पद्मा लक्ष्मीः यथा सा लीलावधूतपद्मा । लीलया हेलया अवधूतं
भ्रमितं पद्मं कमलं यथा इति केचित् । किं त्वेतदसंगतमत्रेति भाति । राजहंसीपक्षे
लीलया लीलाभ्रमोनेत्यर्थः अवधूतानि कम्पितानि पद्मानि यथा सा तथोक्ता । चित्र-
गता चित्रं गता आलिखितेत्यर्थः । पक्षे चित्रं विविधं गर्तं गमनं यस्याः सा तथा ।
इत्यं का नः अस्माकं अस्मत्संबद्धमधिकं सविशेषं पक्षे पातः पक्षपातः तं पक्षपातमनु-
कूलतामित्यर्थः । पक्षे पक्षयोः पातः विधूतनं पक्षपातस्तते कथयन्ती ख्यापयन्ती । राज-
हंसीव मानसं मनः पक्षे मानसाख्यं सरः । उपैति । श्लेषोपमे अलंकारै । आर्यी
वृत्तम् ॥ १ ॥ विधायेति । धाता ब्रह्मा अस्याः कन्यायाः मुखम् । मुखरूपमित्यर्थः ।

? (हस्तं प्रसारयति ।) सखे उपनय-समर्पय; (अधोमुखः सहर्षमुत्त्याप हस्तं प्रसार-
यति ।) २ बलाद् गृहीत्वा सविस्मयं पश्यति, गृहीत्वा पश्यति; सवि० वयस्य पश्य पश्य.
३ ० चावसमाणरूपोच्चि अण्णाहा (अन्याहा) को । ४ भो ण दे, भो एदं वै०; ता परितोसेण
देहसं, ५ कण्णारा-इत्यिआ०;

(ततः प्रविशति सागरिका सुसंगता च ।)

सुसं०—सखि न समासादितावाभ्यां सारिका । तच्चित्रफलकमपि
तावदस्मात्कदलीगृहादृहीत्वा लघ्वागच्छावः । (क)

संग०—सखि एवं कुर्वः । (ख)

(उभे परिक्रमैतः ।)

विदूषकः—भो वयस्य कस्मात्पुनेरेषाऽवनतमुख्यालिखिता । (ग)

सुसं०—(आकर्षण ।) सखि यथा वसन्तको मन्त्रयते तथा तर्कयामि
भर्त्राप्यत्रैव भवितव्यम् । तत्कदलीगुलमान्तरिते भूत्वा प्रेक्षावहे तावत् । (घ)

(उभे पर्श्येतः ।)

राजा—वयस्य पश्य पश्य । (विधाय पूर्वपूर्णनुमित्यादि पुनः पठति ।)

सुसं०—सखि दिष्टच्चा वर्धसे । एष ते हृदयवल्लभस्त्वामेव निर्वर्ण-
यस्तिष्ठति । (ङ्)

साग०—(चलज्ञम्) कस्मात्परिहासशीलतयेमं जनं लघुं करोषि । (च)

विदू०—(राजानं चालैयित्वा ।) ननु भणामि । कस्मादेषाऽवनत-
मुख्यालिखितेति । (छ)

(क) सहि एवं समादादिदा अम्हेहि सारिआ । ता चित्तफलां पि दाव इमादे
कदलीपरादो गेहिक्ष लहुं आगच्छम्ह । (ख) सहि एवं करेम्ह । (ग) भो वैश्वस्स
कीस उण एसा अवणदमुही आलिहिदा । (घ) सहि जहा वसन्तको मन्त्रेदि
तहा तकोमि भट्टिणा वि एथ जेव होदव्यम् । ता कथलीर्मुमन्तरिदाको भविक्ष
पेक्खम्ह दाव । (ङ्) सहि दिउक्षिआ वडूसे । एसो दे हिंदुभवलहो तुमं जेव
पिक्खिण्यान्तो चिद्विदि । (च) कीसै परिहासशीलदाए इमं जणं लहुं करेसि ।
(छ) पं भणामि । कीस एसा अवणदमुही आलिहिदेति ।

पूर्वः पूर्वे निर्मितः न भवतीत्यपूर्वः । पूर्णशासौ इन्दुश्च पूर्णेन्दुः तम् । कलङ्कराहित्या-
त्स्तदैव पूर्णत्वादपूर्वत्वम् । विधाय सूष्मा ख्वं निर्जितं निजं यदासनाम्भोजं आसनभूतं
पद्मं तस्य विनिमीलेन संकोचेन । पूर्णेन्दोः सततविभावादिति भावः । दुःस्थितः
आमुखमापनः अभूत् । दुःखितः इति पाठः साधीयान्मवेत् । उत्त्रेक्षालंकारः ॥ १० ॥
अवनतं नम्रं मुखं यस्या याः सा । भर्त्रा वत्सराजेन । कदलीनां गुलमः स्तम्भः तेनान्तरिते ।
चालयित्वा—एतदन्यत्र व्यापकचित्तस्य राज्ञः स्वभावश्रवणपरत्वापादनार्थम् ।

१ साग०—सहि सुसं० २ सुसं० ३ उपर्सं० ४ आकर्षणयतः ५ उद्दित्यः ६ सहि सौअरिपि
० दिवा सा ७ वश्वस्स... एसा उण रुण (रुदित) मुहीः ८ घरगुः ९ सुणाहः १० गिवण्ण.
११ एकं एवं परिहासलीलार्थः १२ मो अण्ण भ० कीस उण एसा रुणमुहीः

राजा—ननुं सारिकैव सकलमावेदितम् ।

सुसं०—सखि दर्शितं खलु मेधाविन्याऽत्मनो मेधावित्वम् । (क)

विद्व०—मो वयस्य अपि सुखयति ते लोचनम् । (ख)

साग०—(ससाध्वसमात्मगतम् ।) किमेष भणिष्यतीति यत्सत्यं
जीवितमरणयोरन्तरे वर्ते । (ग)

राजा—सुखयतीति किमुच्यते । पश्यै ।

कृच्छ्राद्वारुद्युगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यात्त्विचलीतरङ्गविषमे निस्पन्दतामागता ।

मैदूषिस्त्रुषितेव संप्रति शानैरारुद्य तुङ्गौ स्तनौ

साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने^५ ॥ ११ ॥

सुसं०—सखि श्रुतं त्वया । (घ)

साग०—(विहस्य ।) त्वमेव शृणु यस्या आलेख्यविज्ञानमेवं
वर्णयते । (ङ)

(क) संहि दंसिदं क्षु मेहाविणीए अत्तणो मेहावित्तणम् । (ख) भो वक्षस्स
अवि सुहाविदि दे लोर्णगम् । (ग) किं ऐसो भणिस्सदिति जं सचं जीवितमरणाणं
अन्तरे बौद्धामि । (घ) सहि चुरं तुंए । (ङ) तुं एव शुण जाए आलेख्यविणाणं
एवं वणीश्चिदि ।

मेधाविनीतवं दुः॒हौ धारणपाटवम् । मेधावित्वमिति पाठे मेधाविनो भावो मेधावित्वमिति
सामान्यनपुंकवमात्रिय समावेष्यम् । सुखयतीत्यत्र सुखशब्दात्तकरोतीति गिच् ।
लोचनयोरिति पाठे कर्मणः शेषत्वविक्षायां वशी । जीवितमरणयोरिति । न सुख-
यतीत्युक्ते जीवितधारणासंभवान्मरणमेव शरणं भवेदन्यथा जीवितमिति भावः ।
कृच्छ्राद्विति । मंडृष्टिः मम नयने अस्यः ऋवोः युगं करुद्युगं सविष्यद्वयं कृच्छ्रात्म-
यासेन व्यतीत्य अतिकम्य । तदर्थन्लोभात्तस्यागे प्रयासः । एवमितरत्रापि । नितम्ब-
स्थले कठयाः पश्यद्वागे सुचिरं भ्रान्त्वा । अनेन तस्य विशालतोक्ता । ततः तिक्ष-
वह्यः त्रिवली । ‘दिक्षंद्वये संज्ञायाम्’ इति समाप्तः । तस्याः तरंगैः विषमे दुरतिक्रमे
मध्ये निस्पन्दतां निश्चलत्वमागता सती संप्रति तृष्णितेव संजाततृणा इव तुङ्गौ
उत्त्रै स्तनौ शनैः आरुद्य जलस्य अशुजलस्य लवान् प्रस्यन्दत इति जललवप्र-
स्यन्दिनी लोचने आकाङ्क्षा स्पृहया सहितं यथा तथा साकाङ्क्षं मुहुः वारंवार-
मीक्षेत । उप्रेक्षालंकारः । शार्दूलविकीर्णितं हृतम् ॥ ११ ॥ विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानम् ।

१ वयस्य... सर्वदृ, अभिहितम्, २ तथा हि, ३ कच्छ्रेणोऽ, ४ मे वृष्टिः, ५ अस्मा-
त्परं-सुखयतीति किमुच्यते । इत्य०, ६ सहि इवं क्षु दं०, ७ (राजानं चालयत्र ।) भो,
८ लोअणाणं, ९ ग वेति, ३ हर्द्वा किं, हर्द्वी हर्द्वी ण आणे किं, १० अस्मात्पर-
विद्व०—(राजानं चालयत्र ।) भो अणणं भणामि । अवि सुहाविदि वे लोकणाणम् ।
इत्य०, ११ दुए जे भणिष्णा मनितदं,

विदूषकः—भो वयस्य यस्य पुनरीदृश्योऽप्येवं समागमं बहुमन्यन्वे तस्याप्यात्मन उपरि कः पराभवः येनात्रैव तयाऽलिखितमात्मानं न प्रेक्षसे । (क)

राजा—(निर्वर्ण ।) वयस्य अनयाऽलिखितोऽहमिति यत्सत्यं ममात्मन्येव बहुमानस्तत्कथं न पश्यामि । पश्य—

भाति पतितो लिखन्यास्तस्या बाष्पाम्बुद्धीकरकणौघः । स्वेदोद्ग्राम इव करतलसंस्पर्शाद्वेष मे वपुषि ॥ ३२ ॥

साग०—(आत्मगतम् ।) हृदय समाश्वसिहि समाश्वसिहि । मनो-रथोऽपि त एतावर्तीं भूमिं न गतः । (ख)

सुसं०—सखि त्वंमैका श्लाघनीया यया भर्ताच्येवं मन्यते । (ग)

विदूषकः—(पर्वतोऽवलोक्य ।) भो वयस्य एतत्सरसकमलिनी-दलमूणालिवरचितं तस्या एव मदनावस्थासूचकं शयनीयं लक्ष्यते । (घ)

राजा—वयस्य निपुणमुपलक्षितम् । तथा हि ।

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः घरिमिलनमपाप्य हैरितम् ।

(क)^१भो वयस्स जस्स उण ईदिसीओ वि ऐंवं समागमं बहु मणान्ति तस्य वि अत्तणो उवरि को परैहवो जेण एत्थ एव ताए आलिहिदं अत्तणांण ण पेक्खसि । (ख) हिअथ समस्सस समस्सस । मणोरथो वि दे एत्तिअं भूमिं ण गदो । (ग) सहि तुमं एव एका सलाहणीआ जाए भटा वि एवं मन्तीअदि । (घ) भो वयस्य एवं सैरसकमलिनीदलमूणालिवरइदं ताए एवं मध्यावस्थासूचकं सभणीअं लक्खीअदि ।

आलेखस्य चित्रकर्मणो विज्ञानमालेख्यविज्ञानम् । ईदृश्यः याभिस्तवापि कुत्तहलमुपायते तादृश्यः । आत्मन उपरि स्वात्मविषये । परिम्लोऽनादरः । भारीति । लिखन्याः तस्याः मे वपुषि पतितः एष बाष्पाम्बुद्धीकरकणौघः बाष्पाम्बूना शीकराः तेषां कणाः सूक्ष्मावयवाः तेषामोथः समृद्धः तस्याः करतलसंस्पर्शाद् हेतोः स्वेदस्य धर्मस्य उद्गम इव भाति । उत्प्रेक्षालंकारः । आर्या बृत्तम् ॥ १२ ॥ मनोरथोऽपि ते इति । मनोरथादपि भर्ता मयि अधिकमनुरक्त इति भावः । सरसानि आर्द्धाणि यानि कमलिनीां दलानि पत्राणि मृणालानि विसानि च तैः दिरचितम् । मदनावस्था कामजनितसंताप इत्यर्थः तस्याः सूचकम् । निपुणं सूक्ष्मदृष्टेत्यर्थः । परिम्लानमिति । पीनस्तन-जघनसङ्गाद् स्तनो च जघने च स्तनजघनम् । पीनं पुष्टं च तस्तनजघने च तस्य

१ ० नि बहु० २ यतः ३ भरितं ४ (फलकं निर्वर्ण ।) भो ५ फलगं आलिहिअ एवं ६ जा उण ईरसीपै पिअस बहुमाणभेतीए आलिखिदो तस्स दे अत्तणो परिहवो ७ यरिहवो जेण इमाप ८ भूमिं ग ९ संतोदीक्षिवि १० अवरं स०

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवर्णनैः
कृशाङ्कायाः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥ १३ ॥

अपि च ।

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेत-
त्कथयति न तैथान्तमैन्मथोत्थामवस्थाम् ।
अतिगुरुपरितापस्लांपिताभ्यां यथास्याः
स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥ १४ ॥

विद्रूषकः— (नाथेन मृणलिकां गृहीत्वा ।) भो वयस्य अयमपर-
स्तस्या एव पीनस्तनोषमाक्षिश्यमानकोमलमृणालहारः । तत्प्रेक्षतां
यवान् । (क)

राजा— (गृहीत्वोरसि विन्यस्य ।) अयि जडप्रकृते—

(क) भो वधस्त सङ्गं अवरो ताए एव धीणत्यणुम्हाकिलिस्तनकोमलमृणालहारे ।
ता पेवखदु भवं ।

सङ्कासंपर्कात् उभयतः उभयभागोः परिम्लानं तन्निष्टतापादिति भावः । तनोभेदस्य
अन्तः मध्यभागे परिमिलने संपर्कमप्राप्य हरितं छोषाभावाद् हरिद्वर्णम् तथा च
मनसिंहसंतापात् श्लथे भुजी लते इव भुजलते तयोः आक्षेपाः वलनानि चलनानि
च तैः व्यस्तः विक्षिप्तः न्यासः रचना यस्य तत् । नलिनीपत्रशयनं कृशाङ्कायाः कृश-
मङ्गल्यस्यास्तथोक्तायाः संतापं वदति कथयति सूचयतीत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ।
'रसै रसैश्चिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति तलक्षणम् ॥ १३ ॥ स्थितमिति ।
अस्या उरसि स्थितं विशालमेतत् पद्मिनीपत्रम् । अतिगुरुपरितापसौ परितापश्च तेन
म्लापिताभ्यां म्लानि नीताभ्याम् । पाठान्तरे अतिशयश्चासौ परितापश्च तेन ग्लापितानि
निः सहता नीतानि अङ्कानि अवयवा यस्या इति अस्या: इत्यस्य विशेषणम् । मण्ड-
लाभ्यां मन्मथोद्यां कामपीडाजन्यामवस्थां दशा तथा न ब्रवीति कथयति यथा स्तन-
युगस्य परिणाहं विशालता ब्रवीति । मालिनीवृत्तम् । दलशृणं—'ननमययुतेयं मालिनी
भेगिलोकैः' इति ॥ १४ ॥ मृणालिका मृणालमालामित्यर्थः । पीनस्तनयोः ऊर्ध्वा
तेन पाठान्तरे पीनस्तनाभ्यां यस्तखलनं तेन क्लिश्यमानशासौ सृणालहारश्च । पाठान्तरे
क्लिश्यमानानि म्लायमानानीत्यर्थः कमलानि यत्र तादृशः । जडा मन्दा प्रकृतिः स्वभावो

१ चलनैः २ बिसिनी ३ तथा मे ४ मान्मथीयाम० ५ अतिशय ६ ग्लापिं ०
७ अर्द्धं क्षु उवलद्वा अवरो ऋथणजोगो किलिं ० ८ ऋथणकवलण० ९ सन्तकमली०
१० शुणाणाहकि०

परिच्छुतस्तत्कुचकुमभमध्या-
त्कि शोषमायासि मृणालहार ।

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ १५ ॥

मुसं०—(स्वैगतम् ।) हा धिक् हा धिक् । गुर्वनुरागोत्सप्तहृदयो
मर्ताऽसंबद्धमपि मन्त्रयितुं प्रवृत्तः । तत्र युक्तमतः परमुपेक्षितुश्च ।
मवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) सखि यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते
पुरतस्तिष्ठति । (क)

साग०—(सासूयम् ।) मुसंगते कस्य कृतेऽहमत्रागता । (ख)

मुसं०—(विहस्य ।) अयि अन्यशङ्किते ननु चित्रफलकस्य
तद् गृहाणैतम् । (ग)

(क) हही हही । गुहाणुराखोखित्तहिअओ भद्रा असंबद्धं पि मनेदुं
पड़तो । त्वा ण जुतं अदो वर्दं उवेक्षितुम् । भोदु । ऐवं दाव । सहि जस्त किरे
तुनं आगदा सो अथं ते पुरदो चिह्निदि । (ख) मुसंगदे कस्स किदे अहं एत्थ
आगदी । (ग) अइ अणासिङ्किदे एं चित्रफलअस्स । ता गेण्ह एदम् ।

यस्य स जडप्रकृतिः तत्संघुदिः जडप्रकृते इति । परिच्छुत इति । हे मृणालहार
तत्कुचकुमभमध्यात् कुचौ कुम्मौ इव कुचकुम्मौ । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
प्रयोगे' इति समासः । तस्या: कुचकुम्मौ तत्कुचकुम्मौ तयोः मध्यात् परिच्छुतः स्खलितः
इति कि शोषं शुष्कतामायासि गच्छसि । खिद्यसे इत्यर्थः । अकारणं खिद्यसे इत्यही
ते जडप्रकृतित्वमित्यर्थः । यतः तावकस्य तवायमिति तावकस्तस्य सूक्ष्मतन्तोरपि तत्र
तस्या: स्तनात्तरे अवकाशः स्थानं नास्ति भवतः तदेपेक्षयातिमहतः किमु स्यात् कथं
सं संभवेद् । उपजातिश्चन्द्रः । तदुक्तं—'स्यादिनद्वजा यदि तौ जगौ ग उपेन्द्रवज्ञा
जंतजास्ततो गौ । अनन्तरोदैरितलक्ष्ममाजौ पादौ यदीयायुपजातयस्ता: ॥' इति ॥ १५ ॥
गुहासौ अनुरागश्च तेन लक्षित्समाकृतिं हृदयं यस्य स तथोक्तः । असंबद्धमसम-
ज्ञसम् । जडेष्वि हारे चेतनविद्यवद्वारादित्यर्थः । उक्तं च कलिदासेन—'कामार्ती हि
प्रकृतिकृपणाश्वेतनाचेतेनेषु' इति । न युक्तमुपेक्षितुं सागरिकार्थमुत्ताम्येऽस्य तस्या
दर्शनेऽप्लं विलम्बेनेति भावः । शङ्का अस्य संजातासौ शङ्किता । अन्येन शङ्किता
अन्यशङ्किता । यद्या अन्यस्य शङ्का अन्यशङ्का सा संजाताऽस्याः । तस्मिंशोधनम् ।

१ सूत्र. २ आ॒म०. ३ अस्मात्परं—कहिं मृणालहारो कहिं तस्स उवालम्भो हृत्य०
भू ता अदो अवरं उण ण जुतं अपेक्षित्वां (अपेक्षितम्). ४ इवं । ५ शदा को अ-
प्य चिह्निदि ।

साग०—(सरोषम् ।) अकुशलास्मि तवेवशानामालापानाम् ।
तदन्यतो गमिष्यामि । (इति गैन्तुमिच्छति ।) (क)

मुसं०—(सागरिका हस्ते यहीत्वा ।) अयि असहने इह तिष्ठ ताव-
न्मुहूर्त यावदस्मात्कदलीगृहाच्चित्रफलकं गृहीत्वागच्छामि । (ख)

साग०—सखि एवं कुरु । (ग)

(सुसंगता कदलीगृहाभिसुखं परिकामति ।)

विदू०—(सुसंगतां दृष्ट्वा सर्वेषम् ।) भो वयस्य प्रच्छादयैतं चित्र-
फलकम् । एषा खलु देव्याः परिचारिका सुसंगतागता । (घ)

(राजा पटान्तेन फलकं प्रच्छादयति ।)

मुसं०—(उपसृत्य ।) जयतु जयतु भर्ता । (ङ)

राजा—मुसंगते स्वागतम् । इहोपविश्यताम् ।

(सुसंगतोपविशति ।)

राजा—मुसंगते कथमहमिहस्थो भवत्या ज्ञातः ।

मुसं०—(विहस्य ।) भर्तः न केवलं त्वमयमपि चित्रफलकेन सह
सर्वे वृत्तान्तो मया विज्ञातः । तद्रुत्वा देव्यै निवेदयिष्यामि । (च)

विदू०—(अपवार्थ सभयम् ।) भो वयस्य सर्वं संभाव्यते । मुखरा
खल्वेषा गर्भदासी । तत्पारितोषिकेण संप्रीणयैनाम् । (छ)

(क) अंउसलमिहं तुव ईदिसाणं आलावाणम् । ता अणदो गमिस्सम् ।
(ख) अइ असहणे इह चिँड़ दाव सुहुत्तां जाव इमादो कदलीधरादो चित्तफलहृ
मैनिडिव आअच्छामि । (ग) सहि एवं केरिहृ । (ध) भो वआस्स पच्छादेहि
एदं चित्तफलअम् । एसा खलु देवीए परिचारिका सुसंगदा आगदा । (ङ) जबहु
जाथु भद्रा । (च) मङ्डा ण केवलं तुमं अं यि चित्तफलएण सह सर्वो तुतन्तो
मए विणादो । ती गहुभ देवीए यिवेदहस्सम् । (छ) भो वआस्स सन्वं
संभावीअदि । मुहरा खलु एसा गव्भदासी । ता पौरितोसिइण संपीणेहि णम् ।

वत्सराजो मेऽग्निप्रेत इति संजातशङ्के इति नर्मोक्षिः । ईदशानामालापानां वक्तभाषणा-
नामित्यर्थः । संसंघ्रं सत्वरम् । संभ्रमकाणमुक्तमेषा खलु इत्यनेन । मुखरा दुमुखा ।
अप्रियकथनतप्तरेत्यर्थः । गर्भदासी गर्भं दासी गर्भादारभ्य दासीति वा निन्दावचनम् ।

१ प्रस्थिता पदद्वयं ददाति । २ गृहप्रवेशो नाट्यति । ३ सभयम् । ४ सुसंगदे अउ०
सहि अणिउणिहि । अइ यिउणा खलु तुमं यि ईदि० ५ पडिबालेहि । ६ अस्पातरे-
मुसं०—एवं केरिहि इत्य० ७ ण कें देवो । ८ ता जाव । ९ परितोसेहि णं ।

राजा—युक्तमुक्तं भवता । (सुसंगता हस्ते गृहीत्वा ।) मुसंगते कीडामात्रमेवैतत् । अंकारणे त्वया देवी न खेदयितव्या । इैदं तै पारि-तोषिकम् । (कर्णभरणं प्रवैच्छति ।)

सुसं०—(प्रणैम्य सस्मितम् ।) भर्तः अलं शङ्कया । मयापि भर्तुः प्रसादेन कीडितमेव । तर्लिं कर्णभरणेन । एष एव मे गुरुः प्रसादो यत्कस्मात्तव्याहमत्र चित्रफलक आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका । तदूत्वा प्रसादयत्वेनां भर्ता । (क)

राजा—(संसेन्द्रमसुख्याय ।) कासौ कासौ ।

सुसं०—इत इतो भर्ता । (ख)

विदू०—मो गृह्णाम्येतं चित्रफलकम् । कदाऽपि पुनरप्येतेन कार्यं भविष्यति । (ग)

सुसं०—भर्तः इयं सा । (घ)

(सर्वे कदलीगृहाश्चिकामन्ति ।)

साग०—(राजानं दृष्ट्वा सहर्षे सासाध्वसं सकम्पं च खगतम् ।) हा धिक्

(क) भट्टा अलं सङ्काएँ । मए वि भट्टो पसाएण कीलिंदं एव । ता किं कण्ठाभरणेण । एसो जेव मे गुहओ पसाओ जं कीस तुए अहं एथं चित्रफलए आलिं-हिदति कुविदा मे पिअसही साथरिका । ता गुदुअ पैसावेदु णं भट्टा । (ख) इदो इदो भट्टा । (ग) ^१मो गृह्णामि एदं चित्रफलधरम् । कदा वि पुणो वि पृदिणा कजं भविसदि । (घ) भट्टा इयं सा ।

कीडामात्रं न तु वास्तवमत्र किञ्चिदिति भावः । भर्तुः प्रसादेन कीडितं भर्तुः प्रसाद-मवलम्ब्य विनोदं एष कृतः इति भावः । एष एव गुरुकः प्रसादः अयमेव महानसु-म्ह्रो भवेदित्यर्थः । 'सुसं०-भट्टा... ता पसाईअदु' इत्यनेन सुसंगतावचसा सागरिका मयालिखिता सागरिकाया च त्वमिति सूचयता प्रसादोपन्नासेन वीजोद्रेदानाद् उपन्यास इति प्रतिमुखसंवेदरङ्गमिदम् । कासौ कासौ इति-अत्र सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्ट्य वस्त्रराजेनानुसरणात्परिसर्पे इति प्रतिमुखसंवेदरङ्गमुक्तम् । सहर्षमिति ।

१ गुरुकमिहितम् । (सुसंगताया अलकानन्दवृत्त्य ।), २ अंकारणं, तथापि नाकारणे...देवी खें०, व्यथायितव्या-कोपयितव्या । ३ एतन्नाहित पुत्र०, ४ समर्पयति; इति कर्णादवतायांभरणं दातुमिच्छति; हरताववतार्य कटकं कर्णभरणं दातुमिच्छति; ५ स० प० गृह्णाति. ६ (सहस्र०) दशरथं दशरथं । क्वा०, ७ निष्ठक-मणं नादयन्ति; निष्ठान्ता०, ८ सत्पुर्वहं दृष्ट्वा सासाध्वसं चात्मगतम्, ९ अलं सङ्काएँ पृदिणा भट्टो पसावेण अ । कीरिंदं जेव; भट्टीणी० पसावेण बहुतरं कीरिंदं जेव । एसो उण मे गुहओ पसाओ कीरिअदु जं कीस घेवि भणिअ कुविदा साग० पसादी० अदु० (प्रसादात्म ०), १० एसा पसाईअदु०, ११ (आत्मगतम् ०) ग००; इमस्स कजं; इमाणा० होदि०

हा विक् । एतं प्रेक्ष्यातिसाध्वसेन न शक्नोमि पदात्पदभपि गन्तुम् ।
तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । (क)

विदू०—(सागरिकां दृष्टे ।) ही ही भोः आश्वर्यमाश्वर्यम् ।
ईदृशं रूपं मनुष्यलोके न पुनर्दृश्यते । तत्कर्त्यामि प्रजापतेरप्येत-
न्निर्माय विस्मयः समुत्पन्न इति । (ख)

राजा—वयस्य ममार्थेवं मनसि वर्तते ।

दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाद्वजपत्रत्विष-

श्रातुभिरपि साधु साध्विति मुखेः समं व्याहृतम् ।

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं वेदेसा

विधाय ललनां जगत्रयललामभूतामिमाम् ॥ १६ ॥

साग०—(सौसूयं सुमंगतामालोक्य ।) सखि ईदृशः चित्रफलक-
स्त्वयाऽऽनीतः । (इति गच्छति ।) (ग)

राजा—

द्विष्टि रुषा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां

क्षिणधेयमेष्यति तथापि न रुक्षभावम् ।

त्यक्त्वा त्वरां ब्रज पदस्वलितैरथं ते

रेवं कैरिष्यति गुरुर्निर्तरां नितम्बः ॥ १७ ॥

(क) हृदी हृदी । एदं वेक्षिक्य अतिमेद्देशेण न सक्नोमि पदादो पदं वि-
गन्तुम् । ता किं दीर्घि एत्य करिस्मम् । (ख) ही ही भोः अचरितं अचरितम् ।
ईदिसं रूपं माणुसलोए ण पुणो दीसदि । ता तक्तेमि पदावृष्णो वि एदं षिम्माविअ
विम्महो समुप्पणोति । (ग) सहि ईदिसो चित्रफलओ तुए आणीदो ।

अभीष्टजनदर्शनाद्वर्षः । आकर्षिमकदर्शनात्पाद्यवं कम्पव्य । कन्यारत्नमिति पाठे
कन्याना रत्ने कन्यारत्नमिति संबन्धसामान्यषष्ठ्या समाप्तः । दृश इति । जगतीं
त्रयं जगत्रयं तस्य ललाम भूता तां ललामभूतां भूषणस्त्रृप्यामिमी ललनां विधाय सद्वा
वेदेसा ब्रह्मणा ध्रुवं निधितं विस्मयस्य वशादधीनत्वाद्विस्मयवशात् । जिता निजस्य
अःजस्यासनभूतस्य कमलस्य पत्राणां त्विदूशीभा आभिस्तादश्यः दृशः पृथुतरी-
कृताः विस्फारिताः । तथा चतुर्भिरपि मुखेः सम युगपत्साधु साधु इति व्याहृते
भाषितम् । शिरांसि चलितानि चलितानि च । उत्प्रेक्षालकारः । पृथ्वी इत्तम् । ‘जसौ
जसयला वसुप्रहयतिथ पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् ॥ १६ ॥ द्विष्टिमिति । हे
भामिनि कोपने । ‘कोपना सैव भामिनी’ इत्यमरः । यद्यपि इमां द्विष्टि रुषा क्रोधेन क्षिपसि
तथापि क्षिणधा ज्ञेहपूर्णैरुक्षभावं रुक्षतां न एष्यति यास्यति । त्वरा त्यक्त्वा ब्रज
गच्छ । यतः त्वरागमने पदस्वलितः पदानां विसंष्टुलैः पातैः अयं तव गुरुः पृथुः

१ व्येतदेव । २ वेदेसा । ३ राजानं दृशा सरोवरम् । ४ कोपाद् गच्छति, गन्तुमिच्छति.
५ तवः पदैः । ६ हि । ७ गमिष्यति । ८ नियतम् । ९ उरुत्थमेषण...०णोमि इवो गम्य;
चलिदुम् । १० वा । ११ कण्णञ्जारञ्जणं, पि णाम रूः, मणुस्सूः । १२ छुसंग्रहं इविसो तो ।

सुसं०—भर्तः अतिकोपना खवेषा । तद्वस्ते गृहीत्वा प्रसादं
यैनाम् । (क)

राजा—(सानन्दम् ।) यथाह मवती । (सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं
सुखं नाट्यति ।)

विदू०—भोः एषा खलु त्वयाऽपूर्वा श्रीः समासादिता । (ख)
राजा—वयस्य सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरथ्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।
कुतोऽन्यथा स्वेदच्छिङ्गासृतद्रवः ॥ १६ ॥

सुसं०—सखि अतिनिष्ठुरेदानीमसि त्वं यैवं मर्त्रा हस्ते गृही-
तापि कोपं न मुञ्चसि । (ग)

साग०—(सञ्चूर्भैङ्गम् ।) अयि सुसंगते अद्यापि न विरमसि । (घ)

राजा—अयि प्रसीद । नै खलु युक्तः सखीजन एवंविधः
कोपानुबन्धः ।

(क) भट्टा अदिकोवणा अमु एषा । ता हस्ते गोण्डिथ पसादेहि यम् । (ख) भो एषा
वमु तुए अपुर्णा दिरी समासादिदा । (ग) सहि अदिणिङ्गे दाणि सि तुमे जा एवं
भट्टिणा हृत्ये गिहीदा वि कोवं ण मुञ्चसि । (घ) अइ सुसङ्गदे अज्ञं वि ण विरमेसि ।

नितमङ्गः ते नितरामत्यन्तं खेदं अमं करिष्यति जनयिष्यति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।
लक्षणमुक्तम् ॥ १७ ॥ कोपना कोपशीला कुप कोधे इत्यस्मात् 'कुधमण्डोर्थभ्यथ'
इत्यनेन ताच्छील्ये युच । श्रीरिति । एषा इयं सुन्दरी श्रीः लक्ष्मीः । अस्याः पाणिरथ
पारिजातस्य कल्पवृक्षस्य पल्लवः किसल्यः । अत्र हेतुमाह—अन्यथा एवं न चेद् कुतः
एष स्वेदः छश्च व्याजः यस्य स स्वेदच्छिङ्गा वर्षाम्बुरुपः असृतद्रवः असृतरसः स्वति ।
०द्रवमिति पाठे एष पाणिः ०द्रवं स्वति इति योउयम् । रुपकालंकारः ॥ १८ ॥
अत्र राजा सागरिकां हस्ते गृहीत्वा इत्यदिना स्वेदच्छिङ्गासृतद्रव इत्यनेन नायकयोः
अत्र राजा साक्षात्न्योन्यदर्शनादिना सखिशेषात्तुरागोद्घाटनाः सुप्ताख्यं प्रतिमुखांसंधेगङ्गम् । अति-
निष्ठुरा अतिकठोरहृदया । इतरा मानिन्यः प्रियेण हस्तप्रहे माने मुञ्चन्ति त्वं तु तथा
न करोषि इति निष्ठुरत्वम् । सञ्चूर्भैङ्गम् भुवोर्भङ्गः उत्तरानं तेन सहितं यथा तथा । न
विरमसि एवंविधभाषणादिति शेषः । अत्र सखि अतिनिष्ठुरासीत्यदिना विरमसीत्य-
नेन अनुरागवीजोद्घाटनान्वयेन धृतिः (नर्मजा तुमिः) इत्यक्षं दर्शन्तम् । कोपानुबन्धः

१ सानन्दं तथा करोति । हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नां० २ पतेत्य०...द्रवम् ३ ०ङ्गम-
वादिहस्य ४ पिये सागरिके न खलु सखीजने युक्त एवं कोपाण०...कर्तुष्य युज्यने,
५ अस्मादनन्दरं—विदू०—कुधकिलो बम्हणो विअ किं क्रप्तिः । सुसं०—साहि तुरं
सह ण बोलहस्तं (बक्षामि) । राजा—अयि कोपेण नैतयुक्तं समानप्रतिपत्तिः
सखीषु । इत्यविष० कर्त्तव्य० ६ अविउच्चसिरी ७ अदिकोपणा अमु ८ हृत्ये—था-
बलम्बिदा ९ अज्ञं वि दाणि ।

विदू०—एषा खल्वपरा देवी वासवदत्ता । (क)

(राजा सचकिं सागरिकाया हस्तं मुश्चति ।)

साग०—(संस्कृमम् ।) सुसंगते किमिदानीमन्त्र करिष्ये । (ख)

सुसं०—सखि एतां तमालवीथिकामन्तरयित्वा निष्कामावः । (ग)
(निष्कान्ते ।)

राजा—(पौर्वतोऽवलोक्य ।) वयस्य कै सा देवी वासवदत्ता ।

विदू०—भो न जानामि क सा । मया एषा खल्वपरा देवी
वासवदत्ताऽतिदीर्घरोषतयेति भणितम् । (घ)

राजा—धिङ् मूर्ख ।

प्राप्ता कथमपि दैवात्कण्ठमनीतैवं सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् अंशिता भवता ॥ १९ ॥

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्छनमाला च ।)

वासवदत्ता—हज्जे काञ्छनमाले अथ कियदूर इदानीं सार्वपुत्रेण
परिगृहीता नवमालिका । (ङु)

काञ्छनमाला—भर्त्रि एतत्कदलीगृहमतिकम्य दृश्यत एव । (च)

वासव०—तदादेशय मार्गम् । (छ)

(क) एसा क्षु अवरा देवी वासवदत्तां । (ख) सुसंगदे किं दाणि एत्थ करि-
स्म । (ग) सहि एवं तर्मालवीथिर्थं अनन्तरिय गिकमम्ह । (घ) भौ ण जाणा-
मि क सा । मए एसा क्षु अवरा देवी वासवदत्ता अदिदीहरो सदा एत्ति भणिदं । (ङु)
हज्जे कञ्छनमाले अथ केतिअ दूरे दाणि सा अबउत्तेण परिगृहीदा णोमालिआ । (च)
भृष्टिणि एवं कदलीघरवं अदिकमिअ दीर्घदि एव । (छु) तत आदेसेहि मैगम् ।

अविरतः कोपः दीर्घरोप इत्यर्थः । एषा सागरिका । राज्ञावगतार्थस्तु एषा इथमागतापरा
देवी वासवदत्तति । अत्र वासवदत्तागमने । प्राप्तेति । कथमपि दैवात्मुदैवात्रासा ।
सागरिका रत्नावली च । प्रकटरागा प्रकटः स्पष्टं दृश्यमानः रागः अनुरागः पक्षे प्रभा
यस्याः सा । कान्ता हृदयंगमा । उभयन्त्र समानम् । सा रत्नावली रत्नमालेव कण्ठ-
मानीता एव भवता त्वया मम हस्ताद् अंशिता प्रच्याविता । श्लेषोपमयोरक्षाऽङ्गभावरूपः
संकरः । आर्यावृत्तम् ॥ १९ ॥ अत्र राजा धिङ् मूर्खं दृश्यारभ्य अंशिता भवता

? सम्भवङ्गम्. २ पाश्चाणि; समन्तादृव० सवित्ययम्. ३ छासौ. ४ अनीतैव.
५ दृक्षा मे पविभादि; अवरा वास०. ६ तमालविडव, कदलीवीटिआए णि.
७ भौ सा एवम्; सा क्षु; अभस्त एवं क्षु मए भणिदं एसा क्षु. अदिकोपण
दृष्टः एसा वास० अवरा दीक्ष्वरोसदाए संवृत्तान्ति. ८ एव । ता एहु एहु देवी. ९ माग ।
तत्थ एव गच्छमह.

काश्चन०—एत्वेतु भर्त्री । (क)

राजा—वयस्य केदार्नीं प्रिंथा द्रष्टव्या ।

काश्चन०—भर्त्री यथा समीपे भर्ता मन्त्रयते तथा तर्क्यामि भर्त्रीमेव प्रतिपालयस्तिष्ठतीति । तदुपर्सप्तु भर्त्री । (ख)

वासव०—(उपसृत्य ।) जयतु जयत्वायर्पुत्रः । (ग)

राजा—(अपवार्य ।) वयस्य प्रच्छादय चिवफैलकम् ।

(विद्युतः कैक्षायां फलकं प्रक्षिप्योत्तरीयेण प्रच्छादयति ।)

वासव०—आर्यपुत्र अथ कुसुमिता नवमालिका । (घ)

राजा—देवि प्रथममिहागैरप्यस्माभिस्त्वं चिरयसीति नैव हैष्टा ।

तदेहि । सहितावेव तां पश्यावः ।

वासव०—(निर्वर्ये ।) आर्यपुत्र मुखरागादेव मया ज्ञातं यथा कुसुमिता नवमालिकेति । तत्र गमिष्यामि । (ङ)

विद्यु०—ही ही भोः जितं जितमस्माभिः । (इति वाहु प्रसार्य नृत्यतः कक्षान्तराक्लकः पर्तिः ।) (च)

(राजा अपवार्य विद्युतकमद्वृत्याँ तर्जयति ।)

विद्यु०—(अपवार्य ।) भो मा कुप्य । तूष्णीकस्तिष्ठ । अहमेवात्र ज्ञास्यामि । (छ)

**(क) एदु एदु भट्टिणी । (ख) भट्टिणि जहा समीपे भट्टा मन्त्रेदि तद तकेमि भट्टिणी
एवं पदिवालअन्तो चिह्निदत्ति । ता उवसप्तदु भट्टिणी० । (ग) जअहु जअहु अज्ज-
उत्तो । (घ) अज्जउत्त अंहु कुसुमिदा गोमालिआ । (ङ) अज्जउत्त सुंहरागादो एवं
मए जिपिंद जहा कुसुमिदा गोमालिआति । त ण गमिस्सम् । (च) ही ही भो
जिदं जिदं अहेहिं । (छ) भो मा कुप्य । तृण्डीओ विड । अहं एवं अथ जाणिस्सम् ।**

**इत्यन्तेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्तप्रवेशसूचकेन विद्युतक-
वचसा निरोधात् निरोधनालयं प्रतिमुखसंबोधरङ्गं दर्शितम् । उत्तरीयेण उपरिवल्पेण ।
उत्तरस्तिमदेहभागे भवसुत्तरीयम् । मुखरागात्वन्मुखकान्तिविशेषात् । आर्यपुत्रमुखरागा-
दिति समस्तं वा पदम् । नृत्यत इत्यादि एवंविधा विद्युतकस्यानवधानता सर्वश्रुतेव ।**

**१ पियतमा. २ अस्मात्परं देवि स्वागतम् । इति आस्यनाम्. ३ गृहीन्या कक्षे निक्षि-
पति. ४ राजा—(सस्मिन्दृ), ५ न सा दृष्टा, दृष्टा नवमालिका; समेनावेच. ६ अस्मा-
त्परं—तद् दृष्टा विषवेद नाटयाति । इत्य०. ७ ऋष्येण; ८ ल्या दर्शयन्बसन्तकमुखं
पदयति. ९ दुम्. १० अथ सर्वकं जेव. ११ वराण...सा गो०. १२ भोदि
जहा एवं ता जिदं. १३ भो तुष्णीओ; तुम् चिऽ.**

काञ्चन०—(फलकं गृहीत्वा निरूप्यापवार्य ।) भर्त्रि प्रेक्षस्व तावत्कि-
मत्र चित्रफलक आलिखितम् । (क)

वासव०—(निरूप्यापवार्य ।) काञ्चनमाले अयमार्यपुत्रः । इयं
पुनः सागरिका । किं न्वेतत् । (ख)

काञ्चन०—भर्त्रि अहमप्येतदेव चिन्तयामि । (ग)

वासव०—(सकोपहासम् ।) आर्यपुत्र केनेदमालिखितम् । (घ)

राजा—(सैवैलक्ष्यस्मितम् । अपवार्य ।) वयस्य किं ब्रवीमि ।

विदु०—(अपवार्य ।) मो मा चिन्तय । अहमुत्तरं दास्यामि ।
(प्रकाशं वासवदत्तां प्रति ।) भवति मान्यथा संभावय । आत्मा किल दुर्खेना-
लिख्यत इति मम वचनं श्रुत्वा प्रियवयस्येनैतदालेख्यविज्ञानं दर्शितम् । (ङ)

राजा—यथाह वसन्तकस्तथैवैतत् ।

वासव०—(फलकं निर्देश्य ।) आर्यपुत्र एषापि यापरा तव समीप
आलिखिता तत्किमार्यवसन्तकस्य विज्ञानम् । (च)

राजा—(संस्मितम् ।) देवि अलमन्यथा शङ्केया । इयं हि कापि
कन्यका स्वचेतसैव परिकल्प्यालिखिता । न तु दृष्टपूर्वा ।

विदु०—भवति सत्यं सत्यम् । शेषे ब्रह्मसूत्रेण यदीदीशी कदाप्य-
स्मार्मिद्यष्टपूर्वा । (छ)

(क) भट्टिणि पेत्रख दाव किमेत्य चित्तफलए आलिहिदं । (ख) कञ्चणमाले
अर्थं अज्जउत्तो । इअं उण साथरिआ । किं षणेदम् । (ग) भट्टिणि अहं पि एदं एव
चिन्तेमि । (घ) अज्जउत्त केण एदं आलिहिदम् । (ङ) भोँ मा चिन्तेहि । अहं
उत्तरं दाइसम् । भोदि मा अण्णथा संभावेहि । अपा किल दुक्खेण आलिहीअदिति
मम वअपां सुर्णिअ पिभवत्स्येण एतं आलेक्खविण्णां दंसिदम् । (च) अज्जउत्त
एसावि जा अवरा तुह सभीवे आलिहिदा ता किं अज्जवसन्तअस्स विणाणम् । (छ)
भोदि सच्चं सच्चम् । सबामि बम्हसुत्तेण जइ ईदीशी कदावि अम्हेहि दिद्युव्वा ।

मा कुव्येत्यत्र निषेधार्थं माशब्दो न तु माडयम् । सैवैलक्ष्यस्मितमिति । विलक्षस्य भावः
वैलक्ष्यम् । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । वैलक्षयोतकं स्मितं वैलक्ष्यस्मितं तेन
सहितं यथा तथा सैवैलक्ष्यस्मितम् । आत्मा स्वस्याकृतिः । ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन ।

१ (फ० शृहीत्वा) भट्टिणि २ (निर्विष्टं स्वगतम् ।) अर्थं...रिआ । (प्रकाशं
राजानं प्रति ।) अज्जउत्त किं षणेदम् ३ ० स्मितं कृत्याप०, सैवैलक्ष्यं विदुषकं संज्ञा-
पत्यनि । विदु०—अप्पा किल इ०, ४ स्मितं कृत्या; सैवैलक्ष्यस्मितम्, ५ संभावितेन । इयं हि
भक्ता स्वचेतसा विकल्प्य कन्यामिलि ०, ६ पेरखदु भट्टिणि किमेथ० आलि० नि, ७ मोदि
अप्पाथ किल इ०, ८ सच्चं सबामि, ९ बम्हसुत्तेण (ब्राह्मणेन),

काञ्च०—(अपवार्य ।) मात्रं बृणाक्षरमपि कदापि संभवस्येवा(क)

वास०—(अपवार्य ।) अयि ऋजुके वसन्तकः खरेषेः । न जानासि त्वमेतस्य वक्तमणितानि । (प्रकाशम् ।) आर्यपुत्र मम पुनरेतच्चित्रफलकं प्रेक्षमाणायाः शीर्षवेदना समुत्पन्ना । तद्गमिष्याम्यहम् । (प्रस्थिताँ ।)(ख)

राजा—(पटानेन गृहीत्वा ।) देवि॑ ।

प्रसीदिति बृयामिदमसति कोपे न घटते

करिष्यामेव नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।

न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि चैं ज्ञास्यसि मृषा

किमेतस्मिन्वकुं क्षममिति न वेद्धि प्रियतमे ॥ २० ॥

वासवदत्ता—(सविनयं पटान्तमाकर्णन्ती ।) आर्यपुत्र मान्यथा संभावय । सत्यमेव मां शीर्षवेदना वाधते । तद्गमिष्यामि । (ग)

(क) भट्टिणि ईश्वरक्षरं पि कदाचि संभवदि जेव्व । (ख) अइ उँै ए वसन्तकों कम्बु एसो । ए जाणासि तुम्स एदस्स वक्तमणिर्दृढ़ि । अजउत्त मम उर्जे एदं चित्तफलअं पेक्खनन्तीए सीसवेभणा समुप्पणा । तीं गमिस्तं अहम् । (ग) अजउत्त मा अणधा संभावेहि । संचं एव मे सीसवेभणा वाधेहि । ता गमिस्तम् ।

बृणाक्षरमिति । बृणावस्थः कीटविशेषः दासणि लिखन् यद्युच्छया । क्षराकारं रेखाविशेषं जनयति । अतो यद्युच्छया अन्यवस्तुसंवादि किंचिदपि बृणाक्षरमित्युच्यते । यथात्र तथा प्रतिपादिता राजालिखिता आकृतिः । ऋजुके सरले । कपटमजानति इत्यर्थः । वक्तमणितानि व्याजोक्तीः । शीर्षवेदना राजा॒ परगतचित्तवादिति भावः । अत्र ‘वास०—(फलकं निर्दिश्य ।) अजउत्त’ इत्यादिना ‘सीसवेदणा समुप्पणा’ इत्यन्तेन वासवदत्तया वस्तराज्यस्य सागरिकाजुरागोद्देदनाग्रायक्षक्षिप्तुराभिनां वज्रमित्यङ्गम् । प्रसीदिति । हे देवि प्रसीद मयि प्रसन्ना भव इति बृयां चेद् इदं कोधे असाति अविद्यमाने । त्वया कोधो न दर्शत इति न घटते । न सुक्तमित्यर्थः । एवं पुनः नो करिष्यामि इति बृयां चेद् अभ्युपगमः अकृतस्याङ्गीकारः भवेत् । मे दोषो नास्ति इति बृयां चेद् इदमपि त्वं मृषा मिथ्याभावितं इति ज्ञास्यसि । एवं हे प्रियतमे अस्मि-नप्रस्तावे किं वक्तुमुचितमिति न वेद्धि । काव्यलिङ्गमलंकारः । शिखरिणी वृत्तम् । लक्षणमुर्कं (२१३) अत्र । चित्रगतयोर्नायकयोर्दैश्यानाकुपिताया वासवदत्ताया

१ इत्युत्ताय गच्छन्ति, गन्तुमिच्छन्ति. २ पटान्ते. ३ देवि प्रसीद प्रसीद. ४ करिष्येऽहं नैव. ५ हि. ६ कदापि ईदिसं षू० संभ० ता अलं कोपेण. ७ अज पञ्च. ८ माणिवीओ (मणिती). ९ मामाचि. १० ता स्फू० निष्ठद्व अजाउत्तो । अहं गमिं. ११ सञ्चक...म,

(उमे निष्क्रान्ते ।)

विदूषकः—(पार्वीष्ववलोक्य ।) भो दिष्टया वर्धसे । क्षेमेणास्माक-
मतिकान्ताऽकालवातावली । (क)

राजा—चिङ् मूर्ख कृतं परितोषेण । यान्त्याऽमिजात्यात्रि-
गूढो न लक्षितस्त्वया देव्याः कोपानुबन्धः ।

भ्रूभङ्गे सँहसोद्दतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
भीषम्भां प्राति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्टुरम् ।

अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दिथितया मुक्तश्च न प्रश्रौयः ॥ २१ ॥

तदेहि । देवीमेव प्रसादयितुं गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति कर्वलीगृहो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

(क) भो दिष्टिअं बडुसि । क्षेमेण अम्हाणं अदिकान्ता अआलवादावली ।

अनुनयात्पर्युपासनमित्यङ्गमिदम् ॥ २० ॥ अयुक्तः काळः अकालः तत्र वातावली
इति । भ्रूभङ्गे इति । भुवोभङ्गः भ्रूभङ्गः भ्रुकुटिवन्वस्तस्मिन्सहसा उद्दतेऽपि । कोधस्य
योतक्रमेतत् । दिथितया वदनं परा नम्रतां नीतम् । मा प्रति मासुद्दिश्य भेदं करोतीति
भेदकारि हृदयस्थर्विं हसितम् । तथापि निष्टुरं वचो नोक्तम् । अन्तः मध्ये यद्वाप्य तेन
जडीकृतमपि चक्षुः न विस्फारितं विकाखितम् । एवं दिथितया कोपः प्रकटीकृतः च
प्रश्रौयः विनयः न मुक्तश्च । शार्दूलविकीर्दितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

इति रत्नावलीटीकार्यां द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

१ इति. २ अस्मात्परं—विदु०—कहं कुविदा गता, राजा—वयस्य आमिजात्यविनि-
युदः...बन्धः । तथा हि, ३ सहसोत्तिने, ४ तस्याः संप्रति, ५ अस्मात्परं—विदु०—गदा
देवीं वा० ता कीस तुमं अरणणहृदिं करोसि, ६ देवीसकाशमेव ग०; देवीं प्रसादयि-
त्युपम्यन्तरमेव, देवीं गत्वा प्रसादयामि; सर्वथा देवीप्रसादनं मुक्तवा नान्यचोपाय-
माकालयामि, ७ निष्क्रान्तौ, ८ रत्नावलीनामप्रधाननाटिकाशा द्वि०, ९ भो वअस्म
एमा चक्षु अविं अम्हाणं अकालाभासकारिणी,

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मदनिका ।)

मदनिका—(आकाशे ।) कौशाम्बिके कौशाम्बिके अपि दृष्टा
त्वया भर्तुः सकाशे काञ्चनमाला न वा । (कर्ण दंत्वा ।) किं भणसि ।
कोऽपि कालस्तस्या आगत्य गताया इति । तत्कुत्रेदानीं प्रेक्षिष्ये ।
(अंग्रेतोऽवलेक्य ।) कथमेषा खलु काञ्चनमालेत एवागच्छति । तद्याद-
देन् मुपसर्पामि । (क)

(ततः प्रविशति काञ्चनमाला ।)

काञ्चनमाला—(सोऽप्नैसम् ।) साधु रे अमात्यवसन्तक साधु ।
अतिशयितस्त्वयाऽमात्ययौगन्धरायणोऽनया संधिविग्रहचिन्तया । (ख)

मद०—(उपसूत्य सस्मितम् ।) हला काञ्चनमाले किमार्यवसन्तकेन
कृतं येन स एवं श्लाघ्यते । (ग)

काञ्चन०—हला मदनिके किं तवैरेन ज्ञातेन । त्वमिदं रहस्यं
रक्षितुं न पारस्यि । (घ)

(क) कोसम्बिंद्रेऽ कोसम्बिंद्रेऽ अवि विङ्गा तुए भट्टिणो सआसे कञ्जणमाला ण वा ।
किं भणसि । कोवि कालो ताए आआच्छिभ गदाए ति । ता कहिं दाणि पेविख्य-
स्सम् । कहै एसा कछु कञ्जणमाला इदै एवं आआच्छिदि । ता जाव ण उवसप्यामि ।
(ख) साहु रे अमञ्चवसन्तभ साहु । अदिसइदै तुए अमञ्चजोगन्धरार्णो इमाए
संधिविग्रहचिन्ताए । (ग) हला कञ्जणमाले किं अजवसन्तएण किदै जेण सो
एवं सलाहिलदि । (घ) हलाँ मअणिए किं तव एविणा जाणिदेण । तुमं इमं
रहस्ये रविखदु ण पारस्यि ।

इत आरभ्य गर्भसंधिः यत्र प्रतिमुखवर्धयौ स्तोकोऽद्रिशस्य धीजस्य मुहुरवेषणं कि-
यते । अथ वत्सराजस्य सागरिकायांमयुरागं वर्णयितुं प्रवेशकमवतारयति-ततः प्रवि-
शतीत्यादिना । आकाशे इति । एतदेवाकाशभाषितमित्युत्थयते—‘किं ब्रवीष्येवमित्यादि
विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुतेवाचुक्तमयोक्तस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥’ इति तलक्षणम् ।
कोऽपि कियानपि । सोत्प्रार्थं सोल्लुक्तं नं सोपहासमिति यावद् । अमा सह भवः अमात्यः
संधिश्व विवहव संधिविग्रहौ तयोर्विन्तया विचारेण । विदूषकपश्च संधिविग्रहौ
नायिकयोः संयोगविप्रयोगौ । अत्र साधु रे इत्यारभ्य प्रवेशकेन अभूताहरणाखण्डं

१ दन्वाकर्णय, आकर्णय, २ परिकम्प्याग्र० ३ सोऽप्नैसम्, ४ कौमोदिप्, ५ पिअसहि
पै०, ६ अओ वि. ७ सहि तव किं एविणा पुच्छिवेण पओजणम्, ८ ण मे इमं
...०दुँ पारोहि.

मद०—शपे देव्याश्चरणाभ्यां यदि कस्यापि पुरतः प्रकाशयामि । (क)

काञ्च०—यद्येवं तच्छृणु । अद्य खलु मया राजकुलात्प्रतिनिवर्त-
मानया चित्रशालिकाद्वारे वसन्तकस्थ सुसंगतया सममालापः श्रुतः । (ख)

मद०—(सकौतुकम् ।) सखि कीदृशः । (ग)

काञ्च०—यथा सुसंगते न खलु सागरिकां वर्जयित्वा अन्यत्किमपि
प्रियवयस्यस्यास्वस्थतायाः कारणम् । तच्चिन्तयात्र प्रतीकारमिति । (घ)

मद०—ततः सुसंगतया किं भणितम् । (ङ)

काञ्च०—एवं तया भणितम् । अद्य खलु देव्या चित्रफलक-
वृत्तान्तशङ्कितया सागरिकां रक्षितुं मम हस्ते समर्पयन्त्या यज्ञेष्यं मे
प्रसादीकृतं तेनैव विरचितभट्टिनीवेषां सागरिकां गृहीत्वाहमपि काञ्चन-
मालावेषधारिणी भूत्वा प्रदोष इहागमिष्यामि । त्वमपीहैव चित्रशालिका-
द्वारे मा प्रतिपालयिष्यसि । ततो माधवीलतामण्डपे तया सह भर्तुः
समागमो भविष्यतीति । (च)

(क) सवामि 'देवीए चलणेहि जदि कस्य वि पुरदो पथासेमि । (ख) जइ
एवं ता सुणु । अज्ञ क्षु मए राजउलाओ धैडिणिउत्तमानाए चित्रसालिकादुआरे
वसन्तअस्त सुरंगदाए सैम आलावो सुदो । (ग) सौहि कीदिसो । (घ) जहू
सुरंगदे ण वहु साअरिअ वजिअ अण्ण किं पि विअवअस्तस्स असच्छदाए कारण ।
ता चिन्तेहि एथ पडियारंति । (ङ) तेंदो सुरंगदाए किं भणिदम् । (च) एवं
ताए भणिदम् । अज्ञ खु देवीए चित्रफलअवृत्तन्तसङ्किदाए सार्थिरिअं रविखदुं मम
हृत्ये समप्यअन्तीए जं जेवैरथं मे पसादीकिदं तेण जेव विरचिदभट्टिनीवेषं साथरिअं
गेहिषु अहं पि कब्जणमालावेषधारिणी भविका पैंओसे इह आगमिष्यम् । तुमं पि
इहै एवत्र चित्रसालिकादुआरे मं पडिवालइस्ससि । तदो माधवीलदामण्डवे ताए सह
भट्टिणो समार्गेमो भविष्यसादिति ।

गर्भसंघेः अङ्गमुकम् । चित्राणां शाला चित्रशाला सैव चित्रशालिका । स्वार्थे कः ।
सागरिकां वर्जयित्वा सागरिकानुरागनिमित्तमेवेदमस्वास्थ्यम् । चित्रफलकसंबन्धी
वृत्तान्तः चित्रफलकवृत्तान्तस्तेन संजातशङ्किया । नेपथ्यं वस्त्राभरणादि । वत्सोऽस्या

१ भट्टिणीए...जदि अर्थु...प्यकासइस्सम् । २ कहिसम्. ३ पडि-णि-दुनन्नीए-
णिकमन्तीए. ४ सह अर्थं. ५ सहि कठेहि कीदिसो सो आलावो. ६ एवं वसन्तरण
भणिदं जह. ७ तवो अह. ८ फलअदेसंसर्ण०. ९ साथरिअं मम. १० जहापरिहिवे
(यथापरिहिते); जह पिण्डं अत्तणो सबंधं मंडणं मह पसादीकिदं ना तेण एव देवी-
पसादलधेण अलंकरणेन चिर०. ११ पदोसकाले भट्टिणो आ०, भट्टिणो आ०;
भट्टिणो सआरं. १२ इह आङ्गिदा पडि०; इह जेव पडियालेहि. १३ संगमो;
०गंपे करिस्तामोति.

मद०—(खरोषम् ।) सुसंगते हतासि खलु त्वं यैवं परिजनवत्सला
देवीं वश्चयसे । (क)

काञ्चन०—हला त्वमिदार्नीं कुत्र प्रस्थिता । (ख)

मद०—अहं खल्वस्वस्थशरीरस्य भर्तुः कुशलवृत्तान्तं ज्ञातुं गता
त्वं चिरयसीत्युत्ताम्यन्त्या देव्या तव सकाशं प्रेषितास्मि । (ग)

काञ्चन०—अतिक्रज्जुकेदार्नीं सा देवीं यैवं प्रत्येति । एष खलु
भर्तीऽस्वस्थतामिषेणात्मनो मदनावस्थां प्रच्छादयन्दन्तोरणवलभ्या
तिष्ठति । तदेहि । एतं वृत्तान्तं भव्यैं निवेदयावः । (घ)

(इति निष्कान्ते ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति मदनावस्थां नाट्यनुपविष्टो राजा ।)

राजा—(निःशब्दै ।)

(क) सुसंगदे हहासि क्षु तुमं जा एवं परिअणवच्छलं देविं वशेषि ।
(ख) हलै तुमं दार्णि कहिं पाथिदा । (ग) अहं खु असस्तथसरीरस्य भट्ठिणो
कुसलेवृत्तन्ते जागिदुं गदा तुमं चिरयसीति उत्तमन्तीए देवीं तुम सभासं पौसिदम्भि ।
(घ) अंदिरजुआ दार्णि सा देवीं जा एवं पैतीअदि । एसो क्षु भद्रा अस्तथदा
मिसेण अत्तणो मधणावत्यं पच्छादयन्तो दन्ततोरणवलभीए चिद्गदि । ता एहि ।
एवं तुलन्तं भट्ठीए जिवेदम्भ ।

अस्तीति वसला प्रेमवती । परिजनेषु वसला परिजनवत्सला ताम् । हतासि कृतप्रेतत्यर्थः ।
निन्दाव्यज्ञकमिदम् । वश्यसे प्रतारयसि । ' गृथिवृक्षयोः प्रलभ्नने पदम् ।
चिरं करोति चिरयति । उत्ताम्यन्त्या चिन्ताव्याकुलचित्तया । अतिशयेन अक्षुका सरला
अतिक्रज्जुका । दन्तस्य तोरणं दन्तनिर्भितं बहिर्द्वारं यस्याः सा । ' तोरणोऽळी
बहिर्द्वारम् ' इत्यमरः । दन्ततोरणा वलभी सौध्रार्थवेशम् तस्मिन् । प्रवेशकलक्षणं
मुक्तम् । सोत्कण्ठं निःशब्देति क्वचित्पाठः । तत्र उत्कण्ठा उक्तलिका तया सहित
यथा तयेति विग्रहः । किं तु निःश्वेनैवोक्तकण्ठा व्यञ्यतेऽतो हेयोऽर्यं पाठः ।

१ आसनस्थो—मदनावस्थो गा० २ सोत्कण्ठं नि० ३ हहा असि ह्यसं० तुमं हहा
असि...पिअप्सादवत्सलं; हहा क्षु तुमं ह्यसं० जा एवं बच्छलां वि भट्ठीणीं व०.
४ हला मधणिके; सहि तुमं वि दार्णि कहिं ५ पदुत्ति० ६ भट्ठीणीए प००; दुए सर्मीणे.
७ अड ड० दार्णि; काञ्च०—(विहय ।) अदि० ८ पन्निआआदि० ९ बन्तव०; १० भर्ति०
वर्ति० १० अस्मात्पर्य—मद०—हहा एवं करोह । ता लहु गच्छहृ; जै ते रोआदि०

संतापो हृदय स्मरानलकृतः संप्रत्ययं सहशतां
नास्त्वेवोपश्चमोऽस्य तां प्रति पुनः किं त्वं मुधा ताम्यसि ।
यन्मूढेन मया तदौ कथमपि प्राप्तो गृहीत्वा चिरं
विन्यस्तस्त्वयि सान्द्रचन्दनरसस्पर्शो न तस्याः करः ॥ १ ॥

अहो मैहदाश्रयभृ ।

मनश्चैलं प्रकृत्यैव दुर्लक्ष्यं च तथापि मे ।
कामेनैतत्कथं विन्द्रं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥ २ ॥

(कर्वमवलोक्य ।) भोः कुसुमधन्वन् ।

बाणाः पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसंख्यो जनः
प्रायोऽस्मद्विध एव लक्ष्य इति यहोके प्रसिद्धि गतम् ।

संताप इति । हे हृदय यद् यस्मात्कारणात् तदा कदलीगृहाभ्यासे सागरिका-
समागमसमये कथमपि दैवात् प्राप्तः । सान्द्रः धनश्चासौ चन्दनरसश्च तस्य इव मुख-
शीतलः स्पर्शः यस्य स सान्द्रचन्दनरसस्पर्शः तस्याः करः । गृहीत्वा करेण धूत्वेत्यर्थः ।
मूढेन अकार्यज्ञेन मया त्वयि चिरं बहुकालं न निहितः स्थापितः । तद् तस्माद् [अथा-
द्वायामेतत्] संप्रत्यधुना स्मरः कामः अनल इव स्मरानलः तेन कृतः स्मरानलकृतः
अर्थं संतापः दाहः सहशाम् । अस्य उपशमः शान्तिः नास्ति एव । तां प्रति तस्याः
प्राप्तिसुहित्येत्यर्थः । त्वं पुनः मुधा व्यर्थं किं किमर्थं ताम्यसि ग्लायसि । व्यर्थं एव ते
ताप इत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥ महदाश्रयमेव
दर्शयति—मन इत्यादिना । मनः अन्तःकरणं प्रकृत्या स्वभावैनव चलं चक्षुलमस्थिर-
मित्यर्थः । तदुक्तं भगवद्वातार्या—‘असंशयं महावाहो मनो दुर्भिप्रहं चलम्’ इति । दुर्लेन
लक्ष्यते ज्ञायते इति दुर्लक्ष्यं चक्षुराग्नामिति यावत् । च । अणुत्वादिति भावः । तथापि
एवं तस्य दुर्वैष्ट्यत्वेऽपि मे एतन्मनः कामेन सर्वैः शिलीमुखैः बाणैः समं तुल्यकालं
कथं विद्धम् । प्रथमं वेद एव दुःसाध्यः । तत्रापि न एकेन बाणेन किं तु सर्वैरपि ।
तत्रापि न यथाकथं चिदवसरं प्राप्य किं तु समकालमित्यहो महदाश्रयमिति भावः ।
अत्र वेदस्य स्तैर्यत्वलक्ष्यत्वरूपेहत्वोरसत्त्वेऽपि वेदस्य कार्यस्य वर्णनाद्विभावनालंकारः ।
अतुष्टुप् छन्दः ॥ २ ॥ कुसुमधन्वन् कुसुमानि धनुरस्य असौ कुसुमधन्वा तसंबो-
धनम् । धनुषवथ । वा संज्ञायाम्’ इति वानद् । बाणा इति । मनसि भव उत्पत्तिर्यस्य
स मनोभवस्तस्य मनोभवस्य कामस्य पद्म बाणा नियताः नियमितसंख्याकाः । तेषां
बाणानाम् । नास्ति संख्या यस्यासौ असंख्यः । अस्याकामिन विद्या प्रकारो यस्य सः
अस्मद्विवः प्रियाविप्रयुक्तः जनः एव प्रायः बाहुयेन लक्ष्यः वेद्यः । इति यद् लोके

१ ० शमो हि, २ संप्राप्ति, ३ नया, ४ ऋबादारात्, ५ आश्र्यम्; आ० आश्र०; ०दशर्षम् ।
तथा हि, ६ मनः प्रकृत्यैव चलं, ७ अपि च मो भो विषमायष, ८ लक्ष्यमिति,

दृष्टे तत्त्वयि विप्रतीपभद्रुना यस्माद्संख्यैरयं

विद्धः कामिजनः शैरैरशरणो नीतस्त्वयां पञ्चताम् ॥ ३ ॥

(विविन्द्यै ।) न तथाऽहमेवंविधावस्थैमात्मानमनुचिन्तयामि यथाऽतर्निगृहकोपेसंरम्भाया देव्यां लोचनगोचरगता तपस्विनीं सागरिकाम् । तथा हि ।

हृष्टा सर्वस्याँसौ हरति विदितास्मीति वदनं

द्वयोद्धृष्टालापं कलयति कर्थामात्मविषयाम् ।

सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं

प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कुर्विञ्चुरा ॥ ४ ॥

तद्वार्तान्वेषणाय गतः कथं चिरयति वसन्तकः ।

(तत्तः प्रविशति हृष्टा वसन्तकः ।)

विदू०—(सपरितोर्पैम् ।) ही ही भोः। कौशाम्बीराज्यलभेनापि न तादृशः प्रियवयस्यस्य परितोष आसीद्यशोऽद्य मम सकाशात्प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि । तद्यावद् गत्वा प्रियवयस्यस्य निवेदयिष्यामि । (परिकम्यावलोक्य च ।) कथमेष प्रियवयस्य इमामेव दिशमवलोकयन्ति स्तिष्ठति । तथा तर्कयामि मामेव प्रतिपालयतीति । तदुपर्पाणी

प्रसिद्धि गतं तद्बुना त्वयि विप्रतीपं विपरीतं दृष्टम् । तत्र हेतुमाह—यस्माद् असंख्यैः गणनारहितैः शैरैः त्वया विद्धः अयं मादशः कामिजनः कामुकवर्णः अशरणः नास्ति शरणं रक्षिता यस्य तादृशः सन् त्वया पद्मतां पद्मसंख्यावत्ता पद्मे पद्मभूतात्मकताम् । मरणमिति शावद् । नीतः प्रापितः । शार्दूलविकीर्णितिं छन्दः ॥ ३ ॥ एवं विद्या यस्याः सा एवंविद्या तादृशी अवस्था यस्य स एवंविद्यावस्थः । अन्तः हृदये निगृहः संबृतः कोपस्य संरम्भ आवेशो यस्याः सा तस्याः । तपस्विनीं दीनाम् । हियेति । विदित अस्मि मम चेष्टितं राजा रहस्ये संगमादि ज्ञातमिति हेतोः हिया लज्जया असौ सर्वस्य जनस्य । सर्वस्माज्जनादिति यावद् । वदनं हरति व्यावर्तयति । द्वयोः आलापं भाषाणं दृष्टा आलपन्तौ द्वौ जनौ हृष्टेयर्थः । आत्मविषयामारम्भं संबन्धिनीं कथां कलयति । सखांषु स्मेरासु सहासाषु अधिकं वैलक्ष्यं लज्जां प्रकटयति । एवं प्रिया प्रायेण बाहुल्येन हृदये निहितः स्थापितः य आतङ्कः भयं पीडा वा । ‘आतङ्को भयपीडयोः’ इति कोशः । तेन विभुरा व्याकुला आस्ते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४ ॥

१ यत्तर०. २ त्वयेमां दशाम्. ३ निःश्वस. ४ एवमव०, एतदव०; ०त्मानं चिन्तन०. ५ रोष०, ०संभारायाः. ६ देव्या गो०, तामेव तप०. ७ स्याधो नयनि, स्याप्ते न०. ८ कथो नात्म०. ९ वैलक्ष्यमिति भै. १० विद्धुरम्. ११ प्रेषितश्च मया तद्वार्तान्वेषणाय वस० तत्कथं चिरयनि. १२ (प्रविद्य) वस०. १३ सहर्षम्.

म्येनम् । (उपस्थित्य ।) जस्तु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य दिष्टच्चा
वर्धसे समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्धच्चा । (क)

राजा—(सहर्षम् ।) वयस्य अपि कुशलं प्रियार्थाः ।

विदू०—(सर्गर्वम् ।) भो अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि । (ख)

राजा—(सपरितोषम् ।) वयस्य दर्शनमपि भविष्यति प्रियार्थाः ।

विदू०—(साहंकारम् ।) भोः कस्मात्र मविष्यति यस्य ते उपहसित-
बृहस्पतिबुद्धिविभवोऽहममात्यः । (ग)

राजा—(विहस्य ।) नै खलु चित्रम् । किं न संभाव्यते त्वयि ।
तत्कथय । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

विदूषकः—(कर्ण ।) एवमेवैष । (घ)

राजा—(सहर्षम् ।) साधु वयस्य साधु । इदं ते पारितोषिकम्
(इति हस्तादपनीय कटकं ददाति ।)

विदूषकः—(कटकं परिधाय आत्मानं निर्वर्ष्य ।) भो इमं तावच्छुद्ध
सुर्वण्कटकमण्डतहस्तमात्मनो ब्राह्मण्यै गत्वा दर्शयेष्यामि । (ङ)

(क) ही ही भोः । कोसम्बीरजलोहेणावि ण तादिसो विअवअस्सस परितोसो
आसि जादिसो अज्ज मम सभासादे । पिअवअणे सुणिअ भविस्सदिति तक्षेन्नि ।
ता जाव गदु अ पिअवअस्सस पिदेहस्सम् । कवं एसो पिअवअस्सो इमं जेव दिसं
अवलोअन्तो चिद्गदि । तहा तक्षेनि मं एव पडिवालेदिति । ता उवसप्नामि णम् ।
जग्दु जग्दु पिअवअस्सो । भो वअस्स पिदिभा वहुसि समीहिदवभैधिकाए कज्जसिद्धीए ।
(ख) भो अचिरेण सञ्च जेव पेक्षिक्तु जामिणस्तीसि । (ग) भो कीस ण भविस्सदि
जस्स दे उवहसिवविहप्पदिविहवो अहं आमच्चो । (घ) एवमेवम् । (ङ) भो
इमं तीव सुद्धस्वरण्कटकमण्डतहस्तं अत्तणो वम्पीए गदु भ दं पहस्सम् ।

प्रियवचनं अभीष्टसिद्धेः दर्शकं वचनम् । अन ही ही भो इत्याभ्य भविष्यतीत तक्षयामि
इत्यन्तैत रत्नावलीप्राप्तिसार्तांपि कौशाम्बीराज्यलाभादतिरिच्यते इत्युक्तोभिधानाद्
उदाहरिति गर्भसंयेरङ्गम् । समीहिताभ्यधिकया समीहितं सागरिकायाः कुशल-
वार्तालाभः तस्मादभ्यधिका सागरिकासमागमसंघटनरूपा सिद्धिः तया । उपदासितः

१०योः सागरिकायाः २ वयस्य न खलु किंचिन्न सं० ३०येवं कथयनि ४० स्प-
रितोषम् ५०योः ही ही भोः...लम्पेण ण तादिसो ०स्तो सपरितोसो आसी.
६ तक्षेनि १ मं एव पडिगालअन्तो चिद्गदि । ता उपस्थित्य । (उपस्थित्य ।) जग्दु जग्दु अवं
समीहिदसहिताए कज्जा० ७०हिदकज्जा० ८०स्तदि । जस्त सिअवअस्सो दे उव०
वी अहं बडामि ९ ताव सञ्च सौवण्ण० मण्डिअं अत्ताणअं कदुअ; भोदु एवं दाव ।
इमं सुद्धसो० इवं दाव अणअरअणाम्भासिद्दिसोवण्णकदाम्भुसिद्दें अणाणं गदुअ मे अम्भ०

राजा—(हस्ते गृहीत्वा निवारयन् ।) सखे पश्चांद् दर्शयिष्यसि ।
ज्ञायता तावक्तिमवशिष्टमहं इति ।

विद्वूषकः—(विलोक्यै ।) भोः प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु गुरुंनु-
रागोत्क्षिप्तहृदयः संध्यावधूदत्तसकेत इवास्तगिरिशिखरकाननमनुसरति
भगवान्सहस्ररश्मिः । (क)

राजा—(विलोक्य सर्वम् ।) सखे सम्युपलक्षितम् । पर्यवसित-
महः । तथा हि ।

अथवनं नैकचकः प्रभवाति भुवनभ्रान्तिदीर्घं विलङ्घ्य
भ्रातः प्राप्तुं रथो मे पुनरिति भनसि न्यस्तचिन्ताति भारः ।
विद्वाऽन्त्युद्धावशिष्टस्वकरपरिकर्त्तस्पष्टेहमारपङ्कि
न्याकृत्यावस्थितोऽस्तक्षितिभृति नयतीवैष दिक्चक्रमर्कः ॥ ५ ॥

अपि च ।

(क) भो पेक्ख पेक्ख । एसो व्यु गुदभ्राणुओविखत्तदिष्टो संज्ञावृद्धिदण्ण-
संकेदो विअ अथगिरिशिरंकाणणं अणुसरदि भक्तवं सहस्रस्ती ।

बृहस्पतेः वाचसप्तेः बुद्धेः विभवो येन । ततोऽप्यधिककुशाप्रुद्धिः इत्यर्थः । कर्णे एव-
मेवमिति-अत्र तत्त्वार्थकथनात् मार्गाण्डयं गर्भसंधेरङ्गमुक्तम् । बुद्धे यत्पुक्तौ तस्य
कटकेन मण्डितः हस्तः तम् । ब्राह्मण्यै स्वपन्नै । गुरुक्षासावनुरागव्यं तेन उक्तिसं-
व्याक्षिसं हृदयं यस्य । संध्या एव वधूः तथा दत्तः संकेतः अमुकसमये त्वया
अमुकस्थल आगान्तव्यमियेवंहृपः यस्य । अस्तगिरेः विखरमस्तगिरिशिखरं तत्र
यत्काननं तत्र । सहस्रं रथमयः किरणा यस्य स सहस्ररश्मिः सूर्यः । पर्यवसितमव-
सम्भम् । अध्यानमिति । एकं चक्रं यस्यासौ एकचकः मे रथः भुवनभ्रान्तिदीर्घं
भुवने भ्रान्तिः अमणं तेन दीर्घमव्यानं विलङ्घ्य पुनः प्रातः प्रातः काळे प्राप्तुम्
उदयाचलमिति शेषः । न प्रभवति शक्षयति इति भनसि न्यस्तः विन्नाया अतिभारः येन
सं न्यस्तचिन्ताति भारः एवः अर्कः सूर्यः अस्तक्षितिभृति अस्ताचले अवस्थितः सन् ।
संध्यया आमृथा विलुप्ताः तेभ्योऽवशिष्यो यः स्वकिरणानां परिकरः समूहः स एव
स्पष्टा प्रकटं भासमाना हेमारपङ्किः हेत्रः अराणां नेत्र्यवष्टमकदण्डानां पङ्किः यस्य तत् ।
दिक्चक्रमाकृष्ण द्वितीयचक्रस्थाने योजयितुमिति शेषः । नयति इव । उत्तेक्षालंकारः ।

१ (विभूत्य) सखे, २ पुनः, ३ अवसितमहः, ४ विद्वू-किं ण पेक्खदि भवेः, जं
पित्रवअस्तो-भट्टा-आणवेदि, ५ परिकम्पावः, ६ राजा—अप्ये पर्यै, ७ कृष्णां, ८ स्पृष्टः, करैः सा०, ९ पंकिः, १० वारुणीवः, ११ गिरिकाणः, गिरिकुहर-
का० अहिस०.

यातोऽस्मि पद्यनयने समयो ममैव
सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।

प्रत्यायनामयमितीव सरोक्षहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥ ६ ॥

तेदुत्तिष्ठ । माधवीलतामण्डपं गत्वा प्रियंतमासंकेतावसरं प्रतिपालयावः ।

विदूषकः—भोः शोभनं भणितम् । (इत्युत्तिष्ठतः ।) (क)

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो वयस्य प्रेक्षस्य प्रेक्षस्व । एष खलु
बहलीकृतविरलवनराजिसंनिवेशो गृहीतघनपङ्कपीवरवनवराहमहिषकृष्ण-
च्छविः प्रसरति पूर्वदिशं प्रच्छादयंस्तिमिरसंघातः । (ख)

(क) भो सोहृणं भणिदं । (ख) भो वअस्य पेक्ख पेक्ख । एषो वाचो विवरणः
किंविरलवनराजिसंनिवेशो गृहीतघनपङ्कपीवरवनवराहमहिषकिसिणच्छवी पसान्तं विवरणं
दिसं पच्छादथन्तो तिमिरसंघातो ।

ज्ञग्धरा वृत्तम् ॥ ५ ॥ यातोऽस्मीति । हे पद्यनयने पद्यं नयनं यस्यास्तसंबुद्धिः ।
यातोऽस्मि गतोऽस्मि । एष मम समयः नियतः अस्तस्य कालः एष सुसेत्यादिना
वक्ष्यमाणः मम समयः संकेतः इत्यपि ध्वनिः । मयि गतेषि न चिरविरहचिन्ता
कार्या इत्याह—सुप्ता । कमलनयननिमीलनात् तथोक्तिः । भवती मयैव प्रतिबोधनीया
विकासयितव्या सान्वयितव्या च । इति उक्तप्रकारेण अस्तमस्तकनिविष्टकरः अस्त-
मस्तके निविष्टाः कराः किरणा यस्य स तथोक्तः । पक्षे अस्तं शोकादधोनिहित
यन्मस्तकं शिरः अर्थान्नायिकायाः तत्र निविष्टः सान्वयनार्थं निहितः करो हस्तो यस्य ।
सुविति कर्मणि लोकं प्रेरयति इति सूर्यः । ‘राजसूयसूर्य’—इत्यादिना निपातनात्क्यप्
रुदागमश्च । सरोक्षहिण्याः नायिकायाः प्रत्यायनां विश्वासोत्पादनं करोतीव । अत्रे-
दमपि अर्थान्तरं प्रतीयते—हे पद्यनयने कमलनेत्रे अधुना यातोऽस्मि यतोयं मम गमन-
कालः । सुप्ता भवती संकेतं पालयता मयैवागत्य प्रतिबोधनीया जागरयितव्या । इति
सूर्यु बुधेषु साधुः सूर्यः कक्षिन्नायकः सरोक्षं लीलार्थमलंकारार्थं वा कमलस्था
विद्यते इति सरोक्षहिणी । तादृश्या नायिकायाः । शेषं समानम् । श्लेषाश्रया समासोक्ति-
स्तप्रेक्षा च तयोः संकरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ६ ॥ प्रियासंकेतावसरं प्रियागमनं
यावदित्यर्थः । न बहलः अबहलः अबहलः बहलः घनः संपद्यमानः कृतः बहलीकृतः ।
बहलीकृतः स्थगितान्तरालः कृत इत्यर्थः विरलः वनराजीना संनिवेशः संस्थानं येन
स तथोक्तः । गृहीतः घनः बहलः पङ्कः कर्दमः यैः ते गृहीतघनपङ्काः । पीवरा:
स्थूला वनवासिनः वराहाश्च मद्विशाश्च वनवराहमहिषाः । शाकपार्थिवादिः । गृहीतघन-

१ वदने । २ ममैव । ३ वयस्य तदुः । ४ निष्ठ तत्रैव ० मण्डपे । ५ प्रियासंकेतसमयं
५ ० लृति । ६ भो सोहृणं भणासि । ७ तख्खणगाहिद...वनमहिस...विसणिङ्गो (लिङ्गो)
ओवरादि पुरत्यमि । (अबहलरति पुरस्ति०)

राजा—(संमन्ताद्विलोक्य ।) संखे साधु दृष्टम् । तथा हि ।

पुंरः पूर्वमिव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं

क्रमात्कामन्त्रद्विदुमपुरविभागांस्तिरथात् ।

उपेतः पीनक्षं तदनु शुभनस्येक्षणफलं

तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्वितिहरः ॥ ७ ॥

तंदादेशय मार्गम् ।

विदू०—एत्वेतु प्रियवयस्यः । (क)

(परिकामतः ।)

विदू०—(निरूप्य ।) भो वयस्य एतत्खलु समासनं संसक्तबहु-

लताभिः पिण्डीकृतान्धकारमिव मकरन्दोद्यानम् । तत्कथमत्र

स्मृत्यते । (ख)

जा—(गन्धमाद्राय ।) वयस्य गच्छाग्रतः । ननु सुपरिज्ञात एवात्र
मागः । तथा हि ।

पांलीयं चम्पकानां नियतमयमसौ सुन्दरः सिन्दुवारः
सान्द्रा वीथी तथेयं बकुलविटपिणां पाटलपङ्किरेषा ।

(क) एडु एडु विअवअससो । (ख) भो वथस्स एंदं वयु समासणं संसृत-
बहुलपत्तादवलदाहिं पिण्डीकिदान्धयारं विभ मअरन्दुज्ञाणम् । ता कहै एथ मग्गो
लक्खीअदि ।

पङ्काश ते पीवरवनवाहमहिषाश तेषाभिव कृष्णा छविः कानिर्थस्य । पुर इति । अथं
पुरो दृश्यमानः हरकण्ठद्वितिहरः हरस्य कण्ठः तस्य द्युतिः कानितः तां इवाति अनुकरो-
तीति तथोक्तः । कृष्णवर्णं इत्यर्थः । तमःसंघातः पुरः प्रथमं पूर्वमेव दिशं स्थगयति ।
क्रमान् क्रमाददीणां द्रुमाणां पुराणां च विभागान् भिक्षानवधावान् तिरयति आच्छा-
दयति । तदनु तथाक्षात् पीनक्षं घनताभित्यर्थः उपेतः शुभनस्य लक्षणया तद्वर्ति-
लोकस्य ईक्षणानां लोचनानां फलं पदार्थावलोकनलूपं हरति विलम्पयति । स्वभावोक्तिः ।
शिखरिणी इत्तम् ॥ ७ ॥ समासनं समीपस्थितम् । संसक्तानि अन्योऽन्यानुविद्धनि वह-
लानि पत्राणि यासां ताः पादपाश लताश ताभिः । पिण्डीकृतः पुर्जकृतः ।
पालीयमिति । नियतमियं चम्पकानां पाली श्रेणिः । अथमसौ सुविज्ञातः सुन्दरः
सिन्दुवारः निर्णदीश्वक्षः । तथा इयं बकुलविटपिणां केसरवृक्षाणां सान्द्रा निविडा वीथी

१ सहर्षं सम० २ वयस्य सम्युद्द०, सम्युक्तलक्षितम् ३ पुरा ४ तनोऽयापि
विशदः—विविदाः ५ विभागां ६ च जनस्येक्षणपर्यः ७ तदेहवतरावः ८ वयस्य द्युष्मि-
ज्ञातमनत् । ९ पश्य १० सुपरिचितः ११ आलीयः १२ चन्दनानां द्वारास्त्रिमसस०
१३ सिन्दुरः १४ भवेष १५ बहुलपादवदाप (बहुलपादपतया) ।

आग्रायाग्राय गन्धं विविधमाधिगतैः पादपैरेवस्मिन्-

न्वर्यक्ति पन्थाः प्रयाति द्विगुणतरतमोनिहृतोऽप्येष चिह्नैः ८

(इति परिकामतः ।)

विद्व०—भो एतं खलु निपतन्मत्तमधुकरं कुमुमामोदवासितदशदिशं
मसृणमरकतमणिशिलाकुट्टिमसुखायमानचरणसंचारसूचितं तमेव माधवी-
लतामण्डपं संप्रासौ स्वः । तदिहैव तिष्ठतु भवान् यावदहं देवीवेषधारिणीं
सागरिकां गृहीत्वा लघ्वागच्छामि । (क)

राजा—वयस्य तेन हि त्वर्यतां त्वर्यताम् ।

विद्व०—भोः सोत्ताभ्य । एष आगतोऽस्मि । (इति निष्कान्तः ।) (ख)

राजा—यावदहमप्यस्यां मरकतशिलावेदिकायामुपविश्य प्रियायाः
संकेतसमयं प्रतिपालयामि । (उपविश्य सञ्चितम् ।) अहो कौडपि
कामिनस्य स्वगृहिणीसमागमेष्ठरिभाविनो जनमभिनवं प्रति पक्षपातः ।
तथा हि ।

(क) भो एवं कल्पे निविडन्तमत्तमहुर्ह्यार्द कुमुमामोदवाधिददसदिसं मासिणमरअद-
मणिशिलाकुट्टिमसुहाआन्तचलणसंचारसूचिदं तं एव माधवीलदामण्डपं संपत्तम् । ता इह
जेव चिद्गुहै भवं जाव अहं देवीवेषधारिणं साधरितं गोष्ठिअ लहुं आअच्छामि ।
(ख) भो मा उत्तमम् । एस आगदेम्हि ।

आवलिः । एषा पाटलीना पाटलीना पद्मक्षिः । अस्मिन्नुयाने अतिशयेन द्विगुणं द्विगुण-
तरं तत्र तत्तमथ तेन निहृतः तिरस्कृतः अपि एष मार्यः । एवं विविष्टा विधाः
प्रकारा यस्य स विविधः तं विविष्टं गन्धमाग्रायाग्राय अधिगतैः ज्ञातैः पादपैः चिह्नैः
व्यक्तिं प्रयाति स्फुर्ये भवति । व्यग्राय वृत्तम् ॥८॥ निपतन्तः मधुकरा यस्मिन् । कुमु-
मानामामोदः अतिमनोहरः गन्धस्तेन वासिताः । सुरभीकृता इत्यर्थः । दश दिशो येन
तत्र । मसुना याः मरकतमणीनां शिलाः तासां कुट्टिमं निष्कद्भूमिः तस्मिन् सुखं वेदयते
अभुभवतीति मुखायमानः । ‘सुखादिभ्यः कर्तुवेदनायाम्’ इति कथङ् । यः चरणसंचारः ।
संचारकतेवयस्तुखस्य संचारे उपचारः । तेन सूचितम् । देव्या वेशमवस्थं धरतीति
देवीवेषधारिणी । धृष्टातोः ‘आवश्यकाधर्मस्योर्णिनिः’ इति णिनिः । उपपदसमाप्तः ।
भूयान् कामोस्य इति कामी । भूमिन् इनिप्रययः । कोपि अनिवेचनीयः । स्वस्य
स्वा वा गृहिणी तथा तस्या वा समागमः तं परिभवतीति तस्य । ताच्छील्ये णिनिः ।

१ रेव य० २ तो ह्येष ३ संकेतं ४ किमपि ५ समागमं परित्यज्य ६ ऊरचहल-
बङ्गल-कुमुम-वासिनविसामुहृ ७ चिद्गुहै तुमं जाव अहं पि देवीषः

प्रणयविशदां दृष्टि वक्ते दृशति न शङ्किता
घटयति धनं कण्ठाल्लेषे रसाज्ञ पयोधरौ ।
वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नद्वृताऽप्यहो
रमयतिरां संकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥ ९ ॥

अये कैर्थं चिरयति वसन्तकः । तैत् किं नु खलु विदितः स्यादयं
वृत्तान्तो देव्याँ ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—हज्जे काञ्चनमाले सत्यमेव मम वेषं कृत्वा सागरिका-
र्यपुत्रमभिसरिष्यति । (क)

काञ्चन०—कथमन्यथा भाड्हिन्यै निवेदयते । अथ वा चित्रशालिका-
द्वारे स्थितो वसन्तक एव ते प्रत्ययमुत्पादयिष्यति । (ख)

वासव०—तेन हि तत्रैव गच्छावः । (ग)

काञ्चन०—एत्वेतु महिनी । (घ)

(उमे परिकामतः ।)

(क) हज्जे काञ्चनमाले सञ्चे जेव भग्न वेषं कुठा साआरिआ उज्जउत्तं अहि-
संरिस्तदि । (ख) कवं अण्णधाँ भडिणीए जिवेदीआदि । अथ वा चित्रसालिका-
दुआरे छिद्देँ वसन्तानो जेव दे पच्छां उप्पादइस्तदि । (ग) तेण हि तहिं जेव
गच्छमह । (घ) एदु एदु भडिणी ।

अभिनवं जने नवलीरूपम् । पक्षपातः गाढाभिलाष इति यावत् । प्रणयविशदा-
मिति । संकेते संकेतस्थाने तिष्ठतीति संकेतस्था कामिनी कामवती नायिका ।
परेण विदिता स्यां कोपि भां पश्यति किमिति वा शङ्का जाता अस्याः सा शङ्किता
सती प्रणयविशदा प्रणयेन प्रेमणा विशर्दा प्रसन्ना दृष्टि न ददाति । विश्रवं न पश्यती-
त्यर्थः । कण्ठाल्लेषे आलिङ्गनविधौ रसात्रीत्या स्तनौ धनं दृष्टि न घटयति । स्तनोप-
पीडं नालिङ्गतीत्यर्थः । प्रयत्नेन धूना प्रथत्वृत्ता अपि गच्छामीति बहुशः वदति ।
तथापि एवमरतिहेतुषु सत्स्वपि । अहो इत्यात्मवैर्यः । रमयतिरां हि नायकमतिशयेन
रमयत्येव । अत्र कारणाभावेऽप्यतिशयरमणरूपकार्यर्थ्य वर्णनाद्विभावनालंकारः । हरिणी
वृत्तम् ॥ ९ ॥ किं तु खलिवति वितर्के । अन्यथा अलीकमितर्यः । प्रत्ययं विश्वासम् ।

१ तद्वातन्वेषणाय गतः कथं, २ न खलु, ३ देव्या वासवदत्ताः, वेष्याः ४ ० स-
रदि, ५ ० धा वा, ६ देवीए, ७ उचितिवे, संणिहिको.

(ततः प्रविशति हृतावगुण्ठने वसन्तकः ।)

वसन्तकः—(कर्णे दत्ता ।) यथा चित्रशालिकाद्वारे पदशब्दः
श्रूयते तथा तर्केयाम्यागता सागरिकेति । (क)

काञ्चन०—भट्टिनि इयं सा चित्रशालिका । तद्यावद्वसन्तकस्य
संज्ञां करोमि । (इति छोटिका ददाति ।) (ख)

विदू०—(सर्वमुपसूत्य सस्मितम् ।) सुसंगते सुषु खलु कृतस्त्वयैष
काञ्चनमालाया वेषः । अथ सागरिकेदानीं कुत्र । (ग)

काञ्चन०—(अङ्गुल्या दर्शयन्ती ।) नन्वेषा । (घ)

विदू०—(द्वारा सविसमयम् ।) एषा स्फुटमेव देवी वासवदत्ता । (ङ)

वासव०—(साशङ्कमात्मगतम् ।) कथं ज्ञातास्मि । (च)

विदू०—(छोटिका ददाति ।) भवति सागरिके इत आगच्छ
(वासवदत्ता विहस्य काञ्चनमालामवलोक्यति ।) (छ)

काञ्चन०—(अपवार्य अङ्गुल्या तैर्जयन्ती ।) हताश स्मरिष्यस्येत-
दात्मनो वचनम् । (ज)

विदू०—त्वरतां त्वरतां सागरिका । एव खलु पूर्वदिश उद्गच्छति
भगवान्मृगलाङ्घनः । (परिक्रीमति ।) (झ)

(क) जधा चित्रसालिकादुडोरे पैदसद्वे सुणीअदि तधा तकेमि आगदा साथ-
रिबति । (ख) भट्टिणि इवं सा चित्रसालिका । ता जाव वसन्तअस्स सण्ण करेमि ।
(ग) सुसंगदे सुडु कछु किदो तुए एसो कञ्चनमालाए वेसो । अध साथरिका
दाणिं कहि । (घ) णं एसाँ । (ङ) ऐसा फुडं एव देवी वासवदत्ता ।
(च) कवं जाँगिदभिह । (छ) भोदि साथरिए इद्वै आअच्छ । (ज) हदास
सुैमरिस्ससि एदं आत्तो ववधम् । (झ) तुरभदु तुअरदु सैंअरिका । एसो कछु
पूर्वदिसादो उगच्छदि भअवं मिथलञ्छणो ।

कृतावगुण्ठनः कृतमवगुण्ठनं मुखावेष्टनं येन स तथा । अत्र वासवदत्ताकाञ्चनमालाभ्यां
सागरिकासुरंगतावेषाभ्यां राजविदूषकयोरभिसंधीयमानत्वादधिवलमिति गर्भसंचे-
रङ्गम् । तैर्जयन्ती भर्तव्यमाना । मृगः लाङ्घनं यस्य स मृगलाङ्घनः चन्द्रः ।

१ उपविष्टः कृता० २ निदर्शयति० ३ संस्कृतमात्मा०—मपवार्य ४ पश्यति० ५ विदूषकं
न० ६ सर्वे परिकामन्ति० ७ पडिसद्वोः (प्रनिशां०) ८ देवी० ९ एसा सा० १० इअं...
देवी० ११ पञ्चमिणादभिहि एदेवो (प्रत्यमिज्ञातास्येतेन ।) ता गमिस्तम् । (इति गन्ता-
मिच्छति० ।) १२ डोः डोः; परि॑ पहि॑ १३ सुमरिति॑ १४ भोदी॑ सा॑ १५ अस्मात्परं—
(संस्कृतमपवार्य—सासाक्षात्सद्य) नवं वं भिलञ्छणं णो वे । मुहुर्त्वं दाव जोवारिक-
सीरो (अपवारितशारीर ।) होहि जेण पेक्ष्मामि से भाषाणुषन्धन्ध्र इन्य० क्वचित्

राजा—अैये उपस्थितप्रियासमंगमस्यापि किमिदमस्यर्थमुत्तम्याति
मे चेतः । अथ वा ।

तीव्रः स्मरसंतापो न तथौदौ बाधते यथासंन्वे ।

तपति प्रातृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥ १० ॥

विदू०—(कैर्ण दत्ता ।) भवति सागरिके एष खलु प्रियवस्यस्त्वा-
मेवेदिश्योत्कण्ठानिर्भरं मन्त्रयते । तज्जिवेदयाम्यस्मै तवागमनम् । (क)

वासव०—(शिरसंज्ञा ददाति ।)

विदू०—(राजान्मुपस्तुत ।) भो वयस्य दिष्टचा वर्धसे । एषा खलु
मयानीता सागरिका । (ख)

राजा—(सर्वे सहस्रोत्थाय ।) वयस्य कासौ कासौ ।

विदूषकः—ननेषा । (ग)

राजा—(उपस्थ ।) प्रिये सागरिके ।

शीतांशुर्षुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ

रम्भागर्भनिभं तथोरुद्युगलं बाहू मृणालोपमौ ।

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसाक्षिःशङ्कमालिङ्ग्य मा-

मद्भानि त्वमनङ्गतापचिद्युराणेष्येहि निर्वापय ॥ ११ ॥

(क) भोदि साथरिए एसो खु पिंचब्रस्तो तुमं ज्वेव उद्दिशिथ उक्णाभं
गिभरं मन्तेदि । ता गिवेदेभि से तुहागमंगम् । (ख) भो वबस्स दिहिआ वड्डसि ।
एसा क्षु मए आधीदा साथरिआ । (ग) णं एसा ।

उपस्थितः आसनः प्रियासमागमः यस्य । तीव्र इति । तीव्रः कठोरः स्मरस्य संतापः
कामकृतो दाहः आदौ प्रियादर्शने जाते तथा न बाधते यथा आसने प्रियासमागमे
बाधते । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रातृषि वर्षाषु अभ्यर्णजलागमः अभ्यर्णः समीपः जलागमः
वृष्टिरिति शावत् यस्मिन् तादृशः दिवसः नितरा तपति । न तु प्रातृषारम्भदिवस-
स्तथा । दृष्टान्तालंकारः । अर्थां ॥ १० ॥ उक्णानिर्भरं उक्णा सस्पृहै चिन्तनं
सा निर्भरा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । अत्र ‘राजा-अैये उपनतप्रियासमागमस्य’
इत्यत आरम्भ ‘निवेदयामि तवागमनम्’ इत्यन्तेन वसराजस्य सागरिकासमागममभि-
लपतः एव आन्तसागरिकाप्रातिरिति क्रमो नाम गर्भसंवेदङ्गमुक्तम् । प्रिये सागरिके ।
शीतांशुरिति । तव मुखं शीतांशुः हिमकिरणः चन्द्रः तद्रूपापर्हणादाङ्गाद-

१ (सोत्कण्ठमान्मगतम् ।) उप० २ संगमोन्मुक्तोऽपि ३ अकारणम् ४ उत्तपति.
५ मनः ६ अथ वा साधुर्ये जनावादः—प्रावादः ७ तथासौ ८ प्राप्तः ९ संस्कः
१० चुतरा ११ आकर्णै १२ शिरश्चालयति १३ उपसर्पन् १४ गमणम् । (सहसो-
पस्तुत्य ।) ये एसा आअदा साथरिआ ।

वासव०—(सत्राष्पमपवार्य ।) काञ्चनमाले एवमपि मन्त्रयित्वार्य-
पुत्रः पुनरपि मामालपिष्यतीत्यहो आश्र्यम् । (क)

काञ्च०—(अपवार्य ।) मर्त्रि एवं न्विदम् । किं पुनः साहसिकानां
पुरुषाणां न संभाव्यते । (ख)

विदूषकः—भवति सागरिके विश्रब्धा भूत्वा प्रियवयस्थमालप ।
अद्यपि तावदस्य नित्यरुद्धाया देव्या वासवदत्ताया दुष्टवचैः कटुकिते
श्रोत्रे सांप्रतं सुखयतु तव मधुरवचनोपन्यासः । (ग)

वासव०—(अपवार्य सरोषस्मितम् ।) काञ्चनमाले अहमीद्वारी कठ-
भाषिणी । आर्यवसन्तकः पुनः प्रियंवदः । (घ)

(क) कञ्चणमाले ऐवं पि मन्त्रित अज्जउत्तो पुणो वि मं आल-
अहो अच्चरितां । (ख) भद्रिणि ऐवं षेदम् । किं उण साहसिआर्ण पु-
संभावीअदि । (ग) भोदि साभरिएं वीसद्वा भविअ पिअवअस्सं आलवेहि ।
अज्जवि दाव से गिर्वल्लाए देवीए वासवदत्ताए दुष्टवअणेहि कुडिदाई सोत्ताई संपदं
सुहोवेदु तुह मैंहुरवअणोवणासो । (घ) कञ्चणमाले अहं 'इदिली कहुअभासिणी ।
अज्जवसन्तओ उण पिअंवदो ।

कर्मित्यर्थः । एवं शीतलस्पर्शत्वादाङ्गादकरत्वं सर्वत्रोक्तेयम् । तवेति सर्वत्र संबध्यते ।
तव इशौ नयने उत्पले कुवलये । करौ पद्ममनुकुरुते इति पद्मानुकारै । कर्मप्यग् ।
तथा ऊरुगालं सविद्युगमं रम्भायाः कदल्याः गर्भः रम्भागर्भः अपहृतवहिरावरणः
रम्भाकांडः तेन निभं तुल्यम् । बाहू मृणालं विसं उपमा ययोः ते तथा । यद्वा मृण-
लेन सदृशौ मृणालोपमो । इति एवं प्रकारेण हे आङ्गादकराखिलाङ्गि आङ्गादकराणि
आनन्दनानि अखिलानि अङ्गानि यस्यास्तथाविधे । एषोहि । संत्रमार्था द्विषक्तिः ।
रम्भाद्वेगान्मां निर्गता शङ्कां यस्यात्तविःशङ्कां यथा तथा आलिङ्गथ त्वमनङ्गः काम-
स्तस्य यस्ताप्तरेन विधुराणि विवशानि मे अङ्गानि निर्वापय सुखय । रूपकमुपमा
चालकारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥ 'अत्र राजा—(उपसूत्य) प्रिये' इत्यादिना
‘इह तदध्यस्त्वयेव विभाष्येरे’ इत्यन्तेन येषां मते भावदानं क्रमस्तन्मतेन वासवदत्तया
वस्त्राजभावस्य ज्ञातत्वात्कम इत्यङ्गमुक्तम् । कथं अन्यसंक्रान्तप्रेमा सन्त्रित्यर्थः । सहसा-
वर्तन्त इति साहसिकाः । ‘ओजःसहोमभसा वर्तते’ इति ठक् । साहसमत्र नायिका-

१ एवं सर्वं मन्त्रेदि अज्जा०...वि मं कहं आलविस्तुदि २ ऐं ज्ञासवदत्तावभगेहि कुडु-
किंदा कण्णा सुहावीअन्तु तव वअणेहि ३ मउ (मुदु) महुर० ४ वैदिषी । वसन्त०

काञ्च०—(अपवार्य ।) हताश स्मरिष्यस्येतद्वचनम् । (क)

विद०—(विलोक्य ।) मो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु कुपित-
कामिनीकपोलसंनिभः पूर्वदिशं प्रकाशयनुदितो भगवान्मृगलाङ्घनः । (ख)

राजा—प्रिये सागरिके पश्य ।

आरुह्य शैलशिखरं त्वद्वद्वनापहृतकान्तिसर्वस्वः ।

प्रतिकर्तुमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्तान्निशानाथः ॥ १२ ॥

अंपि च । दर्शितमनेनोद्भूत्ता प्रकृतिजडत्वम् । कुतः ।

किं पद्मस्य हृचं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं

वृद्धिं वा ज्ञषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

केन्द्रौ तव सत्यं यद्वपरः शीतांशुरभ्युद्धृतो

दर्पः स्थादमृतेन चेदिर्ह तदप्येवास्ति विम्बाधरे ॥ १३ ॥

हदास सुमरिस्सिए एदं वक्षणम् । (ख) मो वक्षस्स पेक्ख पेक्ख । एसो

दक्षमिणीकपोलसाणिहो पुष्पदिसं पक्षासक्षन्तो उदिदो भरवं मिथलञ्छणो ।

न्तरानुरागप्रद्वातिः । साहसिकैः सर्वमुचितमनुचितं कियते इति भावः । विश्रव्धा वीत-

शङ्का । कटुकिते केटेवृक्कटुक्कं तर्तुजातमनयोरिति । यद्वा कटुके कृते । गिर्च कर्मणि चक्षः ।

मधुराणि च तानि वक्षनानि च तेषामुपन्यासः प्रस्तावनम् । कुपितकामिनीकपोलसंनिभः

कुपिता कुद्वा चासी कामिनी च तस्या: कपोलस्तर्तुनिभस्ततुत्युः । आरक्षवर्णं इत्यर्थः ।

आरुह्येति । तव वदनं तद्वदनं तेनापहृतं कान्तिरेव सर्वत्र यस्य स त्वद्वद्वनाप-

हृतकान्तिसर्वस्वः निशानाथः चन्द्रः शैलशिखरसाहा उर्ध्वकरः कुर्व्य करौ यस्य । पक्षे

कराः किरणा यस्य । स तथोक्तः । प्रतिकर्तुमिव त्वन्मुखकृतकान्तिस्तेयपावस्य

प्रतिक्रियार्थं पुरस्तात्पुरुतः पक्षे पूर्वस्यां दिशि स्थितः । लेघाश्योपामाल्कारः । समादो-

क्तिरपि ॥ १२ ॥ जडवं तु द्विमानं विचाराहित्यमिति यावत् । तदेव विशदयति—किं

पद्मस्येत्यादिना । अयं तव केन्द्रौ मुखनन्दः पद्मस्य सर्वं कान्तिं न हन्ति प्रत्यादिशाति

किमिति काकुः । अपि तु प्रत्यादिशायेव । प्रेक्षितुर्नेत्राननन्दं न विधत्ते करोति किम् ।

अपि तु विवर्ते एव । वा अथ वा आलोकमात्रेण आलोकः दर्शनं स एव आलोक-

मात्रस्तेन । ज्ञापः मीनः केतुनं यस्य स ज्ञषकेतनः कामः पक्षे समुद्रो वा तस्य वृद्धिं

न करोति किम् । अपि तु करोत्येव । यद् यस्मात्कारणादयं शीतांशुः उत्कर्कार्यकरण-

समर्थं तव वक्त्रेनदौ सति विद्यमाने अभ्युत्थाः । अतः जडोऽयमिति भावः । अथ

ब्रूयान्मयावश्यमुदेतव्यं यतोऽहमसृतमयो न च मत्कार्यं वडेदुः कुर्यादिति तदपि

१ अपवार्यकुला तर्जयन्ती । २ प्रिये पश्य । ३ उदयाद्रिस्यते—उदयोर्वीभूत-एः ।

४ फूत्कर्तुमिव । ५ ननु प्रिये—दर्शितः, किं न दर्शितः... अनेन जडत्वं; उदयाता जडत्वं-

प्रकृतिमनः, ६ शर्वि । ७ अभ्युत्थाः उज्ज्ञामेतः । ८ वै तदविवलं नन्वासितः नवाप्यस्येव ।

९ कपोलसप्तयो (सप्तयः) सर्वं ज्ञेव; १० सदितो सर्वं ज्ञेव विशं पच्छाऽभ्यन्तो—

पदासीकरन्तो, उदिदो-उडिदो ।

वासव०—(सरोषमवगुणनमपनीय ।) आर्यपुत्र सत्यमेवाहं सागरिका ।

त्वं पुनः सागरिकोत्क्षस्त्वद्यः सर्वमेव सागरिकामयं प्रेक्षसे । (क)

राजा—(सैवलक्ष्यमपवर्य ।) कर्थं देवी वासवदत्ता । वयस्य किमेतत् ।

विदू०—(सविषाँदम् ।) भो वयस्य किमपरम् । अस्माकं जीवित-
संशयो जात एषः । (ख)

राजा—(उपविश्याज्ञालि बद्धा ।) प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद ।

वासव०—(तन्मुखाभिसुखं हस्तौ प्रसार्याशूणि विघारयन्ती ।) आर्यपुत्र
मैवं भण । अन्यगतानीमान्यक्षराणि । (ग)

विदू०—(आत्मगतम् ।) किमिदानिमित्र करिष्यामि । मन्त्रत् एवं
तावत् । (प्रकाशम् ।) भवति महानुभावा खलु त्वम् । तावदेकोऽपराधः प्रियवयस्यस्य । (घ)

वासव०—आर्य वसन्तक ननु प्रथमसंगमे विद्मं कुम्हं वैतस्यापराद्धम् । (ङ)

(क) अज्जउत्त सचं एवं अहं साअरिआ । तुमं उण सौअरिओक्षित्वद्विअओ सब्वं
एवं साअरिआमधं पेक्खसि । (ख) भो वअस्स किं अवरं । अम्हाणं जीवितसंसाथो
जादो एसो । (ग) अज्जउत्त मा एवं भण । अण्णर्गदाइ इमाइ अक्खराइ ।
(घ) किं दार्णि एत्य करिस्त । भोदु । एवं दाव । भोदि महाणुभावा क्षु तुमम् ।
ता क्षमीअहु दाव एको अवराहो पिअवास्सस्स । (ङ) अज्ज वसन्तक णं पदर्म-
संगमे विगं करन्तीए मए एवं एदस्स अवरद्धम् ।

नेत्याह । अमृतेन दर्पः स्याद्वमेवामृतं धारयामि इति गर्वः स्याचेतदपि अस्मिन्
बिम्बाधरे बिम्बे बिम्बीफलं तदिव अवरः तस्मिन्नास्त्येव । अतः व्यर्थोऽप्यमस्योदयः ।
इति प्रसिद्धस्योपमानस्य तिरस्कारफलकव्यर्थोत्क्षया प्रतीपमलंकारः । शर्वैऽविकीर्णिदितं
वृत्तम् ॥ १३ ॥ अस्माकं भम सागरिकायाः सुसंगतायाः च । अन्यगतानि
सागरिकागतानि इत्यर्थोत् । महानुभावा महानुभावाः पराक्रमो यस्याः सा । अत एव
बहुक्षमा । ग्रत्यक्षं हृष्टं व्यलीकं अप्रियकरणम् । अपराध इति यावद् । यस्य ।

१ अस्य स्थाने (१३ श्लोकादनन्तरं)—(विलोक्य वासवदत्ताया मुखं...मुखम्-
न्नमन्य...दृष्ट्वा सविषादम् ।) कर्थं देवी वास० । वयस्य इ० २ हा विक्र कटम् ।
कर्थं ३ समयम् ४ तदभिमुखमशूणि निपातयन्ती ५ आणुरत् ६ हित्यअओ भवित्य;
साअरिआसरिसि ७ ० सकून्ना क्षु इदार्णं एवे अक्खरा ८ ० अदु सो अर्थं राधो
९ ० मसकेअस्स...अवरार्थं कर्वे (अपराधः कृतः) ।

राजा—देवि एवं प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं ब्रवीमि । तथापि
विज्ञापयामि । (पादयोः पठति ।)

आताम्रतामपनयामि विलंक्ष एष
लाक्षाङ्कुरां चरणयोस्तव देवि मूर्जा ।
कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुविम्बे
हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥ १४ ॥

वासव०—(हस्तेन वारयन्ती ।) आर्यपुत्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । निर्छज्जः
खलु स जनो य आर्यपुत्रस्येहरां हृदयं ज्ञात्वा पुनरपि कुप्यति ।
सर्वां छत्रवार्यपुत्रः । गमिष्याम्यहम् । (इति गौन्युमिच्छति ।) (क)

वासव०—भर्त्रि कुरु प्रसादम् । एवं चरणपतिर्तं महाराज-
मिति यताया देव्या अवश्यं पश्चात्तापेन भवितव्यम् । (ख)

वासव०—अपेहि अपणिडते कुतोऽत्र प्रसादस्य पश्चात्तापस्य वा
कारणम् । तदेहि । गच्छावः । (ग)

राजा—देवि प्रसादं प्रसीद । (‘आताम्रतामपनयामि’ इत्यादि पुनः पठति ।)

(क) अज्जउत्त उङ्घेहि उङ्घेहि । णिल्लब्बो व्यु सो जणो जो अज्जउत्तस्य ईदिसं
हिथकं जाणिअ पुणो वि कुप्पिदि । तीं सुङ्ग चिङ्गुदु अज्जउत्तो । गमिस्यं अहम् ।
(ख) भण्डिणि कंरेहि पसादम् । एवं चरैणपाणिदं महारां उज्जित्त गदा ए देवी ए अवस्सं
पच्छादावेण हादव्यम् । (ग) अवेहि अपणिडदे कुदो एत्य पसादस्य पच्छादावस्स
वा कारणम् । ता एहि । गच्छमह ।

आताम्रतामिति । हे देवि विलक्षः स्वाप्रियावरणेन लज्जितः अहं तव चरणयोः
लाक्ष्या जतुरगेण कृताम्रताम्रनामधिद्रक्तामेष मूर्जा तत्र शिः संवर्षणेन अप-
नयामि । पादपत्नेनापराधपरिमार्जनं करोमीति भावः । मुखेन्दुविम्बे मुख्यमेवेन्दु-
विम्बे चन्द्रमण्डलं तत्र कोप एव उपरागः राहुग्रहः तेन जनितां आताम्रतां हर्तुं तु
क्षमः स्या यदि मयि तव परं करुणा स्यात् । वसन्ततिलकं कृतम् ॥ १५ ॥ अपणिडते
मुदो । पण्डा ब्रुद्धिः अस्याः संजाता पण्डिता । न पण्डिता अपणिडिता । अत्र विषये

१ एवमपि प्रत्यक्षमपि... किं विज्ञा० २ विर्बणः; एष—एव, ३ गच्छति. ४ ता वीसत्यी
(विश्रस्तः) भोदु अ० ५ चलणावन्दिनं...०दाचो भविस्सदि. ६ को एत्य पसादकालो;
गदो क्षु चलादावस्स कालो?

विदू०—भो उत्तिष्ठ । गता देवी । तत्कस्माद्वारण्यसदितं
करोषि । (क)

राजा—(मुखमुर्वमय दृष्टा ।) कथमकृत्वैव प्रसादं गता देवी ।

विदू०—कथं न कृतः प्रसादो यद्याप्यक्षतशरीरौ तिष्ठावः । (ख)

राजा—धिङ् मूर्ख किमेवं मामुपहससि । ननु त्वत्कृत एवायमा-
पतितोऽस्माकं महानैर्यः । कुतः ।

समारूढा प्रीतिः प्रणयबहुमानादनुदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ

प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविष्यां हि भवति ॥ १५ ॥

विदू०—भो रुद्धा देवी किं करिष्यतीति न जानामि ।
पुनर्दुष्करं जीविष्यतीति तर्क्यामि । (ग)

राजा—वैयस्य अहमप्येवं चिन्तयामि । हा प्रिये साग-
(ततः प्रविशति वासवदत्तावेषधारिणी सागरिका ।)

साग०—(सोद्वेगम् ।) दिष्टच्चा नाहमनेन विरचितदेवीवेषेणास्या-

(क) भो उडेहि । गदा देवी । ता कीस एत्य अरण्यसदिदं करोसि । (ख) कहं
ण किदो पसादो जं अज्ञ वि अक्षवदसरीरा चिद्मह । (ग) भो रुद्धा देवी किं
करिसदिति ण जाणामि । साभरिखाँ उण दुकरं जीविसदिति तकेमि ।

करैव्यमजानति इन्यर्थः । अक्षतमपीडितं शरीरं ययोस्तौ । समारूढेति । प्रणयस्य
प्रेमः बहुमानादस्यादन्वात्रीः लेहः स-रूढा प्रचयं गता । अतः खलु पूर्वं कृतं
कृतपूर्वं न कृतपूर्वमकृतपूर्वमिदं व्यलीकं अकार्यमन्यष्टीप्रार्थनरूपमय मया कृतं
वीक्ष्य दृष्टु असहना अर्मयगशीला असौ वासवदत्ता अय स्फुटमसंशयं जीवितं
मुञ्चत त्वक्ष्यति । हि यस्मात्प्रकृष्टस्य प्रेम्णः अनुरागस्य विषये स्खलितं विपरीत-
करणमविष्यां सोऽुमशक्यं भवति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासो-
इलंकारः । शिखरिणी शतम् ॥ १५ ॥ ‘राजा—इ सूखे’ इन्यादिना ‘साग-
रिक पुनः दुष्कः जीविष्यति ति तर्क्यामि’ इन्यन्तेन प्रकृतमस्तालं न सागरिका-
नुरागजन्येन वासवदत्ताच्चा मरणस्याभ्युहनादनुमानं नाम गर्भसंधेः अङ्गम् ।

१ उत्तानीकृत्य २ किं माप्तुप-परिहः ३ कृतं परिहसेन ४ वर्थकमः ५ वर्थकनः
४ ध्रुवम्...महो ५ एवमेतत् ६ भो किं पुनः ७ वरिआ उण अज्ञ दुकरं जीविति
० वरिआए उण जीविदं दुकरेति ।

शित्रशालिकाया निष्कामन्ती केनापि लक्षितास्मि । तदिदार्नी किं
करिष्यामि । (सावे चिन्तयति ।) (क)

विद्व०—भोः किं मृढ इव तिष्ठसि । चिन्तयात्र प्रतीकारम् । (ख)

राजा—नैनु तमेव चिन्तयामि । वयस्य देवीप्रसादं मुक्त्वा
नान्यमत्रोपायं पश्यामि । तदेहि । तैत्रैव गच्छावः ।

(इति परिकामतः ।)

सागरिका—(विश्वम् ।) वरमिदार्नी स्वयमेवात्मानमुद्भव्योपरता
न पुनर्जातसंकेतवृत्तान्तया देव्या परिभूतास्मि । तद्यावदहमशोकपादपूर्ण
गत्वा यथासमीहितं करिष्यामि । (ग)

(औरकर्ष ।) तिष्ठ तावत् । तिष्ठ भोः । पदशब्दः श्रूयते ।

गृहीतपश्चात्तापा पुनरपि देव्यागता भवेत् । (घ)

यस्य महानुभावा खलु देवी । कदाचिदेवमपि स्यात् ।

तत्त्वपूर्णताम् ।

विद्व०षकः—यज्ञवानाज्ञापयति । (इति परिकामति ।) (ङ्)

(क) दिहिणां गाहै इमिणा विरहदेवीवेषेण इमादो चित्तसालिकादो गिक्क-
मन्ती केणावि लक्षिष्यदम्भि । ता इदाणि किं करिस्यस्म् । (ख) भोः किं मृढो
विभ चिह्नसि । चिन्तेहि एत्य पदिकारं । (ग) वरं दाणि सञ्चं ज्ञेव अप्पाणि
उच्चनिधिथ उवर्देवा ण उण जागिदसंकेतवृत्तान्ताए देवीए परिभूदम्भि । ता जाँवं आहं
असोअपादवं गदुआ जहासमीहिदं करिस्यस्म् । (घ) चिष्ठ दाव । चिन्ठै भो । पवसद्वो
मुणीआदि । जाँणामि कदावि गहिदपच्छादावा पुणोवि देवी आगदा भवे । (ङ्) जं
भवं आणवेदि ।

मृढः प्रतिपत्तिश्रव्यः । नान्यमत्रोपायं पश्यामि—अत्र अवन्तराङ्गार्थबिन्दुनाऽनेन देवी-
लक्षणापायस्य प्रसादेन निवारणनियता फलप्राप्तिः सूचिता । साक्षमैैः सहितं
यथा तथा । उपरता मृता । ज्ञातः संकेतस्य वासवदत्तावेषधारिणी तव समीपमा-
गमिष्यामीत्येवंपूर्णस्य वृत्तान्तो यथा तथा । परिभूता अपमानिता । यथासमीहितं

१ सासा विच्छि० २ वयस्य नन् ३ मृढं उत्तिष्ठ० ४ उत्तिष्ठतः० ५ कर्णं दस्वा-
६ निरूपय ७ दिष्ठा (दृष्टा)...भद्रिषीवेषेण अविणीदा केणावि इ० लिआदो गि-
गादा; विरहदेवा देवी० संगीदसालादो ८ जाणीहि दाव को अस्स उवाओति-
गादा; ९ देवीए सुरंगदा विभ परि० १० विदितसंकन० सुसंगवाए सह
देवीए परिभूदा चिह्नामि ११ जाव माहकीलदाए पासं विरहइ जहा०, असोअपादव-
दले ग० १२ यिडे एसो कछु पडिसदो १३ तक्केमि...भविस्सदि.

सागरिका—(उपस्थि ।) तद्यावदेताया माधवीलतायाः पाशं विरचय्याशोकपादप आत्मानमुद्धृत्य व्यापादयामि । (इति लतापादं रचन्ती ।) हा तात हा अम्ब एषेदानीमहमनाथाऽशरणा विपद्ये मन्दभागिनी । (इति कठे लतापाशमर्पयति ।) (क)

विद्रूषकः—(विलोक्य ।) का पुनरेषा । कथं देवी वासवदत्ता । (संसंभ्रमसुकौ ।) भो वयस्य परित्रायस्व परित्रायस्व । एषा खलु देवी वासवदत्तोऽध्यात्मानं व्यापादयति । (ख)

राजा—(संसंभ्रमसुपूर्त्य ।) कासौ कासौ ।

विद्रूषकः—नन्वेषा । (ग)

राजा—(उपस्थि कण्ठात्पाशमपनैयन् ।) अयि साहसकारिणि किमिदमकार्यं कियते ।

मम कण्ठगताः प्राणाः पाशो कण्ठंगते तव ।

अतः स्वार्थः प्रयत्नोऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये ।

सागरिका—(रींजानं दृष्ट्वा ।) अम्मो । कथमेष भता । (उपस्थि ।) यत्सत्यमेन प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीवितामिलाषः संवृत्तः । अथ वैनं

(क) ता जाव इमाँए माहवीलदाए पांसे विरहइ असोअपादवे अप्याणअं उब्बन्निथ वावादेमि । हा ताद हा अम्ब एसा दाणि थहुं अणाधा असरणा विवज्ञामि मन्दभाइणी । (ख) का पुण एसा । कहुं देवी वासवदत्ता । भो वअस्स परित्ताहि परित्ताहि । एसा खलु देवी वासवदत्ता उब्बन्निथ अत्ताणअं वावादेदि । (ग) एं एसा ।

समीहितमभीष्टं तदनतिक्रम्य वर्तते तत् । उद्भवनेन मरणमित्यर्थः । नास्ति नाथः स्वामी यस्याः सा अनाथा । नास्ति शरणं रक्षिता यस्याः सा अशरणा । विपद्ये प्रिये । साहसकारिणि साहसं करोतीति साहसकारिणी तत्संबोधनम् । कर्तुमहं कार्यम् । 'अहं कृत्यनुचक्ष' इति अर्हार्थं व्यत्यत्ययः । न कार्यमकार्यमयोग्यं कर्म । ममेति । हे प्रिये साहसं प्राणत्यागरूपं त्यज्यताम् । यतः पाशे तव कण्ठगते कठे स्थिते मम प्राणाः कण्ठं गताः । बहिर्गमनोन्मुखा इत्यर्थः । अतः कारणादैवं मम प्रयत्नः । त्वञ्जिवारणे इति शेषः । स्वस्माययमिति स्वार्थः । असंगत्यलंकारः । 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्षणात् ॥ १६ ॥ अम्मो इत्यार्थये ।

१ पद्यत्रुक्तैः संसंभ्रमम् २ ० सर्पन् ३ ० नवति ४ कण्ठस्थिते ५ स्वार्थप्र० ६ स्वार्थयन्ती ७ आत्मगतम् ८ एं एदाए...पांसं करिस्तुष । (कण्ठे पांशु निश्चिप्त ।) हा ताद हा अज्ञ एसा खलु असरणा त्रिं ९ इह जीवेव पांसं ।

प्रेक्ष्य कृतार्था भूत्वा सुखेनैव जीवितं परिस्थित्यामि । (प्रकाशम् ।) मुञ्चतु
मुञ्चतु मा भतो । पराधीनः स्वल्पयं जनः न पुनरीदशमवसरं मर्तु
प्राप्नोति । (इति पुनः कष्टे पार्थं दातुमिच्छति ।) (क ।)

राजा—(निर्वर्ण्य । सहर्षमात्मगतम् ।) कथं प्रिया मे सागरिका ।

(कण्ठैत्पाशमाक्षिण्य ।)

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते
त्वरितमैर्यि विमुच्च त्वं लतापाशमेतम् ।
चलित्तमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे

क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥ १७ ॥

(इति बाहुपाशमाक्षिण्य कष्टे कृत्वा स्वर्वं नाटयन् ।) सखे इयमनभ्रा वृष्टिः ।

ये एवं निवदं यद्यकालवातावली भूत्वा नायाति देवी
(अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते त्वरितमैर्यि विमुच्च त्वं लतापाशमेतम् ।)

कथं एसो भेदा । जं सज्जं एवं पेक्खिअ पुणोवि मे जीविदाहिलासो
एवं पेक्खिअ कदद्या भविअ युहेण एव जीविदं परिचाइसम् ।
मुञ्चदु मुञ्चदु में भेदा । पराहीणो क्वचु अथं ज्ञो ण उण ईदिसं अवसरं मरिदुं पैवेदि ।
(ख ।) मो एवं ष्णोदं जदि अआलवादीवली भविअ ण आआदि देवी वासवदत्ता ।

जीविताभिलासो जीवितार्थमाशा । पराधीनः परतन्त्रः । अवसरं युक्तं कालम् । निर्वर्ण्य
सम्यगालोक्य अलमलमिति । अथि सागरिके अमुना ते अतिमात्रं अतिक्रान्ता
मात्रा यस्मिन्कर्मणि तथाया तथा साहसेन अलमलम् । एवं रूपमतिसाहसं सर्वथा
मा कुरु इत्यर्थः । त्वमेततं लतापाशं त्वरितं विमुच्च । हे जीवितेशे चलितमपि त्वस्ता-
हसं दृश्य गमनोन्मुखमपि जीवितम् । अर्थान्मम । निरोद्धुं प्रतिबन्धुं इह अस्मिन्मम
कण्ठे क्षणं बाहुपाशं बाहु एव पाशस्तं निधेहि । मापालिङ्ग्य मज्जीवितं धारय यत-
स्वं तस्येशासीति पर्ययेणोक्तवात्पर्यायोक्तमलंकारः । मालिनी दृत्तम् । ‘न नमय-
युतेर्यं माकिनी भोगिलोकैः’ इति तळक्षणम् ॥ १७ ॥ न विद्यते अन्नं यस्यां सा
अनन्ना । अताकिंतोपनता इत्यर्थः । अकाले वातावलीव अकालवातावली । सुपुष्पेति

१ कष्टे ददानि; करोनि, अप्ययति, अप्ययति. २ निरूप्य; आन्यगतमिति नास्ति पुस्तका-
न्तरे. ३ लतापाशमाक्षिण्य; शीघ्रं लतापाशमाक्षिण्यति. ४ मणि. ५ एवम्. ६ मिच.
७ विधेहि. ८ बाहुपाशमाक्षिण्य कण्ठे गृहीत्वा स्पर्शसुखमिनीय विद्वकं प्रति.
९ अज्जउत्तो । १० एवं पेक्खिअ इदापाणि कदद्या भ० ० स्तम् । (प्रकाशम् ।) अज्जउत्त
पुञ्च । हीणो ह० १० अस्मात्पर—तुमं पि देवीए मा अपाणि अवराहिण
करोसि (कुरुष्व), ११ वली विव देवी वा० आअच्छुड्य अण्णदो ण णइस्सदि; भविअ
देवी आअच्छुड्य-अण्णदो ण णइस्सदि-अण्णदा ण करिस्सदि.

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—हज्जे काञ्चनमाले त तथा चरणनिपतितमार्यपुत्रमव-
धीर्यगच्छन्त्या मयातिनिष्ठुरं कृतम् । तदिदानीं स्वयमेव गत्वार्यपुत्र-
मनुनेष्यामि । (क)

काञ्चन०—कोऽन्यो देवीं वर्जयित्वैवं भणितुं जानाति । वरं स
एव देवो दुर्जनो भवतु न पुनर्देवी । तदेत्वेतु भट्टिनी । (ख)

(परिकामतः ।)

राजा—आयि मुखे किमद्यापि मध्यस्थैर्या वयं विफलमनोरथाः
क्रियामहे ।

काञ्च०—(कर्ण दत्ता ।) भट्टिनि एष खलु यथा समीपे भर्ता
मन्त्रयते तथा तर्केयामि त्वामेवानुनेतुमित एवागच्छति । (ग)

वासव०—(सहर्षम् ।) तेन ह्याक्षितैव पृष्ठतो गत्वा कृष्णम्
प्रसादविष्यामि । (घ)

विदू०—भवति सागरिके विश्वस्ता भूत्वा प्रियवयस्यमात्रम्

(क) हृष्णे कञ्चनमाले तं तदा चैलणनिविडिं अज्जउत्तं अवधीरिति आअच्छ-
न्तीए मए अदिगिहुरं किदम् । ता दाणि सैर्वं जेव्व गदुअ अज्जउत्तं अणुणइस्सम् ।

(ख) को अणो देवीं वज्जित्वं ईवं भणिदुं जाणादि । वरं सो जैवं देवो दुज्जणो भेदु
ण उण देवी । ता एदु एदु भट्टिणी । (ग) भट्टिणि एसो व्यु जहा समीवे भडा मन्तोदि
तदा तकोमि तुमै एवं अणुणेदुं इदो एवं आर्जच्छदि । (घ) तेण हि अलक्षिदौ
एवं पुद्गदे गदुअ कण्ठे गेहित्वा प्रसादइस्सम् । (ङ) भोदि साअरिएँ वीसथा
भवित्र पिअवअसं आलवेहि ।

समाप्तः । देवीं वर्जयित्वा देव्या महानुभावत्वादेव एतद्व्यते इत्यर्थः । स एव देवो
दुर्जनो भवतु इति देव्या स्वयं गत्वा राज्ञः प्रसादनात्तस्या एव सौजन्यप्रकटना-
दिति भावः । मध्यस्थतया उदासीनतया । सागरिकाया भावप्रकटनाभावादिय-
मुक्तिः । मध्यस्थस्य भावो मध्यस्थता । सामान्ये नपुंसकात्तल्प्रत्ययः । अन्यथा
मध्यस्थातयेति स्यात् । त्वतलोगुणवचनस्य इति वचनान्मध्यस्थाशब्दस्य पुंवद् वाप्राप्तेः ।

१ मध्यस्थितया २ हला ३ मह च० ४ तह चलणे पडिं अज्जउत्तं ओडिरिति गच्छ-
न्तीए मए; ०उत्तं अवधीरिति गच्छन्तीए अदिगिहुरं जेव्व मए किदम् । ४ सच्चं ५ का
अणणा धण्णा ६ हृदिसं मनेदि, देवीं तुमै...ईदिसं चिनेतेदि ७ जेव्व दुज्जणो मीदु मा
भट्टिणी । ८ अतः परं—ता उवसप्तदु भट्टिणी । इत्य० ९ ०दिं एवं गजिहुअ कण्ठे
गहिस्सम् । १० ०ए कीस...स्ते न आलवासि (आलपसि),

वासव०—(आकर्ष । सविषादम् ।) काञ्चनमाले कर्थं सागरकेत
एवागता । तच्छोष्यामि तावत् । पश्चादुपस्थिर्यामि । (तथा क्रोति ।) (क)

साग०—भर्तः किमेतनालीकदाक्षिण्येन जीवितादपि वल्लभतराया
देवया आत्मानमपराधिनं करोषि । (सु)

राजा—अयि मिथ्यावादिनी खल्वसि । कतः ।

श्वासोत्क्रियनि कम्पितं कुचयुगे मौने प्रियं भाषितं
वक्त्रेऽस्याः कुटिलीकृतसूणि तेथा यातं मया पादयोः ।

त्रिमात्रम् विवादावतावकारसा प्राप्तस्यु दा सा त्वावि ॥ १८ ॥
त्रिमात्र २—(सुईस्योपचार्य सुगोप्त) आर्यपत्र यज्ञमेवत्र महामेवत्र (म)

(५) केवल माले कर्त्तव्य साथिरिआ होइ एवं। आगदा । ता सुणिस्त्र दाव । पन्छा
 (६) भई कि पादेवा अलिकादकियापेन जीविआदेवि वालहाटारए
 अवराहिण करेसि । (८) अजउत जुत्त एंद सरिसं एदम् ।

यनेति दक्षिणस्य भावो दाक्षिण्यं परच्छन्दातुर्तिंतम् । ब्राह्मणादित्वाद्वाद्वा
तीक मिथ्या च तदाक्षिण्यं च तेन । तदेव प्रकटयति—जीवितादपीत्यादिना ।
मिथ्यावादिनि अवश्यं मिथ्या वदतीति मिथ्यावादिनि तस्मैबोधनम् । 'आवश्यकाधारम्'-
योगिनिः ॥ इति यिनिः । तत्र हेतुं दर्शयति—भवासोक्तम्पिनीति । अस्या देव्याः
कुचयोः युग्मं तस्मिन्कुचयुग्मे शासेन कोपसंदृष्टेन । अभीक्षणमुक्तम्पते इति उत्कम्पितः ।
तस्मिन् श्वासोक्तम्पनि सति मया कम्पितं कम्पः प्रदर्शितः । अस्या मौनै मौनमास्थि-
तायामस्यां मया तस्याः संतोषार्थं प्रियं भावितम् । अस्या मुखे कुटिलाङ्गोते वकीकृते
भूवै यस्मिन्न-तस्मिन् सति । कुटिलाशब्दात् 'कृवृत्तियोगे संपत्कर्तीति चिवः' इति चिवः ।
कुरुतीति कृताशब्देन समासः । मया तथा तेन प्रकारेण तस्या पादयोः यातं तद्य-
सादानार्थं पादपतनं कृतम् । इत्थं नः मम परं केवलं यस्त्वाभाविकमाभिजातां कुलीनता-
तेन जनिता कारिता देव्याः सेवैव । यत्कृतं तदैपचारिकं देव्याः सेवार्थमेवति
भावः । या हु ग्रेमण आवन्धेन विवरिता उत्कर्षं नीता अधिको रसो यस्यां सा
अधिकरसा ग्रीतिः सा त्वयि एव । शार्दूलविकीर्तिं त्रृतम् ॥ १८ ॥ सदृशं यत्कृत्या

१ सावित्री दर्शना-२ कुहत्त; इति तथा स्थिते। असमानरं कवित्-राजा-आकार्णयत्तोचने शशिसुखि प्रोत्पृज्य लज्जां प्रिये स्वामैरङ्गमनश्चतपविश्वरु-गाँड समालिङ्ग मे। किं त्वं मामसुत्तपमेन बन्धना प्रीत्या न सं [च नो] भाषसे पीनैरमुखैरैति कोश्चात्कुर्वेश्चाप्यल्लं ह्लादय ॥ इत्य० ३ सनयु-४ छुचि, ५ रुषा, कुटिलध्रुणि प्रणतनयः सद्यो मुहुः पादयोः ६ प्राणावन्ध, ७ ०कतरा, ८ उपसम्य सं। ९ हजो कवद्वा सायां वि पृथु एव चिद्विति। ता सुणमह। जाणिअ पच्छा, १० अज्ञातन किं इपिणा; ११णेण जीविदेवि अधिअवलभाष देवीए पुणोवि अन्तानां अव० किं करोसि,

राजा—(दृष्टि सर्वलक्ष्यम् ।) देवि न खल्वकारणे मामुपालब्धुमर्हसि ।
सत्यं त्वामेव मत्वा वेषसाटश्यविप्रलङ्घ्या वयमिहागताः । तत्कम्यताम् ।

(इति पादयोः पतति ।)

वासव०—(सरोषम् ।) आर्यपुत्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । किमद्यापि
सहजाभिजातायाः सेवया दुःखमनुभ्यते । (क)

राजा—(स्वगतम् ।) किमेतैदपि श्रुतं देव्या । तत्सर्वथा देवी-
प्रसादैनं प्रति निराशीभूताः स्मः । (अधोमुखस्थितिः ।)

विद्यु०—भवति त्वं किमुद्धध्यात्मानं व्यापाद्यसीति वेषसाटश्य-
मोहितेन मया प्रियवयस्योऽत्रानीतः । यदि मम वचनं न प्रत्येषि तत्प्रेक्षस्वैतं
लतापाशम् । (ईति लतापाशं दर्शयति ।) (ख)

वासव०—(सक्रोपम् ।) काञ्चनमाले एतेनैव लतापाशेन बद्रा
गृहै॒णं ब्राह्मणम् । एतां च दुर्विनीतां कन्यकामग्रतः कुरु । (ग)

काञ्चन०—येद्व्याज्ञापयति । (लतापाशेन विद्युत्खं बन्धते ।)
अनुभवेदानीमात्मनो दुर्नैयस्य फलम् । सागरिके त्वमप्यग्रह

(क) अज्ञउत्त उड्डहि उड्डहि । किं अर्जविसहजाभिजादाए सेवाए कुरु ।
हृषीकेदि । (ख) भोदि तुम् किं उद्धवनिव अत्ताणं वाँवादेसिति वेषसारिस्त-
मोहिदेण मए पिअवअस्सो एथ आणिदो । जैंह मम वचनं पं पत्तिआअसि ता पेक्ख एतं
लतापाशम् । (ग) कञ्जनमाले एदेण जेव लतापाशेण बनिव येहैं एण बम्मणम् ।
एदं च 'दुविद्यीदं कण्णकं अगगदो कोहि । (घ) जं देवी आणेवदि । हदास अणुहव
दैर्यिं अत्तणो दुण्णास्स फलम् । सागरिके तुम् वि अगगदो होहि ।

पूर्वोक्तं तस्य योग्यमित्यर्थः । सर्वलक्ष्यं सविस्मयम् । उपालः धुं जुण्णस्तुम् । विप्रलङ्घा
वश्चिताः । सहजमभिजाता तस्याः सेवया । व्यापाद्यसि मारयसि । मोहितेन जातप्रेमण
वश्चितेनत्यर्थः । प्रत्येषि विश्वसिषि । दुर्विनीतां धृष्टामित्यर्थः । अत्र 'वास०—(उपसूत्य)
आर्यपुत्र युक्तमिदम्' इत्यत आरम्भ 'एतामपि कन्यकामग्रतः कुरु' इत्यन्तेन वासवदत्ता-
संख्यवचसा सागरिकासमागमान्तरायभूतेन अनियतप्राप्तिकारणं तौडकं ताम गर्भेस्ये-

१ (सत्रासं; ०सं सागरिकां प्रुक्त्वा); (देवीं दृष्ट्वात्मगतम् ।) अहो सत्यमेव रुख-
मसुखावसानं नामिति । किमिदानीं करिष्ये । (प्रकाशम् ।) न खलु इ०. २ उक्त्यादिप्र०;
०याताः । तत्क्षणत्वं, तथा मे क्ष०. ३ कथम० ध्रुतम् । सर्वथा. ४ प्रसादनोपायं, निष्प्र-
त्याशाः, ०शीभूतोस्मि मन्दभाग्यः. ५ विद्यु०—(विषादं नाटयति ।). ६ हस्तेन गृहीत्वा
द०. ७ वसन्तकं गले बद्ध्वा ताडयति; बद्ध्वा. ८ अज्ञवि अभिजादाः; ०भिजादाः;
०भिजादसेवादुर्घलम्. १० ता किं पं पेक्खदि भोदी एव. ११ आणेहि
०णवङ्गं, दुष्कृष्ट०. १२ अविं, दुष्कृष्णं. १३ दाव अत्तणो अविं० । देवीए दुष्कृष्णेहि
कम्बुडका कण्णान्ति सुमेरहि तं वर्णन्. १४ अस्मात्परे—इत्यप्रतः पद्यन्ती विवृषक-
माकर्षेन्ती प्रसिद्यता.

साग०—(स्वगतम् ।) हा धिक् कथमकृतपुण्यया मया मर्तुमप्यात्मन
इच्छया न पारितम् । (क)

विदू०—(सविषादं राजानमवलोक्य ।) भो वयस्य स्मर मामनाथं
देव्या बन्धनाद्विपद्यमानम् । (ख)

(सर्वानन्दाद्य निष्क्रान्ता वासवदत्ता ।)
राजा—(सखेदम् ।) कैष्ठं भोः कष्ठम् ।

किं देव्या: कृतदीर्घरोषमुविताञ्जिगधस्मितं तन्मुखं
त्रस्तां सागरिकां सुसंभृतरूपा किं तैर्ज्यमानां तथा ।
बद्धा नीतमितो वसन्तकमहं किं चिन्तयामीत्यहो

सर्वाकर्कृतव्यथः क्षणमपि प्राप्नोमि नो निर्वृतिम् ॥ १९ ॥
तत्किमिदानीमिह स्थितेनैँ । देवीं प्रैसादायितुमस्यन्तरमेव प्रविशामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति संकेतो नामं तृतीयोऽङ्कः ।

कवं अकिदपुण्णा ए मए मरिदुं पि अत्तणो इच्छाए न पारिदम् ।
अस्स सुमरेहि भं अणावं देवीए बन्धनादो विवक्षन्ते ।

रुपमुखान् । दुर्विनयस्य कुचेष्टितस्य । अकृतपुण्यया दुर्भीवयेत्यर्थः । यतः पुण्यवानेव
भाग्यवान् । पारितमित्यत्र ‘पार्येते’ इति दशरूपोद्भूतः पाठः । अत्र वासवदत्तायाः
सागरिकाया भयमित्युद्देशो नाम गर्भसंधेरङ्गम् । ‘यो हि यस्यापकारी स तस्यारिः’ इति
दशरूपकम् । किं देव्या इति । देव्या वासवदत्तायाः तत्खुपरिचिरं कृतः यः दीर्घः दृढ़
दृश्यर्थः रोषः अर्थादेव्या तेन मुषितं विलोपितं लिङ्गं सुनिरं स्मितं यस्मिन्स्तत्र । मुखं
चिन्तयामि किं स्मृत्वा शोकामि चित्तमित्यर्थः । अथ वा सुषु पंस्त्रां विद्वा रुक्षोधः
यस्यास्ताद्यथा देव्या तज्ज्येमाना भर्त्येमानामतः त्रस्तां भीतां सागरिकां चिन्तयामि
किम् । किं वा बद्धा पाशेन नियन्त्रितं कृत्वा इतो नीतं वसन्तकं चिन्तयामि । इति
अनेन प्रकारेण । अहो इति खेदे । सर्वाकरोणं सर्वप्रकारेण कृता व्यथा पौष्टा यस्य
सोऽद्वै क्षणमपि निर्वृतिं चित्तस्वास्थ्यं न प्राप्नोमि लभे । शार्दूलविकीर्तं दृतम् ॥ १९ ॥
तत्किमिदानीमित्यादि । अत्र देवोप्रसादायता सागरिकासमागमसिद्धिरिति
गर्भीजोद्देवदाक्षेप इति गर्भसंधेरङ्गम् ।

इति रत्नावलीटीकार्यां तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

१ विदू०—(विषादं नाटयति । नायकस्य मुखमवलोक्य ।) भो वअस्स
छु० मं बन्धूणः । (सविषादम् ।) भो अव०...मं विज्जन्ते । (इति राजानमालो-
कयति ।), २ वास० राजानमालोकयन्ती सागरिकां वसन्तकं च गृहीत्वा काङ्क्ष-
मालया सह निष्क्रान्ता, राजानै मुक्त्वा सर्वे निष्क्रान्ताः, ३ अहो क०, ४ तु स०,
कमोद्भूतरूपा, ५ संत०, संतज्येमाना०, ६ महो, ७ मिम०, ८ भ्यदा भो०, ९ रभा,
१ कथापि, १० स्थितेन प्रोजनम्, ११ देवीसकाशमेव गच्छामि; देवीसिंह गत्वा,
प्रसा० भासि, १२ ऋकं नाऽ; इति रत्नावलीनामप्रधाननाटिकाया तु०.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति गैष्ठीतरत्नमाला साक्षा सुसंगता ।)

सुसंगता—(सकरणं निःश्वस्य ।) हा प्रियसावि सागरिके हा लज्जावति हा उदारशीले हा सखीजनवत्सले हा सौम्यदर्शने कुत्रेदार्नी त्वं मया प्रेक्षितव्या । (इति रोदिति । अर्थमवलोक्य निःश्वस्य च ।) अथ दैवहतक अकरुण असामान्यरूपशोभा ताढशी त्वया यदि निर्मिता तत्कस्मात्पुनर्द्वाशमवस्थान्तरं प्रापिता । इयं च रत्नमाला जीवितनिराशया तया अस्यापि ब्राह्मणस्य हस्ते प्रतिपादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । तद्यावस्थमपि ब्राह्मणमन्विष्यामि । (परिकस्याप्रत्येतो विलोक्य च ।) अये पृष्ठ स्वर्वार्थवसन्तक इत एवागच्छति । तद्यावैदेतस्मा एवैतां प्रतिपादयिष्यामि । (३)

(ततः प्रविशति प्रहृष्टो वसन्तकः ।)

(क) हा पित्रसहि साथरिए हा लज्जाडणिं हा उँदारसीले हा सहीँ जुँदारसीले हा सोम्यर्दसणे कहिं दौँगि तुमं मए पेक्खिदव्या । अइ दैवहतक अअरुण रुधरसोहा तादिसी तुए जइ णिमिदा ता कीस उण ईदिसं अवत्थन्तरं पाविदा । इअं अं रुधरामाला जीविदणिरासाए ताए कसरुचि वस्त्रहणस्स हस्ते पडिवादेसिति भणिअ मम हस्ते समर्पिदा । ता जाव कं पि बहूणं झेणेसामि । अए एसो कछु अज्जवसन्तओ इदो जेव आधारच्छदि । ताँ जाव एदस्स जेव एर्द पडिवादइस्सम् ।

अथ चतुर्थोऽङ्कवशेषै अवर्मर्शनिब्रह्मणसंघी प्रतिपादेते । तत्रादौ तावदग्निकिद्वयर्थन्तो वासवदत्ताप्रवक्त्या निरपायरत्नवलीप्रास्यवसायात्माऽत्मशोऽदर्शितः । अथ वत्सराजप्रवेशं सूचयितुं प्रवेशकमारभते-ततः प्रविशतीत्यादिना । सकरणमित्यत्र करुणा सख्या दुर्दशापत्रत्वात् । हा इति विषादे । ‘ हा विषादशुगतिषु ’ इत्यमरः । ‘ लज्जालुके ’ इति पाठे लज्जा लाति इति लज्जालुः । लाधातोँडुँ-प्रत्ययः । आलुकू तु दुष्प्रापः स्फुहिगुहिपतीत्यायुक्तत्वात् । लज्जालुरेव लज्जालुका । स्वार्थे कः । तसंबोधनम् । सौम्यं मनोङ्गं दर्शनं यस्याः सा । दैवहतक कुत्सितदैव । न सामान्या असामान्या रूपस्य शोभा यस्याः सा । जीवितनिराशया जीविते निर्गता

१ रत्नमालामादाय; ०शात्युद्विग्मकोः सु०. २ ०कस्यावलोक्य, विलोक्य. ३ लज्जालुए (०लुके). ४ गण. ५ कहिं गदा दार्णि पुणोः...वेक्खिदव्या. ६ विव्य तुए जडि असा० सा गिम्माविदा; ०हवय जहु उण अणणसहारणल्लयादिसोहा एदादिसी णिमिदा. ७ वि०माला ताए बग्हणस्स कसरुचि पडिवादणीभन्ति; (रत्नमाला विलोक्य) हृथं अ. ८ पेक्खामि. ९ ता इमस्सिं जेव पडिः; ता इह डिवा एव.

वसन्तकः— ही ही भो अद्य खलु प्रियवस्येन प्रसादितया तत्रभवत्या वासवदत्तया बन्धनान्मोचयित्वा स्वहस्तदत्त्यमर्दकैश्चिरस्य तत्पत्काल-स्थोदरं मे सुपूरितं कृतम् । अन्यच्चैतत्पट्टांशुक्युगलं कर्णामरणं च दत्तम् । तथावदिदानीं गत्वा प्रियवस्येन प्रेक्षे । (परिकामति ।) (क)

सुसं०— (स्वेती सहस्रोपस्थ ।) आर्य वसन्तक तिष्ठ तावन्मुहूर्तम् । (ख)

विदू०— (द्व्या ।) कथं सुसंगता । सुसंगते किंनिमित्तं रुद्यते । न खलु सागरिकाया अत्याहितं किमपि संवृत्तम् । (ग)

सुसं०— आर्य वसन्तक एतेव निवेदयिष्यामि । सा खलु तप-स्विनी देव्या उज्जयिनी नीयत इति प्रवादं कृत्वोपस्थितेऽर्धरात्रे न ज्ञायते कत्र नीतेति । (घ)

—०— (सोद्वेगम् ।) अतिनिर्वृणं खलु कृतं देव्या । (ङ)

—०— इयं च रत्नमाला तया जीवितनिराशया आर्यवसन्तकस्य नादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । तदृहात्वेतामार्यः । (च)

(क) ही ही भो अज्ज क्षु पिअंवभसेण पसादिदाए तर्तौभोदीए वासवदत्ताए बन्धणादो मोचित्वा सहत्यदिष्णहि मोदाएहि चिरस्स दाव कालस्स उत्तरे मे सुपूरिदं किदम् । अर्ण च एवं पठेत्तुअजुअलं कण्णाभरणं अ दिग्म् । ता जाव दौंगि गदुष पित्त-वअस्तं पेक्खामि । (ख) अज्ज वसन्तत चित्त दावं सुहृत्तम् । (ग) कैवं सुसंगदा । खुसंगदे किंगिमित्तं रोदीअदि । यैं क्षु सामादिआए अबाहिदं किंवि संवृत्तम् । (घ) अज्ज वसन्तत एंदं ज्वे णिवेदइस्सम् । सा खलु तवस्तियाणी देवीए उज्जाहिणि णीकीदिति पवादं कुदुभ उवरियदे अदरते ण जाणीअदि कहिं णीदोति । (ङ) अंदिणिविषयं क्षु किर्दं देवीए । (च) इयं च रथणमाला ताए जीविदणिरासाए अज्जवसन्ततस्स हृत्ये पडिवादेसिति भणिअ मम हर्ये समर्पिदा । ता गेहृहु एदं अज्जो ।

आशा यस्याः सा तया । अतः परं न जीविष्यामीति मन्यमानयेत्यर्थः । प्रतिपादय देहि । पट्टाशुक्योर्युगलं पट्टाशुक्युगलम् । अत्याहितं महाभीतिः । महारिष्यमिति यावत् । तपस्त्विनी अतुकम्पार्था । दीनेति यावत् । अर्धं रात्रे अर्धरात्रः तस्मिन् । अतिनिर्वृण-

१ रुद्रयु०. २ ०स्सपसा०. ०स्सस्स पसण्णए. ३ देवीए. ४ मोदभलज्जुपहि उदरं मे. ५ दौर्णि पित्त० पेक्खस्सद. ६ दाव तुम. ७ कर्ध इर्ण. ८ रथ किं. ९ किं पुरि...किं दुवं (शुतं). १० अज्जाहिदं एव. ११ पेसिदे-णीदे-ति. १२ अदि-णिट्टहुं; हा मेहिं साअ० हा असामण्णज्जनसोहे हा मिदुमासिणि अक्षिक्षिणि जार्णि जैवीप किर्दं । तष्ठे तष्ठो ।

विदू०—(संक्षम् ।) भवति न म ईद्वशे प्रस्तावे हस्तौ ग्रहीतुं
प्रसरतः । (क)

(उभौ सदितः ।)

सुसं०—(अङ्गलि बद्धा ।) तस्या एवानुग्रहं कुर्वन्नज्ञीकरोत्वेता—
मार्यः । (ख)

विदू०—(विचिन्त्य ।) अथ वोपनय । येनानयैव सागरिकाविरह-
दुःखितं प्रियवयस्यं विनोदयिष्यामि । (ग)

(सुसंगतोपनयति ।)

विदू०—(गृहीत्वा निर्वर्थं सविस्तयम् ।) सुसंगते कुतः पुनस्तस्या
ईद्वशस्यालंकारस्य समागमः । (घ)

सुसं०—आर्य मयापि सा कौतूहलेन पृष्ठैवासीत् । (ङ)

विदू०—ततस्तया किं भणितश । (च)

सुसं०—ततः सोर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य सुसंगते
तैवतया कथयेति भणित्वा रोदितुं प्रवृत्ता । (छ)

(क) भोदि ण मे ईदिसे पत्थात्रे हैत्या गोणहुं पसरन्ति । (ख) ताए
जेव अग्रुग्रहं करम्तो अङ्गीकरेदु एवं अज्ञो । (ग) अह वा उवणेहि । जेण इमाए
जेव साअरिथ्याविरहदुकिखिदं पिअवअस्त्वं विणोद्दीस्तम् । (घ) युतंगदे कुद्दो उैण
ताए ईदिसस्त अलंकारस्त समागमो । (ङ) अज्ञ मए वि सौं कोद्दुहलेण पुच्छुः ।
जेवासि । (च) तदो ताए किं भणिदम् । (छ) तदो सा उद्दं पेक्खिअ दीहै
जिस्ससिअ सुसंगदे किं दार्जि तुए एदाए कधाएत्ति भणिअ रोदिदुं पउत्ता ।

म तेनिर्दयं कृतम् । ईद्वशे एवंविधे प्रस्तावे प्रस्तुते । सागरिकायामेवंविवरुद्देशां गता-
यामित्यर्थः । अनुप्रहं कुर्वन्निति । अस्या अङ्गीकारे तस्यामेवानुप्रहः कृतः स्यादिति
भावः । सागरिकाया विरहत्तेन दुःखितम् । दुःखमस्य संजातमिति दुःखितः तम् ।
‘तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच्’ इति इतच् । ननु इत्याक्षेपे । सामान्याक्षासौ

१ सकरुणं; साक्षं सकरुणं कर्णीं पिधाय. २ कृताज्ञलिः. ३ सु० वसन्तकस्य हस्ते-
वसन्तकाय-रत्नमाला० ददाति; सु० तृष्णं हस्ते समर्पयति. ४ गृहीत्वा० निरूप्य० त्वा० रत्नमाला०
५ एवं बोहुं हृत्यो पसरविः. ६ अह भवति कर्त्तं मम ईदिसे पत्थावि एवं गे०. ६ अह (अथ)
भोदु० गेण्डामि एवं. ७ ०रेणाए० विरहदुक्षयं अवणोमि [अपनयामि] पिअवअस्तस्त; विरह-
ज्ञापित्रं, विरहुक्तित्रं. ८ संभावेमि, विणोदेमि. ९ कुद्दो ईदिसस्त ० हसागमो. १० अज्ञ
वीहै जिस्ससिअ किं दार्जि इमाए चिन्नाएत्ति भ०.

विदू०—ननु कथितमेव सामान्यजनदुर्लभेनानेन परिच्छदेण सर्वथा
महाकुलप्रसूतया तया भवितव्यमिति । सुसंगते प्रियवयस्य इदानीं
कुत्र । (क)

सुखं०—आर्य एष खलु भर्ता देवीभवनाचिष्ठकम्य स्फटिकशिलामण्डपं
गतः । तद्वच्छत्वायः । अहमपि देव्याः पार्श्वतिनी भविष्यामि । (ख)

विदू०—एवम् । (ग)

(इति निष्कान्तौ ।)

इति प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा ।)

राजा—(विचिन्त्य ।)

माजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याधिकं

लक्ष्येण परेण पादपत्नैर्वाक्यैः सखीनां सुहुः ।

पैत्निमुपागता नै हि तथा देवी रुदत्या यथा

पक्षालयेव तच्यै बाष्पसलिलैः कोषाऽपनीतः स्वथम् ॥ १ ॥

(क) ऐं कहिं देव सम्भाजनदुलहेण इमिणा परिच्छदेण दब्बहा महाकुल-
प्पसूदाए ताए होदव्यति । शुद्धदेव विवशअस्तो दाणि कहिं । (ख) अंज एसो कुछु
भट्टा देवीभवणाओ जिक्मिथ फडिअसिलामण्डवं गदो । ता गच्छदु अजो । अहं
वि देवीए पासर्वतिणी अविस्मृतम् । (ग) एवम् ।

जनक्ष तेन दुर्लभस्तेन । परिच्छदेनालंकारेण । महच तत्कुलं च महाकुलं तत्र प्रसूतया ।
महाभिजनसमुपचयेति पाठे अभिजायते अस्मिन्नित्यमिजनः कुलम् । आधिकरणे
घव् । तस्मिन्समूत्पत्त्याया । स्फटिकशिलार्णा स्फटिकशिलानिमितो वा मण्डपः स्फटिक-
शिलामण्डपस्तम् । अभीष्टं पारंतः वर्णते इति पार्श्वतिनी । ‘बहुलमाभीष्टे’ इति
गिनिः । देवीसुपत्रितुं गमिष्यामीत्यर्थः । सद्याजौरिति । व्याजेन कपटेन सुक्षयेति
यावत् सदिताः सव्याजाः तैः सव्याजैः शपथैः । आत्मनः मिथ्याभाषणदातो यथा
न स्यादेवी च विश्वासमियात्तथा वाचोयुक्त्या कृते शपथैरित्यर्थः । प्रियेण संतोष-
कारिणा वचसा आधिकं चित्तस्य अर्थाद् देव्या । अनुकूलाचरणेन । छन्दो-

१ उभौ, २ प्रत्यासर्विं, ३ मम, ४ भो दिण्ठां...ज्जेव नाए-इमाए लज्जाए; परिच्छदेण
परिअणसंकासंबुद्धयणवेअणेण हिअअपावण, ५ महाहिजनाए, ६ एतदादि नास्ति
पुस्तकान्तरे, ७ (दृष्टा) अज्ञ...सिलालं ज्जेव पत्थिदो । ता गच्छ द्रुमम्,
८ पर्तिचारिणी, ९ होमि,

(सोत्कण्ठं निःश्वस्य ।) इदानीं देव्यां प्रसैन्नाया सागरिकाचिन्तैव केवलं मां बाधते । कुर्तः ।

अम्भोजगर्भसुकुमारतनुस्तथाऽसौ
कण्ठग्रहे प्रथमरागधने विलीय ।
सद्यःपतन्मवनमार्गणरन्धमार्गे-

र्मन्ये मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥ २ ॥

(विचिन्त्य ।) योऽपि मे विश्वासस्थानं वसन्तकः सोऽपि देव्या संर्यात्स्तिष्ठति । तत्कस्याग्रे बाष्पमोक्षं करिष्ये । (इति निःश्वसिति ।)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वस०—(राजानं दृष्टा ।) एष खलु निर्भरोद्धिवासवद्यापि
श्लाघनीयलावण्यां तनुं समुद्रहक्षुदित इव द्वितीयाचन्द्रे

तुवृत्तेत्यर्थः । परेणास्यर्थेण वैलक्ष्येण लज्जाप्रदर्शनेन इति यावत् । याचनार्थे चरणपातैः । यद्वा परेण वैलक्ष्येण हेतुभूतेन कृनैः पादपतनैः इति यावत् । उक्तैः सखीनां प्रियाप्रसादनवतुराणामित्यर्थात् । वाक्यैः वचनैः । देवीं वासवदत्ता तथा प्रस्यापत्ति प्रकृतिभावम् । प्रसन्नतामिति यावत् । न हि नैव नीता यथा रुदत्या तया स्वब्रेमेव बाष्पाण्येव सलिलानि जलानि तैः प्रक्षालयेव कोपः अपनीतः दूरीकृतः । अयं भावः । मस्तुतः सान्वनोपायैः सा रोदनपरा बभूव । रुदत्याथ तस्या हृदयं तथा मृदुतामगच्छशथा तस्याः कोपो बाष्पसलिलैः प्रक्षालित इव विलयं गतः । उद्भेद्यालंकारः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १ ॥ अत्र सागरिकालाभविरोधिवासवदत्ता-कोपोपशमनात् शक्तिनाम विमर्शसंघेरङ्गं प्रदर्शितम् । उक्तण्ठया सहितं सोत्कण्ठम् । अम्भोजेत्यादि । अम्भोजस्य कमलस्य गर्भः मध्यभागः स इव सुकुमारा तनु-र्यस्या । सा अम्भोजगर्भसुकुमारतनुः असौ प्रियतमा सागरिका तदा मकरन्देश्यान-समेलनसमये । प्रथमरागधने प्रथमः अभिनवः रागः अनुरागः तेन घने निविडे । ददे इत्यर्थः । कण्ठग्रहे कफ्टाश्लेषे विलीय विलयं प्राप्य विशीणीं भूवेत्यर्थः । सद्यः तत्क्षणं पतन्तो ये मदनस्य मार्गणाः साधकाः तेषां यानि रम्भाणि तान्येव अन्तःप्रवेशार्थी मार्गाः तैः मम हृदयं प्रविशा इति मन्ये । मन्येशब्दप्रयोगादुप्रेक्षालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥ विश्वासस्थानमित्यत्र विश्वामस्थानमिति केषाचित्पाठः । तत्र विश्वाम इति शब्दः अपाग्निन्योऽपि बहुलं कविभिः प्रसुतं ते । निर्भरा अतिशयिता या उत्कण्ठा

१ प्रसादितायाः इदानीं प्रसन्ना देवी । २ तथा हि । ३ यहैः...रागवनैः । ४ अन्यमार्गः । ५ विश्वाम० ६ संयतः । तत्कस्याग्रतः ।

प्रियवयस्यः। तद्यावदेनमुपसर्पमि । (उपदत्य ।) स्वस्ति भवते । दिष्टचा दृष्टेऽसि देवीहस्तगतेनापि मया पुनर्घेताभ्यामक्षिरभ्याश् । (क)

राजा—(द्वाह सर्वर्थम् ।) अये वसन्तकः प्राप्तः । सखे परिष्वजस्व मासैः ।

विदू०—(परिच्छेति ।)

राजा—वयस्य वेषणैव निवेदितस्त देव्याः प्रसादः । तत्कर्थ्यतामिदार्नीं सागरिकायाः कौं वार्तेति ।

(विदू०ः स वैलक्ष्यमधोमुखास्तिष्ठति ।)

राजा—वयस्य किं न कथयसि ।

विदू०—आप्रियं ते निवेदयितुं न पारयामि । (ख)

राजा—(सोद्वर्गम् ।) वयस्य कथमप्रियम् । व्यक्तमुत्सृष्टं जीवितं सागरिके । (इति शृण्वते ।)

(विदू०—(सर्वप्रभम् ।) समाश्वसितु समाश्वसितु प्रियवयस्यः । (ग) समाश्वस्य । साम्राम् ।)

प्राणाः परित्यजत काममदक्षिणं मां
रे दक्षिणा भवत मद्वचनं कुरुर्ध्वम् ।

शीघ्रं न यात यदि तनुषिताः स्थं धूनं

याता सुदूरमधुना गजगामिनी सा ॥ ३ ॥

(क) एसो कछु जिन्मरोक्षापरिक्षाँमि वि सलाधीणजलावण्णं तर्णुं समुव्वहन्तो बदिओ विअ दुहिआचन्दो अहिक्षाअरे सोहृदि पिअवअस्तो । ता जाव णे उवसपामि । खोत्य भवदे । दिङ्गीओ दिङ्डोसि देवीहस्तगदेणावि एदेहि अच्छीहिं । (ख) अैष्यं दे गिवेदितुं ण पारेमि । (ग) समस्ससदु समस्ससदु पिअवअस्तो ।

तथा परिक्षालां कुशाम् । लाघवीयं मनोङ्गं लावण्यं यस्याः ताम् । सोद्वेगम्युद्गेगेन मनो-व्ययामा सहितं यथा तथा । प्राणा इति । हे प्राणा दक्षिणा अनुकूला भवत । मम वचनं मद्वचनं कुरुर्ध्वम् । किं तदित्याह । काममत्यन्तम् । अदक्षिणं दक्षिणः परच्छन्दानुवर्ती स न भवति तादाशम् । मां परित्यजत । यदि शीघ्रं न यात गच्छत तत्त्वं

१ माम । (विदू०कं परिच्छेत् ।) वयस्य...दितस्त्वया २ (परिच्छेत् ।) भो वभस्स और अणुगमहीवेणिहि ३ को द्वचान्तः ० ऋका किं वत्तेते ४ क्षर्णं क्षणमात्रम् ५ अपि वयस्य ६ ०गे सर्वं चाशङ्कुम् ७ ०एजीविता सा, व्यक्तमेवी० ८ मोहं नाटयति-मोहमूषगतः ९ काममकामवक्षः १० मम सत्यशोऽयं है दक्षिण ११ शुण्यां १० मुडाः १२ क्षणमताए सर्वेषेण सलावण्णताणुः १३ भो दिङ्गी वडुसि देवीह० अच्छीहिं जं इडोसि, देवीहस्तय०...ऐहिं एक १४ भो पिअवअस्त ण सकुक्षोमि आचक्षिक्षामुम्.

विदू०—भो वयस्य माऽन्यथा संभावय । सा खलु तपस्विनी
देवयोज्जयिनी प्रेषितेति श्रूयते । अतो मयाऽप्रियमिति भणितम् । (क)

राजा—कथमुज्जयिनी प्रेषिता । अहो निरनुरोधा मयि देवी ।
वर्यस्य केन तवैतदास्त्यातम् ।

विदू०—(साक्षं निःश्वस्य ।) भोः सुसंगतया । अन्यच्च । मम हस्ते
तया किमपिनिमित्तमियं रक्षमाला प्रेषिता । (ख)

राजा—किमपरम् । मा समाश्वासयितुमै । तद्वयस्योपनय ।
(विदूषक उपनयति ।)

राजा—(गृहीत्वा रत्नमाला निर्वृण्य हृदये निर्धार्य ।) अहह ।

कण्ठाश्लेषं समाप्ताद्य तस्याः प्रभ्रष्ट्याऽनया ।

तुल्यावस्था सखीवैर्यं तनुरांश्वास्यते मम ॥ ४ ॥

(क) भो वअत्स मा अण्धा संभावेहि॑ । सा खु तक्त्वा विप्रदृष्ट्यान्तरं
पेषिदित्तं सुणीअदि । अदो मए अपिअं च भणिदम् । (ख)
च । मम हथे ताएं किंविणिमित्तं इअं रअणमाला पेषिदा ।

नूनं द्वृतं सुषिता वशिता इति यावद् स्थ भविष्यथ । यतः सा गजगामिनी गज
इव गन्तुं शीलं यस्या: सा अधुना संप्रति सुदूरं विप्रदृष्ट्यान्तरं याता गता । वसन्त-
तिलका वृत्तम् ॥ ३ ॥ अन्यथा अन्यप्रकारेण मा संभावय मनसि कुरु । मृतेति मा
मन्यस्वेत्यर्थः । 'सुरं—सा खलु तपस्विनी कुत्रिपि नीतेति । विदू०—(सोद्रेषाम् ।) अति-
निर्धृणं खलु कृतं देव्या । पुनः—भो वयस्य मा खलु अन्यथा संभावय... अतोऽपि-
यमिति भणितम् । राजा—अहो निरनुरोधा मयि देवी । इत्यनेन वासवदत्तादोषप्रब्रह्मा-प-
नाद् अपवादः नाम अविमर्शसंवेरङ्गं दर्शितम् । निर्गतः अनुवर्तनं यस्याः सा
निरनुरोधा । पाण्डान्तरे निरनुकोशा निष्कृपा । 'कृपा दयानुकम्पा स्यादनुकोशोऽपि '
इत्यमरः । अत्र वासवदत्तयेषासंपादनाद्वाराजस्यावमाननाच्छलमिति अवमर्ती-
संधेरङ्गम् । अन्यच्च अन्यपि कथनीयमस्तीत्यर्थः । किमपिनिमित्तं केनापि
हेतुना । कण्ठाश्लेषमिति । तस्याः सागरिकायाः कण्ठाश्लेषमालिङ्गनं प्राप्य
प्रब्रष्ट्या च्युतया अनया रत्नमालया तुल्या समाना अवस्था यस्याः सा तुल्यावस्था
इयं मम ततुः शरीरं सखीव आश्वास्यते सान्देशते । उपमालंकारः ॥ ४ ॥

१ ० रुक्मीशा; २ विषिता मयि देव्या: ३ वसन्तक. ४ ० यितुम् । (गृहीत्वा इत्न-
माला द्वृदये निषेश ।) अहह. ४ विन्यस्य, दवाति. ५ आश्लिष्यते. ६ आसेक-
७ पेषिदा । अदो मए विषिअंति भणिअ ण कधिदम्. ८ ताए एव;—एव सुसंगदाऽपि;
इअं रअणमाला वसन्तअस्त पदिवालेदिति भणिअ नाए सुसंगदाहृत्ये समपिष्टा
नाए चि मम हत्ये विष्णा. ९ कज्जेण.

वयस्य त्वं परिधत्स्वैताम् । येन वयमेनां तावद् दृष्टा धृतिं करिष्यामः ।

विदू०—यद्वानाज्ञापयति । (परिधाति ।) (क)

राजा—(साहैम् ।) वयस्य दुर्लभं पुनः दैर्शनं प्रियायाः ।

विदू०—(दिशोऽवलोक्य सभयम् ।) मो वयस्य मैवमुच्चैर्मन्त्रयस्व ।

कदापि कोऽपि देव्या इह संचरति । (ख)

(ततः प्रविशति वेत्रैहस्ता वसुधरा ।)

वसु०—(उपस्थ॑ ।) नयतु नयतु भर्ता । भर्तः एष खलु समण्ठतो
भागिनेयो विजयर्वमा प्रियं किमपि निवेदयितुकामो द्वारे तिष्ठति । (ग)

राजा—वसुंधरे अविलम्बितं प्रवेशय ।

वसु०—यहेव आज्ञापयति । (इति निष्कर्ष्य विजयर्वमीणा सह पुनः
प्रविश्य ।) विजयर्वमन् एष खलु भर्ता । तदुपर्यत्वार्यः । ()

(उपस्थ॑ ।) नयतु नयतु देवः । देव दिष्ट्या वर्धसे
विजयर्वमन् ।

राजा—साधु रुमण्वन् साधु । अचिरान्महत्प्रयोजनमनुष्ठितम् ।
विजयर्वमन् इत आस्यताम् ।

(विजयर्वमोपविशति ।)

(क) जं भवं आण्वेदि । (ख) मो वशस्स मा ऐङ्गं उच्चं मन्त्रेहि । कथावि
को ज्ञ देवीए इह संचरदि । (ग) जभदु जभदु भडा । भडा एसो क्षु रुमण्डो
भाइणेयो विजयर्वम्मा पिख॑ " किंपि निवेदितुकींमो दुआरे तिष्ठिदि । (घ) ज देवो
आण्वेदि । विजयर्वम्म एसो क्षु भडा । ता उक्षसप्तदु अज्ञो ।

धृतिं धैर्यं संतोषं वा । वेत्रं वेत्रयष्टि: हस्ते यस्याः सा । वसुधरा एताम्माना प्रतीहारी ।
भागिनेयः भागिन्या: पुत्रः । ' स्त्रीभ्यो छक् ' इति अपत्यार्थं छक् । निवेदयितुं कामो
यस्य स निवेदयितुकामः । ' तुकाममनसोरपि ' इति मलोपः । कतिपयैः अहोमिः

१ नद्यस्य परिधत्स्व; त्वमेवैना परिः २ एनामपि दृष्टा तावद् द्वृतिः विरहेदना-
देस्यामः; द्वृत्यविनोदम् ३ सात्त्वं निःप्रस्थः ४ सागरिकाया वशनम् ५ खङ्गः ६ शति
प्रतीहारी ६ राजानमुग्य० ७ ०थरे गच्छ ८ ०थमणा ९ राजा—(सपरितोषम् ।)
विजयर्वमन् अपि जिता कोसलाः । विज०—देवस्य प्रभावेण । राजा—साधु रुम०...
प्रितम् । विजयर्वमन् तत्कथय कथाम् । अतिविसरतः श्रेत्रुमिष्ट्यामि १० एवं
भण । कोऽपि इह, कदापि वासवदत्तापरिअरिणी एतम् संचरे । (कर्णं दन्ता ।)
चिह्नं कोऽपि परवद्दो विज० ११ पिथमिव १२ निदु० १३ ०थम् ।

राजा—विजयवर्मन् जितः कोसलाधिपतिः ।

विजय०—देवस्य प्रभावेण ।

राजा—विजयवर्मन् तत्कथय कथमिति । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

विजय०—देव श्रूयताम् । वैयमितो देवादेशात्कतिपैरेवाहोभि-
रनेककरितुरगपत्तिदुर्निवारेण महता बलसमूहेन गत्वा विन्ध्यदुर्गावस्थितस्य
कोसलाधिपतेद्वारमवष्टम्य सेनाः समावेशयितुमारबधाः ।

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—ततः कोसलाधिपतिरपि दर्पात्परिभवमसहमानो
हास्तिकप्रायमशेषमात्मसैन्यं सज्जीकृतवान् ।

विदू०—भो लघ्वाचक्षव । वेपत इव मे हृदयम् । (क)

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—देव कृतनिश्चयश्चासौ—

योद्धुं निर्गत्य विन्ध्यादभवदभिसुखस्तत्क्षणं दिग्विन्ध्ये
निवन्ध्येनेवापरेण द्विपपतिपृतनार्पिण्डिवन्धेन रुन्धे
वेगाद्वाणानिवसुत्तचन्समदर्करिघटोत्पिपृष्ठपत्तिनिर्पत्य
प्रत्यैच्छद्वातित्तिद्विगुणितरभसस्तं रुमणवान्क्षणेन ॥ ५ ॥

(क)^१ भोः लहुं आचक्षव । वेवदि विअ मे हिअथम् ।

अल्पैर्दिनैः । करिणव्य तुरुगाथ्य पत्तयश्च करितुरगपति । सेनाङ्कत्वात्समाहारद्वंद्वः ।
अनेकेन करितुरगपत्तिना दुर्निवारं दुःखेन निवारयितुं शक्यं तेन । विन्ध्यस्य विन्ध्यस्थं
वा यद् दुर्गं तत्रावस्थितस्य । अवष्टम्य निरुद्ध्य । समावेशयितुं व्यवस्थापयितुम् ।
परिभवं द्वारारोधरूपमपमानम् । हास्तिकप्रायं हास्तिनां समूहो हास्तिकम् । ‘अचित्तहास्ति-
वेनोष्टक्’ इति समूहे ठक् । तत्रायं यस्मिन् । योद्धुमिति । कृतः निश्चयः येन
स कृतनिश्चयः असौ योद्धुं निर्गत्य तत्क्षणं स चाचौ क्षणश्च तत्क्षणस्तम् । अपरेण
अन्येन विन्ध्येन इव । द्वाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः । सुपि इति कः । तेषां पतयः महा-
गजा इत्यर्थः । तेषां या पृतनां सेना तस्या आपीडबन्धः घनव्यूहाकारेण रचना तेन

१ कोसलेश्वरः २ देवप्रसादेन, ० सावात्; देव एवम् ३ इते...रेष दिवे० तुरगरथ-
दुर्निवारपत्तिसमूहयेन गत्वा...तेद्वारि समाप्तः; सेनाः समावासाभितुं-०वधवन्तः; देवपादा-
देशाद्यथानिर्दिष्टः कतिपैरेव दिवसैः...गत्वा हमणवाद्...समारच्छवान् ४ अमृष्यमाणः.
५ चासौ कोसल-लाली-पतिः ६ मुखो दक्षिणादिविभागम्, ७ पीठबृः, द्विरवपति-
वटापाणिः ८ गजः, ९ ऋत्रय समदग्नोः, १० पत्ति, ११ पत्यागात्, १२ पैत्र्यात्, १३ चित्तताथि०, १० जयेन, ११ विजयवर्यत् लहुं आचक्षवद्

अपि च ।

अस्त्रव्यस्तशिरखैखकषणोत्कृत्तमाङ्गे क्षणं

व्यूदासृक्षसरिति स्वनत्प्रहरणे वैमोद्विलद्विनि ।

आहूयाजिमुखे स कोसलपतिर्भङ्गप्रतीपीभव-

क्षेकेनैव रुमण्वता शरशतैर्मत्तद्विपस्थो हतः ॥ ५ ॥

विदू०—जयतु जयतु भवान् । जितमस्माभिः । (इत्युत्थाय
मृत्युति ।) (क)

रोजा—साधु कोसलपते साधु । मृत्युरपि ते श्लाघ्यो यस्य शत्रवो
उप्येवं पुरुषकारं वर्णयन्ति । ततस्ततः ।

विजय०—देव ततो रुमण्वानपि कोसलेषु मञ्जीतरं ज्यायांसं जय-
वर्मीणं स्थापयित्वा संमरणितमशेषबलमनुवर्तमानः श्वैः श्वैरागच्छत्येव ।
सुंधरे उच्यतां यौगन्वरायणः दीर्घतां मत्प्रसादोऽस्येति ।

जबडु भवं । जितं अंगदहिं ।

विजय०—अन्तान् रुधन् व्याप्तुवन् । अभिमुखः अश्वत् पुरः स्थितः ।
विजय०—विमान् विमुखन् । समदानो करिणा घटाः समृद्धाः ताभिः उपिष्ठाः
चूणताः पत्तयो येन यस्य वा स तथोक्तः । वाऽन्तितस्य अभीष्टस्य कोसलपतिना सह
द्वृद्वस्य या आसिः प्रासित्या द्विगुणितः रभसो वेगे इहों वा यस्य स वा वाऽन्तितस्य
द्विगुणितरभसः रुमण्वान् वेगत् निपत्य तं प्रत्येच्छत् प्रतियातः । दीरो रसः ।
उत्थेशालकारः । वृत्तधरा वृत्तम् ॥ ५ ॥ अस्त्रव्यस्तेति । अङ्गैः श्लैः व्यस्तानि
व्याक्षिसानि विरक्षाणि वैस्ताहिशानि शब्दाणि तेवा कषणैः प्रहैररित यावत् ।
उत्कृतानि छिन्नानि उत्तमाङ्गानि शिराविः यस्मिन् । क्षणं व्यूदा वृद्धा असूजः रक्तस्य
सृरित् यस्मिन् । पुनश्च स्वनन्ति शब्दायमानानि प्रहरणानि यस्मिन् तथा भूते । तथा
च वर्मेभ्यः कवचेभ्यः उद्धरन् प्रदुर्भवन्वहिः अग्निर्यस्मिन् तादृशो आज्ञमुखे रणशिरसि
भङ्गप्रतीपीभवत् भङ्गस्त्रभवस्य प्रतीपीभवन् तं व्यारयन् इत्यर्थः । पाठान्तरे
प्रधाने मुख्यबले भग्ने पराभूते सति । मत्तद्विपस्थः स कोसलपतिः आहूय आकार्य
एकेन एव रुमण्वता शरशैहृतः । अनुप्रासोऽलकारः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥
पुरुषकारं पराक्रमम् । समरे ब्रितं संजातव्रणम् । अनुवर्तमानः अनुसरन् । तेन

१ अस्त, २ कषणैः कृत्तो०, ३ ०मेद्विल०, ४ ०रोद्विगोद्विम०, ५ भग्ने प्रधाने बले;
मध्यप्रतीपः, अस्त्रव्यर्द—राजा—कथमपमीर्यान्वयि बलानि भग्नानि । विज०—
एकेन विष्य०, ५ राजा—कोसलपते मू०, ६ स्वभास०, कोसलेशज्यायांसं भा०, ७ ०ग्रहार-
वणिनहास्तिकप्राप्तमशेषसैर्यः, गाड—समर—ग्रहार०, ८ मन्दं भवं, ९ प्रदर्शयताम्—मत्प्रसा-
दस्य विभवः इति, प्रियकभाद्रुलपेण वीय०, १० भवदा.

वसुं०—यदेव आज्ञापयति । (इति विजयवर्णा सह निष्कान्ता ।) (क)

(ततः प्रदिशति काव्यनमाला ।)

काव्यन०—आज्ञसास्मि देव्या यथा—हज्जे काव्यनमाले गच्छ ।

एतमैन्द्रजालिकमार्यपुत्राय दर्शय । (परिकथ्यावलोक्य च ।) । एष खलु
भर्ता । तद्यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य ।) जयतु जयतु भर्ता । देवी विज्ञा-
पयति—एष खलूज्यविनीतः सर्वसिद्धिर्नामैन्द्रजालिक आगतः । तत्प्रे-
क्षतमेनमार्यपुत्र इति । (ख)

राजा—अस्ति नः कौतुकमिन्द्रजाँछे । तच्छीघ्रं प्रवेशय ।

काव्यन०—यदेव आज्ञापयति । (ग)

(निष्क्रम्य मुनः पिच्छिकाहस्तैन्द्रजालिकेन सह प्रविशति ।)

ऐन्द्रजालिकः—(पिच्छिकां श्रैमयन् ।)

प्रणमत चरणाविन्द्रस्येन्द्रजालिकपिनद्वनामः

तथैव शम्बरस्य मायासुप्रतिष्ठितयशसः ॥ ७ ॥

(क) जं देवो आणवेदि । (ख) आणसम्हिं देवीए जह—हज्जे

एवं इन्द्रजालिकं अजउत्तस्य दर्शेहि । एसो वक्षु भद्रा । ता जाव उपसप्तामि । अजउ
जअदु भद्रा । देवी विणवेदि—एसो वक्षु उज्जीणीदो सव्वसिद्धी णाम इन्द्रजालिको
आअदो । ता पेत्रखदु णं अजउत्तोति । (ग) जं देवो आणवेदि ।

(घ) पणमह चलणे इन्द्रस्य इन्द्रजाँलअपिणद्वामस्स ।

तह जेव संबरस्य माआसुपरिष्ठिद्वजसस्स ॥

सहेत्यर्थः । प्रसादः लक्षणया प्रासादानुरूपं पारितेषिकम् । ऐन्द्रजालिकः मायिकः ।
इन्द्रजाले शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' इति ठक् । इन्द्रजालिक इति पोठे इन्द्रजालमस्यस्य ।
'अत इनिटनौ' इति मत्वर्थे ठन् । पिच्छिका मथूरपिच्छकूर्वः । सा हस्ते यस्य तेन ।
प्रणमतेति । इन्द्रजालके विनदं बद्धं नाम यस्य तस्य इन्द्रजालपिनद्वनामः
इन्द्रस्य चरणौ प्रणमत । तथैव मायायामिन्द्रजालविद्यायां सुप्रतिष्ठितं यशो यस्य
तस्य मायासुप्रतिष्ठितयशसः शम्बरस्य तन्नामकासुरस्य च चरणौ प्रणमत ॥ ७ ॥

१ ऐन्द्रजालिके २ प्रविष्टा । (प्रविश्य ।)—एकु एकु अज्ञा । (ऐन्द्रजालिकः परि-
क्रामति ।) काव्यन०—एसो भद्रा । ता उपसप्तदु अज्ञो । ऐन्द्र०—(उपसृत्य ।)
जअदु ३ ०का भ्रामयित्वा चहुधा—०विधं—हास्यं कुत्वा । ४ इन्द्रजालाग्नि लध्यसव्वजसस्तु
(जाले लध्यसव्वस्यस्य) । तह अज्ज दं० सुपरिच्छिद्वसव्वजगस्तु (सुपरीक्षितसर्व-
जगतः), तह दंसेरे सम्ब० जालित्विति लध्यपामस्तु । तह एव अज्ज (जाल)
अद्युरस्य—सम्बरस्य द्वपरि०,

काञ्चन०—(उपस्थिति ।) भर्तः एष खलैन्द्रजालिकः । (क)

ऐन्द्र०—जयतु जयतु देव । देव ।

किं धरण्यां मृगाङ्कु आकाशे महीधरो जले जवलनः ।

मध्याह्ने प्रदोषो दर्श्यतां देवाश्वसिम् ॥ ८ ॥

अथ वा किं बहुणा जपिष्ठेन ।

मम प्रतिशौषा यथद् हृदयेनहसे संद्रष्टुम् ।

तत्तद्वर्णश्याम्यहं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥ ९ ॥ (ख)

विदूषकः—भो वयस्य अवहितो भव । ईदशोऽस्यावष्टमो येन सर्वं संभाव्यते । (ग)

राजा—भद्र तिष्ठ तावत् । काञ्चनमाले उच्यतां देवी । युष्मदीय एवायमैन्द्रजालिको विजनीकृतश्चायमुद्देशः । तदेहि । सहितावैवेनं पठ्यात् विदि ।

एसो क्षु इन्द्रजालिओ ।

हु जअदु देवो । देव ।

वरणिए मिथ्याङ्को आआसे महिहरो जले जलणो ।

यज्ञाह्निम्हि पश्चेसो दाविज्जइ देहि आणसिम् ॥

अहै वा किं बहुणा जपिष्ठेण ।

मज पठ्याण एसो जं जं हिअएण इहसि संदर्भम् ।

तं तं दंसेमि^१ अहै गुणो मन्तप्यैसावेण ॥

(ग) भो वैअस्स अवहिदो होहि । ईदशो से अवष्टमो जेण सबं संभावीयादि ।

किं धरण्यामिति । धरण्या किं मृगः अङ्कः यस्य स मृगाङ्कः चन्द्रः प्रदर्शयताम् । तथा च आकाशे महीधरः पर्वतः जले जवलनः अमिः मध्याह्ने प्रदोषः रजनीमुखं प्रदर्शयताम् । आजासि देहि । यदादिशासि तद्भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ममेति । मम प्रतिश्वा एषा । यथद् हृदयेन मनसा संद्रष्टुहसे इच्छासि तत्तद्वरोः मन्त्रस्य प्रभावेण सामर्थ्येन दर्शयामि ॥ ९ ॥ अत्र श्लोकद्वयैन्द्रजालिको मिथ्यामिसंब्रमोत्थापनेन वस्त्र-राजस्य हृदयस्थापनिकादर्शनानुकूलां विजवाक्तिमाविष्कृतवानिति व्यवसायाध्यमङ्ग-मिदम् । अवष्टमः उत्साहभः । युष्माकामयं युष्मदीयः । ‘त्यदादीनि च’ इति वृद्ध-संज्ञायां ‘वृदाच्छः’ इति तस्येदमित्यर्थे छः । विगता जना अस्मादिति विजनः । न

१ यदि युष्मदीयोर्य २ देव किं । धरणीए मिथ्याङ्को ३ सिज्जर (सिज्जतु) नह, बाव सिज्जदु ४ महाराज कोसम्बीपते किं । अह वा-किं जपिष्ठेण बहुणा जं जं हिअएण इच्छासि द० ५ एसा भणामि हिअएण जं-सि दहव्यम् (द्रष्टव्य), महसि (वाज्ञासि) दहुम् ६ दावमि ७ प्यसादेण ८ भो ईदिसो दे.

काञ्चन०—यद्धर्तीज्ञापयति । (इति निष्कान्ता ।) (क)

(ततः प्रविशति वासवदङ्गा काञ्चनमाला च ।)

वासव०—काञ्चनमाले उज्जयिनीत आगत इत्यस्ति मे तस्मिन्नैन्द्र-
जालिके पक्षपातः । (ख)

काञ्चन०—ज्ञातिकुलबहुमानः खल्वेष भव्याः । तदेत्वेतु भव्या ।

(इति परिकामतः ।) (ग)

वासव०—(उपस्थित ।) जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (घ)

राजा—देवि बहुतरमनेन गर्जितम् । तैदिहोपविश्यताम् ।

पश्यामस्तावत् ।

(वासवदत्तोपविशति ।)

राजा—भद्र प्रस्तूर्यामिन्द्रजालम् ।

ऐन्द्रजा०—यदेव आज्ञापयति । (इति बहुविवरं नाथं कृत्वा पिण्डिका-
ध्रमयन् ।)

हरिहरब्रह्मप्रसुखान्देवान्दर्शयामि देवराजं च ।

गगने सिद्धचारणसुरवधूसार्थं च नृत्यन्तम् ॥

तत्प्रेक्षतां देवः । (ङ्)

(क) जं भद्रा आणवेदि । (ख) कष्टणमाले उज्जीणीदे आभद्रोति अैत्य-
मे तस्मिंस इन्द्रजालिए पक्षवादो । (ग) पूर्णादिकुलबहुमाणो वसु एषो भद्रिणीएता-
एदु एदु भद्रिणी । (घ) जेदु जेदु अज्जउतो । (ङ्) जं देवो आणवेदि

हरिहरब्रह्मपुमुह देवे दंसेमि देवराजं च ।

गगणमिमि सिद्धचारणसुरवधूसार्थं च नृत्यन्तम् ॥

ताँ पेक्षवदु देवो ।

विजनः अविजनः । अविजनः विजनः संपद्यमानः कृतः विजनीकृतः । पक्षे पातः
पक्षपातः । अभिमान इत्यर्थः । बहुतरं गर्जितं स्वपाटवमधिकृत्य अर्तीव विकलितम् ।
प्रस्तूर्यतामारभ्यताम् । हरिहरेति । हरिहरब्रह्माणः प्रसुखोः प्रसुखे वा येषां तान् ।
देवराजमिन्द्रं च दर्शयामि । सिद्धचारणो देवयोनिविशेषाः । सुरवधू देवाङ्गनाः
तासां सार्थं समूहं च नृत्यन्तं दर्शयामि ॥ १० ॥ श्लोकचतुर्ष्टयस्य गाथाच्छुद्दं ।

१ इति निष्क्रम्य वासवदत्तया सह प्रविशति । वास०, २ बहुतेन, अनेत विजू-
जितम्, ३ तदितः स्थीयताम्, तदेहि उप०, ४ तामिदपीम्, ५ तां बहुविविमिन्द्र०,
५ अैत्य तहिं इन्द्र०, बहुमाणो, ६ माह (मातृ) उल०, जामि (नामि)०, ७ कुल०
पक्षवादो भ०, ७ अस्य स्वाने-सर्वे सविस्मयं पश्यन्ति,

राजा—(कौर्यमवलोक्यासनादवतरन् ।) आँश्वर्यमाश्वर्यम् । देवि
पश्य ।

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शंकरोदयं
दोभिर्दैत्यान्तकोड़सौ सधनुरसिंगदाचकचिह्नैश्चतुर्भिः ।

एषोऽप्यैरावतस्थिर्देशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये
वृत्यन्ति व्योम्नि चैताश्चलचरणं गूपुरा दिव्यनार्यः ॥ ११ ॥

वासव०—आश्र्वयमाश्र्वयम् । (क)
विट्ठेकः—(अपवार्त्त ।) आः दास्या:पत्र ऐन्द्रजालिक किमैतदेवै-

विद्युषकः—(जापान ।) आः दृस्था॒ पुत्र॑ ए॒न्द्रजाल॑कं कै॒मदृष्टि॑-
रप्सरे॒भिश्च दृश्यते॑ । यदि॑ तेऽनेन परितुष्टेन कार्यं तत्सागरिकां दर्शय॑ । (ख)
(तत्तः प्रविष्टि॑ वृंधधरा॑ ।)

(तत्तः प्रविशति वसुंधरा ।)

वसुधरा—(राजनसुपस्त्य)। जयतु जयतु भर्ता। अमात्यो यौग-
भरायणो विज्ञापयति—एष खलु विकमबाहोः प्रधानामात्यो वसु-
भूतिर्बात्रव्येन कन्चुकिना सहागतः। तदर्हति देवोऽस्मिन्नेव सुन्दरमुहूर्ते
महमपि कार्यशेषं समाप्यागत एवेति। (ग)

वर्षारं अश्वरिअम् । (स्व) अः दासीएपुत्ता इन्जालिकि किएदेहिं च दंसिदाहिं । जइ दे इमिणा परियुक्तेण कर्जं ता साश्रितिं जेदु जेदु भद्रा । अमजो जोअन्धैराभणो विणवेदि—एसो बखु विकमबाहुणो पहाणैमज्जो बसुरूही बब्मवेण कञ्चुहणा सह आगदो । ता अैरुहिं देवो इमर्सिं जेव चुद्रमहुत्तेण ऐक्खिद्गुम् । अंहपि कजसेसं समाप्तिं आगदो एवत्ति ।

एष इति । योनिं आकाशे सरोजे आसनभृते कमले एष ब्रह्मा ददयते । अर्थं
रजनिकरस्य चन्द्रस्य कला शेखरः शिरोभूषणं यस्य स रजनिकरकलाशेखरः शंकरः ।
असौ द्वे दद्यमानः धनुः शार्ण असि: नन्दकाल्यः गदा कौमोदकी नान्नी चर्कं
सुदर्शनं तानि चिह्नानि तैः सहैतः सधनुरासिगदाचक्रनिहैः चतुर्भिः दोभिः उप-
लक्षितः दैत्यान्तको विष्णुः । एष समीपतरवतीं पेरावते तिष्ठतीति ऐरावतस्थः । सुपि-
इति कः । त्रिदशपतिः इन्द्रः । तथा च है देवि असी अन्ये देवाः । दशनन्ते इति शेषः ।
एताः च कलेषु चरणेषु रणन्तः नुपुरा मङ्गीरा यासां तादृशः दिवि भवा दिव्याः ।
दिग्गादित्वायात् । दिव्याथ ता नार्यां दिव्यानार्यः सुराङ्गानाः । अप्सरस इवर्यथः ।
नृग्रन्थित । तांस्वर्णनेतान्प्रयत्ने पूर्वेण संबन्धः । स्वग्राहा चृत्तम् ॥१॥ दास्याः पुत्र ।

१ कञ्जी दृष्टि; २ रन्मसविसमयम्, ३ अहो आश्रयम्; अस्मातपरं—वसन्तो—अचरिणीं
अचरिणं। राजा—देवि. ४ अयं, ५ त्रिविव. ६ वसंतः; विदूः—साहु रे इन्द्रजानो साहु।
वैसिंद बक्षु दुष्टु अताणो विणाणं। (अप०) ६ अस्मातपरं—राजा—मद्र भवतु तथा।
७ प्रविश वस्तु, ८ नास्येतत्क्षेत्रिच, ९ हा इन्द्र०, १० ० अयो देवस्तु चलग्नुशुल्ले-
वद०, ११ पहुणो अमव्यक्तुभूषी, बचमव्यक्तो...। ता पैकल एवं। इमं एव इन्द्रं
मुख्यं (अयमेव सुन्तरो सुहर्तनः); सिंहेत्थरप्यधा०; ० चाकुणा पहाणमस्यो अणु-
पेसिवो. १२ अद्विसि देवं.

वासव०—आर्यपुत्र तिष्ठतु तावदिन्द्रजालम् । मातुदगृहात्प्रधा-
नामात्यो वसुभूतिरागतः । तं तावत्प्रेक्षतामार्थपुत्रः । (क)

राजा—यथाह देवी । (ऐन्द्रजालिकं प्रति ।) भद्र विश्रम्यता-
मिदानीम् ।

ऐन्द्रजालिकः—यदेव आज्ञापयति । (पुनः पिच्छेका भ्रमयति ।)
(निष्कामन् ।) एकः पुनर्मम खेलोऽवश्यं देवेन प्रेक्षितव्यः । (ख)

राजा—भंद्र द्रक्ष्यामः ।

वासव०—काञ्चनमाले गच्छ त्वं देहास्य पारितोषिकम् । (ग)

काञ्चन०—यदेव्याज्ञापयति । (ऐन्द्रजालिकेन सह निष्कामता ।) (घ)

राजा—वसन्तक प्रत्युदम्य प्रैवेश्यतां वसुभूतिः ।

विदू०—यदेव आज्ञापयति । (इति वसुधरया सह निष्कामतः ।) (ङ)

(ततः प्रविशति वसन्तकेनानुगम्यमानो वसुभूतिर्ब्रव्यथ ।)

वसुभूतिः—(समन्तादवलोक्य ।) अहो वत्सेश्वरस्यानुभावः ।

आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण तुरगाज्ञिर्वर्णयन्वह्नभा-

नसंगीतध्वनिना हृतः क्षितिंभृतां गोद्धीषु तिष्ठ-

(क) अज्जरत चिङ्गुदु दाव इन्द्रधाले । माउलधौरादो पहाणामालो वल्लभूदी
आगदो । तै दाव पेक्खदु अज्जउत्तो । (ख) जं देवो आणवेदि । ऐको उण मह
खेलओ अवसं देवेन पेक्खिदब्बो । (ग) कञ्चनमाले गच्छ तुमं देहि से पारि-
तोषिकम् । (घ) जं देवी आणवेदि । (ङ) जं देवो आणवेदि ।

‘षष्ठ्या आकोशे’ इति अल्कुह् । शोभनः भुर्तृः सुमुहूर्तस्तस्मिन् । इन्द्रजालं
ऐन्द्रजालिकमायाप्रेक्षणामित्यर्थः । देहास्येत्यत्र संप्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।
प्रत्युदम्यादरदर्शीनार्थमभिमुखं गत्वा । अनुभावः प्रभावः विभूतिरिति यावद् ।
आक्षिप्त इति । वल्लमानाङ्गोऽभीष्टान् । मनोङ्गान् इत्यर्थः । तुरगान् निर्वर्णयन्साव-
धानेन पश्यन् अहम् । कुञ्जः हस्तिनो हरुदेन्तो वा सोऽस्यास्तीति कुञ्जरः । जयस्य
जयावहः कुञ्जरः जयकुञ्जरः तेन आक्षिप्तः क्षाकृष्टः । दर्शनीयाश्वदद्विरपि दर्शनीय-
तरकुञ्जरेणाकृष्टद्विरपि रसमीत्यर्थः । क्षितिभृतां वत्सेश्वरोपासनार्थं प्राप्तानां सामन्तानां

१ नास्ययेतत्कचित् । २ एवम् । द्रक्ष्यामि । ३ प्रवेशय वसुभूतिम् । ४ प्रत्युदम्यमानः,
प्रविशति वसु । ५ वाऽ वसन्तकश्च । ६ अस्मायाम्-वसन्त०—एदु एदु अम्भो वसु-
भूदी । इत्य० । ७ लोक्य सविस्मयम् । ८ भवनद्वारभासः । ९ आक्षिप्ताज्ञकृ० । १० क्षिति-
भुजां । ११ पेक्खणं, इन्द्रजा० । १२ परं एको चिङ्गुको ।

सद्यो विस्मृतसिंहलेन्द्रविभवः कक्षाप्रदेशोऽप्यहो

द्वाः स्थेनैव कुतूहलेन महता ग्राम्यो यथाहं कृतः ॥ ६२ ॥
वाभ्रव्यः—वसुभूते अद्य स्वलु चिरात्स्वामिनं द्रक्ष्यामीति यत्सत्य-
मानन्दातिशयेन किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कृतः ।

विवृद्धिं कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा-

द्विविस्पष्टां द्विं तिरयैतितरां वाप्यपट्टैः ।

स्वलद्वैर्णा वाणीं जडयतितरां गद्वदतया

जरायाः साहाय्यं मम हि परिसोषोऽद्य कुरुते ॥ ६३ ॥

विदूषकः—(अंगे भूत्वा ।) एत्वेत्वमात्यः । (क)

वसुभू०—(विदूषकस्य कठे रत्नमालां द्वृष्टिपवार्य ।) वाभ्रव्यं जाँने
सैवेयं रत्नमाला या देवेन राजपुत्रैः प्रस्थानकाले दत्ता ।

(क) एष एषु अमर्जो ।

मभाषु मण्डलेषु क्षणं तिष्ठन् संगीतस्य ध्वनिः स्वरः तेन संगीतध्वनिना हृतः प्रसभ-
त्येति अहो इत्याश्रयैः । एवं कक्षाप्रदेशे प्रकाष्टे अपि । कक्षाप्रदेशस्यस्य मे
भवेदिति अपेर्यर्थः । सयः तत्क्षणं विस्मृतसिंहलेन्द्र-
सिंहलुपतेः विभव ऐश्वर्यं येन तथा भूतोऽद्विं तिष्ठीति द्वाः स्थं
कुतूहलकारिणा वैमेनेति यावद् । ग्राम्यो यथा ग्रामे भवः
प्राणाद्यादित्वायाद् । स इव कृतः । नगरं गतो ग्राम्यो यथा तत्रस्थैर्भवं
दृष्ट्वा आर्थर्यचिकितो भवति तथाहं भूतोस्मात्यर्थः । उदात्तालंकारः । उपमा च ।
शारदूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ ६५ ॥ किमयनिर्वचनीयम् । अन्या अवस्था अवस्था-
न्तरम् । अन्यार्थकेनान्तरसञ्चेन मयूरव्यसकादित्वात्समासः । विवृद्धिमिति ।
अद्य मम परितोषः स्वाभिर्द्वारां भविष्यतीति आनन्दः जरायाः । सहाय्यस्य भावः
साहाय्यम् । 'सहायाद्वा' इति ध्यश् । कुरुते हि । तदेव विशदगति—साध्वसवशाद् राजः
पुरोऽगमनभवतोः कम्पस्य विवृद्धिं प्रथयतितरामतिशयेन वर्धयति । वाषपट्टैः
अबुङ्गलजालकैः अविस्पष्टा मन्दां द्विं तिरयतितरामतिशयेन छाडयति । तिरःशब्दात्-
त्करातीति गिञ्च । ततस्तिष्ठते तरप् । कमोत्तड्यव्ययेति तरवन्तादाम् । तथा च स्वल-
न्तोऽस्य विर्जित्तः वर्णा यस्यां तो स्वलद्वैर्णा वाणीं गद्वदतया वावस्खलनेन जड-
यतितरामतिशयेन जडां करोति । पूर्ववज्जडशब्दाणिञ्च । तिडन्तातरवन्तादाम् । अत्र
जरोत्प्रकाम्पादेः प्राविसद्वस्य परितोषजन्यसाध्वसादिना गुणोक्तर्कवर्णनादसुगुणालंकारः
तदुक्तं—'प्राविसद्वस्यगुणोक्तर्कवर्णेऽसुगुणः परसंनिधेः' इति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

१ (सहर्षम् ।) वच्छु० २ नान्यवप्यत्या०...३ निरयति नूर्बाष्टसल्लैः ४ ०वर्णा
वाणी भवति नितरां ५ अप्रतः ६ अवलोक्य निश्चयाप० ७ ज्ञायते, अपि प्रत्यभि-
ज्ञायते, ८ ०व्वो वसुभूती ।

बा॒ध्रव्यः—अमात्य अ॑स्ति सा॒हश्यम् । तत्कि॒ं वै॒सन्तकं पृच्छामि॑
प्राप्तिमस्याः ।

वसुभू०—बाब्रव्य मा मैवम् । महति राजकुले रत्नबौद्धयाक्ष
दुर्लभो भवणानां संवादः । (इति परिकामिति ।)

विद्व०—मो एष खलु महाराजः । तदुपसर्पत्वमात्यः । (क)

१८०—(उपस्थि ।) विजयतां महाराजः ।

राजा—(उत्थाय ।) आर्य अभिवादये ।

वस०—आयष्मैन्भव ।

राजा—आसनमासनमार्याद्य ।

विदुः—एतदासनम् । उपविशत्वमात्यः । (ख)

(वसुंभूतिरूपविशति ।)

वाभ्रव्यः—देव वाभ्रव्यः प्रणमति ।

राजा—(पृष्ठे हस्तं दद्धा ।) बाह्रव्य इति आस्यताम् ।

(बाध्रव्य उपविशति ।)

विदू०—अमात्य एषा देवी वासवदत्ता

वासव०—आर्य प्रणमामि । (घ)

वसुभू०—आयुष्मति वत्सराजसद्वशं पुत्रमाप्नुह ।

(सर्वे उपविशन्ति ।)

राजा—आर्य वसुभूते अपि कुशलं तत्रभवतः सिहलेश्वरस्य ।

(क) भी एसो क्यु महाराओ । ता उपसंधु अमचो । (ख) ऐद
आसणम् । उपविसदु अमचो । (ग) अमच ऐसा देवी वासवदत्ता पणमदि ।
(घ) अज पणमामि ।

देवेन विक्रमाहुना । प्रस्थानसमये अर्थात्सिंहलद्वापात् । संवादः साहश्यम् । अन्यस्थदृशं
भूषणं संभवेदित्यर्थः । उत्स्थायेति-प्रवयसो वसुभूतेरादरदेशनर्थमुख्यनम् । आयुधानि-

१ सत्यमस्तुये २ वसन्तकादवगच्छामि-मः प्रभवमस्या ३ रत्नमालाशाब्द ४ सावरम्
राजा—बहुपूर्णे इदमासनमास्यनाम्। चिदू—इदमासणं उपविशद्व अमचो । राजा—(साद-
रमुत्थाय) आर्य अभिमि ५ ददेये । वयस्य आसनमासनम्; दीप्तिमासनमार्याय । चिदू—
एदमास० ६ अतिश्रेयास्त्वं धूमाः ७ राजा—बहुपूर्णे उपविशा ८ कञ्जुकी ९ राजा—
आप्रव्य...। (पृष्ठे हस्तं द्वातानि । सर्वे उपविशान्ति ।) १० अस्मात्पर्य-कञ्जुकी-आप्रव्य-
देवि वा प्रव्यः प्रणमति ११ अमात्य १२ (राजानुष्ठितिश्य ।) भो १३ (आसनमादाय)
मो एदं १४ एसा बहु देवी पणामं करोदि.

वसुभू०—(ऊर्ध्वमवलाक्य निःश्वस्य च ।) देव न जाने किं विज्ञा-
पयामि । (अंदोसुखस्तिष्ठते ।)

वासव०—(सविषादमात्मगतम् ।) हा धिक् हा धिक् । किमिदार्नीं
वसुभूतिः कथयिष्यति । (क)

राजा—कथय किमेतत् । आर्य आकुलं इव मेऽन्तरात्मा ।

वाभ्रव्यः—(अपवार्य ।) अमात्य चिरमणि स्थित्वा कैथनीयम् ।
तत्कथ्यताम् ।

वसु०—(साधम् ।) देवं न शक्यं निवेदयितुं तथाप्येष कथयामि
मन्दमाग्यः । यासौ सिंहलेश्वरेण स्वदुहिता रत्नावली नाम आयुष्मतीं
वासवदत्तां दग्धामुपशुत्य देवाय पूर्वं प्रार्थिता सती दत्ता—

राजा—(अपवार्य ।) देवि किमेतदलीकमेव त्वन्मातुलामात्यः कथयति ।

वासव०—(स्मिला ।) आर्यपुत्र न ज्ञायते कोऽलीकं मन्त्रयत इति । (ख)

उत्तराम्; किं वृत्तम् । (ग)

वसु०—(स्मिला ।) वृद्धदन्तिकमानीयमाना यानभङ्गात्सागरे निमझा ।

(ख) हृदी हृदी । किं दाणि वसुभूदी कथइस्यदि । (ख) अजउत्त ण
जाणीक्षादि को अलिं अन्तोदिति । (ग) तदो ताए किं वृत्तम् ।

त्वत्र अतिशेयानिति पाठे आतिशयिते श्रेयः कात्यार्ण यस्य सः । आकुलः पर्योकुलः ।
अलीकमसत्यम् । त्वन्मातुलो विकमबाहुः तर्हयै । यानभङ्गानीकाया भमत्वाद् ।

१ जानामि । किमपि विं०, २ रुद्धलघो०, ३ पर्यांकुल एवात्मि, वसुभूते कथय किमेव
पर्यांकुलयसि, उभूते कथं पर्यांकुल इवासि । ४ यनकथ० तदिदार्नीमेव कथयताम् । ५ एष
मन्दो दुर्मीण्यो विज्ञापयामि । यासौ तत्रभवता सिंह० ली नाम वासवदत्तामायुष्मतीयुष्म-
तत्य देवाय प्रार्थिता सती न दत्ता; तत्रभवतः ० रस्य...नामायुष्मती सिंहलेश्वेनादिटा
योऽस्याः पाणिग्रहणं करिष्यति स सार्वपौष्णे राजा भविष्यतीति । राजा—तत्सततः । वसु०—
तथाप्यादायार्थं यौगन्धरायणेन बहुशः प्रार्थयामापि सा सिंहलेश्वरेण वासवदत्ताया-
श्चिन्त्वादेवं परिहरता न दत्ता । ६ किमिदमलीकं त्वं०,—मिदिदार्नीमलीकं त्वदीयमा०
प्रलपति । ७ ततो युष्म० माना सती वाहनभ०; ततो लाघाणेकन वहिना देवी दधेति
वार्तीमुत्पाद्य देवेन तदनिकं बाप्रव्यः प्रहितः । उनरपि प्रार्थिता च । ततस्त्रभवता
सिंहलेश्वरेण चिन्तितम् । देवेन सहस्रमाकं संबन्धलोपो मा युष्मिति । वना च सा
रत्नावली देवाय प्रतिपाद्यतुमसामिरानीयमाना सुषुद्दे यानभङ्गानीमझा; सा च युष्म-
निकं प्रहिता ततश्चास्मामिरानीयमाना वाहनभ० ।

वासव०—(सावैम् ।) हा हतास्मि मन्दभगिनी । हा भगिनि
रत्नावलि कुत्रेदानीमसि । देहि मे प्रतिवचनम् । (क)

राजा—देवि समाश्शिहि समाध्शिहि । दुरवगाहा गतिदैवस्य । यान-
भङ्गपतिरोत्थितौ नन्वेतोववत ते निर्दर्शनम् । (इति वसुभूतिब्रह्मवौ दर्शयति ।)

वासव०—आर्यपुत्र युज्यत एतत् । परं कुतो मैतावद्धागधेयम् । (ख)

(नेपथ्ये महानकलकलः ।)

हर्म्याणां हेमशृङ्गश्रियमिव निर्चयैरर्चिषामादधानः

सान्द्रेयानन्दुमाशगलपनपिशुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।

कुर्वन्कीडामहीधं सजलजलधरश्यामलं धूमपातै—

रेष प्लोषार्तयोषिज्जन इह सहस्रोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥ १४ ॥

अपि च ।

देवीदाहप्रवादोऽसौ योऽभूद्वायाणके पुरा ।

करिष्यच्चिव तं सत्यमयमग्निः समुत्थितः ॥ १५ ॥

(सर्वे संधान्ताः पश्यन्ति ।)

(क) हा हदम्हि मन्दभाइणी । हा बहिणि रथणां
पदिवअणम् । (ख) अज्जउत्त जुज्जवि एदं । परं कुतो

दुरवगाहा दुर्जेया । दैवं कि घटेदिति न ज्ञायते । इमावव साप नदन्तर्वत्तीरं
तीरं प्राप्ता भवेदिति भावः । हर्म्याणाभिति । अर्चिषां ज्वालानां
निर्चयैः निवहैः हर्म्याणां हेमशृङ्गाणां सुवर्णशिखरणाभिव श्रियं आदधानः
कुर्वणः । सान्द्राणां निविडानानुयानन्दुमाणां यानि अग्राणि तेषो गलपेन
म्लानतापादनेन पिशुनितः सूचितः अत्यन्ततीव्रः अभितापः यस्य तादृशः । पुनर्थ
धूमपातैः धूमावतरणैः कीडामहीध्रं कीडापर्वतं जलेन सहितः सजलः यः जलधर-
स्तद्वच्छथामलं कुर्वन् । लोषण दाहेन आर्तः योषिज्जनः त्रीसमृद्धो यस्मादतादशः इह
अन्तःपुरे शुद्धान्ते एषः अग्निः सहस्रा अतर्कितमेवोत्थितः । उत्प्रेक्षालंकारः । भयानक-
रसः । खगधरा वृत्तम् ॥ १४ ॥ देवीति । पुरा लावाणके ग्रामे देव्याः दाहप्रवादः अभूत-
तं सत्यं करिष्यनिवाधुना । तत्त्वतो देवीं दर्शयेति भावः । अथमग्निः समुत्थितः ॥ १५ ॥

१ नास्त्येतत्कवचित्, २ अस्मादनन्तरं—इति मुर्चित्ता पतति । इत्य०, ३ वाहनभङ्गान्ति-
पतितौ...वेष निद०, ४ अस्मात्पर्य—राजा (अपार्य ।) कथय किमेतदिति नावगच्छामि.
वा०—देव श्रुत्याम् । इत्य० कवचित्, ५ निवहैः, ६ इयामलैः, ७ देव्या...दोये, ८ तत्समये
मन्ये वहिः—त्यमत्राग्निरयम०, ९ हा देव्या । बहिणिए कहिं तुमं पेक्षिवद्वजा । ता वहि.
१० इन्तिभा भागधेआ; एन्तिभाणि भागधेआणि.

राजा—(संस्कृमसुत्थाय ।) कथमन्तःपुरेऽशिः । कष्ट देवी वासवदत्ता दधा । हा प्रिये वासवदत्ते ।

वासव०—आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व । (क)

राजा—अये कथमतिसंभ्रमादिहस्थापि देवी नोपलक्षिता । देवि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासव०—आर्यपुत्र मयात्मनः कृते न भणितम् । एषा खलु मया निर्वृणयेह निगडेन संयमिता सागरिका विपद्यते । तत्सां परित्रायता-मार्यपुत्रः । (ख)

राजा—कथं देवि सागरिका विपद्यते । एष गच्छामि ।

वसु०—देव किमकौरणमेवं पतंगवृत्तिः क्रियते ।

बाभ्रव्यः—देव युक्तमांह वसुभूतिः ।

विदू०—(राजान्युत्तरीये गृहीत्वा ।) वयस्य मा खल्वेवं साहसं कुरु ॥(ग)

राजा—(उत्तरीयमृत्युज्य ।) धिङ् मूर्ख सागरिका विपद्यते । किम्-
ति उवलनप्रवेशं नाटयित्वा धूमाभिभवं नौटयन् ।

वहे मुञ्च धूमानुवन्धं
किमुच्चैर्चिंधां चक्रवालस् ।

अङ्गं यो न दधः प्रियाया:
प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥ १६ ॥

(क) अज्ञउत्त परित्ताहि परित्त हि । (ख) अज्ञउत्त मैंए अत्तणो किदे प्रभणिदम् । एसा क्षु एप गिविणाए इव निवडण संजमिदा साभरिका विवज्जदि । ता तं परित्ताक्षु अज्ञउत्तो । (ग) वर्षांस मा क्षु एवं साहसं करोहि ।

निगडेन शृङ्खल्या सयमिता बद्धा । पतंगवृत्तिः पतंगवदप्तौ पातास्वशरीरानाशः । धूमाभिभवं धूमेनाभिभवः आवरणं तम् । विरमेति । हे वहे विरम विगम । क्षमिति शान्तो भव । धूमानुवन्धं धूमसांतत्यं सुखः । उच्चः उच्चगामि अश्चिंधा चक्रवालं मण्डलं किं प्रकटयसि । व्यर्थं तदित्याह—योऽहं प्रलये यः दहनोग्निस्तस्य इव भाः दाहकं तेजो यस्य तेन प्रियाया विरहहुतमुजा विरहामिना न दग्धस्तस्य त्वं किं करोषि तं कथं

१ उवलने दद्वा संस्कृमसुचिपूर्व, २ कथमिहस्थापि देवी विस्मृता । अलक्षितसंग्रेमेण, देवी न लक्षिता । (कण्ठे गृहीत्वा ।) देवि अलं भयेन; ३ लक्षिता । (देव्याः पाणि गृहीत्वा लिङ्गाच्च ।) देवि समा०, ३ ०७ इवं क्रियते—रण एव, ४ युक्तं विनाना ५ ०माक्षिष्य-माकर्णन—मृत्युजन, ६ दहनेते, ७ किर्मर्यस्, किरमस्मामिः;...धिमन्ते—परिरक्षयन्ते, ८ नाटयति, ९ ०अदु अदु उड्चो, १० य हि अत्तणो काणे एवं भणामि । ...गार इधं संयदा चिह्निति सा०, ११ ओ मा क्षुं सा०,

वासव०—कथं मम दुःखभागिन्या वचनादेवमध्यवसितमार्यपुत्रेण ।
तदहमप्यार्थपुत्रमेवानुगमिष्यामि । (क)

विदू०—(परिकामनप्रतो भूत्वा ।) भवति अहमपि ते पश्युपदेशको
भवामि । (ख)

वसु०—कथं प्रविष्ट एव ज्वलनं वत्सराजः । तन्ममापि हृष्टराज-
पुत्रीविपत्तेरिहैव युक्तमात्मानमाहुतीकर्तुय ।

वाभ्रवयः—हाँ दैव किमिदमकारणमेव भरतकुलं संशयतुलामा-
रोपितम् । अथ वा किं प्रलापेन । अहमपि भक्तिसद्वामाचरामि ।

(सर्वेऽन्निप्रवेशं नाट्यन्ति ।)

(ततः प्रविशति निगडसंयता सागरिका ।)

साग०—(दिशोऽवलोक्य ।) हा धिक् समन्ततः प्रज्वलितो हुत-
वहः । (विचिन्त्य सपरितोषम् ।) अद्य हुतवहो दिष्टचा करिष्यति
मम दुःखावसानम् । (ग)

राजा—अये इयमासच्छ्रुतवहा वर्तते सागरिका । तत्त्वरितमेनां संभा-
वयामि । (त्वरितेमुपसृत्य ।) अयि प्रिये किमद्यापि संभवते ।

(क) कथं मम दुक्खभाइणीए वक्षाणादो एवं अज्ञातम् । अहंपि अज्ञातं एव अगुणमिस्तम् । (ख) सोदि अहं विद्युत्तमः कर्तुय ।
(ग) हृद्दी समन्तदो पञ्जलिदो हुतवहो । अज्ञ हुतवहो दिङ्गिआ कारसहादि मे
दुःखावसानम् ।

द्वेः । रूपकालंकारः । मालिनी त्रृतम् ॥ १६ ॥ अध्यवसितं प्रतिपद्मम् । दृष्टा राजपुत्र्याः
रत्नावल्या विपत्तिर्नाशो येन तस्य । आहुतीकर्तुमेकदैव प्रक्षेप्तुम् । संशयतुलामारो-
पितं संशये निक्षिस्तम् । भक्तिसद्वाय स्वामिभक्तरचिह्नम् । अभिप्रवेशं करोमीत्यर्थः ।
दिष्टया सुदैवात् । दुःखावसानं देहशङ्काद दुःखसमाप्तिम् । इमसङ्गः हुतवहोऽप्रियस्याः
सा आसन्नहुतवहा । सभावयामि अमेमध्यादुदरिष्यामीत्यर्थः ।

१ युक्तमिहैव राजा सहान्मा० ०मिन्दनीकर्तु० २ स्वामिन् । सहाराजः । प्रलापतेन
३ अस्मात्परं—राजा (विलिणवाहृस्तम्बं निरूप्य ।) एतदवस्थस्य मम कुत रत्नकलम् ।
(अग्रनोऽवलोक्य सहर्षीद्विगम्य ।) कथमासच्छ्रुतवहा अमेते सागरिका । तत्त्वरितमेनां
संभावयामि । इति पठ्यते कैश्चित् । ४ राजा—(त्वरितेमुपसृत्य ।) अयि इय० ५ त्वरित-
मिति नालिङ्गवित्तु । ६ मध्यस्थनया वर्तते । ७ कथं दुक्खवकारिणीए वअणेण... ।
ता किं मए डिआए । अहं वि । ८ अगादो—मगोपदेशस्तो । ९ दिङ्गिआ समें ० लिङ्गे
अज्ञ करि० दुःखावसारणं भवत्वं हुदासणो ।

सागरिका—(राजानं दृष्ट्वा । स्वर्गतम् ।) कथमार्यपुत्रः । तदेतं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीविताभिलाषः संवृत्तः । (प्रकाशम् ।) परिचायतां परिचायतां भर्ता । (क)

राजा—भीरुं अलं भयेन ।

मुहूर्तमपि सद्यतां वृहल एष धूमोद्भासो (अग्रतोऽवलोक्य ।) हृहा धिगद्मंशुकं ज्वलति ते स्तनात्प्रच्छुतम् । (विलोक्य ।) मुहुः स्वलसि किं कथं निगडः संयतांसि (परिकरं बद्धा ।) द्रुतं नयामि भवतीमिर्तः प्रियतमेऽवलम्बस्त्व भास्म ॥ १७ ॥ (कण्ठे गृहीत्वा निमीलिताक्षः स्पर्शेषुखं नाटयन् ।) अहो क्षणान्मेऽपगतोऽयं संतांपः । प्रिये समाधसिहि समाधसिहि ।

व्यक्तं लभोऽपि भवतीं न दहत्येव पावकः ।
यतः संतापमेवायं स्पर्शस्ते हरति प्रिये ॥ १८ ॥
(उभीं अधिक्षिणी दिशोऽवलोक्य सागरिकां च मुक्तवा ।) अहो महदाश्र्यम् ।
क्रौसौ गतो हुतवहस्तदवस्थमेत-
यसवदत्ता दृष्ट्वा ।) कथमवन्तिनृपात्मजेयम् ।
सृजः शरीरं परामृश्य सहर्षम् ।) दिष्टचाऽश्ततशरीर

(क) कवं अजउत्तो । ता एवं पेक्खिअ पुणोवि मे जीविदाहिलासो संवृत्तो । पैरित्ताअदु परित्ताअदु भद्रा । (ख) दिष्टचाऽश्ततशरीरो अजउत्तो ।

मुहूर्तामति । एष वृहलः धनः धूमोद्भासः मुहूर्ते क्षणमपि सद्यताम् । हृहा इति खेदे । विक् । इदं ते स्तनात्प्रच्छुतमंशुकं वृलं ज्वलति । किं कस्मात्कारणान्मुहुः स्वलसि । कथं निगडेन शङ्खल्य संयतासि । इतः अस्माद्गेः भवतीं द्रुतं शीर्वं नयामि । अतः हे प्रियतमेवायं स्पर्शवस्त्व ॥ १७ ॥ निमीलिते अधिक्षिणी येन यस्य वा । अहो इत्याश्र्वं । द्युप्तमिति ॥ हे प्रिये लभोऽपि पावकः भवतीं न दहत्येवेति व्यक्तं स्फुटमः । तत्र हेतुमाह—यतः अयं ते स्पर्शः संतापमेव हरति ॥ १८ ॥ क्वासाविति । गृह्णायौ भैरवमेतप्यं तान्विहाय पठनीयम् । असौ संप्रत्येषेत्थितः हुतवहः क गतः । एतदन्तःपुरं सा अग्निकालात्पूर्वी अवस्था यस्य तत् तदवस्थम् । अस्मृताग्नि

१ आत्मग०, २ अयि प्रियतमे भीरु । मुहूर्तमपि इ०, अलं संप्रमेण—आवेगेन, ३ ऋतमिव—मिह, ४ वद्धुल, ५ अहो, ६ स्वत्स्त, ००नप्रच्छु०, ७ ता ते गतिर्न यामि भवतीं चिना, ८ तीमहं, ९ यति, १० मे शोकाग्निसं०, ११ ऋतिकाः, १२ क्रासौ प्रज्वलनहृताशनः तद० पुराद् । कथमचिन्त्यस्तप्तमेवम्, १३ अजउत्तं ताहि ०ताहि ०ताहि.

राजा—बाध्रव्य एष—

बाध्रव्यः—देवं इदानी प्रत्युज्जीविताः स्मः ।

राजा—वसुभूतिरयं—

वसु०—विजयतां महाराजः ।

राजा—वयस्यः—

विदू०—नयतु नयतु भवान् । (क)

राजा—स्वप्ने मतिर्भ्रमति किं न्वदमिन्द्रजालम् ॥ १९ ॥

विदू०—मोः मा संदेहं कुरु । इन्द्रजालमेवेदम् । भणितं तेन
दास्या पुत्रैणैन्द्रजालिकेन यथैको मम पुनः खेलोऽवश्यं देवेन प्रेक्षितव्य
इति । तत्तदेवैतत् । (ख)

राजा—देवि इयं त्वद्वचनादस्माभिरिहानीता सागरिका ।

वासव०—(स्वस्मितम् ।) आर्यपुत्र ज्ञातं मया । (ग)

वसु०—(सागरिका हृष्टा । अपवार्य ।) बाध्रव्य इहामिं राजपत्न्या ।

बाध्रव्यः—अमात्य ममाप्येतदेव मनसि

वसु०—(राजान्मुद्दिश्य ।) देव कुतु इयं

राजा—देवी जानति ।

वसु०—देवि कुतः पुनरियं कःयका ।

(क) जबडु जबडु भवं । (ख) भो मा संदेहं करेहि । इन्द्रजालं एवं एदम् ।
भ॑ंगिदं तेण दासीएपुत्रेण इन्द्रजालिएण जहा एको उण मंह खेलओ अवसं देवेण
पेक्खिवदव्योत्ति । ता तं जेव्व एदम् । (ग) अन्यत्र भणितं माप ।

इत्यर्थः । कथमिश्यमवनितृपात्मजा वासवदत्तः ।

अयं वयस्यः वसन्तकः । सर्वे यथा पूर्वमविकृद्धा ।

भ्रमति किम् । किं तु स्वर्णं इदमभिर्दशनम् । अहा वा

तिलकं वृत्तम् ॥ १९ ॥ अक्षतमभिनाऽकृतापकारं शरीरं यस्य । वसु०

दृष्टा इत्यादि । इत आरभ्य निर्विहणसंविधिः । अत्र वसुभूतिबाध्रव्याभ्यां नायिका-

१ विजयतां महाराजः । देव विष्ण्वा वर्धसे । पुनरुच्छुसिताः स्मः २ देव विष्ण्वा व-
धसि ३ विदूषकोऽयम्, वसन्तक एषः ४ स्वप्नेऽप्यमिति भाति; किमिदमिन्द्र०

५ कन्यका० ६ निर्विष्य० ७ प्रकाशो राजा०, निर्विष्य० ८ कतु० ९ एव अ तेण दासीपुत्रेण
इन्द्रजालिएण कथिदं जहा एको अवसं खिड्को तुहेहि पेक्खिवदव्योत्ति । ता एव तद् ।

वासव०—अमात्य एषा खलु सागरात्प्राप्तेति भणित्वामात्य-
यौगन्धरायेन मम हस्ते निक्षिप्ता । अत एव सागरिकेति शब्द्यते । (क)

राजा—(स्वगतम् ।) यौग्नन्धरायणेन न्यस्ता । कथमसौ मामनिवेद्य किंचित्करिष्यति ।

बसु०—(अपवार्य ।) बाब्रव्य यथा सुसद्वशी वसन्तकस्य कण्ठे
रत्नमाला अस्यांश्च सागरत्राप्सिः तथा व्यक्तं सिंहलेश्वरस्य दुहिता
रत्नावलीयम् । (प्रकाशम् ।) आयुषपति न खलु राजपुत्री रत्नावली
त्वयेनामवस्थासपगता ।

साग०—(वसुभूतिं विलोक्य साक्षम् ।) कथममात्यो वसुभूतिः । (ख)

वसु०—(साक्षम् ।) हा हतोऽस्मि मन्दभास्यः । (भूमौ निपतति ।)

साग०—हाँ तात हा अम्ब कुत्रासि । देहि मे प्रतिवचनम् ।

(इति वसुभूतेष्वपरि पैतन्त्री मोहमुपगता ।) (ग)

वास०—(संस्कृतम् ।) आर्य कञ्चुकिन् इयं सा मम भगिनी

यसेव सा

लीमालिङ्गये ।) भगिनि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।(८)

राजा—कथमदात्तवंशस्य सिंहलेश्वरस्य विक्रमचाहोरात्मजेयम् ।

(क) अमच्च एसा कह सागरादो पाविकेति भगिनी अमच्चजोअन्वराशणे मम हृथे निविक्षता । अदो एवं साआरिआति सद्वीभिर्दि । (ख) कहे अमच्च वसु-भूमी । (ग) ही ताद हा अत्य कहि सि । देहे मे पदिवशणम् । (घ) अज कञ्जुड़ । (ङ) बहिणि समस्सस समस्सस ।

धरक्षम् । सामरिकेति—सामरोद्दित अस्या: प्राप्ति
निर्विहासं विभूतिः ठन् । लियां टापू । ‘वसु०—देव कुत इये
मन्दभाग्यः मन्दभाग्यत्वं कथं दशामाप्नायाम् । निविद्यै
काश्चान्वग्नाप्त्वा धीर्घाल्यं निर्विहासं वरहरक्षम् । मन्दभाग्यः मन्दभाग्यत्वं कथं दशामाप्नायाम्
राजपत्न्या दर्शनात् । उदातः महान्वरो यस्य तस्य । सामान्यजनस्य प्राकृतजनस्य

१ कथे थी० न्यसेयथ. २ (सागरिका निर्विश्व) अरया अपि...सेव्यं सिंहल
राजाहुती-त्रेताद्युविता. ३ अपि रत्नाचलि, त्र्यमीदीश्वरामवस्था गतासि. ४ इच्छा सा०
५ (बुधप्रत्येकहरि निष्पत्व) हा. ६ आन्याने पातयन्नी. ७ अज्ञाडत. ८ हा हवदिनि
मन्त्रमाणी। हा ताब इ०

चिदू०—(रत्नमाला॑ स्वशन् । स्वगतम् ।) प्रथममेव मया ज्ञातं न
खलु सामान्यजनस्येहशः परिच्छदो भवतीति॑ । (क)

वसु०—(उत्थाय ।) आयुष्मति॑ समाश्वसिहि॑ समाश्वसिहि॑ ।
नन्वियं ज्यायसी॑ ते भगिनी दुःखमास्ते॑ । तत्परिष्वजस्वैनाम् ।

साग०—(समाश्वस्य वासवदत्तां दृश्य स्वगतम् ।) कृतापराधा॑ खलवहं
देव्या॑ न शक्नोमि॑ मुखं दर्शयितुम् । (इत्यधोमुखी॑ तिष्ठति॑ ।) (ख)

वास०—(साक्षं बाहू प्रसार्य ।) एह्येह्यतिनिष्ठुरे॑ इदानीमपि॑ तावं-
त्स्नेहं दर्शय । (इति॑ कण्ठे गृह्णाति॑ । रत्नावली॑ स्वलिंतं नाट्यति॑ ।) (अपवौर्य ।)
आर्यपुत्र लज्जे॑ खल्वनेनात्मनो॑ नृशंसस्त्वेन । तदपनयास्या॑ बन्धनम् । (ग)

राजा०—(सपरितोषम् ।) यथाह॑ देवी॑ । (इति॑ तथाँ॑ करोति॑ ।)

वास०—आर्यपुत्र अमात्ययौगन्धरायणेनैतावन्तं खलु॑ काल
दुर्जनी॑कृतास्मि॑ । येन जानतापि॑ न निवेदितम् । (घ)

(ततः प्रविशति॑ यौगन्धरायणः ।)

यौगन्ध०—

देव्या॑ महाच्चनार्द्यदाऽभ्युपगम्य ।

सा॒ देवस्य॑ कलत्रसंघटनम् ॥

(क) पैदं॑ मंजेव्व मए॑ जाणिदं॑ ण वस्तु॑ सामान्यजनस्ते॑ इदसा॑ पारच्छदो॑ हावदाती॑
(ख) किदावराहा॑ क्षु अहं॑ देवीए॑ ण सकुणोमि॑ मुद्दृङ्ग्निदम् । (ग) एहि॑ एहि॑
अदिणिष्ठुरे॑ इदाणिं॑ वि॑ दावै॑ सिगेह॑ दसेहि॑ । अज्ञउत्त लज्जोमि॑ क्षु॑ इम्नामा॑ अत्तणो॑
णिसंसत्तणेन । ता॑ अवणेहि॑ से॑ बन्धणम् । (घ) अज्ञउत्त अमव्ययौगन्धरायणेन॑
एतिअं॑ वस्तु॑ कालं॑ दुजणी॑किदम्हि॑ । जैर्ण॑ जापतेण॑ वि॑ ण णिवेदिम् ।

परिच्छदोऽल्लकारः । अतिनिष्ठुरे॑ तावलका॑

विलम्बकारणादेवमुक्तिः । एतावन्तम् ।

अज्ञानात्सामारिका॑ प्रति॑ नैषुशीर्चरणादिति॑

रायणेन एवं॑ कृते॑ वत्सराजस्य॑ पुथीलाभः॑ स्यामारिका॑

१ आसमगतम् । रत्न॑ स्वशन् २ अस्माप्तर॑—इति॑ रत्नमाला॑—रत्नावली॑—कण्ठे॑ सम-
पर्यन्ति॑ । इत्य॑ ३ उत्थाय रत्नावली॑ प्रति॑ ४ राजापुत्र॑ ५ अस्माप्तर॑—वास०—समस्तह॑ (इति॑
परिष्वजते॑ ।) इत्य॑ ६ राजामप० ७ इति॑ सामरिका॑ मुख्यति॑; सामरिकाया॑ बन्धनमप-
नयन्ति॑ ८ नोनत्याशु॑ ध्याह० ९ परं॑ प्रापिता॑ १० रञ्जावली॑ विद्वित्या॑ पठन्ते॑, मय॑ भणिवं॑
११ बन्धुत्तिं॑ १२ जापित॑ ण आचक्षिदं॑

तस्याः श्रीतिमयं करिष्याति जगत्स्वामित्वलौभः प्रभोः ॥

सत्यं वृश्चिन्तुं तथाऽपि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥ २० ॥
 (क्षणं विचिन्त्य ।) अथ वा किं क्रियते । इद्वाँस्त्यन्तमाननीयेष्वपि
 निरनुरोधवृत्तिं स्वामिभक्तिवतम् । (विलोक्यै ।) अयं देवैः । याव-
 दुपसर्पमि । (उपत्य ।) जयतु जयतु देवः । देवैः क्षम्यता यन्मया
 देवस्यांनिवेद्य कृतम् ।

राजा—यौगन्धरायण कथय किमनिवेद्य कृतम् ।

यौगन्ध ०—करोत्वासनपरिग्रहं देवः । सर्वं विज्ञापयामि ।
 (सर्वे यथास्थानमुपविशन्ति ।)

यौगन्ध ०—(कृताङ्गलिः ।) देव श्रूयताम् । ईयं सिंहलेश्वरदुहिता
 सिद्धेनादिष्ठा यथा योऽस्याः पाणिं ग्रहीष्यति स सार्वभौमो राजा भवि-
 ष्यति । ततस्तप्रत्ययादस्माभिः स्वार्थ्यर्थं बहुशः प्रार्थ्यमानेनापि सिंह-
 लेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता यदा न दत्ता—

यौगन्ध ०—यौगन्ध रायण तस्य पल्न्यन्तरग्रहणं चानुमेने ।
 निरनुरोधवृत्तिं स्वामिभक्तिवतम् निरनुरोधवृत्तिं स्वामिभक्तिवतम् । देव्या वासवदत्ताया
 साहाय्ये तत्तदुक्तिभिः । प्रह्लादमर्थ्यर्थायामास
 आत्रा पूर्वे प्रशोधिताम् । समुच्छेने च विरहक्षेत्रदायि तदात्मनः । इति ॥ इति पूर्वदृशं
 स्मरभाद् यत्प्राप्तिक्रामेऽप्रियोगकाले मद्वचनान्मदुक्तिमनुष्टुप्य देव्या पस्युर्विष्योगः
 अन्युपातीऽङ्गीकृतस्तदा सा मया देवस्य अन्यकलत्रेण संघटना संयोगस्तया हेतुना
 दुःखं स्थापिता क्लेशो नियुक्ता । प्रभोः अयं जगत्स्वामित्वलाभस्तस्याः श्रीतिं करिष्य-
 तीति स्थाप्य । नामपि तादृशो वासवदत्तायाः दाहप्रवादः उत्पशः सप्तनी च जातेति
 गन्धरायणेन स्वगुणानुकीर्तिनाम् विचल-
 नम् ॥२०॥ अयं नन्त यथा तथा माननी-
 मासः । निरनुरोधवृत्तिं निर्गतः अनुरोधः
 गन्धरायण तादृशी वृत्तिरस्य इति । रसामिनः भक्तिरेव त्रतं स्वामि-

१ लाभात्, ०भाग्यषुः, २ शमिदम्...निरुपरोध स्वामिनो यक्षवृत्ति निरुपकोशाङ्गुष्ठिः स्वामिभक्तिवृत्तिनाम् ३ निस्त्वा द्वेषो महाराजः, ५ (पादयोनिरस्य ।) देव
 ६ एतनास्ति क्रियतु, यौग ७ सर्वेषाव नाशगच्छामि । न तत्कथय किमनाल्पाय त्वयैः कृतम्
 ८ सर्वे राजा सह; राजा तथा करोति, ९ वैयं सिंह १० सा स्वामिनोर्भे, अस्मामिर्युष्मवर्णं बहु-
 याज्यमानेनापि-प्रार्थ्यमानेनापि-देवेन ।

यौगन्ध०—तदा लावाणकेन वहिना देवी दग्धेति प्रसिद्धि-
मुत्पाद्य तदन्तिकं बाभ्रव्यः प्रहितः ।

राजा—तर्तः परं श्रुतं मया । अथेयं देव्या हस्ते किमनुचिन्त्य
स्थापिता ।

विदू०—भो अनारुद्धातमप्येतज्जायत् एव यथा अन्तःपुरगता
सुखेन ते नयनपर्यं गमिष्यतीति । (क)

राजा—(विहस्य ।) यौगन्धरायण गृहीतौभिप्रायोऽसि वसन्तकेन ।

यौगन्ध०—यदाज्ञापयति देवः ।

राजा—ऐन्द्रजालिकवृत्तान्तोऽपि मन्ये त्वत्प्रयोग एव ।

यौगन्ध०—देव एवम् । अन्यथाऽन्तःपुरे बद्धाया अस्याः कुतो
देवेन दर्शनम् । अदृष्टायाश्च वसुभूतिना कुतः परिज्ञानम् । (विहस्य ।)
परिज्ञातायाश्च भगिन्याः संप्रति यथाकरणीयं तत्र देवी प्रमाणम् ।

वासव०—(संस्मितम् ।) आर्य स्फुटमेव किं न भणसि यथा

वादेहि से रथणावली ति ।

भक्तिव्रतम् । अत्र देव क्षम्यतां यन्मयेत्यादिना वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तम्
ग्रथनारुद्धमङ्गम् । तथा च देव क्षम्यतामित्यादि प्र
यामि इत्यर्थः । स्थानमनतिकम्प्येति यथास्थानम्
खेदं सपत्नीभावजन्या पीडा । अत्र देव श्रूयतानि
यौगन्धरायणेन स्वानुभूतार्थकथनान्त्रियारुद्धमङ्गम् ।
यथा ते आशयो ज्ञातस्तथैव स किमित्यर्थः । अन्यथा । ऐन्द्रजालिकप्रयोगणांवसरम्
जननामावे । देवी प्रमाणं सर्वे देव्यधीनमित्यर्थः । अत्र 'भगिन्याः संप्रति यथाकरणीयं
तत्र देवी प्रमाणम्' इत्यारम्भ 'वासव०—प्रतीच्छ रत्नावलीम्' इत्यन्तेन वत्सराजस्य
रत्नावली दीयतामिति कार्यस्य यौगन्धरायणभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्शना-

१ (सलज्जम् ।) तदा २ यौगन्धरायण ततः ३ गृहीतस्तेऽभिः ४ वस० गृहीता
भिप्राप्त एवासि ५ त्वत्प्रयुक्त ६ उक्तरायणे ७ उक्तरायणे ८ उक्तरायणे ९ मणि
जाणिवो जेन्ज । जधा ०उरसातस्स १ दीसणपर्यं विडिगोअरे प्रियाडिस्सादि २ करुञ्ज

विदू०—भवति सुषु प्रव्या ज्ञातोऽमात्यस्याभिप्रायः । (क)
वासव०—(हृतं प्रसार्य ।) एहि रत्नावलि एहि । एतावदपि
 तावन्मे भगिनिकानुरूपं भवतु । (रत्नावली स्वैराभरणैरलक्ष्यं हस्ते ग्हटीत्वा
 राजानमुष्पृष्ट्य ।) आर्यपत्रं प्रतीच्छैनाम् । (ख)

साग०—(संपरितोषं हस्तौ प्रसार्थ ।) को देव्याः प्रसादो न बहु मैन्यते ।

वासव०—आर्यपुत्र दूरे खल्वेतस्याः पितृकुलम् । तत्तथा कुरु
यथा न बन्धुननं स्मरति । (इति समर्पयति ।) (ग)

राजा—यैथाज्ञापयति देवी । (रत्नावली गृह्णाति ।)

विदू०—(गृह्येन् ।) ही ही भोः पृथ्वी खलिवदानीं हस्तगता
प्रियवयस्यस्य । (८)

१०—आयुष्मति स्थाने देवीशब्दमुद्भवसि

यौगन्ध०—इदानीं सफलपरिश्रमोऽस्मि संवृत्तः । देव तदुच्यतां
किं ते भयः प्रियमपकरोमि ।

राजा—किमतः परमपि प्रियषस्ति । यत्

५०८० अज्ञरत्न पदिच्छ एवम् ।
ज्ञाणाणुरूपं मेदु । अज्ञरत्न पदिच्छ एवम् ।
एदाए पितृकुलम् । ता तवा करेहि जहा वन्धुजर्जं सुमरेदि ।
पिं हृथगदा विअवअस्सस्स ।

। अत्र प्रार्थितरत्नावलीसमागमस्य वरदराजेन
को देव्या... । वास०-आर्यपुत्र...बन्धुजनेन
रत्नावल्यां राज्ञः सुक्षिष्य उपशमनात् कृति-
संस्करणम् । सफलपरिश्रमः राज्ञो रत्नावलीलाभेति भावः । नीत हिति । विक्रमबाहुः
संकलन्यायाः पर्नीत्वेन स्वीकारात् आत्मसमता नीतः । उर्वातिले भूतले सारं

१ स्वक्षयिरात् २ सहर्षं ३ असमाप्तर-इति सागरिका गृह्णानि इत्य ० क्वचित् ४ यदाक्षां ५ सहर्षं दृश्य ६ राजपुत्रि वाचस्वदत्तां प्रणमेनार्थ्य । (रत्नावली तथा करोति ।) वाचव्यः—देवि स्थाने इति ७ वाचव्यः—अमाय इडनीं सफलप्रस्तिः संदृशः ८ यौग-९ देव उच्यतां प्रियं करोमि १० यातः ११ समस्तवसुधा, तथा च लुभन् १० आसत्तो १२ एवं रञ्जनावर्णिः पदिञ्छदु मम वहिणिअं रञ्जनावर्णिं अज्ञाडत्तो १३ णामि-णान्निदि १४ इह चिट्ठन्नी १५ मोः १ अज्ञाडु ज्ञाडु भवेण १६ ०

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाजिताः कोसलाः
किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै करोमि स्फुहाम् ॥४६॥
तथापीदमस्तु ।

(भरतवाक्यम् ।)

उर्वासुद्वामसस्यां जनयतु विसृजन्वासवा वृष्टिमिष्ठा-
मिष्ठैखौविष्टपानां विदधतु विधिंवत्प्रीणनं विप्रमुङ्ख्याः ।
आकल्पान्तं चै भूयात्समुपचितसुखः संगमः सज्जनानां
निःशेषं यान्तु शार्णिंत पिशुनजनगिरो हुर्जया वज्रलेपाः ॥४७॥

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

इत्यैन्द्रजालिको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

इति श्रीहर्षदेवस्य कृतिः समाप्तेर्य रत्नावली नाटिका ।

रत्नभूता ससागराया महाः प्राप्तेः एकहेतुः प्रधानं कारणमियं सागरिका प्राप्ता ।
भगिनीलाभादेवी प्रसादं संतोषमुपगता । कोसला जिताः । एवं त्वयि अमात्य-
वृषभे मन्त्रिमुख्ये सति क्रिमीष्टं वस्तु मम नारित यस्मै स्फुहां करोमि । अत्र
कामार्थमानादिकाभाद्वाप्त्यमित्यक्रमम् । शार्दूलविकीर्तिं छन्दः ॥४८॥ उर्वीचिति ।
वाचिक इन्द्रः इष्टामार्मिलषिता वृष्टि विसृजन् उर्मे महीसुद्धाम् सर्वं वस्या तथा
विद्वा जनयतु । विप्रेषु मुख्याः क्रिमिष्ठाम् द्विजश्रीष्टाः इष्टैः यज्ञैः । नपुंसके भावे कक्षः ।
तृतीयं विष्टुं त्रिविष्ट्यं स्वर्णाः । तत्र भवाः त्रैविष्टुं ददाः । ‘तत्र भवः’ इत्यण् । तेषां
प्रिदिवधाणनं प्रीतिं विदधतु कुरुन्तु । समुपाचत त्रैविष्टुं प्राप्तं सुखं प्राप्तम्
नानां संगमः संगतिः आकल्पान्तं प्रसादेष्टं समुपाचत । संविधानं च
प्रसिद्धिर्यापां ताः वज्रलेपाः अभिनन्दनाः प्रसादाः वज्रलेपाः । इति विष्टुं त्रैविष्ट्यं
पिशुनजनानां खलानां गिरो वज्रलेपाः ददाः तदा यज्ञैः यज्ञैः यज्ञैः । तदा
आशीर्नाम नात्याङ्गमुक्तम् ।

इति रत्नावलीटीकायां चतुर्थोऽङ्कः ॥

१ किं नामास्ति विष्टेयमत्र भुवने यस्मिन्क० २ विकिरन् ३ विधिः ४ राजसुख्याः
५ क्रियासु-स्तुः—क्रममुपरचितं संगतं सज्जनाश्र निविश्लेषावकाशं...जनवचोवज्जनाः-
द्वज्रलेपम् । द्वाक्षिकीर्तिर्विलसत् सुकवेर्हयस्त्रिवरत्नम् नामा रत्नावलीयं सकल-
जनमनोनाटिका नाटिकास्तु । भूयात्स्त्रियसमुपचितं संगतं । ६ नाशं । यातु...वचो
दुःसंहो वज्रलेपः । ७ इति श्रीहर्षदेवकृताया रत्नावलीलाभो नामः रत्नावलीप्रधान-
नाटिकायां च । ८ श्रीषिङ्गितशिरोमणीकविराजेन श्रीहर्षेण विचित्राः रत्नावली नाम
नाटिका समाप्ता ।

1961
1961
1961

श्लोकानुक्रमः ।

अध्यानं नैकचकः	३।५	दुलहज्जणाणुराथो	२।१
अनङ्गोऽयमनङ्गत्व	१।२३	” ”	२।७
अम्बोजगर्भसुकुमार	४।२	दुर्वारा॒ कुसुमशार	२।८
अलमलमतिमात्रं	३।१७	दशः प्रश्नतरीकृता	२।१६
अस्तापास्तसमस्तभासि	१।२३	दृष्टि॑ रुपा॒ क्षिपसि	२।१७
अस्त्रव्यस्तशिरस्त्र	४।६	देवि॑ त्वन्मुखपङ्कजेन	१।२५
अस्मिन्नकीर्णपटवास	१।१२	देवी॑ दाहप्रवादे	४।१५
आकर्णीयतलोचने	प्र. ८२	देव्या॑ मद्वचनाथदा	४।२०
आक्षिसो॑ जयकुञ्जरेण	४।१२	द्वीपाइन्यस्मादपि	१।५
आताघ्रतामपनयामि	३।१४	धारयन्त्रविमुक्तसंतत	१।११
आरुहा॑ हैलशिखरं	३।१२	नर्षं वर्धवैर्मनुष्य	२।३
इदं पदमं महुमासो	१।१५	नीतो॑ विकमध्याहु	४।२१
उदयतटान्तरितमियं	१।२४	पणमह॑ चलणे॑ इन्द्रस्त्र	४।७
उद्धोरेत्कलिकां	२।४	परिच्युतस्तत्कचकुम्भ	२।१५
उद्यद्विद्विमानितमिः	१।१७	परिम्लाने॑ पीनस्तनजघन	२।१३
उर्ध्वापुद्दमसस्या॑ जनयतु	४।२२	पादाग्राह्यतया॑ सुहुः	१।१
एष ब्रह्मा॑ सरोजे	४।११	पालीयं च्यम्पकाना॑ नियत	३।८
औषुक्षेये॑ कृतावरा	१।२	पुरः॑ पूर्वामेव स्थगयति	३।७
कण्ठाश्लेषं॑ समासाद्य	४।४	प्रणयविशदां॑ हृषि॑ वक्त्रे	३।९
कष्टे॑ कृतावशेषं	३।३	प्रत्ययमसज्जनविशेषं	४।२०
कोष्टे॑ श्रीपुत्रोत्तमस्य	४।५	प्रसीदेति॑ ब्रायामिकमसाति	४।२०
किं देव्याः॑ कृतदीर्घरोप	३।५३	प्राणाः॑ परित्यजत	३।३
किं धरणिए॑ मिथङ्को	४।८	प्राप्ताः॑ कथमपि॑ दैवात्	२।१९
किं पद्मस्य॑ स्वं न हन्ति	३।१३	प्राप्तमेऽस्मिन्॑	१।७
कीर्णैः॑ विद्युतकौरैः॑	१।१०	बाणाः॑ पद्म॑ मनोभवस्य	३।३
कुपुमुकुमारघृतं॑	१।१९	भाति॑ प्रतितो॑ लिखनस्या	२।१२
कुपुमात्पिवदूधभो	१।१३	भूमङ्गे॑ सहस्रद्वैतपि	२।२१
कुच्छ्रादूर्धुर्युगं॑ व्यतीत्य	२।११	मज्ज॑ पद्मणा॑ एषा	४।९
कावेद्वैष्टिपातैर्मुहु	१।३	मनस्थलं॑ प्रकृत्यैव	३।२
कासी॑ गतो॑ हुतवहः	४।१९	मम कण्ठगताः॑ प्राणाः॑	३।१६
जितमुहूपतिना॑	१।४	मुहूर्तमपि॑ सर्वतो॑	४।१७
तीव्रः॑ स्वरसंसापो॑	३।१०		

मूले गण्डवसेकासव	११८	श्रीहर्षो निपुणः कविः	११५
बतोऽस्मि पश्चनयने	३१६	शांसोक्तमिप्ति कम्पितं	३१९
योद्धु निर्गत्वा विन्द्याव	४१५	संतापो हृदय स्मरानल	३११
राज्यं निर्जितशत्रु	११९	समारूढा त्रीतिः प्रणय	३१५
लीलावधूतपद्मा	२१५	संप्राप्तं मकरध्वजेन	३१०
विअसिष्ठबउडासोअओ	११८	सव्याजैः शपथैः प्रियेण	४१७
विवायापूर्वपूर्वोन्नु	२१०	स्थितमुरसि विशालं	२११४
विरम विरम वह्नि	४१६	स्पष्टाक्षरमिदं यस्मा	२१६
विवृद्धिं कम्पत्य प्रथयति	४१३	स्पृष्टस्वैयष दथिते	११२१
विश्रान्तिविग्रहकथो	१८	घर्षतः सर्वदामशोभा	१११६
व्यक्तं लग्नोऽपि भवती	४१८	हरिहरवम्भृप्तमुहे	४११०
शीताशुर्मुखमुत्पले	३११	हम्यर्णा हेमश्टङ्ग	४११४
श्रीरेता पाणिरप्यस्या:	२१८	हिया सर्वस्यासौ हरति	३१४

TRANSLATION.

Act I.

May the handful of flowers, thrown by Girijā (Pārvati) at the time of worshipping (waiting on) S'ambhu, protect you (and us)!—that handful, which was intended to fall on his head, but which, giving way in the middle, fell between, as she, standing on tip-toe, but repeatedly brought to a stooping posture by the weight of her breasts, became nervous (*lit.* was overcome with shame), having come within the range of his three wistful eyes, and manifested tremor, accompanied by horripilation and the appearance of perspiration. (1)

Moreover—

May Gaurī, who at the time of her first meeting (with her husband), hastened forth through eagerness but turned back through inborn bashfulness, who was again led before (made to face) him by the various persuasive words of her kinswomen, but who on beholding her husband in front of her, displayed a leaning towards shyness (*lit.* fright), and who was embraced, her hair standing on end, by S'iva, smiling (at her embarrassment), be for your good! (2)

Again,

May he grant protection to you whom the daughter of the mountain (-lord) and Lakshmi thus addressed in wrath—

(a) For me formerly did the fish-bannered god (Madana) meet his destruction from thee; it is meet, then, O shameless one, that thou shouldst bear the many-coursed one (Gāṅgā, on thy head) in my presence. Do then conciliate her alone who is crooked by nature, and let go thy hold (*or*, embrace), O dark-necked one, of me.

(b) For (that thou shouldst obtain) me, did the fish-bannered one (the sea) formerly suffer churning at thy hands; so it is meet, O shameless one, that thou shouldst, in my very presence, keep company with one who leads a many-coursed (loose) life: do then conciliate, O Krishna, her who is of a cunning mind, and let go thy hold (embrace) of my neck.

And further:

May Śiva protect you!—(Śiva) who laughed (heartily) when thus narrating to the goddess (Pārvatī) his destruction of Daksha's sacrifice—All the three fires were extinguished by glances from the three eyes blazing with ire; the panic-stricken priests, with the cloth of their turbans snatched away by the *ganas* (attendants) actively moving about, fell down; Daksha began to praise, while his spouse wept piteously; and the gods took to flight. (3)

And again—

Triumphant is the Lord of the stars (moon); reverence to the gods; may the eminent Brāhmaṇas be free from molestation; may the Earth yield plentiful corn; and may the illustrious King (Śrī-Harsha), with a body (lovely) like the moon, shine pre-eminently! (4)

(After the recital of the Nāndī).

MANAGER—Enough of prolixity. To-day, on the occasion of the Spring-festival, being called with great respect by the multitude of kings, dependent on the lotus-like feet of our King, the illustrious Śrī-Harsha, who have come here from regions in the various quarters, I was thus addressed—"Our master, Śrī-Harshadeva, has composed a Nāṭikā, entitled Ratnāvalī, graced with a novel arrangement of the plot. We have heard about it from hearsay, but have not seen it acted. Out of respect, therefore, for that very King, the gladdener of the hearts of all people, and with a mind to favour us, the same should be enacted on the stage by you with proper acting (or representation)." I will then arrange the tiring-room now (or, make my toilet) and then do as desired. (*Walking about and looking on*). Ah! I am quite sure, the minds of all the spectators have been won over (or, favourably disposed towards us). For,

Śrī-Harsha is an eminent poet, and this audience here is ever disposed to appreciate merits; the story of Vatsarāja is an attractive one in the world, and we are masters of the histrionic art; each one of these circum-

stances is, even by itself, the source of the attainment of the desired object; what to say, then, when there has come about this combination of all advantages through the accumulation (greatness) of my luck! (5)

I will then go home, call my wife, and begin the music. (*Turning round and looking towards the tiring-room*). This is my house; let me enter. (*Entering*). Lady, (come) here for a while.

(*Entering*).

THE ACTRESS—Here I am, my dear. Let Your Honour command what business is to be executed.

MANAGER—Lady, this assembly of kings is eager to see the Ratnávali (represented on the stage); so attire yourself (for it).

ACTRESS—(*Heaving a sigh, with dejection*). Dear husband, you are now free from anxiety; so why should you not dance? But I, hapless that I am, have an only daughter; and even she has been betrothed by you (to some one) in some distant country. With (being lost in) the thought as to how her marriage with a bridegroom living in a distant country could be accomplished, I am not cognizant even of myself. What of dancing then!

MANAGER—Lady, away with uneasiness as to (the bridegroom) being at a distant place; just see—

Fate when propitious brings at once the desired object, even from a different isle, or from the ocean's depths, or from the extreme limit of a quarter, and puts one in possession of that. (6)

(*Behind the scenes*).

Well said, son (*or, follower*) of Bharata, thus it is; where is the doubt (about that)? (He repeats *Propitious fate &c.*).

MANAGER—(*Hearing and looking towards the tiring-room, with joy*). Lady, here has just come my younger brother, assuming the character of Yaugandharāyana. Come away then; we become ready for putting on our costumes.

(*Exeunt Both*).

End of the Prelude.

(Enter Yaugandharāyana).

YAUGA.—So it is; what doubt is there? (He repeats *Propitious fate &c.*). Else, where (how incongruous) is the finding of a plank by the daughter of the King of Śimhala sought (by me) through confidence in the words of a Seer, as she rose up after being submerged in the sea owing to ship-wreck, and where the rescue of her found in that plight by a merchant of Kauśāmbī returning from Śimhala, and her being brought here, through recognition, as she was distinguished by the gem-necklace! (*With joy*). Prosperity attends our master in every way! (*Reflecting*). I too acted very properly in respectfully delivering her into the hands (entrusting her to the keeping) of the Queen. I have also heard that Bābhravya, the Chamberlain, along with Vasubhūti, the Minister of the King of Śimhala, having somehow got to land from the sea, has joined Rūṇavat, who has gone to uproot the King of the Kośalas. My master's purpose, though almost accomplished in this way, does not bring me mental ease: so, painful, indeed, is the position of a servant. For—

In this undertaking, the source of my master's advancement, to which a helping hand has thus been given by fate, there is no doubt as to its success; this is true: yet, acting of my own accord, I am quite afraid of my master. (7)

(*A mixed noise behind the curtains*).

YAUGA.—(*Hearing*). Ah, since there is swelling, in front, the noise of the clapping of the hands of the citizens, sweet on account of the songs, accompanied by the mellow sounds of the tabors gently beaten, I conjecture that His Majesty has started for the palace to witness the merriment of the citizens, heightened by the Madana Festival. (*Looking up*). Ah, how now! The King has ascended the palace! He,

The lord of Vatsa, like the flower-bowed god (Madana) in person, as it were, with all talk of Vigraha (war,—body) ceased, having Rati (love of the people,—his wife), living in the hearts of the people, and one to whom Vasantaka (his companion,—Spring), is dear, is

advancing, eager to behold his own great festival. (8)

I will then go home and give thought to what remains of the business to be accomplished. (*Exit*).

End of the Vishkambhaka.

(Enter the KING, seated, in a dress suited to the spring festival, and VIDU'SHAKA).

KING—(*With a look of delight*). Friend, Vasantaka,

VIDU'SHAKA—Your commands, sire.

KING—

The kingdom has all its enemies entirely vanquished; the burden (of government) is placed on (entrusted to) a worthy (competent) minister; the people, with all their troubles warded off, are tended with proper protection; (and further), Pradyota's daughter (for my wife), the Vernal season and yourself;—with all these (advantages to complete my happiness), let Kàma have ample satisfaction by its name: But I, on my part, regard the great festival as mine. (9)

VIDU.—(*With jubilation*). O friend, so indeed, it is. I, however, feel that this great festival is neither yours nor Kàma's; it is of me alone, a Brâhmaṇa, of whom my dear friend has thus spoken. (*Looking on*). But what have we to do with this? Just behold the beauty of this great Madana-festival, in which curiosity is excited by the citizens (or, gallants), dancing as they are struck by the water from the syringes taken up, of their own accord, by the amorous women intoxicated with wine; which is attractive on account of the openings of the streets resounding with the sound of the *charchari* songs (or, clappings of hands) deepened by the tabors beaten all round, and which has rendered the faces of the ten directions yellowish-red by means of the heaps of *patavâsa* scattered about.

KING—(*Casting a glance all round*). Oh, the gaiety of the citizens has reached its highest point! For,

By the heaps of scented powder scattered about, yellow with saffron-dust and imparting to the day the appearance of the dawn, by the glitter of gold ornaments

and by the wreaths of Ásoka flowers that cause the heads to bend low by their weight, this Kauśāmbī, which has surpassed all the treasures of the Lord of wealth by its opulence apparent from the dresses (of the people), and which seems to have its inhabitants covered with liquid gold as it were, appears all yellow. (10)

Moreover,

In the courtyard which is flooded all over with the continuous streams of water ejected by the fountains, and where sport is carried on in the mud caused by the simultaneous and close treadings, the yon pavement is reddened by the people with the imprints (*lit. plantings*) of their feet, red with the colour of the vermillion dropping from the cheeks of the females (moving about) without restraint. (11)

VIDU'.—(*Looking forth*). Let my dear friend enjoy the sight of the sporting of the courtesans, charming on account of the hissing-sounds uttered, on their being struck by the (jets of) water from syringes discharged by the very expert gallants.

KING—(*Marking*). Well observed by you, friend! For, The multitude of gallants (also, *māgas*), with uplifted syringes of the form of hoods (syringes like hoods) and dimly seen by the glitter of the jewel-ornaments in this gloom caused by the fragrant powder scattered about, puts me in mind of the nether world. (12)

VIDU'.—(*Observing*). Ho, here is Madanikā coming just hitherwards, along with Chūtalatikā, dancing with gesticulations indicative of spring and with steps falling unevenly owing to excited passion.

(Enter the TWO MAIDS, exhibiting love-sport and singing the dvipadi ditty).

MAIDS—

Now is blowing the South-wind, the loved messenger of the flower-weaponed god, causing many a mango tree to blossom and slackening the jealous pride of women. (13)

Multitudes of young females that have caused the blossoming of the *Bakula* and the *As'oka* tree and that

have been eagerly waiting for the company of their beloveds, are pining, unable to wait. (14)

Now the month of Madhu first makes the hearts of persons soft; and then Káma pierces them with his flower-arrows that have (thus) found scope. (15)

KING—(*Marking closely, with astonishment*). Oh, the excess of passion for sport of the servant-girls! For,

Of this intoxicated maid, sporting, regardless of the breaking of her waist bending under the weight of her breasts, the mass of hair, loosened and dishevelled, is giving up, in pain as it were, the beauty brought on by the wreath of flowers; here her two anklets, clinging to her feet, are crying, through uneasiness as it were, with a double force; and this her necklace, tossed about by the continuous shaking, is, through constraint as it were, ceaselessly striking her bosom. (16)

VIDU'.—O friend, I too shall go and honour the Madana-festival by dancing and singing in their midst.

KING—(*Smiling*). Friend, do so.

VIDU'.—(*Rising and dancing between the two*). Honoured Madaniká, honoured Chútalatiká, teach me too this *charchari*.

BOTH—(*Laughing*). Fool, this is not a *charchari*.

VIDU'.—What, indeed, is this then?

MADA.—This, to be sure, is a *dvipadi-khanda*.

VIDU'.—(*Joyfully*). What, are *modakas* made with this *khanda* (granulated sugar) ?

MADA.—(*Laughing*). You hapless chap, not at all; it is (a poem that is) recited.

VIDU'.—(*Dejectedly*). It is a thing to be chanted! Then I have nothing to do with it. To my friend's presence I will retire. (*Wishes to go*).

BOTH—(*Seizing him by the hand*). Come, let us play. Vasantaka, where would you go? (*They pull him in many ways*).

VIDU'.—(*Pulling off his hand, running away and approaching the KING*). Friend, I was made to dance; no, no; I sped away, after having sported.

KING—Well done!

CHU'TA.—Friend Madaniká, we have, indeed, sported for a long time. Come, then; let us communicate the queen's message to His Majesty.

MADA.—Friend, let us do so.

BOTH—(*Walking forth and approaching*). Victory, victory to Your Majesty! Sire, the Queen commands—(*Gesticulating shame at this half-uttered*). No, no; respectfully submits—

KING—(*Smiling, with respect*). Madaniká, 'commands' itself is, indeed, pleasing, especially to-day, on the occasion of Madana's festival. So pray, tell what the Queen commands.

VIDU'.—Ho, slave's daughter, sayest thou—the Queen commands!

BOTH—This is Her Majesty's request—"To-day, I have to go to the Makaranda garden and offer worship to (the image of) the God of love, placed at the root of the red Aśoka tree. So my husband should be present there."

KING—(*With delight*). Friend, surely it should be said that one festival is followed by another, yet greater.

VIDU'.—Friend, get up then. There we shall go, so that, gone there, I, too, a Bráhmaṇa, may get some present.

KING—Madaniká, go and tell the Queen that I am just gone to the Makaranda garden.

BOTH—As master commands. (*Exeunt*).

KING—Friend, come, let us descend. (*Both gesticulate descent from the palace*). Friend, lead the way to the Makaranda garden.

VIDU'.—As Your Honour commands. Come, Your Honour, come.

(BOTH Walk on).

VIDU'.—(*Looking in front*). Friend, here is the Makaranda garden. Come then, let us enter. (*They enter*).

VIDU'.—(*Looking about with wonder*). Look, O friend, look. With a canopy formed by means of the mass of the pollen from the full-blown blossoms of the mango trees shaken by the Malaya wind, and gratifying to the ear by the music of the sweet notes of the cuckoos, mingled with the hums of intoxicated bees, this Makaranda garden appears, indeed, to be honouring your visit (by thus preparing to receive you). So let Your Highness honour it with a look.

KING—(*Looking all round*). Oh, the loveliness of the Makaranda garden! For, here,

Wearing a ruddy appearance by their sprouts that possess the lustre of shooting corals, displaying the fun of uttering unintelligible words by means of the sweet indistinct hums of the rows of bees, and reeling ever and anon, with the clusters of their branches waving as they are struck by the Malaya breeze, these trees now appear to be tipsy as it were by their being touched by the influence of Madhu (the season,—wine). (17)

Moreover,

The wine sprinkled in mouthfuls (and collected) at the root, is as if being scented with the shower of their flowers by the *Bakula* tree; the *Champaka* flowers smile to-day after a long time, while the moon-like faces of young females are yet red with the flush of wine; and hearing the jingle of the anklets loudly resounding in the act of giving strokes (by ladies) to the *As'oka* trees, an imitation of it is begun, as it were, by swarms of bees with their responsive songs. (18)

VIDU'.—(*Listening*). O friend, these are not the bees imitating the sound of anklets; it is the sound itself of the anklets of the Queen's attendants.

KING—Friend, you have rightly marked.

(*Then enter VA'SAVADATTA', KA'NCHANAMA'LĀ', and SA'GARIKA' with the materials of worship in her hands, and attendants according to their status*).

VA'SAVADATTA'—Show me the way to the Makaranda garden.

KA'NCH.—This way, this way, mistress.

VA'SA.—(*Walking about*). O Kāñchanamálá, how far from here is the red-As'oka tree where I have to offer worship to the God of love?

KA'NCH.—Quite close at hand, mistress. Does not Your Highness see it? This is, indeed, Your Highness' favourite Mādhavī creeper, lovely by its close-grown flowers. And this other is the Navamáliká creeper, believing in the untimely flowering of which the master has been worrying himself day and night. Beyond this is just seen the red Aśoka, where Your Majesty is to perform the worship.

VA'SA.—Come then, let us go there quickly.

KA'NCH.—This way, mistress, this way.

(*All walk round*).

KA'NCH.—Mistress, here is the red Aśoka tree, where Your Majesty is to offer worship.

VA'SA.—Then bring me the materials of worship.

SA'GARIKA'—(*Approaching*). Mistress, here is everything ready.

VA'SA.—(*Observing, to herself*). Oh, the carelessness of my servants! She will fall within the view of him from whose range of sight she has been assiduously kept away. Well, I will say this much:—(*Aloud*). Maid Sāgariká, why have you come here, leaving away the Sārikā (canary bird) when all attendants are entirely occupied with the Madana-festival? So, go you there quickly. Deliver all these materials of worship into the hands of Kāñchanamálá.

SA'GARIKA'—As Your Majesty commands. (*Doing accordingly and going a few steps, to herself*). I have delivered Sārikā into the hands of Susamgatā. I have also a desire to see this—whether the Bodiless one (Káma) is worshipped here in the same way as in the female apartments of my father, or otherwise. So being concealed I shall watch. Until it is time here to offer the worship I, too, will gather flowers to worship the Divine Anaṅga himself. (*Gesticulates the collecting of flowers*).

VA'SA.—Kāñchanamálá, place (the image of) Pradyumna at the root of the As'oka.

KA'NCH.—As mistress commands. (*Does as ordered*).

VIDU'.—O friend, as the jingling of the anklets has ceased, I guess the Queen has arrived at the foot of the As'oka.

KING—(*Looking on*). Rightly ascertained, friend. Mark the Queen, she who, surely,

Standing by the side of the shark-bannered one (Kâma), appears like his bow-staff, possessing a form delicate like a flower and a waist attenuated by the observance of a vow. (19)

Come then; we approach her. (*Advancing*). Dear Vâsavadattâ!

VA'SA.—(*Seeing*). How now! My husband! Victory, victory, to my lord! Here is a seat; let my lord sit down.

(*The KING shows that he sits down*).

KA'NCH.—Mistress, let the divine Pradyumna be worshipped (by you) after having decorated the red As'oka with finger-applications of saffron made with your own hand.

VA'SA.—Bring me the materials of worship.

(KA'NCHANAMA'LÀ' brings them; VA'SAVADATTA' does as requested).

KING—My darling,

With your complexion rendered specially clear (brighter) by the fresh bath, and with the fringe of your garment shining beautifully with its red *Kusumbha* dye, you, while worshipping the God of love, appear like a twig grown on a tree, having tender new leaves, with its form made cleaner by being sprinkled over with a shower and charming by its shining tints, agreeable like those of the *Kusumbha* flowers. (20)

Moreover,

O dear one, this As'oka touched by you with your hand engaged in the worship of Smara (Kâma), appears to have another more delicate sprout, as it were, sprung (from it). (21)

Also,

This Bodiless god will certainly deplore his bodilessness to-day, since he has not experienced the joy of the touch of your hand. (22)

KA'NCH.—Mistress, the divine Pradyumna is worshipped. Now offer suitable worship to your husband.

VA'SA.—Then bring me the flowers and sandal.

KA'NCH.—Mistress, here is everything ready.

(*Vásavadattā acts worshiping the KING.*)

SA'GARIKA'—(*With flowers taken*). O fie! O fie! How have I tarried long, my heart (thoughts) being entirely taken up by the greed of flowers! I will then observe, with my person concealed by this cluster of the twigs of the *Sindhuvára* tree. (*Doing so and observing with wonder*). How now! The flower-arrowed god is accepting worship here in a visible form. In my father's house, however, he is worshipped being represented in a picture. I, too, just standing here, will then offer worship to the divine Káma. (*Offering the flowers*). My salutation to thee, O flower-armed god! Mayest thou be of a sight not-unproductive (of bliss) unto me now! (*With this, bowing*). Whatever was to be seen has been seen. I will then go away before any one notices me. (*Walks forth a few steps*).

KA'NCH.—Revered Vasantaka, come; you too accept an auspicious present now. (*Vidú approaches*).

VA'SA.—(*After offering sandal unguent, flowers and ornaments*). Noble one, accept this auspicious present. (*Presents it*).

VIDU'.—(*Joyfully taking it*). My blessing to your ladyship!

(*A Bard sings behind the scenes*).

The Sun having entirely gone to the end of the sky, with all his radiant light cast on the setting-mountain, now at the time of dusk this assemblage of princes, pouring all together into the audience-hall, is eagerly waiting to pay homage to the feet, that rob (resemble) the lustre of lotuses, of thee, Udayana, that givest excessive delight to the eyes, as they would to

the rays, that deprive the day-lotus of its tints, of the rising moon, the bringer of a fund of joy to the eyes. (23)

SA'GARIKA'—(*Hearing and turning back with joy, and looking longingly at the KING*). How now! This is king Udayana, to whom I was betrothed by my father! (*Sighing deeply*). So my life, although degraded by being in another's service, has become highly estimable now, by (my having obtained) his sight.

KING—What! With our mind engrossed by the festival, even the lapse of the evening twilight was not noticed by us. The day has drawn to its close now. Behold, my Queen,

This Eastern quarter, with her pale aspect, indicates (the presence of) the lord of night (moon) screened by the slopes of the rising-mountain, as a lovely woman does, by her pale face, that of her husband dwelling in her heart. (24)

Queen, get up then; let us enter inside the palace, (*All rise and walk on*).

SA'GARIKA'—Ah, the Queen has started. Well, I, too, will quickly go then. (*Looking longingly at the KING; with a sigh*). O fie, O fie! This person could not be even seen for a long time by me, a hapless person! (*Exit, gazing at the KING*).

KING—(*Walking about*).

Queen, behold!—Surpassed by the lotus of your face that eclipses the splendour of the moon, the lotuses suddenly grow pale (*i.e.* lose their lustre); and hearing the songs of the courtesans forming your train, the female bees are slowly lurking in the interiors of buds, as if smitten with shame. (25)

(*Exeunt Omnes*).

End of Act I., styled 'Madana's great festival'.

Act II.

(Enter SUSAMGATA', with her hand occupied with
the cage of a starling).

SUSAMGATA'—O fie, O fie! Where has my dear friend Sāgarikā gone, having delivered the starling's cage into my hand? Where, then, can I find her? (Looking in front). How now! Here is Nipunikā coming this very way. I will then inquire of her.

(Then enter NIPUNIKA').

NIPUNIKA'—(With wonder). Oh, what wonder! Extraordinary, I think, is the power of a deity! I have indeed got the information regarding the King; so I will go and communicate it to the Queen. (Walks about).

SUSA.—(Approaching). Friend Nipunikā, where are you going, disregarding me, standing here, and passing on like one with a mind distracted with wonder?

NIP.—Oh, Susamgatā! Friend, you have rightly guessed. This is the cause of my wonder. To-day, it was said, Master would learn the secret formula of causing an untimely production of flowers, from a pious man, named S'rīkhandadāsa, who has come from Śrīparvata, and would make his favourite creeper Navamālikā smile with a profusion of flowers; and I was sent by Her Majesty to ascertain the truth about this matter. But whither have you set out?

SUSA.—To search for my dear friend Sāgarikā.

NIPU.—Friend, I saw your dear friend, Sāgarikā, entering the plantain-arbour, as if distracted, carrying with her a picture-board, a brush and a paint-box. Go then, you; I too will repair to the presence of the Queen.

(Exeunt Both).

End of the Interlude.

(Enter SA'GARIKA' with a picture-board and brush
in hand and exhibiting love-sickness).

SA'GA.—(Heaving a sigh). My heart, take cheer; take cheer. What is the use of this persistent yearning

after a person difficult to obtain, the only result of which is anguish? Moreover, you wish to see again the very person at whose sight your distress increases; so woeful is your stupidity! Again, O you exceedingly cruel heart, how don't you blush to follow a person known to you only after a moment's sight, forsaking this person brought up with you from birth? Or, what is your fault (here)? You have thus acted to-day, being afraid of the descent of Ananga's shafts. (*Tearfully*). Well, I will rebuke Ananga. (*Joining the hollowed palms*). Divine wearer of flower-weapons, being one who has conquered all the gods and the demons, how are you not ashamed to strike at woman-kind! (*Reflecting*). Or why, you are without a body (and hence also feelings). (*Heaving a long sigh*). In fact, death itself has approached me, a luckless person, as indicated by this evil omen. (*Looking at the picture-board*). Then so long as no one comes here, I will gaze upon that coveted person drawn in a picture and then do as desired. (*Firmly concentrating her mind and gesticulating the taking up of the picture-board; with a sigh*). Though on account of extreme nervousness this my fore-hand trembles very much, still as there is no other means of seeing that person, I will paint, just as I can, and behold him. (*Acts drawing him*).

(Enter SUSAMGATA').

SUSA.—This is that plantain-bower. I will enter. (*Entering and looking in front, wonderingly*). Here is my dear friend Sagarikā. But why does she not look at me, engaged in painting something as though her heart were overpowered by deep love? All right. In the meantime, avoiding the range of her eye-sight, I will see what she has been painting. (*With gentle steps standing at her back and seeing, with joy*). How now! She has painted our master! Noble, Sagarikā, noble! Or rather, how can a female royal swan find pleasure except in a tank full of lotuses!

SA'GA.—I have drawn him, indeed. But again, my sight is not able to see him, owing to the water of tears ceaselessly falling down. (*Raising her face and wiping*

off the tears, then covering the board with her upper garment on noticing SUSAMGATA', with a smile). Ah, my dear friend, Susamgatā! Friend, sit here.

SUSA.—(*Sitting down and forcibly taking the board*). O friend, who is this that is drawn by you here?

SA'GA.—(*Blushingly*). Friend, god Anaṅga, now that the Madana-festival is being celebrated.

SUSA—(*Smiling*). Oh, your skill! But how is it then that the picture appears like one that is solitary? So I, too, will draw, and make it have Rati by his side. (*Takes the brush and while acting portraying RATI, paints Sàgariká*).

SA'GA.—(*Looking at the picture and with an air of fault-finding*). Susamgatā, why have you painted me here?

SUSA.—(*Laughing*). Friend, why do you get angry without cause? As is the God of love painted by you, so is Rati painted by me. So, O you perverter of things, what is the use of your talking in this wise? Tell me at once the whole story.

SA'GA.—(*Blushing to herself*). Surely I am found out by my friend. (*Taking Susangatā by the hand, aloud*). Dear friend, great, indeed, is the shame I feel. So act in such a way that no one will know of this affair.

SUSA.—Friend, be not ashamed. Such a jewel of a girl must necessarily have a desire for such a husband. Still I shall so manage it that no one will know anything about this matter. But this intelligent starling may be the cause (of disclosure) in this case. Catching up the words of this conversation, she might, perchance reproduce them before anybody.

SA'GA.—What then shall I do in this matter? My torment grows yet more. (*Gesticulates love-torment*).

SUSA.—(*Placing her hand on Sàgariká's bosom*). Be composed, friend, be composed. In the meanwhile I shall take lotus-leaves and lotus-stalks from this tank and come back quickly. (*Going out and coming back, represents the forming of a bed with lotus-leaves*)

and the making of bracelets with the stalks and puts the remaining lotus-leaves on Sàgarikà's bosom).

SA'GA—Friend, remove these lotus-leaves and the bracelets of the lotus-stalks. Away with these. Why do you trouble yourself in vain? Just I say—

Love for a person unattainable, (the sense of) shame very great, and self under the power of another—(thus) dear friend, this love is unequal: is not death the only best refuge then? (or, Death alone is the best refuge). (1)

(Faints).

SUSA.—(*Pitifully*). Friend Sàgarikà, take heart, take heart!

(*Behind the scenes*).

Dragging under him the remaining part of the golden chain tied round his neck after it had snapped, and with the circle of small bells jingling on account of the wanton movements of the feet, this monkey here, broken loose from his stable, having crossed the gates, is entering the King's palace, causing fright to the ladies, with his path followed in haste and confusion by the stable-keepers. (2)

Moreover,

The eunuchs, casting off shame, not being reckoned among men, have fled away; this dwarf is entering, through terror, the inside of the Chamberlain's robe; the Kiràtas, betaking themselves to the outskirts of the harem, have acted in a manner befitting their name; and the hunch-backs are slinking off in a low posture, fearing lest they might be noticed. (3)

SUSA.—(*Hearing, looking forward, then rising in haste and taking Sàgarikà by the hand*). Friend, get up. This wicked monkey is, indeed, making in this very direction. Hiding ourselves, unnoticed in the gloom of the tamála trees, let us have him pass off. (*Doing accordingly they remain watching*).

SA'GA.—Susaṅgatà, how have you left behind the picture-board? Perchance somebody may see it.

SUSA.—O you who are quite at ease, what have you still to do with the picture-board? Here has the wicked monkey, fond of rice-and-curds, opened the cage of the starling and gone away; Medhávinî (or, the sharp-talented bird) has flown up and is going away. Come, then; let us quickly follow her. She has caught the words of our conversation and might utter them before anybody.

SA'GA.—Friend, let us do so. (*They walk round.*)

(*Behind the Scenes.*)

Ah, Ho! Marvellous, marvellous!

SA'GA.—(*Looking forth, with fear.*) Susamgatâ, methinks the wicked monkey is coming up again.

SUSA.—(*Seeing the Vidû., and smiling.*) Ah, you timid girl, don't you fear; this is the noble Vasantaka, our master's companion.

SA'GA.—(*Looking at him eagerly.*) Susamgatâ, worthy of sight is this person, indeed!

SUSA.—O you careless girl, why tarry to see him? The Sárikâ, indeed, is covering a longer distance. Come away, then; let us follow her.

(*Exeunt BOTH.*)

(*Then enters VIDU'. in high glee.*)

VIDU'.—What wonder, Ho! How marvellous! Bravo, O pious S'rîkhandadâsa, bravo! For, the very moment the desideratum was supplied, the Navamâlikâ was so changed that, with its twigs decked with the thick-grown bunches of flowers, it appears to be laughing disdainfully, as it were, at the Mâdhavî creeper the Queen's favourite. I will then go and congratulate my dear friend. (*Walking round and looking.*) Here, indeed, is my dear friend coming this very way, with his eyes dilated through joy, and, through confidence in the *dohada*, beholding as it were before him the Navamâlikâ in blossom, though out of his sight. So I will approach him.

(*Enter the KING as described.*)

KING—(*Joyfully.*)

To-day I shall certainly make the Queen's face purple with anger, gazing upon this garden-creeper, as upon another woman in love, that in a moment has displayed a profusion of buds (—a powerful longing), has a pale complexion, has its buds opening up (—has commenced to yawn), and has been manifesting the disturbance (anguish) felt by it (her) by the ceaseless puffs of wind (—by means of the constant heavings of sighs). (4)

But Vasantaka, gone to learn the tidings about that, does not come back yet!

VIDU'.—(*Entering suddenly*). Prosperity, prosperity to my dear friend! Friend, my congratulations to you! (*He repeats—The very moment the desideratum was supplied &c.*).

KING—What doubt is there, friend? Incomprehensible is the potency of gems, charms and herbs. Behold—

The enemies of Lord Vishnu vanished, when in a battle they saw the gem (Kaustubha) on his neck; the serpents live in the nether region, humbled by the power of charms; and in the days of yore the hero Lakshmana, and the monkey-warriors that were struck down by Meghanâda (Indrajit), were restored to life when they inhaled the odour of the great herb, the repository of potent virtue. (5)

Show me the way then, that I too may enjoy the fruit of my eyes by looking at it.

VIDU'.—(*With digni'y*). This way, Your Highness.

KING—Lead the way.

(BOTH walk with pride).

VIDU'.—(*Hearing, turning back in fright, and taking hold of the KING, in agitation*). O friend, come, let us run away.

KING—What for?

VIDU'.—Some ghost lives in this *Bakula* tree.

KING—Fie upon you, fool! Go fearlessly. Whence can there be the possibility of such existing here?

VIDU'.—Oh, here he is, speaking in distinct terms. If you do not believe in what I say, then step in front and listen yourself.

KING—(*Doing so and hearing*).

Since this (speech) has its syllables distinct, and is sweet as is natural from a female, and as it is not resonant owing to the smallness of body, (so) I think it is a Sáriká that is speaking. (6)

(*Looking up and observing carefully*). How now! It is a Sáriká.

VIDU'.—(*Looking up*). Ah, strange! It is really a Sáriká! (*Angrily raising his staff*). Ha, you slave's daughter! Did you think that Vasantaka really feared (you)? Wait a moment; so that, striking you with this staff, which is as crooked as a wicked man's heart, I will knock you down from this Bakula tree like a ripe Kapittha fruit. (*Prepares to strike*).

KING—(*Preventing him*). Fool, she is saying something pleasant; why do you trouble her then? Let us just listen.

(*Both listen*).

VIDU'.—(*Having listened*). O friend, did you hear what was said by her? She says—"Friend, who is this that is drawn by you here? Friend, God Anaṅga, now that the Madana festival is being celebrated". She again says—"Friend, why have you painted me here? Friend, why do you get angry without cause? As is the God of love painted by you, so is Rati painted by me. So, O you perverter of things, what is the use of your talking in this wise? Tell me at once the whole story!" O friend, what can this be?

KING—Friend, I conjecture thus—By some one her heart's darling was painted through love, and concealed before her friend under the guise of (being passed off as) the God of love; and that she too was drawn there by her friend, having cleverly guessed the truth.

VIDU'.—(*With a fillip*). Friend, it is reasonable; it must be so.

KING—Friend, keep quiet, she speaks again.

VIDU'.—Oh, she says—"Friend, be not ashamed. Such a jewel of a girl must necessarily have a desire for such a husband." O friend, she who is drawn here must be a maiden worth looking at.

KING—If so, let us listen attentively; there is scope for our curiosity here. (*They both listen*).

VIDU'.—"Friend, remove these lotus-leaves and the bracelets of the lotus-stalks. Away with those; why do you trouble yourself in vain?"

KING—Friend, I heard and knew its import also.

VIDU'.—Friend, do not boast of your skill at interpretation. I will explain everything to you having heard it from her mouth. Let us hear. This Sàrikà, the slave's daughter, yet continues to jabber.

KING—Well said! (*They listen again*).

VIDU'.—O friend, this rascally Sàrikà has now begun to chant Riks, like a Bràhmaṇa knowing the four Vedas.

KING—Friend, tell me; with my mind engaged somewhere else, I did not comprehend what she said.

VIDU'.—Oh, she says this—Love for a person &c (See Sloka 1). (7)

KING—(*Smiling*). Ah! Excepting the great Bràhmaṇa Vasantaka, who else can know (recognize) such Riks?

VIDU'.—Then, what is this?

KING—Why, it is a Gáthá!

VIDU'.—What do you say? A Gáthá?

KING—This is spoken by some one, in excellent youth, despairing of life, not having obtained her beloved.

VIDU'.—(*Laughing loudly*). Why adopt these circumlocutory speeches! Why don't you say straight—not having obtained me. Who else could be concealed under the guise of the flower-weaponed god? (*Claps his hands, and laughs loudly*).

KING—(*Looking up*). Fie, blockhead! Why have you frightened her by laughing loudly, so that having flown up she has gone somewhere else.

(BOTH *look for her*).

VIDU'—(*Observing*). Oh, she has surely gone to the plantain-arbour; come then, let us quickly follow her.

KING—

That which is said before her friends by a love-stricken maiden, suffering irresistible love-torment, the same, repeated by children, parrots and starlings, (unexpectedly) comes within the hearing of fortunate persons only. (8)

VIDU'—Come, come, Your Honour. (*They walk round*).

VIDU'—Oh, here is the plantain-arbour. Let us enter. (*Both enter*).

VIDU'—Oh! That slave-girl has gone away. Let us rest here for a while, sitting on this stone-slab, cool by the plantain-leaves waved by a gentle breeze.

KING—As my friend likes. (BOTH *sit down*).

KING—(*Sighing, repeats*)—That which is said &c (S'loka 8).

VIDU'—(*Looking sideways*). Oh! This must be the Sáriká's cage, with its door thrown open. And this, too, is that picture-board. I will take it up. (*Taking the board and observing with joy*). O friend, fortune favours you!

KING—(*With curiosity*). Friend, what do you mean by this?

VIDU'—Oh, this is what was said by me—You yourself are delineated here; who else can be concealed under the guise of the flower-weaponed god?

KING—(*Joyfully stretching forth his hands*). Show it, friend, show it.

VIDU'—I will not show you. That maiden, too, is delineated here. What then? Can such a gem of a girl be shown without a reward?

KING—(*Forcibly taking the board while offering his bracelet, and seeing, with wonder*).

Who is this, committed to painting, outshining Lakshmi by her grace and declaring her great love for me, that enters (*captivates*) my heart, as a female royal swan enters the Mânasa (lake), agitating the lotuses in her sportive movements, and indicating to us the great flappings of her wings ? (9)

Moreover,

Having formed the unique full moon of her face, the Creator must have surely become ill-placed on account of the closing-up of the lotus forming his seat. (10)

(Enter Sàgariká and Susaṅgatà).

SUSA.—Friend, we have not secured the Sàriká. Let us at least take the picture-board from this plantain-bower and return quickly.

SA'GA.—Friend, let us do so.

(Both move about).

VIDU'.—Friend, why has this one been painted with her face hung down ?

SUSA.—(*Hearing*). Friend, since Vasantaka is speaking, I think Master also must be here. So we shall watch, hidden by the cluster of the plantain trees.

(Both look on).

KING—Friend, look, look here. (*He repeats—Having formed the unique moon &c.*).

SUSA.—Friend, fortune smiles upon you. Here is your heart's darling gazing upon you (your picture).

SA'GA.—(*Bashfully*). Friend, why do you lower this personage on account of your jocular disposition ?

VIDU'.—(*Shaking the KING*). Here, I say, why has she been drawn with her face hung down ?

KING—Why, all has been told by the Sàriká herself.

SUSA.—Friend, Medhàvini has shown her power of remembrance.

VIDU'.—O friend, does your eye feel delighted ?

SA'GA.—(*With trepidation, to herself*). Thinking as to what he will say now, I really stand between life and death.

KING.—Need it be said that it does ? See—

My sight, having travelled beyond her pair of thighs with great difficulty and wandered for a long time over her expansive hips, remained fixed on her middle, uneven with the three wave-like folds ; and now having eagerly (*lit. as if it were thirsty*) mounted her lofty breasts, it has been wistfully looking again and again at her eyes shedding drops of tears. (11)

SUSA.—Friend, have you heard ?

SA'GA.—(*Laughing*). Hear yourself, whose knowledge of (skill at) delineation is thus lauded.

VIDU'.—O friend, what is this disregard of even your own self, union with whom even such (beauties) highly esteem, that you do not notice your own self painted by her just here ?

KING.—(*Closely examining*). Friend, truly I regard myself as highly honoured, inasmuch as I have been drawn by her : how shall I not see myself then ? See—

This cluster of the particles of her tear-drops, fallen as she was delineating me, looks like the appearance of perspiration on my person caused by the touch of her palm. (12)

SA'GA.—(*To herself*). Cheer up my heart, do cheer up ! Even your desire could not have reached such a height.

SUSA.—Friend, you alone are worthy of praise by whom even Master is made to speak thus.

VIDU'.—(*Looking to his side*). Friend, here is seen a bed made of juicy lotus leaves and shoots, indicative of the love-sickness of that very girl.

KING.—Cleverly marked, friend ! For,

This bed of lotus-leaves, withered on both sides owing to the contact of her stout breasts and hips, green (in the middle), not having come in close touch with her slender waist, and with its arrangement disordered by the tossings and turnings of her drooping creeper-like arms, tells of the torment of the slim-bodied one. (13)

Again—

This large lotus-leaf, that had lain on her bosom, does not, by its two circular parts parched by excessive heat, so much indicate her inward love-affection, as it does the expanse of her two breasts. (14)

VIDU'.—(*Acting the picking up of lotus-shorts*). O friend, here is another thing, a string of tender lotus-stalks fading on account of the heat of her plump breasts.

KING.—(*Taking it and placing it on his chest*). Insentient by nature that you are, why do you, O garland of lotus-stalks, undergo pining, being dislodged from between her huge breasts? There is no room there even for a slender fibre of thine; how could there be any for you then? (15)

SUS.—(*To herself*). Oh, fie, fie! With his heart tossed about by violent love, Master has begun to speak incoherently even; so it won't be proper to remain indifferent any more. Well, I shall do this. (*Aloud*). Friend, here is before you what you came here for.

SA'GA.—(*Chidingly*). For whom did I come here?

SUS.—(*Laughing*). O you apprehender of something else, I say, for the picture-board; take it then.

SA'GA.—(*Angrily*). I am not clever enough to understand such (enigmatical) speeches of yours. I will, therefore, go elsewhere. (*Wishes to go*).

SUS.—(*Seizing Sàgariká by the hand*). You impatient (*or, irascible*) girl, wait here for a short while till I come back, having taken the picture-board from the plantain-bower.

SA'GA.—Friend, do so.

(*Susamgatâ walks towards the plantain-bower*).

VIDU'.—(*Seeing Susamgatā, in confusion*). O friend, hide the picture-board. Here is the Queen's maid-servant, Susamgatā, coming.

(*The King covers the board with the end of his garment*).

SUS.—(*Advancing*). Victory, victory to Your Majesty!

KING—Welcome, Susamgatā. Sit down here.

(*Susamgatā sits down*).

KING—Susamgatā, how did you know that I was here?

SUS.—(*Smiling*). Sire, not only Your Highness, but the whole affair, together with the picture-board, has been known by me; so I will go and inform the Queen accordingly.

VIDU'.—(*Aside; with alarm*). O friend, everything is possible; this born-slave is a great tattler. So please her with a present.

KING—Properly said by you. (*Taking SUSAMGATA by the hand*). Susamgatā, this is merely a joke; you should not annoy the Queen for nothing. Here is a reward for you! (*Offers her the ear-ornament*).

SUS.—(*Bowing, with a smile*).

Sire, away with fear. (*Emboldened*) by Your Majesty's favour, I, too, played a joke. So where is the need for the ear-ornament? This will be a high favour on me—My friend Sāgarikā is angry with me, saying—Why am I painted here on this picture-board? So my lord should go there and appease her.

KING—(*Rising in haste*). Where is she, where is she?

SUS.—This way, this way, Your Majesty.

VIDU'.—Oh, I shall take this picture-board with me. It may, perchance, be of use again.

SUS.—Sire, here she is!

(*All issue forth from the plantain-bower*). —

SA'GA.—(*Seeing the King, with joy accompanied by nervousness and tremor, to herself*). Alas, pity! On seeing him I am not able to move forward a single step through excessive agitation. What, then, shall I do now (*lit. in this case*)?

VIDU'.—(*On seeing SA'GARIKA'*). Oh, bless me! What wonder! Such grace of form is not to be seen in the world of mortals! Methinks even the Creator must have been struck with wonder on creating it.

KING—Friend, I, too, have this in my mind—

Surely, by the Creator, overpowered by wonder at having created this beauty, the ornament of the three worlds, his eyes, surpassing in beauty the petals of his own lotus, were extended the more; the exclamations—'Excellent,' 'Excellent'—must have been uttered simultaneously with all the four mouths, and the heads nodded (in satisfaction), (16)

SA'GA.—(*Looking reprovingly at Susamgata'*). Such is the picture-board you have brought! (*Goes*).

KING—

Though you cast this glance (eyes) in anger, O passionate one, yet, it being naturally affectionate, will not assume harshness; go, giving up haste; your heavy hips will cause pain to you by the stumbling of your feet. (17)

SUS.—Master, this one is, indeed, greatly irascible; so pacify her by taking her by the hand.

KING—(*With joy*). As your ladyship says. (*Takes Sagarikā by the hand and gesticulates the pleasure of touch*).

VIDU'.—Oh, this, indeed, is Śrī, in a new form, that you have obtained,

KING—Friend, it is true.

This is Śrī, and her arm too is the shoot of the Parijāta; how else exudes this flow of ambrosia in the guise of perspiration? (18)

SUS.—You are extremely hard-hearted, dear, since you do not give up your anger though thus held by the hand by His Majesty.

SA'GA.—(*Knitting her eyebrows*). Ah, Susamgatā,
you do not still desist !

KING—Be pleased, dear; such persistence of anger
towards a friend is, indeed, not proper.

VIDU'.—This is, indeed, another queen, Vásavadattā (—Here is another, Queen Vásavadattā).

(The KING lets go SA'GARIKA's hand in fright).

SA'GA.—(*In flurry*). Susamgata', what shall I do
now ?

SUS.—Friend, hidden by this avenue of the *tamāla*
trees, we shall depart. (*Exeunt*).

KING—(*Looking towards the sides*). Friend, where
is that Queen Vásavatdatiā ?

VIDU'.—Oh ! I do not know where she is. I said
she (Sāga.) was another queen Va'savadattā, owing
to her cherishing anger for a long time.

KING—Fie upon you, fool !

That my beloved, somehow found by good luck,
like a necklace of gems, with Rāga (love,—brilliancy)
manifest, was made to fall off from my hand by you,
even before she was taken to the neck (she was
embraced,—it was placed round). (19)

(Then enter Va'savadatta' and Kāñchanamālā').

VA'SAV.—Maid Kāñchanamālā, how far yet is
that Navamālikā received into his favour by my
husband ?

KA'NCH.—Mistress, it is, indeed, seen beyond this
Banian-bower.

VA'SA.—Then lead the way.

KA'NCH.—← his way, this way, Mistress.

KING—Friend, where can I see my beloved ?

KA'NCH.—Mistress, as Master is talking near at
hand, I think he has been waiting for Your Highness.
So let my mistress approach.

VA'SAVA.—(*Advancing*). Prosperity, prosperity, to
my husband !

KING—(*Aside*). Friend, conceal the picture-board.

(Vidu'shaka places the board under his arm-pit and conceals it with his upper garment).

VA'SAVA.—My lord, has the Navamáliká blossomed?

KING—My Queen, though we came here first, we did not see it, as you delayed. Come, then; let us see it together.

VA'SAVA.—(*Marking closely*). My husband, from the very expression of your face I have known that the Navamáliká has flowered. So I will not go now!

VIDU'.—Hallo! Ho! We have won!

(Stretches forth his hands and dances; while dancing the board falls down from his arm-pit).

KING—(*Aside*; threatens VIDU'. with the finger).

VIDU'.—(*Aside*). Ho! Do not be angry; sit quiet. I will see to that.

KA'NCH.—(*Taking up the board, eyeing it, aside*). Mistress, just mark what is drawn here on the picture-board.

VA'SAVA.—(*Marking it, aside*). Kāñchanamálà, this is my husband; and this again is Sàgariká. What can this be?

KA'NCH.—My mistress, I too was thinking of the same.

VA'SAVA.—(*With an angry smile*). My husband, who has drawn this?

KING—(*With a smile of embarrassment; aside*). Friend, what shall I say?

VIDU'.—(*Aside*). Oh, do not be anxious; I will give a reply. (*Aloud, to Va'savadatta'*). Madam, do not think it otherwise. On hearing my remark that one's own self is painted with difficulty, my friend thus displayed his skill in drawing.

KING—It is just as Vasantaka has stated.

VA'SAVA.—(*Pointing at the board*). My husband, and this other one that is drawn near you—is that the noble Vasantaka's skill?

KING—(*Smiling*). Enough of misunderstanding, my Queen. This is some girl, drawn after being conceived by my own imagination, but never seen before.

VIDU'.—My lady, this is true; quite true! I swear by my sacred thread, if one like this was ever seen by us before!

KA'NCH.—(*Aside*). Mistress, such accidental resemblance is sometimes quite possible.

VA'SAVA.—(*Aside*). Your simpleton, this is, indeed Vasantaka; you do not understand his prevarications. (*Aloud*). My lord, I for myself have got headache while looking steadfastly at the board. So I will go. (*Departs*).

KING—(*Taking her by the skirt of her garment*).

Queen, should I say—'Be pacified,' it would not suit, as there is no anger (displayed); to say that I shall not do so again would be an admission (of a fault); if I say 'there is no fault on my part,' you will know it to be false; so, dearest, I do not know what would be proper to say in this case. (20)

VA'SAVA.—(*Respectfully pulling off the skirt of her garment*). My dear, do not take it otherwise. Headache has been really troubling me; so I will depart. (*Exeunt BOTH*).

VIDU'.—(*Looking about himself*). Oh, fortune favours you! The untimely hurricane has passed, leaving us unharmed!

KING—Nonsense, blockhead! A way with gratification! The Queen's persistent anger, concealed by her, when passing, through high-breeding, was not marked by you.

Through power of self-control, though there was sudden knitting of the eyebrows, the face was hung down very low; she directed a gentle piercing smile at me, but no harsh words were uttered; the

eyes, though rendered dull by the tears gathered within, were not opened wide; (thus) by my darling, anger was manifested and yet propriety was not given up (discarded). (21)

Come, then, let us go to propitiate the Queen herself. (*Exeunt omnes*).

End of Act II,
Styled 'The Plantain-Bower.'

ACT III.

(Enter MADANIKA).

MADANIKA'—(*In the air*). Kausāmbikā, O Kausāmbikā, did you see Kāñchanamālā with Master or not? (*Listening*). What say you? She came and went away a long time since? Well, where then can I find her? (*Looking in front*). How now! Here is Kāñchanamālā, coming this very way. I will then approach her.

(Then enter Ka'nchanama'lā).

KA'NCH.—(*Sarcastically*). Bravo, minister Vasantaka, bravo! By this your attention to (planning of) union and discord you have surpassed even His Excellency Yaugandharāyana.

MADA.—(*Approaching, with a smile*). Dear Kāñchanamālā, what is done by the noble Vassntaka, that he is thus extolled?

KA'NCHAN.—Friend Madanikā, what are you to gain by asking this question? You will not be able to keep the secret.

MADA.—I swear by the feet of the Queen, if I disclose it before any one.

KA'NCH.—If so, then listen. To-day while coming back from the royal palace, I overheard Vasantaka's conversation with Susagatā.

MADA.—(*With curiosity*). Friend, of what sort?

KA'NCH.—Thus—"Susagatā, excepting Sāgarikā there is no other cause of my friend's indisposition; think out, therefore, some remedy for this."

MADA.—What did Susamgatā say to that?

KA'NCH.—This was said by her—"To-day, indeed, I shall take Sāgarikā with me, appareled as the Mistress with the dress which was presented to me by the Queen, as she placed Sāgarikā under my charge, her suspicion being roused by the incident of the picture-board; and myself, dressed as Kāñchanamālā, will come here at dusk. You too shall wait for me just here, at the entrance to the picture-hall. Then the meeting of Master with her will take place in the Mādhavi bower."

MADA.—(*Angrily*). Susamgatā, condemned are you that thus deceive the Queen, who is indeed, so kind to her attendants!

KA'NCH.—Friend, whither have you set out now?

MADA.—I was sent to look for you by the Queen, getting anxious as you delayed, having gone to learn the tidings about the well-being of Master, who was bodily indisposed.

KA'NCH.—Very simple-minded now must be the Queen if she has such a belief! Here is Master sitting in the balcony with the ivory-gate, concealing his lovesickness under the guise of indisposition. Come, then, let us communicate this news to our mistress.

(*Exeunt Both*).

(*End of Praves'aka*).

(*Then enter the KING seated, gesticulating lovesickness*).

KING—(*Sighing*).

Endure now, my heart, the fever caused by the fire of love; it cannot at all be allayed: why do you then pine for her in vain? Since by me, a fool that I was, her hand which was then somehow obtained and the touch of which was like that of thick sandal-paste, was not seized and put on you for a long time. (1)

Oh, a great wonder!

Mind by nature is unsteady and difficult to be hit; and yet how is it that the same of me has been equally pierced with all his arrows by Kāma? (2)

(*Looking heavenwards*). O god of flowery bow!

The arrows of the mind-born god are fixed as five ; and of them thousands of men, mostly of my type, form the mark ;—this, that has got currency in the world, is now seen to be the reverse in your case; for this body of lovers, pierced with innumerable arrows and helpless, has been reduced to the state of five (*i.e.* death). (3)

(*Reflecting*). I do not so much think of myself, reduced to a state of this sort, as of that poor Sāgarikā, come within the range of the sight of the Queen, whose vehemence of anger was suppressed within. For,

She turns away her face from all, feeling that she is known ; seeing two persons conversing, she considers the talk as relating to herself ; and when her companions smile, she manifests the greater confusion : thus my beloved is mostly disconsolate, owing to anxiety cherished at heart. (4)

How does Vasantaka, sent to learn the news about her, delay ?

(*Then enter Vasantaka in high spirits*).

VIDU'.—(*With satisfaction*). Ho, ho ! Such entire satisfaction was not felt by my dear friend even on the acquisition of the kingdom of Kaus'āmbī as I think he will feel to-day on hearing the agreeable news from me. I will then go my dear friend and communicate it to him. (*Walking round and looking*). How now ! This my dear friend is sitting, looking in this very direction ; so I think he is waiting just for me. I will, then, approach him. (*Advancing*). Victory, victory, to my dear friend ! O friend, I congratulate you on the more-than-expected success of your business.

KING—(*With joy*). Friend, is my darling all safe ?

VIDU'.—(*With pride*). Oh, before long you will know it on seeing her yourself !

KING—(*With satisfaction*). Friend, will there be also a meeting with my beloved ?

VIDU'.—(*With self-conceit*). Why should there not be, when I, who laugh at the intellectual powers even of Brihaspati, am your counsellor ?

KING—(*Smiling*). Not at all strange! What is not possible in your case? So tell it; I wish to hear in detail.

VIDU'—(*Whispers in the ear*). Thus, thus.

KING—(*With joy*). Bravo, friend, bravo! Here is your reward! (*Taking off a bracelet from his hand, present it*).

VIDU'—(*Putting on the bracelet and looking at himself*). Oh, I will go and show my wife this my hand decked with the bracelet of pure gold.

KING—(*Restraining him by holding his hand*). Friend, you will show it afterwards. First ascertain how much of the day now remains.

VIDU'—(*Observing*). Mark, Oh, mark! The Lord of thousand rays (Sun), having as it were an appointment made to him by his bride, the eve, is proceeding, with his heart swayed by deep love, towards a wood on the top of the Setting Mountain.

KING—(*Marking, with delight*). Well observed, friend! The day has drawn to its close. For,

With a heavy load of anxiety laid on his mind, at the thought that his one-wheeled car will not be able to come up again in the morning after having traversed the road (distance), long on account of the circuit of the world, this Sun, stationed on the Setting Mountain, has drawn off and is carrying away, as it were, the wheel of the directions, the array of the golden spokes of which is clearly seen in the form of the circle of the remnants of his own rays swallowed up by dusk. (5)

Moreover,

"I am gone, O lotus-eyed one; this is my time (to depart); gone to sleep you are to be roused by me alone."—Thus does this Sun, with his rays focussed on the peak of the Setting Mountain (his hands placed on her drooping head), offer consolation to the lotus-plant. (6)

So get up; let us go to the very Madhavi creeper and await the time of the appointment of the dearest one.

VIDU'.—Oh, well spoken ! (*Both rise*).

VIDU'.—(*Observing*). O friend, mark ! mark ! This mass of darkness that has extended (so as to appear connected—thickened) the thinly spread rows of woods, and has the dark hue of the stout wild boars and bisons covered with deep mud, is moving onwards, covering up the eastern direction.

KING—(*Looking about*). Friend, well observed; for,

This mass of darkness that steals (possesses) the hue of Śiva's neck first envelops the east and then the other quarters also; advancing, it obscures in succession mountains, trees and the different parts of the town; thereafter, acquiring thickness, it deprives the fruit (use) of eyes. (7)

Show me the way, then.

VIDU'.—This, way come this way, dear friend. (*They walk round*).

VIDU'.—(*Observing carefully*). Friend, here at hand is the Makaranda garden, having, as it were, darkness rolled into a mass in it, on account of the trees and creepers, with their thick foliage closely interwoven. How, then, can the way be noticed here ?

KING—(*Smelling the fragrance*). Friend, go ahead; the path here is surely very well known. For,

This is certainly the row of the Champaka trees; this is that beautiful Sinduvāra; so also here is the dense avenue of the Bakula trees; and this is the line of Pátalà plants: Thus in this garden the path, though obscured by the doubly dense darkness, becomes manifest by means of the signs of trees (as they become) revealed by severally inhaling their varied odour. (8)

(*They walk on*).

VIDU'.—Oh, here we have arrived at the bower of the Mādhavi creepers, to which the infatuated bees are flocking, which has scented the ten directions with its highly gratifying fragrance, and which is indicated by the ease experienced by the feet as they tread on the pavement of the polished emerald-slabs. Your

Honour then should wait just here, while I come back quickly, taking with me Sàgariká wearing the apparel of the Queen.

KING—Friend, make haste, then, make haste!

VIDU'.—Oh, do not be impatient. Here I come back. (*Exit*).

KING—In the meantime I too shall sit on the dais formed of the emerald-slabs, and await the time of my darling's appointment. (*Sitting down and musing*). Oh, strange is the predilection for his new love of an amorous person, disregarding union with his own wife. For,

Full of fear she does not cast a glance bright with love on (her lover's) face; * * * and though held with effort, she repeatedly says that she would go away; and yet an amorous girl that has been present at the rendezvous delights all more. (9)

Ah, how does Vasantaka tarry! What then? Has the matter been known by the Queen?

(*Then enter Va'savadatta' and Ka'nchanama'lā'*).

VA'SAVA.—Káñchanamálá, is Ságariका really going to meet my husband, in my dress?

KA'NCH.—How can Mistress be informed falsely? Or why, Vasantaka himself, waiting at the door of the picture-hall, will carry conviction to Your Highness.

VA'SAVA.—Thither then do we go.

KA'NCH.—Come, come, my mistress. (*Both walk forth*).

(*Enter Vasantaka covered with a veil*).

VIDU'.—(*Listening attentively*). Since the sound of foot-steps is heard at the door of the picture-hall, I think Ságariका has come.

KA'NOH.—Mistress, this is the picture-hall. I will then make a sign to Vasantaka. (*Snaps her finger*).

VIDU'.—(*Joyfully approaching, with a smile*). Susamgatá, you have very well put on Káñchanamálá's disguise. Now, where is Ságariका?

KA'NCH.—(*Pointing with the finger*). Why, this here!

VIDU'.—(*Looking with wonder*). This is evidently Queen Vāsavadattā herself.

VA'SAVA.—(*With apprehension ; to herself*). What, am I known?

VIDU'.—(*Snaps his fingers*). Lady Sāgarikā, come this way. (VA'SAVADATTA' smiles and looks at KA'NCHANAMĀ'LĀ').

KA'NCHA.—(*Aside, threatening with her finger*). Cursed one, you will have to remember these words of thine!

VIDU'.—Hasten, let Sāgarikā hasten.—Here, indeed, is rising from the eastern quarter, the divine moon. (*Walks about*).

KING—Why does my mind feel such ardent longing when union with my beloved is at hand? Or rather,

The fierce heat of love does not cause so much burning at the beginning, as it does when (its object is) near; in the rainy season, the day oppresses the most when a downpour of water is at hand. (10)

VIDU'.—(*Directing his ear*). Lady Sāgarikā, here is my dear friend speaking in a manner full of anxious thoughts with reference to your own self. I will, therefore, inform him of your arrival.

VA'SAVA.—(*Nods assent*).

VIDU'.—(*Approaching the KING*). Friend, fortune smiles upon you! Here, indeed, have I brought Sāgarikā!

KING—(*Rising hastily, in joy*). Friend, where is she? Oh, where?

VIDU'.—Why, here!

KING—(*Approaching*). My darling, Sāgarikā,

Your face is the moon; your eyes are (but) two (blue) lotuses; your hands imitate the day-lotuses; your pair of thighs are like plantain-stocks; and your arms bear resemblance to lotus-shoots; O you,

all of whose limbs are thus delight-giving, come, come, and having quickly and without hesitation embraced me, soothe my limbs languid on account of the fever of love. (11)

VA'SAVA.—(*With tears, aside*). O Kāñchanamālā, my husband, having uttered such words, will again address me,—this, Oh, is a wonder!

KA'NOCHA.—(*Aside*). Mistress, it is certainly so. But what cannot be expected from adventurous men?

VIDU'.—Lady Sàgariká, be quite easy of mind and talk with my dear friend. Even now his ears are grated with the harsh words of the ever-irate Queen Vásavadattā; let the sweet cadence of your words regale them now.

VA'SAVA.—(*Aside, angrily*). O Kāñchanamālā, I am thus harsh-tongued; worthy Vasantaka, again, is a sweet-speaker!

KA'NOCHA.—(*Aside*). Cursed one, you will have to remember these words!

VIDU'.—(*Observing*). Friend, look, look! Here has risen the divine moon, lighting up the east and looking (reddish) like the cheek of an angry woman.

KING—Dear Sàgarikà, behold—

The lord of the night, with the all-in-all of his brilliance robbed by your face, having ascended the mountain's peak, now stands confronting you, with hands (rays) stretched up, as if to retaliate. (12)

Again, by him, rising, his natural dull-headedness is shown. For,

Does not the moon of your face cause to fade (eclipse) the beauty of the lotus; does it not bring delight to the eyes; or does it not by its mere appearance cause the fish-bannered (god of love,—the sea) to swell;—that, notwithstanding its presence, this other moon has risen? If there be pride on account of (the presence of) nectar, that too is here in the Bimba-like lower lip. (13)

VA'SAVA.—(*Casting off the veil, angrily*). My husband, truly I am Sàgariká! But you, with your heart entirely taken up by Sàgariká, see everything as consisting of Sàgariká!

KING—(*With confusion, aside*). How now! This is Queen Vásavadattá! Friend, what means this?

VIDU'.—(*With despair*). What else, friend? Our life is jeopardized!

KING—(*Sitting down and joining the hollowed palms*). Dear Vásavadattá, be pleased, be pleased.

VA'SAVA.—(*Turning towards him and stretching forth her hands, with suppressed tears*). My husband, say not so; these words are transferred to another.

VIDU'.—(*To himself*). What shall I do in this case? Well, I shall say this.—(*Aloud*). Madam, you are magnanimous, indeed. So let this one fault of my dear friend be forgiven.

VA'SAVA.—Noble Vasantaka, rather I myself have been guilty towards him, interposing an obstacle in his first meeting!

KING—Queen, with my offence thus clearly seen, what shall I say? Still I submit—

Here shall I, full of shame, O Queen, wipe off with my head the reddish tint of your feet caused by red lac; but that caused by the eclipse-like anger on the moon of your face I shall be able to remove only if compassion be shown to me. (14)

(*Falls at her feet*).

VA'SAVA.—(*Preventing him with her hand*). Rise, my husband, rise! Shameless, indeed, must be the person, who, on knowing my husband's heart to be such, again becomes angry. Let then my husband be in the enjoyment of happiness! I shall go. (*Wishes to go*).

KA'NCHA.—Mistress, be favourably disposed. Going away, leaving the great King thus fallen at the feet, Your Highness is sure to feel remorse.

VĀ'SAVA.—Away, you silly girl! Where is the reason either for favour or remorse in this case? So come away, let us go.

KING—Relent, my Queen, do relent.

(*He repeats*—'I shall wipe off the riddish tint' &c.).

VIDU'.—Get up, ho! The Queen has gone away: why do you cry in the wilderness then?

KING—(*Raising his head and seeing*). How is it that the Queen has gone even, without showing favour?

VIDU'.—How has she not shown favour, when we stand yet with our persons uninjured (all safe)?

KING—Fie upon you, idiot! Why do you make fun of me thus? It is rather the result of *your* action that this great mishap has befallen us. For,

Our attachment has developed from day to day owing to the feeling of love being (mutually) highly esteemed. So, seeing this slip on my part, never committed before, that intolerant darling of mine will surely give up life to-day; for, a blundering, when love reaches its climax, becomes intolerable! (15)

VIDU'.—Oh, I do not know what the Queen, being angry, will do; but Sāgarikā, I can guess, will live a hard life!

KING—Friend, I too think so. Alas, my dear Sāgarikā!

(*Then enter SA'GARIKA' wearing the dress of VĀ'SAVADATTA'*).

SA'GAR.—(*Dejectedly*). Luckily, I have not been noticed by any one while coming out of the picture-hall, with the dress of the Queen put on. What shall I then do now? (*Reflects tearfully*).

VIDU'.—Oh, why do you stand like one bewildered? Think of some remedy for this.

KING—Why, it is just the same that I am thinking about. Friend, I see no other remedy in this case save the Queen's propitiation. Come, then, thither let us go.

(*They walk forth*).

SA'GAR.—(*Musing*). Better I should cease to exist (die) by hanging myself up, than be disgraced by the Queen on coming to know about our engagement-affair. I will then go to the Ásoka tree and do as desired.

VIDU'.—(*Listening*). Stay, Oh, stay, for a while; the sound of footsteps is heard; I think the Queen, feeling repentant, might be coming.

KING—Friend, the Queen is, indeed, noble-minded; perchance it may even be so. So ascertain it.

VIDU'.—As Your Honour commands. (*He walks around*).

SA'GAR.—(*Advancing*). I will then make a noose of the Mādhavi creeper, and hanging myself from the Ásoka tree, will kill myself. (*Prepares a noose with the creeper*). Alas, father, ho, mother, here I, an unlucky creature, forlorn and helpless, die. (*With these words throws the noose round her neck*).

VIDU'.—(*Looking*). But who again can this be? How now! It is Queen Vásavadattā! (*In alarm; aloud*). Save, save, O friend! Here is Queen Vásavadattā killing herself by hanging!

KING—(*Advancing, in great haste*). Where is she, where is she?

VIDU'.—Oh, here!

KING—(*Approaching and removing the noose from her neck*). O you acting rashly, why is this foul deed being done?

The noose being round your neck, my life has come up to my throat (as it were); so this my attempt is (rather) in self-interest; give up this adventure, my darling. (16)

SA'GA.—(*Seeing the KING*). Ah! How now! It is the Master! (*Joyfully, to herself*). Truly speaking, love of life (*lit. desire to live*) has again sprung up in me on beholding him. Or rather, gazing on him and having become happy thereby, I shall quit life with quite an easy heart. (*Aloud*). Leave me; let my

lord leave me! This person is, indeed, in the power of another, and will not get such an opportunity again to die! (*Wishes to throw the noose round her neck again*).

KING—(*Observing closely; with joy, to himself*). How now! It is my darling Ságáriká! (*Removing the noose from her neck*).

Away, away with this extremely desperate act of thine; do thou throw away, quickly, this creeper-noose; for a moment, O mistress of my life, twine the noose of thy arms round my neck to stay my life though set out (to go)! (17)

(*Pulling her arm, throwing it round his neck and gesticulating the thrill of touch*). Friend, this is a shower without (the presence of) clouds!

VIDU'.—Oh, it is just so, if Queen Vásavadattá does not come, acting the part of an untimely gale (*Then enter VA'SAVADATTA' and KA'NCHANAMÁ'LÁ'*).

VA'SAVA.—Maid Káñchanamálá, I acted very cruelly in coming away after having slighted my husband fallen at my feet in that manner. So, I will now go personally and conciliate my husband.

KA'NCH.—Who else but the Queen knows to speak in this way? Better be the King a bad person, but not the Queen: Let Your Highness come, then.

(*They walk around*).

KING—O you simple one, why am I even now foiled in my object by (such) indifference?

KA'NCH.—(*Listening*). Mistress, since Master is talking near at hand, I guess he is coming just to pacify you.

VA'SAVA.—(*Joyfully*). If so, I will go unobserved from behind, and casting my arms round his neck will please him.

VIDU'.—Lady Ságáriká, have an easy mind and talk with my dear friend.

VA'SAV.—(*Hearing; with sorrow*). O Kāñchanamālā, how is it that Ságáriká has come here? So I will listen and then advance. (*She does accordingly*).

SA'GA.—My lord, why are you, with this false courtesy, making yourself guilty towards the Queen who is dearer (to you) than even life?

KING—O you, you are certainly the speaker of what is not true. For,

I quaked when the pair of her breasts throbbed through hard breathing; when she observed silence, I addressed sweet words; and when her face had its eye-brows bent (through anger) I fell prostrate at her feet in that way: thus all that was service on my part due to the Queen's inborn nobility of mind (and nothing more); but what is (true) love, which has its flavour heightened by steady affection,—that I have for you (alone)! (18)

VA'SAVA.—(*Advancing at once*). My husband, this is worthy of you; it befits you!

KING—(*Seeing; with confusion*). My Queen, it is not proper for you to blame me without cause. Misled by the resemblance of dress, we thought her to be yourself, and came here.

VA'SAVA.—(*In anger*). Rise, my lord, rise. Why should you suffer trouble even now owing to the service of one naturally high-born?

KING—(*To himself*). What? Is this also overheard by the Queen? Then I have no hope whatever as regards the Queen's pacification. (*Remains with face hung down*).

VIDU'.—Madam, wrongly led to believe, by the similarity of dress, that you were destroying yourself by hanging, I brought my dear friend here. If you do not believe what I say, then see this creeper-noose. (*Shows the creeper-noose*).

VA'SAVA.—(*Angrily*). O Kāñchanamālā, secure this Bráhmaṇa by binding him with this very creeper-noose; and place this ill-bred girl in the front.

KA'NCHA.—As the Queen commands. (*Fettering VIDU'. with the creeper-noose*). Hapless man, experience now the fruit of your own evil plan! Sâgarikâ, do you also step forward.

S'AGAR.—(*To herself*). Oh, fie! Meritless that I am, I was not able even to die as I wished!

VIDU'.—(*Despairingly looking at the KING*). O friend, remember me—a helpless person subject to misery owing to the Queen's captivity.

(*Exit V'ASAVADATTA*', accompanied by all).

KING—(*Sorrowfully*). Alas! Oh! Pity!

Shall I think of that face of the Queen robbed of its affectionate smile by long-cherished rage; or of Sâgarikâ frightened by being rebuked with intense (*lit. highly developed*) wrath; or of Vasantaka, bound and led away from here? Thus subjected to pain of every form, I do not experience ease even for a moment. (19)

What is the use of my staying here, then? In I will therefore enter to propitiate the Queen.

(*Exeunt Omnes*).

END OF ACT III.,

STYLED "SAMKETA."

—

ACT IV.

(Enter SUSAMGATA' in tears, with a necklace of jewels).

SUS.—(*Heaving a sigh, piteously*). Alas, dear friend Sâgarikâ! O bashful one, O you of noble disposition, O you so loving to your friends, O you of gentle aspect, where can I see you now? (*Weeps; looking up and sighing*). Ah, cursed fate, relentless, if one like that, of uncommon beauty and splendour, was created by you, why then was she reduced to such a change of condition? This neckless of jewels was placed in my hands by her, despairing of life, saying—"Give it to some Bra'hmana." I will then look out for a Bra'hmana.

(*Going round and looking*). Ah, here, indeed, is noble Vasantaka coming this very way. To him then I will give this.

(*Then enter the delighted VASANTAKA*).

VAS.—Hallo, hallo, ho! To-day indeed, I was set free by Her Majesty, appeased by my friend, and my belly well filled with *Modakas* by her with her own hands. I will then go and see my dear friend. (*Walks around*).

SUS.—(*Advancing suddenly; weeping*). Noble Vasantaka, just stay a moment.

VAS.—(*Seeing*). Ah, Susamgatā! O Susamgatā, why do you weep? Nothing disastrous, I hope, has befallen Sàgariká?

SUS.—Just that I am going to relate. That poor girl, indeed, was, at the approach of mid-night, transported, nobody knows where, by the Queen, having got a report circulated that she was to be taken to Ujjayint.

VIDU'.—(*With pain*). A very cruel thing, indeed, was done by the Queen.

SUS.—And this jewel-necklace was delivered into my hands by her, despairing of life, saying—"Give this to the noble Vasantaka." So let the noble one accept this.

VIDU'.—(*Weeping*). Lady, under such circumstances my hands do not proceed to receive it. (*Both weep*).

SUS.—(*Joining her palms*). Your noble self should accept it, just favouring her.

VIDU'.—(*Musing*). Or bring it, so that with this itself I will divert my friend, grieved at the separation of Sàgariká.

SUS.—(*Presents it*).

VIDU'.—(*Taking it and examining it; with wonder*). Susamgatā, but whence could she come to possess such an ornament?

SUS.—Noble one, she was asked by me also (about that), through curiosity.

VIDU'.—What did she say then ?

SUS.—Then she looked upwards, heaved a long sigh, and saying, “ O Susamgatá, what have you to do with this tale ? ” began to weep.

VIDU'.—Surely the ornament itself, which is out of the reach of ordinary persons, tells that she is, in every way, of high pedigree. Susamgatá, where is my friend now ?

SUS.—Noble one, having left the Queen’s palace, Master has just now gone to the crystal-bower. Let Your Honour go then. I too will be by the side of the Queen.

VIDU'.—Just so. (*Exeunt BOTH*).

End of the PRAVES’AKA.

(*Then enter the KING seated*).

KING—(*Reflecting*).

Not indeed, by equivocal oaths, by endearing words, by ministering to her desire all the more, by the (manifestation of a) great sense of shame, by prostrations at her feet, and by the constant exhortations of her friends, did the Queen return to herself (her usual genial disposition), as she did, when by her, weeping, anger was removed, of her own motion, having washed it off, as it were, with the waters of her tears. (1)

(*Sighing, anxiously*). Now that the Queen has been pleased, only concern for Ságariiká troubles me. For,

That my darling, with a frame as delicate as the interior of a lotus, having melted away in that way at the first embrace at the neck, firm on account of the first fervour of passion, has entered my heart, I think, through the passages of the holes made by the shafts of Madana, falling the very moment. (2)

(*Reflecting*). Even that Vasantaka, who was the object of my confidence,—he, too, has been imprisoned by the Queen. Before whom, then, shall I shed tears ? (*Sighs*).

(Enter VASANTAKA).

VIDU'.—(*Seeing the KING*). This my dear friend, bearing a body possessing commendable beauty though emaciated on account of excessive longing, appears, indeed, all the more splendid, like the second day's moon (in the bright half) risen. I will then approach him. (*Approaching*). Bliss to your Honour! Luckily are you seen again with these eyes by me, though fallen into the Queen's hands!

KING—(*Seeing with joy*). Hey! Vasantaka comes! Embrace me, friend!

VIDU'.—(*Embraces him*).

KING—Friend, by your dress itself is declared the Queen's favour unto you. Tell me, then, what the news is about Sa'garika'.

VIDU'.—(*Stands confused with face downcast*).

KING—Friend, why don't you tell?

VIDU'.—I am not able to tell you what is unpleasant.

KING—(*With anguish*). Friend, how do you say, unpleasant? Clearly, she has quitted life! Alas! My dear Sagarika! (*He faints*).

VIDU'.—(*With alarm*). Revive, revive, my friend!

KING—(*Having revived; with tears*).

Life, quit me who am exceedingly ungenerous; O you, be courteous, and act according to my words: If you do not depart at once, then you are certainly robbed; for that one with an elephant's gait has gone very far now. (3)

VIDU'.—Friend, do not take it otherwise. The poor girl, it is rumoured, has been sent to Ujjayini by the Queen. Hence I said it was unpleasant.

KING—How! Sent to Ujjayini? Oh! The Queen's absence of regard for me! Friend, who told you this?

VIDU'.—(*Sighing, with tears*). Susamgata. And more; this necklace was sent by her to my hands, with some object in view.

KING—What else, (except) to console me ? So bring it, friend!

VIDU'.—(*Presents it.*)

KING—(*Taking the necklace, closely observing it and placing it on his bosom.*) Alas !

By this (necklace), fallen off after having obtained the embrace of her neck, this similarly-circumstanced body of mine is comforted, like a friend. (4)

Friend, you put ~~it~~ on; so that, beholding it, I shall sustain myself (*lit. take courage*).

VIDU'.—As Your Honour commands. (*Wears it.*)

KING—(*Shedding tears.*) Friend, the sight of my friend is difficult to obtain again.

VIDU'.—(*Looking in the quarters ; in alarm.*) Friend, speak not thus loudly. Perchance some one, connected with the Queen, may be passing about here.

(Enter VASUMDHARA' with a cane-staff
in her hand).

VASUMDHARA'—(*Advancing.*) Prosperity, prosperity, to Your Majesty ! My lord, here, indeed, is Vijayavarman, Rumanvat's sister's son, waiting at the door, wishing to communicate some pleasant news.

KING—Vasumdhara, usher him in without delay.

VASUMDHARA'—As Your Majesty commands. (*Departing and entering again with VIJAYAVARMAN.*) Vijayavarman, here, indeed, is Master; let Your Honour approach.

VIJAYA.—(*Having approached.*) Prosperity, prosperity to Your Majesty ! My Lord, congratulations to you on the victory obtained by Rumanvat !

KING—Commendable, Rumanvat, commendable ! In a short time you have achieved a great end ! Vijayavarman, sit down here.

VIJAYA.—(*Sits down.*)

KING—Vijayavarman, is the King of the Kosalas vanquished ?

VIJAYA.—(He is), by Your Majesty's prowess.

KING—Vijayavarman, then tell me, how it was. I wish to hear the full details.

VIJAYA.—My lord, listen—At Your Majesty's command we started from here with a large army, irresistible on account of the numerous elephants, horses and foot-soldiers, and going in a few days we began to encamp our battalions, having blocked up the outward passage of the King of the Kosalas stationed in a fort on the mountain Vindhya.

KING—What next?

VIJAYA.—Then the Kosala-King also, unable to bear the affront through pride, put into battle-array the whole of his army, mostly consisting of elephants.

VIDU'.—Finish (*lit. narrate*) quickly! Oh, my heart trembles, as it were!

KING—And after that?

VIJA.—My lord, and he, whose resolution was formed,

Having issued forth for giving battle from the Vindhya mountain, faced (us), blocking up, the very moment, the divisions of the quarters with the close and compact array of his army of lordly elephants, as if with another Vindhya mountain; Rumanvat, whose foot-soldiers were crushed by the arrays of elephants in rut, falling on him, rapidly discharging arrows, encountered him in an instant, his ardour being doubled by the obtainment of what was desired. (5)

And,

As the battle began, in which heads were severed by the strokes of weapons, their helmets being tossed off by missiles, wherein there swelled a momentary river of blood, and in which weapons clanged and fire flashed forth from armours, the King of the Kosalas, seated on a powerful (*lit. intoxicated*) elephant, was challenged as he was keeping off his army from a break-down, and slain by Rumanvat, single-handed, with hundreds of arrows. (6)

VIDU'.—Prosperity, prosperity to Your Honour! We have triumphed! (*With these words he rises and dances.*)

KING—Bravo! Lord of the Kosalas, bravo! Even the death of you is commendable, whose prowess even the enemies thus extol. What next?

VIJAY.—My lord, then Rumanvat, too, posted my elder brother Jayavarman over the Kosala country and is himself now coming with slow marches, leading the whole of his army wounded in the fight.

KING—Vasundharà, tell Yaugandharàyana that my favour be bestowed on this person.

VASU.—As Your Majesty commands.

(Exit with VIJAYAVARMAN).

(Enter KA'NCHANAMĀ'L'A).

KA'NCHA.—I am ordered by the Queen thus—Maid Káñchanamálā, go you and present this magician to my husband. (*Walking about and looking on*). Here, indeed, is the master. I will then approach. (*Advancing*). Victory, victory, to the Lord! The Queen requests—Here is a magician, named Sarvasiddhi, come from Ujjayini. May my husband, therefore, see him.

KING—I take pleasure in magic; quickly bring him in, then.

KA'NCH.—As Your Majesty commands. (Exit and re-enter, accompanied by the Magician, with a bunch of peacock's feathers in his hand).

MAGICIAN—(*Waving the bunch of feathers*).

Bow to the feet of Indra, whose name is closely associated with (the art of) magic, as also of Śambara, whose fame is well established in magic. (7)

KA'NCHA.—(*Advancing*). Sire, here is the magician.

MAGICIAN—Prosperity, prosperity, to Your Majesty! My lord,

Should the moon be exhibited on earth, or a mountain in the sky, or fire in the ocean, or dusk at noon? Give the command. (8)

Or, why waste many words?

This is my solemn assertion:—Through power of my preceptor's incantations, I will show whatever you desire at heart to see. (9)

VIDU'.—O friend, be attentive. Such is (the display of) his self-confidence that everything can be possible.

KING—My good man, wait for a while. Kāśīchanamālā, say to the Queen :—This magician is yours; and this place is cleared of the people. You should come then; together we shall see his performance.

KA'NCHA.—As Your Majesty commands. (*Exit*). (*Enter VA'SAVADATTA' and KA'NCHANAMA'LĀ'*).

VA'SAVA.—I have a leaning towards that magician, as he comes from Ujjayini.

KA'NCH.—This is, indeed, the Queen's high regard for her kinsmen; so, my mistress, proceed. (*They walk about*).

VA'SAV.—(*Approaching*). Prosperity, prosperity to my lord!

KING—My Queen, this man has vaunted a great deal; sit down here then; let us see.

(VA'SAVADATTA' *sits down*).

KING—My good man, now begin your magical feats.

MAGICIAN—As Your Majesty commands.

(*Dancing in many ways and waving his bundle of feathers*).

I will exhibit, in the sky, the gods headed by Hari, Hara and Brahman, the lord of the gods (Indra), and the host of the Siddhas, Chāraṇas, and the heavenly nymphs, dancing. (10)

May Your Majesty behold!

KING—(*Looking up and descending from his seat*).

Oh, wonder, wonder! See, my Queen:—

Here in the sky is Brahma, on his lotus, and this is Śaṅkara with the tiara of the digit of the moon; there is Hari, the destroyer of the demons, with (distinguished by) his four arms marked with the bow, the sword, the mace and the discus; this is (Indra), the lord of the gods, seated on the Airāvata; and here, my Queen, are the other gods, and also the celestial nymphs, dancing with their anklets jingling responsively to the movements of their feet. (11)

VA'SAV.—Wonder, Oh, wonder!

VIDU'.—(*Aside*). Ho, Slave's son, magician, what is the use of your showing the gods and the Apsarasas? If you want to have him pleased, then show Ságariká!

(Enter VASUMDHARA').

VASUMDHARA'—(*Approaching the KING*). Prosperity, prosperity, to the lord!

Minister Yaugandharáyana begs to say—Here has arrived Vasubhúti, the prime minister of Vikramabáhu, along with Bábhravya, our Chamberlain. So Your Majesty should be pleased to see him at this very happy moment. I, too, will just come, having finished what remains of the business to be done.

VA'SAVA.—My dear, let the magic-show stand over. The chief minister, Vasubhúti, has come from my maternal uncle's house. So my husband should see him at once.

KING—As the Queen says. (*To the Magician*). Good man, you may stop now.

MAGICIAN—As Your Majesty commands.

(*Waving the bunch of feathers again; departing*). But one more performance of mine should be necessarily seen by Your Majesty.

KING—Good man, we shall see.

VA'SAV.—Káñchanamálá, go you and give him a reward.

KA'NCHA.—As Your Majesty orders. (*Exit with the MAGICIAN*).

KING—Vasantaka, go forth and conduct Vasubhúti hither.

VA'SA.—As Your Majesty commands. (*Exit with VASUMDHARA'*).

(Enter VASUBHUTI and BA'BHRAVYA followed by VASANTAKA).

VASUBHUTI—(*Looking all round*). Oh, the magnificence of the lord of the Vatsas! For here,

Attracted by the prosperity-securing elephant while looking attentively at the noble (*lit. favourite*) steeds; captivated by the strain of music, when standing for a moment in the conclaves of (tributary) princes; and with

the wealth of the King of Siṁhala forgotten all at once, I am made as though a rustic by the objects of great curiosity met (*lit.* lying) at the very door. (12)

BA'BHRAVYA—*Vasubhūti*, at the thought that I shall see my master to-day after a long time, I am experiencing an indescribable change of condition owing to great joy. For,

My great satisfaction lends help to-day to my age: it aggravates yet more the increase of tremor, through nervousness; it obscures the more my dim eye-sight with veils of tears; and it renders more dull my speech in broken words owing to the choking of the throat. (13)

VIDU'.—(*Stepping forward*). Come this way, this way, Your Excellency!

VASUBHUTI—(*Seeing the jewel-necklace on Vidūshaka's neck; aside*). Bābhraवya, I perceive this is the very jewel-necklace which was given by the King to the princess at the time of her departure.

BA'BHRAVYA—Minister, there is a resemblance. What then, shall I ask Vidūshaka how he got it?

VASU.—Bābhraवya, don't you, don't you do so. On account of the abundance of gems in a great royal household, similarity of ornaments is not difficult to be found. (*They walk on*).

VIDU'.—Sir, here is His Majesty; let the Minister approach.

VASU.—(*Advancing*). May Your Majesty prosper!

KING—(*Rising*). Noble one, I bow to you.

VASUBH.—May you be of long life!

KING—A seat, a seat, for the noble one.

VIDU'.—Here is a seat. May the minister sit down.
(VASUBHUTI sits down).

BA'BHRAVYA—Sire, Bābhraवya bows down to you

KING—(*Placing his hand on his back*). Bābhraवya, sit here.

BA'BH.—(*Sits down*).

VIDU'.—Minister, here is Queen Vāsavādattā bowing to you,

VA'SAVA.—Noble sir, I salute you.

VASU.—Long-lived one, may you obtain a son like the king of Vatsa!

(All sit down).

KING—Noble Vasubhūti, is it all well with His Honour, the King of Sīmhalā?

VASUBH.—*(Looking up and sighing).* Sire, I do not know what to say.

(Remains with face hung down).

VA'SAV.—*(With dejection; to herself).* Oh, fie, fie! What will Vasubhūti tell now?

KING—Tell us what this is. Noble one, my soul is almost distracted.

BA'BH.—*(Aside).* Minister, even after a long time this must be told; speak it out then.

VASU.—*(With tears).* Sire, it is not possible to communicate it; yet here I tell it, ill-fated that I am. That Ratnávalī, of long life, his daughter, who being already sought in marriage was bestowed upon (betrothed to) Your Majesty by the lord of Sīmhalā, on hearing that Vāsavadattā had perished in a fire—

KING—*(Aside).* Queen, what falsehood is this that your maternal uncle's minister is uttering?

VA'SAVA.—*(Smiling).* Husband, it cannot be known who utters a falsehood.

VIDU'.—What happened to her then?

VASU.—She, while being brought to Your Majesty's presence was drowned in the sea owing to shipwreck. *(Remains weeping, with face cast down).*

VA'SAV.—*(With tears).* Ah, I am undone, unlucky that I am! Ah! Cousin Ratnávalī, where are you now? Give me a reply.

KING—Queen, take heart, take heart! Inscrutable is the course of fate. These two themselves, I say, who went down through shipwreck and rose up again (were saved), are instances unto you. *(Points to VASUBHUTI and BA'BHRAVYA).*

VA'SAV.—Husband, it is proper; but whence such luck in my case?

(A great uproar behind the Scenes).

Here, in the inner apartment, has broken out, all of a sudden, this fire, imparting to the mansions the beauty of golden turrets by its masses of flames, having its intense heat indicated by its scorching the

tops of the thick-grown trees of the garden, making the pleasure-mountain dark like a watery cloud by its smoke descending on it, and causing distress to the women-folk by its burning heat. (14)

Moreover,

(This fire has sprung up, to give veracity as it were to the rumour about the queen's being burnt, which was formerly circulated in Lâvâñaka. (15)

(All look about in alarm).

KING—(Suddenly rising). How now! A fire in the harem! Alas! Queen Vâsavadattâ is burnt! Alas! My darling Vâsavadattâ!

VA'SAVA.—Husband, save, save!

KING—Ah! How was the queen not noticed, through extreme flurry, though standing here! Queen, take heart, take heart!

VA'SAV.—Husband, I did not say that for my sake Here is poor Sâgarikâ perishing, restrained with a chain by my cruel self. So let my husband rescue her!

KING—How now, Queen, Sâgarikâ perishes! Here I go!

VASU.—Sire, why is the part of a moth played when there is no grave cause for it?

BA'BHRAVYA.—Sire, Vasubhûti says the right thing.

VIDU'.—(*Seizing the KING by the upper garment*). Friend, do not, indeed, do not do this rash act.

KING—(*Dropping the upper garment*). Fie, fool! Sâgarikâ is being destroyed; why is life still sustained? (*Having acted entering the fire and gesticulating being overpowered by the smoke*).

Desist, desist, O fire; give up this continuous column of smoke; why do you display this lofty circle of flames? What (harm) will you do to me who was not consumed by the fire of separation from my beloved, having the burning heat of the fire at the time of universal destruction? (16)

(VA'SAVA.—How is it that my husband has resolutely acted thus, following the words of me, a miserable creature! So I too will follow my husband.)

VIDU'.—(*Walking forth and standing in the front*). Madam, I too will be your guide on the way.

VASUBH.—How now! Vatsarâja has already entered the fire. So it behoves me, who have witnessed the decease of the princess, also to make an offering of myself just here (in this fire).

BA'BHRAVYA—Alas! Sire! Why is this race of Bharata causelessly consigned to (the domain of) uncertainty? Or rather, what is the use of talk? I too will act in a way befitting my devotion.

(All act entrance into the fire).

(Enter SA'GARIKA' bound with fetters).

SA'GAR.—*(Looking into the quarters)* Oh, fie! The fire has burst into flames all round. *(Reflecting; with gratification)*. Fortunately the fire will, to-day, put an end to my suffering.

KING—Ah! Here is Sàgarikâ standing with the fire close upon her. I will then quickly attend to her. *(Hastily approaching)*. Ah, darling, why do you still remain calm (unconcerned) when there is cause for haste (or, flurry)?

SA'GAR.—*(Seeing the KING, to herself)*. How now! My husband! On seeing him I have again got a desire for life. *(Aloud)*. Let master save, let master save!

KING—O timid one, dismiss your fear! Let this thick effusion of smoke be borne for a moment. *(Looking forth)*. Alas, Oh, fie! This garment dropped from your breasts has taken fire. *(Observing)*. Why do you stumble again and again? *(Marking closely)*. How is it that you are fettered with a chain? *(Girding up his loins)*. I will quickly bear you away from here. Take hold of me, dearest! (17)

(Embracing her by the neck and gesticulating the pleasure of touch, with eyes closed). Oh, the heat I felt has disappeared in a moment. Cheer up, darling, cheer up!

Evidently the fire does not burn you although touching you, since, O darling, this your touch removes heat itself. (18)

(Opening the eyes, looking in the quarters and letting go the hold of SA'GARIKA'). Oh! A great wonder!

Where is that fire gone? The inner apartment is in the same state (as before).—*(Seeing VA'SAVADATTA')*. How now! This is the daughter of the King of Ujjayini!

VA'SAVA.—(*Feeling the body of the KING with joy*).
Luckily my husband has his body unharmed.

KING—This is Bâbhravya!—

BA'BHRAVYA—Sire, now we have been brought
back to life!

KING—This is Vasubhu'ti!—

VASU.—May the great King prosper!

KING—And this is my friend!—

VIDU'.—Prosperity, prosperity to Your Honour!

KING—

—Does my mind rove (as) in a dream; or can this
be magic? (19)

VIDU'.—Oh, entertain no doubt: this is, indeed,
magic. It was said by that whore's son, the magician,
that Your Highness should performe see one more feat
of his magic. So it is just that.

KING—My Queen, here is Ságariká brought by me
at your bidding.

VA'SAVA.—Husband, I know it.

VASU.—(*Seeing SA'GARIKA'; aside*). Bâbhravya,
this girl is like the princess.

BA'BH.—Minister, the same occurs to my mind
too.

VASU.—(*To the KING*). Sire, whence is this girl?

KING—The Queen knows it.

VASU.—Queen, whence indeed is this damsel?

VA'SAV.—Minister, she was delivered over into my
hands by minister Yaugandharáyana, saying that she
was obtained from the sea. Hence it is that she is
called Ságariká.

KING—(*To himself*). Delivered by Yaugandhará-
yana! How can he do a thing without informing me!

VASU.—(*Aside*). Bâbhravya, since there is a very
similar necklace of gems on Vasantaka's neck, and
the maiden also is brought from the sea, she is clearly
Ratnávali, the daughter of the king of Síphala!

(*Advancing; aloud*). Long-lived one, Ratnávali, are
you reduced to this plight?

SA'GA.—(*Observing VASUBHU'TI, with tears*). How
now! Minister Vasubhûti!

VASU.—(*Weeping*). Ah, I am undone, unfortunate
that I am! (Falls on the ground).

SA'GAR.—Ah, father! Ah, mother! Where are you? Give me a reply. (*Dropping on VASUBHUTI faints*).

VA'SAV.—(*In confusion*). Noble Chamberlain, is this my cousin, Ratnāvali?

BA'BHRAVYA—Madam, that is she!

VA'SAV.—(*Clasping RATNA'VALI*). Take heart, sister, take heart!

KING—How now! This is the daughter of Vikramabāhu, the king of Sīphala, of high descent!

VID.—(*Touching the jewel-necklace; to himself*). I knew from the very beginning that such an ornament could not belong to an ordinary person

VASU.—(*Rising*). Long-lived one! Revive, revive! Don't you see, this your elder sister is ill at ease; embrace her, therefore.

SA'GAR.—(*Reviving, and seeing VA'SAVADATTA; to herself*). I have, indeed, given offence to the Queen; so I cannot show my face to her. (*Remains with head downcast*).

VA'SAVA.—(*With tears, stretching forth her hands*). Come, come; O extremely hard-hearted one, now at least show affection (*Clasps her at the neck; RATNA'VALI' ges'iculates stumbling; aside*). Husband, I am ashamed of this my cruelty; so remove her fetters.

KING—(*With satisfaction*). As the Queen says. (*Does accordingly*).

VA'SAV.—Husband, I have, indeed, been made (to act like) a wicked woman by minister Yaugandharāya, by whom, although knowing, nothing was told.

(*Then enter YAUGANDHARA'YANA*).

(YAUGAN.—

When, at my request, separation from her husband was consented to by the Queen, then it was that she was placed in (subjected to) great distress by arranging for your getting another wife: true that this attainment of the sovereignty of the world by Your Majesty will give joy to her; still, through shame, I am not able to show my face to her. (20)

(*Reflecting for a moment*). Or, what is to be done? Such is the vow of devotion to one's master, that it takes little account, in its execution, even of those worthy of the highest respect. (*Looking on*). Here is His Majesty Let me then approach. (*Approaching*). Prosperity, prosperity to my lord! Sire, pardon me for what was done by me without informing you.

KING—Yaugandharāyana, tell what you did without informing me.

YAUGAN.—May Sire sit down. I will relate everything.

(All sit down according to their positions).

YAUGAN.—*(With hands folded).* Listen, Sire! Of this daughter of the king of Siṃhala, it was predicted by a seer (Siddha) that whoever would accept her hand in marriage would be the sovereign of the whole world. Then, when she was not given (to Sire) by the lord of Siṃhala, avoiding mental affliction to Queen Vásavadattá, although repeatedly sought by us for Sire, through our belief in that (prophecy)—

KING—What then?

YAUGAN.—Then, having got a report circulated that the Queen was burnt in the fire at Lāvānaka, Bābhṛavya was (again) sent to his presence.

KING—What followed has been heard by me. Now with what object was this girl delivered into the hands of the Queen?

VIDU'.—Oh, it can just be known, though untold! —That, placed in the inner apartment, she might easily cross the range of your eyes.

KING—*(Smiling).* Yaugandharāyana, your motive has been well grasped by Vasantaka!

YAUGAN.—As Your Majesty says!

KING—The Magician's affair also, I take it, was of your own design?

YAUGAN.—Sire, it was. How else could Sire have seen her, confined in the inner apartment? And when not seen, how could she have been recognized by Vasubhāti? *(Smiling).* (Now that her cousin is recognized, the Queen is the chief authority as to how to dispose of her.)

VASAVA.—*(With a smile).* Noble one, why don't you say clearly—Give Ratnávali to him (the King)?

VIDU'.—Noble lady, you have well guessed the minister's intention!

VASAVA.—*(Extending her hand).* Come, Ratnávali, come. Let this much at least, worthy of a sister happen at my hands.

(Decorating RATNA'VALI' with her own ornaments, taking her by the hand, and approaching the KING). Husband, accept this one!

KING—(Stretching forth his hands, with satisfaction). What favour of the Queen is not esteemed by me ?

VA'SAVA.—Husband, at a distance are her paternal relations; so act in such a way that she will not remember her kinsmen. (Gives her to him).

KING—As the Queen commands.

VIDU.—(Dancing about). Bless me, Oh, Ho ! The whole earth has now, indeed, come into the hands of my dear friend !

VASUBH.—Long-lived one, rightly, indeed, do you possess the title of Queen !

YAUGAN.—Now my labours have borne fruit. Sire, say what further good (*lit.*, desirable thing) shall I do upto you ?

KING—Is there anything to be desired beyond this ? For—

Vikramabáhu is made one with me ; this my darling, Ságariká, the most precious object on the surface of the earth, the sole cause of the acquisition of the earth bound by the seas, is gained ; the Queen has been pleased owing to the recovery of her sister ; and the Kosalas are conquered ; you, the ablest of ministers, being there, what blessing do I not possess for which I can entertain a wish ?) (21)

Still, let there be this—

(*The Actors' Benediction*).

May Indra, sending down showers as desired, make the earth yield luxuriant crops ; may eminent Brähmanas give satisfaction to the celestials with sacrifices duly performed ; may there be union of the good, as long as the world exists, conduced to increased happiness ; and may the (abusive) utterances of the wicked, difficult to be controverted and indelible like the adamantine glue, be completely laid at rest !! (22)

(*Exeunt Omnes*).

(End of Act IV., named AINDRAJA'LIKA).

(Here ends the NA'TIKA' called RATNA'VALI', the composition of KING ŚRI-HARSHA).

NOTES.

P. 1. Following the time-honoured practice of Sanskrit writers, the poet begins his work with the usual *māṅgala* (the benedictory stanza or stanzas), which in the case of dramas is technically called *Nāndī*. Such *māṅgala* is thought to be necessary for the removal of obstacles and for the safe completion of a work. This *Nāndī* generally consists of one or two *ślokas*, sometimes of three as here, and very rarely of four.

In the case of the present play, however, as in that of the *Venisamphara*, two additional *ślokas* are found in some printed editions and MSS., but their authenticity may well be questioned. See remarks under those.

Śl. 1. In this Śl. the handful of flowers thrown by Pārvati (comp. in this respect the first Śl. of *Veni*.), instead of Pārvati herself, is referred to as competent to grant protection. For, Hindu poets often refer to something connected with, or some act (*Cf.* the first śl. of the Māl.-Mādh., *Mudrā*, &c.) of, their favourite deity, instead of to the deity directly, as a mark of great humility. The handful of flowers was thrown by Pārvati when she was sent by her father to propitiate Śiva (तदाराधने) while practising penance on the Himalayas after he had lost Sati (see Kum. I. 53, 54). According to the Kum., however, the अजलि was offered at the feet of Śiva (अयकीर्यत अयम्बकपादमूले पुष्पोचयः पल्लवभक्षमित्रः III. 61).

The idea is this:-Pārvatt wished to place the offering of flowers on Śiva's head. With this object she raised herself on the tips of her toes. The view of her developed limbs caused Śiva to cast wistful eyes on her. At this Pārvati felt bashful owing to the feeling of love; her hand shook nervously; and the *Kusumāñjali*, meant to fall on Śiva's head, missed its destination and fell between the two.

पादाभस्थितया &c.—Construe: तदाराधने पादाभस्थितया सुहुः स्तन-भरेण नवतामानीतया शम्भोः सत्पुहलोचनवयपर्य यान्त्रया सपुलक्खंवदाकूमो-त्कम्पया हीमस्य गिरिजया शिरसि हेहितः क्षिसः [सद्] अन्तरे विश्लिष्टन् कुसुमाञ्जलः वः पातु।

पादाभ्यः—Dissolve पादाभ्यः or अयोः स्थितया. This she did to reach the left head of Śiva. सुहुः—Often, repeatedly; this may also be taken with पादाभ्यः. स्तनभरेण नवतामा—made to bend down, brought to a stooping posture. नवय पातः

नव्रता ; नप्रस्य being सामान्ये नपुसकं. Otherwise we should expect नप्राता (नप्राया : भावः), as the Vārttika—त्वत्लोर्णुणवचनस्य (इति वक्तव्ये) providing उंवद्वाच does not apply in the present case; for शुक्लादय एव इह गुणाः, remarks the पौष्टिनोरमा. शुक्लाया भावः शुक्लत्वं-ता ; गुणवचनस्य किम् । कञ्जीया भावः कञ्जीत्वं ; Sid.-Kau. For similar instances, cf. उपेत्य सा दोहरद्वुःखरीलतां Ragh. III. 6; सूतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता Kir. IV. 9; क्षीबतासुपगतास्त्वद्वेलं &c. Sis'. X. 34. This is a favourite idea with Sanskrit poets ; cf. Kum. III. 54; Megh. II. 22; अतशुक्लभरातेन भूयः &c. Sis'. VII. 66. This explains the सप्तहलोचनस्य of Śiva.

शम्भोः—शं सुखं भावयति उत्पादयति इति ; fr. शं happiness, welfare and the root शु which has a causal sense here (अन्तर्भवितप्यथोऽत्र भवति ; Sid.-Kau.) with the aff. उ (ङुः) by the Vāttika मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम्. सस्पृहः—लोचनानां वयं लोचनवयं ; now see com. For the change of पथिन् to पथ see Gr. § 280, Pān. V. 4. 14. Cf. हरस्तु किंचित्परिलुप्तवैर्यः...उमामुखे...ज्यापारस्यामास विलोचनानि । Kum. III. 67. (अनेन भगवतो रतिभावेदय उक्तः Malli).

हीमस्या—हीः अस्या विद्यते असौ द्वीमती तया. This properly means 'bashful,' but here it means 'who came to be bashful,' felt ashamed (when Śambhu looked at her with longing eyes and she was affected with emotion). इहितः—wished or intended (to fall on the head); इहुः properly means 'to act bodily' (चेदायाः); but, as action depends upon wish (for the order is—जानाति, इच्छति, यत्ते &c.), it has often the sense of 'to wish;' cf. माधुर्यं मधुविद्वना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते Bh.; तेन हा तेनेहा (तेन इहा) मधुकरेण कथम् Bhv.

सपुलकः—Here we have three of the eight सारिवक भावः or involuntary manifestations of strong feeling arising from *Sattva* (for these, see Intro.), viz. horripilation (see note on सोहस्रलक्षां next śloka), perspiration and tremor. As Śambhu looked at Pārvatī with loveful eyes, there was a reciprocation of feeling on her part also. Cf. सदृश उगपदीशः पार्वतीवक्षपदे स्मित-विक्षितगण्डे पाहिणोलोचनानि । पुलकिततश्चरन्तर्भावमावेद्यननी द्रमुदितपुखेन्दुः सा च सर्वाङ्गस्थात् ॥ Pār.-P. III. 9. See Kum. III. 68. विलिघ्यत्—The preposition वि reverses the sense of श्लिष्ट ; so this either means 'getting loose and falling down' (not being properly thrown), or 'not reaching its destination,' falling in the middle (not being thrown with sufficient force). अशालिः—properly means 'the cavity formed by joining the hollowed palms ; hence, secondarily (by Lakṣaṇā), the thing contained therein ;

here the flowers. अन्तरे—अन्तरं राति इति अन्तरं that which reaches the end; hence, the interval or space between two things. वः—According to Śāstri Nigudkar, this has to be taken in a wider sense, i. e. as meaning 'you and all of us', युद्धानसमानन्यश्च। He remarks—व इति 'श्यदादीनि सर्वैनित्यम्' इति एकशेषः। एतेन व इत्यस्य युद्धानित्यर्थकरणं व्याकरणानभिज्ञवद्युलकम्। पादिव्याशिषिलोऽविद्यानेन इतराशीःप्रार्थने द्युवधारस्य नान्दीष्टनफलाभावप्रसङ्गात्।

In this s'l. there is Śringāra manifested, its substrate being Śiva and Pārvati (आलङ्घनविमाक्ष). Its permanent sentiment is रुति or love, as indicated by Śiva's स्तुलठोचनव, and Pārvati's स्वेदोद्रूपम् &c. which are its अङ्गमाक्ष, and Pārvati's ह्रीमत्वं which is a व्यभिचारिमाव. For the other technicalities, see Introduction.

The figure of speech in this s'l. is *Kāryalīṅga*, as the falling in the middle of the handful of flowers is explained by such epithets as ह्रीमत्या, स्तनभरेण &c.

P. 2. S'l. 2. Herein the poet passes on to another scene, viz. that of the first meeting in private of Pārvati and Śiva after marriage.

Construe: नवे संगमे औत्सुक्येन कृत्वरा (किं तु) सहस्रा हिया व्यापैत्तेमाना बन्धुवधूजनस्य तैस्ते: वचनैः सुनः आभिसुख्यं नीता अग्ने वरं दृष्टा संरोहत्पुलका आत्साध्वसरसा हस्ता ह्रेरेण लिलषा गौरी वः शिवाय मवतु !

औत्सुक्येन—औत्सुक्य is 'eagerness'. The instr. is हेतौ. सहस्रा—सहस्रः: inborn, natural; fr. सह+स्रु with the aff. किं added कर्तरि. This may also be taken with औत्सुक्येन. हिया—हेतौ तृतीया. तैस्तैः—Here तद् refers to the speeches of inducement or persuasion used on such occasions (it being प्रसिद्धार्थत्वपर). The repetition indicates वित्सु or totality, by the rule नित्यवीत्सयोः Pāṇ. VIII. 1. 4 (आभीक्षण्ये वीप्तायां च योत्ये पदस्य द्विवचनं स्यात् Sid.-Kau.). वीप्ता (वि+ईप्ता) lit. means 'the desire to include every case of every one of a group,' as वृक्षं वृक्षं (i. e. all) सिवति. Pārvati's friends used every word of encouragement to induce her to approach her husband. बन्धुवधूः—may be taken as (1) बन्धुः: प्रियः: beloved यो वधुरूपो जनः: वधुजनः: female friends or relatives तत्प; or (2) बन्धुः: a kinsman or relative; बन्धुता वधुः: (the wives of) तासां जनः: समूहः. For जन meaning 'a body or collection of' cf. सखीजनस्ते किमुताद्वृसौहदः: Vik. I. 9; ज्ञाति-जनस्तिर्धामिः बन्धेवतामिः Śāk. IV.; नापेक्षितो गुरुजनः: Ibid. V. 16.

अभिसुख्यं—अभिसुखस्य मावः the state of standing before or in front of; by adding य (व्यञ्ज.) to अभिसुख.

वरं—वृणोति वरताति वा वरः the husband; fr. वृ+अच् (अ) कर्तरि by पचायत्। 'वरौ जामातुवीदारो' इति विश्रुः.. आत्साध्वसा० आत् p. p.

of दा with श्री; by the rule अथ उपसर्गातः: Pāṇ. VII. 4. 47, the vowel of the root दा preceded by a preposition ending in a vowel is replaced by त् when the root is followed by a termination beginning with त् and having an indicatory क् (किति). साध्वसरता०—may mean—(1) आतः साध्वसर्थ्य साध्वसर्लो वा रसो यया, who experienced the emotion of fright साध्वस flarry, agitation; रस anything experienced; hence ‘feeling’; cf. परायनः: फीतेः कथमिव रसं बोने पुरुषः: Mudr. IV. 4.—Or (2) आती साध्वं fear च रसः love च साध्वसरसी यया, who was inspired with fear and love. The first way is better, as the feeling of love is indicated by the epithet संरोहणातुलका. संरोहण्यु०—With the hair of her body standing on end. In erotic poetry this रोमाञ्चविक्रिया is considered as the first outward indication of love, and is often referred to by poets; cf. Vik. I. 11, Kum. VII. 77, Ragh. VII. 22, &c.

इसता—For, the embarrassed condition of his wife amused him a great deal.

Śl. quoted in K.-P. VII. (see under Kārikā 15) as an illustration of the principle that the actual mention of an Accessory (अधिकारिया), when it is not suggested by an Ensuant (अद्वाव) peculiar to itself, does not constitute a fault. Here the Accessory औत्तुक्य cannot be represented by the Ensuant त्वरा, as that may be caused by fear, anger, and the like. Hence, for a clear and unmistakable apprehension of the Accessory, its mention by its own term is necessary.

The figure of speech is *Svabhāvokti*. Some think that there is सुमासोक्ति, but for that, according to the K.-P., the epithets ought to be लिङ् or double-meaning.

Śl. in the foot-note (संपादने &c.)—In some editions and MSS. this is given as part of the Benediction. But it does not seem to be genuine. The quibbling on words in it is too much even for the somewhat artificial style of Harsha. Again, it is inconsistent with the reverence the poet is expected to have for Śiva or even for Viśhṇou. We cannot expect him to make either Párvatī or Lakshmī call her husband निर्लेज्ज even in प्रणयकोण.

This Śl. has a double application: it refers to Párvatī and Ś. va, and also to Lākshmī and Kṛishṇa, each clause having a double meaning. Constr. ll. 1, 2—पुरा मकरध्यजेन मदर्थे त्वतः मथनं संग्रासम् । तत् हे निर्लेज्ज मम पुरो बहुमार्गंगो बोहुं तत् युक्तम् ll. 3, 4—(1) हे कृष्णकण्ठं यहं सुखं स्वभावकृदिला तामेव अहनय हाति

अद्वितनया रुषा यमाह स वः पायात् ; (2) हे कृष्ण कण्ठश्च हृश्च भावकृतिलो
नवेव अनुनयस्व इति लक्ष्मीः रुषा यमाह &c.

मकरध्वज—(1) मकरस्य पतिकृतिः इति मकरः by adding कर् in
this sense, which is then dropped in the case of ध्वज or केतु.
The God of Love; lit the Makara-bannered; so called from the
sea-monster subdued by him and represented on his banner.
(2) मकर by implication (उपलक्षण) means 'as a animals'; hence,
the milky ocean (cf. ज्ञानकेतन), Lakshmi being one of the 14
jewels churned out of it. Cf. the well-known verse लक्ष्मीः
कौस्तुभपरिजातकुरु धन्यन्तरिवन्द्रमः &c. (See A. Dic.).

मथनं—(1) Destruction. For the story see Kum. III. 66,
71-72; Siva-P. Adh. 11. (2) Churning. This word is derived
from मथ् 1st Conj., and not from मथ् 9th Conj., which will
give मन्थन. त्वचः—(2) Although Vishnu did not take part
in the churning, he was indirectly connected with it. For
the churning was conducted under his direction; he also
supported the mountain Mandara by assuming the form of a
tortoise. मद्ये—(1) In connexion with me, on my account.
(2) For my sake. अर्थ at the end of a comp. also occurs as
अर्थ and sometime as अथेय, with an adverbial force. Cf.
तद्वर्तनादभूच्छुभोद्योऽद्यापादार्थमात्रः Kum. VI. 13; प्रत्याख्याता मथा तत्र
नलस्यार्थं देवतः Nalop. XIII. 19.

तद्युक्तं—To be read with a *Kâku* (i. e. a change of voice
indicative of fear, grief &c.), and implying that it is not युक्त.
बहुमार्गाः—Lit. 'going by various rou e,' having many courses;
here the Ganges, which is त्रिपथगः 'three-coursed' (the first
course being through the Heavenly regions, the second over
the Earth and the third along Pâtala or the lower regions).
Gângâ, being borne on his head by Sîva, is often represented
by Sanskrit poets as exciting Pârvati's jealousy on that account.
Cf. Mudrâ, I. 1. Kubjâ (whose real name was Sairandhri), the
female servant of Kamsa, seems to be meant here. She was
deformed, being crooked or bent in three parts of the body.
Cf. दायरस्य हृं सुंदर कंससंमता त्रिवक्षनामा हृदलेपकर्मणि &c. Bh-P. X.
I. XLII. 3. While Râma and Kâshîpa were passing through
the main road of Mathurâ, they saw her carrying unguents to
Kamsa, and asked her if she would give those to them.
Readily agreeing to their wish, she applied the unguent to
their bodies. Pleased by this act Kâshîpa planted his feet on
hers, and holding her by the chin made her straight. Touched
by him she became the best of beauties (मुकुन्दस्पर्शनात्सर्वो बस्तु

प्रसंगोत्तमा). She then being enamoured of him requested him to visit her house which he promised to do after killing Kamsa. For further particulars see Bh.-P. X. I., Oh. 47. 1-10.

Some understand this to refer to Sarasvatî, but that does not seem probable. This and the epithet भावकुटिला cannot be very well taken with सरस्वती. बोडु—v. l. बोडुः is not good, as it implies a habitual act. स्वभावकुटिला—(1) Naturally crooked (going in a zigzag or meandering way). Even if separated as भाव, भाव will mean the same as स्वभाव. (2) भावकुटिला—भावेन भावे वा by intention or thought कुटिला crooked, insincere; not honest in her professions. Cf. Mrich-IV. 16. कृष्णकण्ठ—Siva got the epithet नीलकण्ठ (here called कृष्ण for the sake of the pun) on his drinking the poison Hâlâhala, which turned his neck black. भइ—Your hold i. e. embrace. The Fig. of Speech is श्लेष.

P. 3. ŚI. 3. In this ŚI. Śiva is represented as describing to his wife Pârvatî (Sati, now restored to him) the scene at Daksha's sacrifice when destroyed by him.

Allusion:—Daksha, at the instance of the sages, gave his daughter Sati to Śiva in marriage; but he was never wholly reconciled to the uncouth figure and the loathsome practices of his son-in-law. He once performed a sacrifice at which all the gods except Śiva were invited. He did not even invite his daughter to be present at the ceremony. Sati, however, persuaded her husband to go. But on finding herself slighted and her husband grossly abused by her father, she was exasperated, threw herself into the flaming sacrificial fire and perished. According to another account, she sat down in contemplation, fixing her mind on her husband, and relinquished her body derived from Daksha, by generating fire into it. For other particulars see Bh.-P. IV. 4, especially 24-27; cf. also Kum. I. 27. When the terrible news reached Śiva, he got highly incensed and wreaked dire vengeance on Daksha. According to one account he himself went to the sacrifice, completely destroyed it, pursued Daksha who assumed the form of a deer, and decapitated him. According to a different account he tore off a lock of his matted hair and dashed it on to the ground. From it sprang up the fierce Vîrabhadra with a thousand arms. Śiva asked him to go, accompanied by the Ganas, and to destroy Daksha's sacrifice; he also himself went there to assist in the work of demolition referred to in the above s'loka.

Construe:—ब्रयोऽपि अमी वह्यः कोधेद्धैः त्रिभिः दृष्टिपाते: उपशमिताः। त्रिसार्ताः च पलगणहृतोऽणीषणद्वाः जातिविजः अधः पतन्ति। दक्षः स्तौति अस्य पर्मी करुणं विलपति देवैः अपि विदर्त्तच। इति देवये मखमयनविष्वो शंसन् आत्महासः शिवः वः पातु।

क्रोधैद्वैः—Kindled by, i. e. fiery with, or glowing with, wrath. **क्रोधैद्वैः—**v. l. क्रोध एव उद्धः अविः येऽु fiery. This is faulty because उद्ध is an obscure word, and it is a bad compound. Perhaps धौ is a mislection for द्ये. **क्रोधान्पैः—**v. l.—blinded, bedimmed; this will not do, as the idea of overpowering light is necessary to explain the putting out of the three fires. **चिभिः—**v. l. मुहुः does not make good sense; for it shows that the glare of the eyes was not so powerful as to put down the fires at once. अभी—here used for ते, ‘those well-known. It cannot be taken as ‘these’ (युरोकर्तिनः), as Siva cannot be supposed to be describing to his wife the scene at the destruction of the sacrifice at the time it took place; for Sati had burnt herself before that. **ज्योतिः वह्यः—**वह्ति देवैःयो हव्यमिति वह्मिः fr. वह्मि+नि Unñādi; the principal office of fire being that of conveying the oblations offered to the gods; cf. the Śruti अग्निमुखा वै देवाः. **चयः—**These are (1) गर्हपत्य (गर्हपतिना नियं संयुक्तः by गर्हपतिना संयुक्ते चयः; Pāṇ. IV. 4. 90) or the sacred fire perpetually kept up by a householder (being transmitted from father to son) and from which fires for sacrificial purposes are lighted. (2) आहवनीय (आहयते प्रक्षिप्यते हविरत्र) in which the oblations to the gods are offered; (3) दक्षिणामि or the ceremonial fire. They are collectively called जेता. Cf. A'śvalāyana—पिता वा एवोशीर्णा यद्वक्षिणः पुत्रो गर्हपत्यः पौत्र आहवनीयः. See also Ms. II. 231.

वासार्ता॒—They were frightened at the terrible sight of Virabhadra and the havoc wrought by him and the Ganas; for the easy fright taken at such scenes by the priests, cf. संग्रन्मोऽभवद्योदकर्मणाद्युत्तिज्ञा च्युतविकङ्कुष्टुचार्। Ragh. XI. 25. **चृत्विजः—**Lit. ‘sacrificing at stated times;’ see com. Here ‘priests officiating at a sacrifice.’ Cf. अग्न्याधेयं पाकयज्ञानमिष्टोमादिकान्मसान्। यः करोति वृतो यस्य स तस्यालिंगाति स्मृतः॥ Ms. II. 43.

The four chief priests officiating at a sacrifice are होतु, उद्गातु, अन्नर्तु and बहून्. At grand sacrifices, such as the one referred to here, there are sixteen priests, each one of the four principal ones having three assistants; these are (1) होता, मैत्राकरुण, अन्नाकारुण and अग्नाकरुण; (2) उद्गाता, प्रस्तोता, प्रतिवर्ती and हुतकार्य; (3) अव्यर्दु, प्रतिप्रस्थाता, नेत्रा and उजेता; and (4) बहून्, ब्राह्मणाच्छर्सी, आतीष and पोता.

चपलः—mischievous, actively busy. The Ganas are so by nature; cf. मा चापलायेति गणान्यनैषीत् Kum. III. 41. **गण—**A troop of demigods called गण्य, who attend on Siva and are under the superintendence of Ganeśa, one of the demigods. They are said to be 63 crores in number. See our note on

Kum. I. 55. उणीषपद्मः—उणी ईषते (हिनस्ति removes इति उणीषं (fr. ई॒ 1. A'.+कः i. e. अ) a turban; उणीषार्थं पद्मः clothes worn as turbans. पट (fr. पट् to go, 1st Conj.) is the usual word; पट is got by adding त to पट् (बाहुलकातः). अथः पतन्ति—As the priests running about in terror were pulled by their turbans they fell down.

दक्षः—A celebrated *Prajāpati*, one of the ten sons of Brahmā, being born from his right thumb, and the chief of the patriarchs; cf. दक्षस्वजायताङ्गुष्ठादक्षिणादगवानुषिः Bh.-P. See Apte's Dic. करुण—Piteously, in a manner to excite compassion. कृपय v. l., meaning 'helplessly, miserably', is better. This may better be taken with विदुतम्.

आच्छहासः—'Who began to laugh.' Śiva laughed heartily as he thought of the miserable plight in which Daksha found himself for his folly in insulting the goddess and of the ease with which he routed the sacrifice. अद्वहासः v. l.—should be taken as an adj. meaning 'laughing loudly'; see com. This will also do. अद्वहास, when a noun, means 'a loud, boisterous laugh' and is particularly applied to the loud laugh of Śiva. Cf. राशिष्युतः प्रतिदिनमेव अयम्बकस्याद्वहासः Megh. I. 60; गिरशाद्वहास &c. Daśak.

The रस or flavour of the Śl. is ऐश्वर्य or the Terrific. Its permanent mood (स्थावी भाव) is anger. Virabhadra is its material or essential Excitant (आलभन विभाव). The Figure of Speech is अतुरास.

Śl. 4. जितं—'Prosperity to the Moon.' जि in such cases has the sense of 'to prosper,' with the additional sense of 'salutation to' implied. Cf. K.-P. जयत्यथेन च नमस्कार अस्त्रियते &c., Com. on I. 1. द्विजवृषभः—the best of, illustrious, Brāhmaṇas; an उपमानोत्तरपदकमध्यारय comp. वृषभ is one of the words of the व्याघ्रादि class, which, coming latter in a Karm. comp., indicate excellence or pre-eminence. See com. निरुपद्रवः—This implies previous trouble, and its cessation is now wished for. The three statements in these two lines are very significant. They covertly refer to the change in the religious belief of Śri-Harsha himself. Thus, the triumph of the moon means Harsha's triumphing over his strong bias towards Buddhism; the homage to the gods implies the King's belief in Brāhmaṇism; while द्विजवृषभः &c. is meant to show that the Brāhmaṇas would no longer be persecuted.

समूद्रसत्या—सत्य (or शस्य) means the fruit of a tree, and also corn; 'rich in the yield of fruit and corn of every kind;' producing plentiful harvest. Cf. भवतु वसुमती सर्वसंपत्तिसत्या

Mṛīch. X. 61. The fulfilment of this wish depends upon that of the three previous ones. For, when the Brāhmaṇas perform the holy rites properly and the gods are well pleased, there is timely rain; and the moon (the lord of herbs—आषधीपति:) shining properly, not being obscured by untimely clouds, the plants thrive. Cf. Bg. III. 11, 14, and अग्ने प्रास्ताद्विः सम्बगदित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्ञायते वृष्टिवृष्टिरक्षं ततः प्रजाः ॥ Ms. III. 76.

प्रतपतु—Here तप् is intrans.; cf. तमस्तपति धर्मीशी &c. Śāk. V. 14; सूर्यै तपत्यावरणाप्य दृष्टेः &c. Ragh. V. 13.

चन्द्रवतुः—‘having a body like i.e. as gladdening as, that of the Moon.’ This is generally taken as an adj. to नरेन्द्रचन्द्रः. But there is tautology in this, as a comparison with the moon is implied in नरेन्द्रचन्द्रः. It is better, therefore, to take चन्द्रवतुः as a part of the wish and to construe नरेन्द्रचन्द्रः चन्द्रवतुः सन् (gladdening the people like the Moon by his person, and not oppressing them like the previous kings), प्रतपतु (display his power, reign gloriously). Cf. the śloka कर्मणा मनसा वाचा &c. quoted in the Introduction.

Fig.—समाप्तगा उपमा.

These four Ślokas constitute what is called the Nāndī. About the genuineness of the first three of these there is no question, as they are found in all the MSS. and printed editions. The fourth also seems to be genuine, as it is found in most of the printed edd. Even H. H. Wilson had it in the MS. he used for his translation of this play. Again, it is possible that Harsha might have written it to please the people after his reversion to Brahmanism. We cannot, however, be very certain on this point.

P. 4. नान्दी—For the definition of नान्दी see com.; नन्दन्ति देवता अस्याभिति नान्दी; fr. नन्द् with धर्म (अ) and the fem. aff. हि; some derive it as आशीर्णेगाहिना नन्दतीर्ति नन्दः; नन्द एव नान्दः by adding अ स्वार्थे (प्रजादित्वाद॑); ततः द्विया छीप्.

The Nāndī forms an essential part of the theatrical preliminaries, and is of four kinds:—नमस्कृतिमाङ्गलिकी आकृतिः प्रवाली तथा। नान्दी चतुर्थं निर्दिष्टा नाटकादित्रु धीमत ॥. According to Bharata the principal events of the plot should be covertly indicated in the Nāndī and this is done here also. Thus the first s'l. refers to Sāgarikā's कुम्हमयूपूजन by offering flowers to him, and other incidents connected with that. The second s'l. refers to Sāgarikā's getting nervous in the presence of Vatsarāja and his seizing her by the hand, and some other incidents of the

second Act. See com. The third s'l. hints at the incidents of the third and fourth Acts, such as Vāsavadattā's irritation at her husband's conduct, and the consequent obstruction caused by her, Sāgarikā's lamentation in the words शत्रु तात &c. p. 79 and the confusion and bustle caused by the fire exhibited by the magician. According to those who include the fourth s'l. in the Nāndī the third s'l. refers to the incidents of the third Act alone, and the fourth to those of the fourth, viz. the victory gained by Rūmānyāvan for the King and the King's gaining the hand of Ratnāvalī, now appearing in her true character.

The discussion as to the वृत्ति the Nāndī should consist of, or the meaning of the term वृत्ति (for these see Rāghavabhaṭṭa's com. on नान्दी Śāk. I.) is useless to the general reader and has been here dispensed with.

P. 5. (नान्द्यन्ते) सूत्रधारः—To properly complete this stage-direction and other similar ones, supply आह, कथयति or some such word. The Sātra. continues to speak after reciting the Nāndī.

As the Sūtradhara is mentioned after the Nāndī, the question arises as to who recited the Nāndī, and, if the सूत्रो did it, why his name should not precede the benedictory Ślokas. The answer is that the Sātra. generally recited the Nāndī, according to the precept of Bharata—सूत्रधारः पठेत्तत्र &c. (see com.); also because, he, as a Brāhmaṇa, was qualified to give a blessing. But his name is not put first, as nothing but auspicious words can begin a poetic composition. Again, it seems that the Sūtradhāra did not assume his character as such, until after the Nāndī was recited. For a fuller discussion on the subject see our ed. of Vik. or Śāk., note on the word; see also Jagaddhara's remarks in his com. on the Māl.-Mādh.

सूत्रधार—*Lit.* ‘the holder or regulator of the thread of dramatic business;’ he is the chief manager who assigns to the various actors the characters they are to represent, instructs them and takes a leading part in the Prologue.

It is probable that the term originally applied to the exhibitors of puppet-shows who sat behind a curtain and made the puppets move as they moved the strings, and that the Indian drama in its present form is a development of such shows. See notes to Vik.

अलमतिविस्तरेण (or प्रसङ्गेन)—Here अलं has the sense of prolixity (वारण). विस्तर means amplification, prolixity; fr. विस्तृ + अप् (भावे); with चतु (अ) we have विस्तारः (extent); mark the difference between the two; विस्तारो विषयो व्याप्तः स च शब्दस्य विस्तरः। Ak.

प्रसङ्ग means the same. The whole means—‘enough of, nothing is to be gained by the prolongation of the theatrical preliminaries;’ see com. Here अतिविस्तर is the करण of the साधन or विधानकिया which is understood, and therefore takes नृतीया. For it is remarked in the Nyāsoddyota—a किया which is understood implies instrumentality just as well as one actually mentioned; so this is equivalent to साध्याभावात् विस्तरे न कर्तव्यः. The constant use of this expression in Sanskrit plays shows that the prolix preliminaries were found to be tiresome by the audiences of later times.

वसन्तोत्सवे—It seems it was usual in ancient India to exhibit dramatic performances on the occasion of some fair or festival (as a great conclave of people was likely to be present on such occasions.). The Spring festival, which may be likened to the carnival or saturnalia of the Romans, was formerly celebrated from about the middle of the bright half of Chaitra to the full-moon day, to mark the return of Spring, when Kāmadeva or the God of Love was worshipped as described further on. According to some, the season commenced from the fifth day of Māgha called Vasantapañchami and lasted for two months. It is now identified with the Holi festival which is celebrated from the full-moon day of Phālguna to the 5th of the dark half of the same month and in which people of all grades of society mix and take liberties with one another. The Bhavishyottara-Purāna gives a detailed description of the festival, for which see Wilson’s note on this in his *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 264.

श्रीहर्षः—For Harsha, see Introd. हेवस्य—हेव, fr. दिव् to shine, originally meant ‘shining, brilliant;’ then it came to signify ‘a god’ (cf. Latin *deus*); it is used as a term of respect and greatness after the names of kings; cf. Vikramāñkadeva, Vikramadeva &c. पातपद्मो—‘Gaining their living, subsisting, by the support of the lotus-like feet of;’ a respectful way of saying ‘the humble vassals of.’ अपूर्व—अपूर्व should better be taken with रचना; अपूर्व—such as has not been displayed before, novel, extraordinary (and attractive). If taken with वस्तु, the statement is not correct. रचना is the judicious arrangement of the various parts and incidents so as to lead them to a charming end. The poet means that he has borrowed the plot, but presented it in a novel way.

रसनामाली—Properly the name of the princess of सिंहल and the Heroine of the play; the same signifies the play of that

name by tranference of an epithet (अभेदोपचार); see Sid.-Kau. on शारीरकं भावं पृष्ठ. IV. 3.88. The poet's other play मियदर्शिका is similarly named after the Heroine. This is according to the rule नाटिकासद्वकादीनो नायिकामित्रियेषणम् . नाटिका—see Intro. पंचरा—is a word by itself (अव्युत्पन्नं प्रतिपदिकं); 'a line or series of.' The reading कृतेति...श्रुता is bad, as the presence of इति prevents श्रुता being syntactically connected with नाटिका: it must be श्रुतम् प्रयोगतः—by way of being represented; actually staged. छाइनः—०जनस्य हृदयमाह्नादयतीति तस्य. अनुध्य-
कुद्धा—Lit. 'with the thought of favour,' i. e. with a wish to favour us. Cf. प्रणयिषु वा दक्षिण्यादथ वा सदस्तुपुरुषबहुमानात् &c. Vik. I. 2. चथावद—See com.; 'in due form;' with strict attention to rules; i. e. in a faultless manner; or 'fully,' everything as written being exhibited.

नेपश्चरचनां—नेपश्च is derived by Bhānujī Dikshita as निन् (fr. नि n. the eye) to the eye, or नेत् (fr. नि m. a leader) to the leader, पश्चं good, pleasing; hence (1) dress or (2) decoration; it also means (3) the tiring-room (where the decorations are made or the actors attire themselves); and (4) the drop-curtain (जवानिका). रचना here means—The arrangement of the tiring-room (such as the assignment of parts to the actors, giving them instructions as to costume, acting, and so on). आवजितानि—p. p. p. of बृज् can. with आ, to incline &c.; inclined, drawn to or attracted. सामाजिक—those who assemble in an assembly, the audience. डक् (इक्) is added to a word denoting combination, in the sense of 'those who assemble there;' or समाजं इक्षन्ति इति those who keep an assembly by their presence. निश्चयः—conviction, firm belief.

Sl. 5. निपुणः—Having the skill attained by the observation of the ways of the world and by the study of the Śāstras and good poems. Here निपुणत्व also includes the idea of शक्ति 'genius or poetic inspiration,' as observed by Mammata; cf. शक्तिनिपुणता लोकशास्काव्यादेक्षणात् । K.-P. I. 2. पुण्यार्थिणी—capable of appreciating merits (otherwise our dramatic skill will be useless). Cf.

".....And as you are known

The first and happiest hearers of the town," &c. &c.

—Shakespeare, *Henry VIII.*, Prologue.

हारि—हर्षी शीलमस्य naturally attractive or charming. The word is generally used as the latter member of a comp., as मनोहारि, चेतोहारि &c. वत्सराज—वत्सानो राजा वत्सराजः King of the Vatsa country (for which see Introd., Geography of the Play). This was Udayana.

Udayana was a king of the lunar race, the son of Sahasrānika and the hero of a popular story. His genealogy is thus given in the Kathāsar.:—पाण्डु—अर्जुन—आभिमन्तु—परीक्षित—जनमेजय—शतानीक—उदयन. In the Vishnu-P., however, he is said to be the son of a second Śatānīka, the 19th in succession from Janamejaya, which seems to be more probable. According to the *Lalitavistara* (a work in Sanskrit on the life and doctrines of Buddha), he was born on the same day as Buddha. Mahāsena, also called Chanda-Mahāsena, king of Ujjiyinī, had a daughter, called Vāsavadattā, whom he wished to give in marriage to Vatsarāja. (According to another account he wished to give her to a king named Sampjaya; in the meantime Vāsavadattā saw Udayana in a dream and being enamoured of him contrived to inform him of her love.). With this object he enticed Udayana to his city and kept him a captive there. Being engaged to teach music to Vāsavadattā, Udayana gained her heart, and by the advice of his minister Yaugandharāyaṇa, managed to carry her off from her father. They were afterwards married in great pomp.

हारि चरितं—This is proved by the many references to his name; cf. उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय यौगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः *Mṛich.* IV. 26; प्राप्त्यावन्तीतिदयनकथाकोविद्यामवृद्धाच् *Megh.* I. 30; प्रयोदस्य प्रियदुहितरं वस्तराजोव जहे *Ibid.* I. 33; वासवदत्ता च राजे संजयाय पित्रा दत्तमारमानसुदयनाय प्रायच्छत् *Māl.-Mādh.* II.

नाट्ये—नाट्य is the pantomimic representation of situations, gesticulation, acting. वर्य—himself and the band of actors. The plural is not आदरार्थे here, as the Sātra. refers to himself in the 4th line (मञ्जाग्योपचयात्). वस्तु—a thing, a fact or an item. Distinguish this from वस्तु in अर्पूर्वस्तुरचना० *supra*. एकैकं—एक repeated is to be taken as a Bah. Comp. by एकं बहुत्रीहिवत् *Pāṇ.* VIII. 1. 9, and dissolved as एकमेकं एकैकं, the case-termination of the first being dropped by virtue of its being a comp. एकल—*is money and reputation.* पद—object, abode or source. तुनः—implies पक्षान्तर; ‘what then (when).’ उपचय—growth, development, excess. समुदितः—has appeared all together, is combined. गुणानां—favourable circumstances, advantages or excellences; cf. एकेकमध्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्पदम्। *Hītop.* I.

S.I. quoted in S.-D. and D.-R. as an instance of प्रोत्तना (or that which attracts the attention of the audience to the representation by a commendation of the play &c.), one of the *aygas* of भारती वृत्ति; it is defined as निर्वेदनं प्रयोजयस्य निर्वेशो देशकालयाः । काव्यार्थदृच्छैः शब्दैः समायाङ्कितं रजनम् । कविकार्यनटादीनां प्रशंसा च प्रोत्तना ॥.

This introductory passage (from अव्याहृ to the end of this S.I.) is found almost the same in the other two plays of our

author, with some slight variations to suit the context; e. g. हन्दोस्त्रे for वसन्तोस्त्रे, सिद्धराज or बोधिसत्त्व for वत्सराज &c. in Nāg. See Introd.

P. 6. संगीतकं—means here a song or songs accompanied by instrumental music and dancing; a concert. अनुतिष्ठामि—the reader will see that this wish of the Sūtra, is not fulfilled, owing to his wife not being in the proper mood for it. Almost the same expression occurs in Mud. I. आवृत्—'Just'; indicates immediate action. आयै—A wife is to be so addressed in dramas. तावद्—*Lit.* 'so much' (as to come here), has in such expressions the force of 'please' in English. Or it may mean 'for a while' (in the sense of अवधि). Supply after this आगम्यता, as the impersonal form is more polite than the active आगम्य or एहि. आर्यपुत्र—*Lit.* 'the son of the venerable one' (*i. e.* the father-in-law), is the prescribed mode of addressing a husband in dramas. For the use of the Prākṛita by women, see Introd. p. 13.

From the use of the Prākṛita by women and the minor characters in dramas, it appears that, although the Prākṛita dialects came into general use about the fifth century B. C., they were at first used by women, even of the higher classes, and by the uneducated people generally. The principal branches of the Prākṛita were Māgadhi or the Eastern branch, spoken in Magadha (modern Behar) and S'auraseni or the Western branch, spoken in the Doab or the region between the Ganges and the Jumna.

नियोगः—नियुज्यते अस्मिन्निति, an order to be executed, a task. It also means 'a duty assigned to a particular individual'; cf. व्यवस्थितं नियोगमशून्यं करु (constantly occurring in dramas); न खलु तातनियोग एव Śāk. I. &c. रत्नावलीदर्शन—Here रत्ना by Lakṣaṇa means 'the representation on the stage of the play called Ratnāvalī.' नेत्र्य—dress.

त्वं—तुम्. Cf. Marāthī तुम्ही and Gujarati तમે. दुहिता—*Lit.* 'the milker'; fr. दुह् + the Unādi aff. तु, there being no Guna. The task of milching the cattle was assigned to daughters in the early A'ryan society (as they only could be safely entrusted with that work). The fem. affix. त्रि is not added, as the word belongs to the स्वस्त्रादि class. See Sid.-Kau. on Pāṇ. IV. 1. 10. Yāska derives it as दुहिता (one who is ill-placed), or द्वे हिता (placed at a distance from her father's house after marriage). देशान्तर—properly, a region separated by a large river; hence, a distant country (महानद्यन्तरं यत्र तद्वि देशान्तरं विदुः). इत्या—means here वापद्या, promised to be given, betrothed. आस्त्रपि मे &c.—

Even my own self is not perceptible to me, I am not cognizant of myself even (so much beside myself I am with anxiety).

P. 7. Sl. 6. द्वीपात् &c.—द्वीप fr. द्वि+अप् (the अ of अप् is changed to ए after द्वि, अन्तर् and prepositions ; अन्तरिप्, प्रतीप &c.); see com.

घटयति—cau. of घट् 1 A'. to happen (अभिमते घटेत Mâl.-Mâdh. I. 9) and not of घट् 10th Conj. which has घाटयति ; 'brings about, accomplishes ;' cf. तटस्थः स्वानर्थान्वटयति च मौर्ण च भजते Mâl.-Mâdh. I. 14. Or it may mean 'brings in close contact with,' 'unites.' अभिमुखी—Lit. 'with the face turned towards ;' hence, favourably disposed, propitious. The Fig. of Speech may be अपस्तुतप्रशंसा. This sl. gives a forecast of the principal events, by referring to the rescue of Ratnâvalî from the waters of the sea, and her being brought from a distant land and attached to the Queen's apartments.

नेपथ्ये—In the post-scenium, or tiring-room. भरतपुत्र—भरतस्य एव एव एवः भरतपुत्रः, a follower of the science propounded by भरत, an actor ; by transferrence of epithets भरत also means 'an actor,' as in तत्किमित्युदासते भरतः Mâl.-Mâdh. I. एवमेतत् &c.—This speech of Yaugandharâyana from behind the scenes forms the first *aṅga* or element of *Mukhasamâdhi* called उपक्षेप or the hinting of the Bija or seed, viz. Yauga's attempt, assisted by favourable fate, to unite Ratnâvalî with his master.

यौगन्धरायण—The faithful minister of Udayana, ever devoted to his master's cause. Wherever King Vatsa is mentioned, his associates (Yaugandharâyana his minister, Vasantaka his companion, and Rumanavat his general) are mentioned. भूमिका—the part assigned to an actor in a drama.

नेपथ्ययहाणाय—i. e. the dress suited to the parts they had to assume. The reading वयमपि अनन्तरकरणीय &c. (अनन्तरं यस्तकरणीयं तस्य वेशस्तदृशेन by putting on the dress suited to what we have to do next—see foot-note) found in the Calc. ed. does not seem to be original. It is not in the style of the poet. Again, अनन्तरकरणीय and अपरभूमिकाय are almost pleonastic; for अनन्तरकरणीय is अपरभूमिकाग्रहण. Thirdly, नेपथ्ययहाणाय accords better with the previous तद् युद्धार्थं नेपथ्यम् p. 6.

प्रस्तावना—प्रस्तावयति (that which introduces the subject-matter) इति ; fr. प्रस्तु cau.+अन् (युच्) added कर्ति and the fem. aff. आ. प्रस्तावना or the Prelude, also called आमुख (although the former is generally used in plays), is a dialogue, full of interesting speeches, between the Sûtradhâra and one of th-

actors or the actress, bearing on their own business and hinting or leading to the incidents immediately to be introduced. See com. There are five varieties of प्रस्तावना, of which the present is कथोदृष्टात्, as Yaugandharáyana enters, catching up the words of the Sútradhára. See com.

बीजन्यास—एवमेतत् &c. Here we have the बीजन्यास or the casting of the seed. See Introd. p. 6.

P. 8. अन्यथा—otherwise (*i.e.* if the favourableness of Fate be not admitted). Here Yau. finds the statement of the Sútra, verified in his case. क—The repetition of क indicates great incongruity or disparity between two assertions. It is often used by Kálidásá; see Ragh. I. 2, Málav. III. 2, Śák. II. 18, &c. सिद्धार्थः—सिद्ध a seer, one who has obtained miraculous or superhuman power such as विकालज्ञान &c. by the practice of *Yoga*; तस्य आदेषः (authoritative) statement or telling. The अदिश was that whoever married her would become an emperor. See Act IV. प्रार्थिता—formally asked, solicited.

सिंहलेश्वरः—This was Vikramabáhu; see Act IV. For सिंहल see Introd. यानभङ्गः—यान is any vehicle or conveyance; here used for a ship; v. l. प्रवहण means the same thing. °मस्मीतिथायाः—shows that she was fortunate enough to find a plank at the moment she rose up from water; v. l. °निमग्नायाः—‘who fell into the water; v. l. निमग्नायाः—‘who sank in the water’—is not a good reading, and is probably a mislection for निमग्नायाः. फलकं—v. l. फलहकं a plank; °कासाइनं—This refers to the Sútradhára’s मध्यादपि जलनिधे: sl. 2 *supra*. कौशार्वीयः—see com.; a resident of Kaus'ámbí, the capital of Udayana; see Introd. संभावनं—may mean (1) finding her; or (2) संभावनाचनं taking care of her and rendering assistance to her. °चिह्नायाः—She was recognized as a princess from the costly jewel-necklace she wore, and the merchant, being a native of Kaus'ámbí, knew that the marriage of the daughter of the King of Simhala with his master was being negotiated for by Yaugandharáyana, and so he at once concluded that she was no other than the princess of Simhala and brought her to Kaus'ámbí.

सहस्रे—The fore-mentioned happy events augured well for the King, and he is delighted to think that his object would be fulfilled now. सर्वया—In every way; hence, very assuredly. अभ्युदयः—Prosperity of every kind. The pl. shows that the King would get not only the princess but also success in his campaigns against his enemies. पुनः—should rather be पुनः

as the proper form of पत्र is not used before. The use of पत्र is to be justified by supposing her to be mentally present before him. सर्वोर्चं—This he did to show to the queen that the maiden was not an ordinary girl and was, therefore, to be treated with special consideration. युन्नं—For he knew that thereby the King would get a chance of seeing her and thus be drawn to her. Herein we have the वीजन्यास, the casting or sowing of the seed, (see D.-R. I.) which is developed hereafter as the plot progresses. We shall not, hereafter, refer in the Notes to the various technicalities of dramaturgy in connexion with this, as they are given in the com.

कञ्जुकी—So called probably from the long loose robe he wore (कञ्जुकः अस्यात्तीति). The Kāñch. is a character peculiar to the Sanskrit drama. He is the superintendent of the inner apartments of kings, being a Brāhmaṇa, old, endowed with a number of good qualities, and a clever man of business. See com. Bābhṛavya, it seems, was sent by Yaugandharāyaṇa to the King of Sīphala with a request to give his daughter in marriage to his master. वसुतिना—Vas.'s presence at Kauśāmbī is necessary for the identification of Ratnāvalī; hence its importance in the development of the plot. कथं कथमपि—अपि added to कथं has the sense of 'indefiniteness or indescribability;' the repetition of कथं serves to intensify the meaning: so the whole means 'with great difficulty.' कोसलो—For कोसल see Introd. रुपवत्—The general of Udayana. प्राय—Here प्राय means ब्राह्मण; see com.; so this, at the end of a comp., means 'for the most part, almost, nearly.' धृति—धृति may mean—(1) संतोष 'satisfaction'; cf. चक्षुर्वैद्यनाति धृतिं Vik. II. 8; किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ Nāg. I. 6; or (2) धैर्य 'fortitude,' stability; he means—'I feel nervous about it,' as suggested by the last line of the next sl.

P. 9. Sl. 7. स्वामिनः &c.—Construe: इत्थं देवेन दत्तहस्ताव-
लभ्ये स्वामिनः विद्धिहेतौ अस्मिन्पारम्भे; or स्वामिनः विद्धिहेतौ अस्मिन्पारम्भे इत्थं
देवेन दत्तहस्तावलभ्ये सति (now that the support of the hand is
thus given to it). दत्तहस्ता—दत्तहस्त also means the same
thing; cf. अवयवैदत्तहस्ता Ven. II. 21; चित्रलेखादत्तहस्ता Vik. p. 20.
सिद्धेः—v. l. सिद्धे—सिद्धिविषये 'as regards success,' here सिद्ध must be
taken in the sense of सिद्धि, त being added भावे. स्वेच्छा—
Acting of my own notion or will (i. e. without the King's
knowledge and approval). This sl. is quoted in the D.-R. (with
the reading ऋकारी for ऋचारी) as an instance of परिन्यास, one

of the *āngas* of *Mukhasamdhī*). भीत एवास्मि—His endeavour was to advance his master's cause; hence he should have no fear, and yet he has it. The Fig. of Speech in this *śl.* is अनुग्रहः; अत्र पाकिंसद्गपारम्भस्य देवातुद्गल्यवर्णनादनुग्रहालंकारः। *Sāstrī Nigudkar.*

अभिहन्त्य—Some read मृदुः (adv. modifying अभिहन्त्य) ‘agreeably,’ ‘sweetly,’ before this; but this is superfluous, as the idea is expressed by मृदु which follows. Again, it will have to be construed with अभिहन्त्यमान, which is not separate, but part of a comp. मृदु—mellow, pleasantly sounding (being gently beaten). मृदु—So called as it was originally made of clay (मृदु अङ्गमस्य). चर्ची—चर्ची has a variety of meanings: it means (1) ‘a kind of song,’ thus defined—द्रुतमध्यलयं समान्त्रिता पठति प्रेमभराचर्ची यादि । प्रतिमण्ठकरासकेन वा द्रुतमध्या पथमा हि चर्ची ॥; (2) ‘the clapping of hands’ (which is the meaning here, as the word गीत already occurs in the comp.); (3) ‘a mode of walking,’ as in चर्चरिकयोपविश्य *Vik.* IV. p. 145; (4, 5) see com. •मह—*a* festival; fr. मह् पूजायां and ए (अच् or ए). This is the same as the दसन्तोत्सव referred to before. महीयांस—greatly enhanced, excessive (celebrated with great rejoicings). This is fully described in *Vāts. Kām.* (I. 5) wherein the Com. remarks—मदनमधीत्सवः वसन्तस्य पथमवासरे. देवः—The king is so addressed in dramas.

Śl. 8. The epithets herein are paronomastic and apply to both इत्येश्वर and कुसुमचाप, there being thus a verbal resemblance between the two; the king is described as coming like मदन himself, eager to see his own festival. विआन्तः—(1) विग्रह war; ‘with regard to whom all talk about war is at rest’; for Udayana had conquered all his enemies (see *Śl. 9 infra*, राज्यं निर्जितशब्द &c.) and his subjects enjoyed the blessings of peace; (2) विग्रह body; for Madana’s body was reduced to ashes by Śiva. रतिमान्—(1) रति love, attachment; जनस्य चित्ते वसन् अत एव रतिमान् possessed of the love of his subjects; some take it to mean ‘full of love,’ a gallant (as shown by his private life); but that does not seem to be intended here, as the attribute चित्ते वसन् will have no significance. (2) रति the wife of Kāma; रतिमान् ‘being always accompanied by Rati’. See *Kum.* III. 35. रतिमान् in the first case may also mean ‘having a liking for,’ i. e. interest in, the rejoicings of the people (रतिमान् अभ्युपैति).

जनस्य चित्ते वसन्—(1) By his good government Udayana had secured a place in the hearts of the people; (2) naturally

dwelling in the heart ; cf. the epithets मनसिङ्, मनोभू &c. प्रिय-
वस—(1) वसन्तक name of the Vidūshaka, the King's
constant companion ; (2) वसन्तक the God of spring, who is
described as a constant associate of Kāma ; cf. मधुश्वरे ते मध्यम
साहचर्यात् Kum. III. 21 ; इत्युक्तो वचनं तस्मै तथेत्योमिति तद्वचः ।
यहीन्त्वा शिरसा कामः सदारः सप्तसन्तकः ॥ Śiva-P. X. एव—is to be
construed as दर्शनीय एव (पर्युत्सुकः). पर्युत्सुकः—Anxious, eager.
निजमहो—(1) निज because inaugurated by himself or due to
his good rule; (2) celebrated in his honour. The Dat. is
used तादृश्यै. Although उत्सुक governs the Instr. or the Loc.
(by प्रसितोत्सुकाऽयं तुतीया च), पर्युत्सक does not, as the injunction
समाप्त्यविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधः interferes. अ-युपैति—The Present
tense here does not go against the p. p. p. अधिकृत in the
preceding paragraph; for there Yaugan. saw him on the
terrace of the palace, and now approaching the road-side.

For the figures in the ६१. see com.; छेकानुपात means the
similarity (—but in different ways—) of a group of letters (as
वसन् here) occurring once; छेको व्यञ्जनसंघस्य सक्तसाम्यमनेकधा ।

P. 10. कार्यशेष—What remains of the business to be
accomplished, viz. Ratnāvalī's union with the King. This
refers to the employment of the magician, mentioned in the
fourth Act, for obtaining the consent of the Queen to the
match. विष्टकम्भकः—(विष्टकम्भातीति from स्फन् ५, ९ P. with वि to
fasten or fix, and aff. अत्) is an interlude, showing concisely
the connexion between those subordinate parts of the story
which are not enacted on the stage and those to follow. It
may be in the form of a monologue (as here), or a dialogue,
which may be carried on by low (नीच) characters who speak
Prakrit or by the middle ones (मध्यम) who speak Sanskrit,
when it is called गुद्ध or pure, or by the low and middle ones,
in which case it is called मिश्र or mixed. See also p. 30, note
on प्रवेशक.

विदूषकः—The Vidū, who by the rules ought to be a
Brāhmaṇa, is the constant companion and trusted friend of
the hero of a play, playing the same part towards him that
the female companion and confidante plays towards the
heroine. His business is to excite mirth by his ridiculous
appearance, age and quaint dress. He assists the hero or king
in his love-intrigues and is allowed not only full liberty of
speech but free access to the female apartments also. He is
thus more than the buffoon of the Western drama. He is

variously named as Vasantaka, Kusuma, Maitreya or so. "His attempts at wit," remarks M.-Williams, "which are never very successful, and his allusions to the pleasures of the table, of which he is a confessed votary, are absurdly contrasted with the sententious solemnity of the despairing hero, crossed in the prosecution of his love-suit. The shrewdness of the heroine's confidantes never seems to fail them; but the clumsy interference of the Vidúshaka in the intrigues of his friend only serves to augment his difficulties and occasions many an awkward dilemma."

४१. ९. राष्ट्र—This technically includes the seven elements of a kingdom mentioned by Kāmandaka; cf. स्वाम्यमत्यश्च राष्ट्रं च दुर्गकोशी चलं सुदृढत् । परस्परोपकारीदं समाङ्गं राज्युच्यते ॥. योग्य—worthy, fit; the fitness lying in his ability and consummate statesmanship. सचिव—सचि वाति, fr. सचि friendship and वा to go + अ (कः). उपसर्ग—calamity, trouble; fr. सुज् with उप + अ (चन्) added कर्मणि or भावे.

प्रयोतस्य सुवा—Here the poet evidently refers to Vásavatā. He also does the same in Priy.; cf. सप्तरिनं प्रयोतं विस्मय-प्रुणीय वादयन् वीणाश् । वासवदत्तामपहरामि &c. III. 6; also I. 7. Kālidāsa in his Megh. also calls Vāsa, the daughter of Pradyota (see Megh. I. 38); and the commentators of Megh. say that प्रयोत् was another name of Chandramahāseṇa, king of Ujjayinī, whose daughter Vāsa, really was. According to the Kathásar. Pradyota was the King of Magadha, quite different from Mahāseṇa; and his daughter's name was Padmávatī who was given in marriage to Udayana at his own desire See Kathásar. XIII. 19, 20. See Introd. वसन्तसमयः—The spring season, so favourable to enjoyment. The King might well regard the Spring as coming to serve him to complete his happiness; cf. अथ समावृते कुसुमैर्वैत्तमिव सेवितुमेकनराघिपम् । यमकुबेरजलश्वर-वज्ञणीं समधुरं मधुरविश्वहस्तम् ॥ Ragh. IX. 24. Some take this (—but this does not seem to be intended—) as an adj. qualifying वैत्त, meaning 'one behaving like the Spring', i. e. contributing to pleasure; see com. इति—for these six reasons. कार्म—as much as he likes. मम तुनः—Cf. with this Yaugan.'s निजमहोरसवदर्शनाय. This śl. establishes the character of the hero as धीरलिलित. Cf. with this Nāg. I. 7, and Tārāpīda's description in Kād. स राजा बाहुदण्डेन विजित्य सकलद्वीपवलयां बहुंधरां शुक्नासनामि मन्त्रिणि सुहृदीवं राज्यभारतारोप्यं सुरिताः प्रजाः कळवाणी... प्रशस्तितारोप्य-विपक्षतया विगलितशङ्कः.....योवनसुखमतुवभूत । p. 98.

P. 11. भी वयस्य &c.—The king is to be addressed as वयस्य or राजन् by the Vidū, cf. Bharata वयस्य राजन्निति वा भवेद्वाचये महीपतिः । विदूषकेण &c. एवं निष्ठै—Vid. first endorses the King's view, but then, as suits his character, says that the fastival may rather be looked upon as *his*, and furnishes the reason for such a supposition in the words वयस्य कृते &c.

ममैवैकस्य ब्राह्मणस्य—*Cf.* a similar passage in Nāg.:—ही ही भीः संपूर्णं मनोरथाः प्रियवयस्यस्य । अथ वा न ह इ मवस्या मलयवत्यः । अथ वा नैतयोः । ममैवैकस्य ब्राह्मणस्य । p. 47. ब्राह्मणवद्वकस्य v. l.—of me, a poor Brāhmaṇa. For comp. see com. बहु primarily means a pupil; कृ added to it implies commiseration; 'a poor or helpless pupil,' and then secondarily (by Lakṣaṇā) any poor person. The reading ब्राह्मणस्य is preferred because the Vid. is not likely to speak disparagingly of himself, especially when he was complimented by the King in the way mentioned above. मन्त्रयते—*is spoken;* although the root मन् according to the Dhātupāṭha means 'to speak or confer in private (गुप्तप्रिभाषणे),' it is often used in plays in the sense of 'to speak.'

प्रेक्षस्व &c.—The three long compounds ending in कौतूहलस्य, शोभिनः and गुखस्य are adjectives qualifying मदनमहोत्सवस्य. मधुमत्त &c.—For comp. see com. मधु is wine prepared from the flowers of Madhūka (*Bassia Latifolia*). कामिनीजन—sportive young women. स्वयंप्राहः—voluntary seizing तेन युहीतः voluntarily seized; qualifies नागरजनः (०युहीतश्चात्मौ त्रयंश्च). The form प्राह in the sense of प्रहण, although used by Kālidāsa (e. g. कण्ठे स्वयंप्राहनिषिकवाहुं Kum. III. 7) is anomalous (although Mallinātha finds a defence for it; see our note *ad loc.*), as अच् (अ) is not available. Some say स्वाथंयन्तादत् (by adding अत् to प्राह cau. used in the primitive sense). It is better to read स्वयंप्राह; we get प्रहणं प्रहः by adding अत् (अ) to प्रह् भवे. स्वयंप्राह—गृहीत may also be taken with शृङ्क—syringes taken in their hands by the ladies of their own accord. शृङ्क—शृङ्क a syringe; शृङ्कमेव शृङ्क, क being added स्वयं. Probably horns perforated at the end were originally used as syringes. ०पहारन्तस्त् dancing by reason of being struck. नागर—a citizen (as opposed to ग्राम्य a rustic); hence, one well-versed in love-matters; a gallant.

सञ्चायमान—v. l. सञ्चक्षन् means 'beaten ceaselessly' (lit. unchecked). V. l. सृवृत्त means 'well-rounded,' well-shaped. मर्दल—मर्दे (beating or friction) लाति इति; a kind of Mṛidaṅga (तबला, says Nigudkar Śāstri but that does not seem to be intended here, as the मर्दल spoken of were carried about by men walking

through the streets and were sounding loudly). •मर्देलैः उद्धामा (see cōm.) greatly deepened or swelled by; the word here may be उद्धामा swelling unrestrained (उद्धृतं दाम a fastening; hence restraint or check चरमात् सः) or उद्धामः (cf. उद्धामेन द्विरदपतिना संनिपर्याभियुक्तः Uttar. III. 6); in this case explain—उद्धृतो दामायाः उद्धामः; दामन् is both *n.* and *fem.*; when *fem.*, it optionally assumes the form दामा by शास्त्रभाष्यामन्यतरस्याद् । Pāṇ. IV. 1. 13. Or this may be taken separately; •मर्देलैः उद्धामचर्चर्यश्च शब्देन मुखराणि &c. चर्चरी—here, a kind of song. रक्षयुखं—The outlets or openings of streets. पटवास—a kind of scented powder (called अबीर or बुक्का in Marathi) of a yellowish-red colour. पिञ्जरित—From पिञ्जर *m.* a yellowish-red colour; पिञ्जरः संजात एवामिति पिञ्जरितानि. V. l. पिञ्जरीकूत is a किं-formation; अपिञ्जराणि पिञ्जराणि संपद्यन्ते तथा कलानि. सशीकता—Charmingness; अथा सह वर्तते इति सशीकिः charming तस्य भावः सशीकता. The final क is added by the rule शेषाद्विभाषा (and not by नवृतस्य); so we have सशीः also.

P. 12. कोटि—कोटि may mean—(1) extremity, limit, so that परा कोटि is the farthest limit; or (2) excess. 'स्थात्केटिरऔ चापापे संख्याभेदपकर्षणोः' इति विश्वः.

Sl. 10. पिष्टातकौषः—पिष्टमतति इति पिष्टातः fr. अत् to go + अ (अन् कर्मणि); पिष्टात एव पिष्टातकः—the same as पटवास. ओष—*a collection or heap of;* here, handfuls of. कुङ्कुमः—कुङ्कम saffron; क्षोइ powder, dust. गौर—reddish. भरनमित्तशिखः—*which have caused the crests (or the heads) to bend low on account of their weight (implying that they were worn in a thick mass).* केकिंगरातैः—*the wreaths of the Aśoka flowers (see com.) which are of reddish-yellow colour. Some take किंकिरात to mean 'the yellow कुरुपटक flowers.'* The idea is that the upper parts of the bodies of the people were yellow with the glitter of the gold-ornaments, while their heads were yellow with the thick mass of the Aśoka wreaths. •शिरःशेखरः v. l.—Nig. Śāstri explains this as मरेण दुष्पाणी नमितानि शिरोसि तेषां शेखरः आपीडैः केकिरातैः ‘wreaths of the Aśoka flowers which served as ornaments to the heads’ &c. But this is not very satisfactory. It will, perhaps, be better to take शेखर in the sense of ‘head-dress.’ Mr. Godbole takes केकिरातैः in the sense of ‘gallants’, amorous persons (fr. किंकिरात Cupid)—by gallants wearing garlands, which &c. But this does not directly add to the पीतत्व

वेषाभिलक्षण—वेष includes the idea of both, the ornaments worn by the people and their dresses. So heavily were the people loaded with gold-ornaments and so rich and magnificent were their costumes, that the collective wealth of the city, estimated from these, seemed to exceed that of Kubera. For the somewhat extravagant description here, cf. Shakespeare's *Henry VIII.*, Act I., Scene I.—

“To-day the French

All clinquant, all in gold, like heathen gods,
Shone down the English; and to-morrow they
Made Britain India; every man that stood
Show'd like a mine. Their dwarfish pages were
As cherubins, all gilt: the madams, too,
Not us'd to toil, did almost sweat to bear
The pride upon them,” &c. &c.

शतकुम्भ—gold, so called from its being supposed to be found in the mountain शतकुम्भ. एकपीता—Wholly yellow; yellow all over. The atmosphere was yellow with the powder thrown all round, while the streets were yellow being thickly crowded with the people also yellow as described above.

४१. ११. धारायन्त्र—a fountain. संतत—continuous, uninterrupted. The स् of संतत् is optionally dropped before तत् and हित् (by सनो वा ततहितयोः); so we have सतत् also. पूर्—a mass or quantity of (as the idea of flow is expressed by संतत्). घुते—covered over. सर्वतः—this goes with घुते. सान्द्रविमर्ह—heavy or close treadings (by the feet). क्षण—*is better taken with सैन्दूरीकियते.* प्राङ्गण—प्राङ्गमहन् प्राङ्गण् a spacious yard; the न is changed to ण, as it is a संज्ञा, by the rule ग्रंपदात्तसंज्ञायाम्.

उद्धाम—See com.; ‘moving unrestrained,’ treading at will; or boisterous. प्रमदा—Young women in high glee; or drunken women. कपोल—The reading कपाल is bad, as it is generally applied to the skull-bone, or the portion of the skull of a dead body; and even if it be made somehow to mean ‘the forehead,’ the rhetoricians would find the ग्राम्यतादोष in that. सैन्दूर—Made of or dyed with vermillion. चरणन्यासै—Properly, the settings of the feet on the ground; hence, secondarily, the foot-prints. पुरः कुहिम—The pavement or paved floor in front of the court-yard. The two words may also be taken as compounded. The pavement was completely reddened by the treadings of the people as they moved about with their wet soles carrying the red paint dropping from the cheeks of the women walking with wanton steps.

P. 13. सुविद्धय—Very clever (in amorous sports); skilled in that business. सीत्कार—The hissing sound (*lit.* the emitting of the sound सीत्) caused by a sensation of pain &c.; cf. मया इषाधरं तस्याः ससीत्कारमिवाननम् । Vik. IV. 21. वारविला०—a courtesan, a harlot; वार 'a multitude', with any word signifying 'a woman' added to it, has this sense; e. g. वारङ्गी.

Sl. 12. ऋतान्धकार०—The Vidū directs the attention of the King to another quarter where the courtesans were sporting with amorous persons. The dense cloud of the scattered scented dust, not being mixed with saffron, added to the gloom of the approaching evening, and the King, looking from above, could see the people but dimly by the glitter of the gems they wore; and the scene appeared to him like the one presented by Pātāla, which is said to be perpetually shrouded in darkness, with the Nāgas moving about. The Nāgas, according to one account, are semi-divine beings, having a human form with the hood of a serpent rising behind their necks (see our ed. of the Nāg., note on the word नागकन्धका p. 18). The epithets प्रकीर्ण०, मणिवि०, उद्धत०, and the pun on मुज़्ज़ give the points of similarity. मणिविभूषण—(1) ornaments containing jewels; (2) the gems (in their hoods) serving as ornaments. उद्धतकाणा०—(1) with the hood-like syringes raised up; (2) with raised hoods looking like syringes.

प०—The use of the Accus. here is somewhat questionable. The poet seems to follow the general rule गतिशुद्धिप्रथयसानार्थ &c. Pān. I. 4. 52, i. e., in the case of verbs implying 'motion, knowledge' &c. (see A. G. § 44) the subject of the primitive verbs is put in the Acc. case in the causal. But Bhaṭṭoji Dīkshita and others hold that the addition of the Vārtika 'दूरोच्च' implies that the word बुद्धि in the Sātra refers to verbs implying knowledge of a general kind, and not of a particular kind such as धारणजन्यज्ञान, अवणजन्यज्ञान &c., and will not apply to verbs like स्मरति; we must say धारयति, स्मारयति, देवदत्तेन. Some defend the Acc. by saying that Patanjali allows the प्रयोज्य कर्म to स्मरयति when he says स्मरयत्येन (कोकिलं) वनगुलम् स्वयमेव (see Bhāshya on Pān. I. 3. 67). स्मरयत्येव वनगुलम् इत्यत्र तु गेरणाविति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं वोध्यस् । Tattvabodhinī. संस्मरयति—There is some grammatical inaccuracy here also. As the King merely thought of Pātāla at the sight before him, we should expect the form स्मारयति, स्मरयति is the form when the sense is 'makes one yearn after a thing,' i. e. when इत्यु is used in the

sense of आश्यान or उत्कृष्टार्थक स्मरण (and not चिन्ता merely). The King could not have got a longing for a thing he had not actually seen. Perhaps the poet used it for the sake of the metre. It is a weak defence to say that the King longed to see what appeared like Fātāla and so had उत्कृष्ट.

मदनः—An adv. comp. विसंकुलं unsteadily, unevenly; cf. उहर्तनिवृद्धविश्वयविसंकुलोद्देलितिर्यमाण &c. Māl.—Mādh. VII. p. 152. मदनश्च V. l.—‘under the influence of passion.’ मदनवशावेषं (मदनश्च वशा मदनवशा तस्याः वेषं) वहन्ती V. l.—bearing the appearance (वेष) of one under the influence of love. वसन्ताभिनयं—with gesticulations indicative of the Spring-festival. आभिनवं v. l.—in a novel or strange manner.

P. 14. द्विपर्वीखण्डे—द्विपर्वी is a kind of Prākṛita song adapted to music. It consists of four feet or quarters, with 13 mātrās in each. It is of four kinds, for which see com.

Śl. 13. The southerly breeze, or the wind from the Malaya mountain, is invariably described by Sanskrit poets in connexion with the Spring; cf. Kum. III. 25; and, as it excites passion, being cool and charged with the fragrance of the sandal trees in which the mountain abounds, it is called the ‘Messenger of Kāma.’ Comp. with this the description of Spring at the beginning of the 5th Ch. of D.-K., Pūrvapīṭhikā.

दूतकः—The क in this and in the next śloka is added स्वार्थे, merely for rhythm. सुकुलायित—‘made to possess blossoms;’ see com.; it may also be taken as the p. p. p. of the cau. of the denom. from सुकुल (सुकुल इव आवरति सुकुलायते) by adding य (यद्). But then the intended sense is not got directly. V. l. सुकुलीकृत is explained in the com. चटु—The propriety of चटु is this:—As it was the beginning of Spring, the south-wind had caused many of the mango-trees to blossom (and not all yet). घन—v. l. for चटु—is not good, for that would mean that the breeze caused only the shady mango-trees to blossom. शिखिलित्सु—This it did by reminding them of the Spring season, which was the season for enjoying the company of, and not for getting angry with, their husbands. Cf. for a similar thought त्यजत मानमलं बत विप्रहेन उनरेति गतं चतुरं वयः । परभृताभिरितीव निर्वेदिते स्परमते रमते स्म वधूजनः ॥ Ragh. IX. 47; cf. also Kum. III. 32.

Śl. 14. विकसित—Qualifies युवतिसार्थकः; ‘through whom the Aśoka and Bakula trees have come into blossom.’ For women causing the blossoming of trees, see further, notes on

४१. १८. मेलकः—may mean ‘a crowd, a multitude;’ or मेलनं (company, union with). मेल एव मेलकः; ‘मेलके संगसंगमौ’ हस्यमः. The प्रियजनः meant are those that are absent. उत्कण्ठितप्रियमेलकः: v. l.—This compound is clumsy. It must be taken as प्रियमेलके प्रियसंगमे उत्कण्ठितः, the परनिपात of प्रियो being explained by the comp. being taken as one of the राजदन्तादि class. प्रतिपालनाऽ—Being affected by great longing they are unable to wait longer. भ्राष्ट्यति—feels uneasy, pines away. Cf. गांडोत्कण्ठाललितंरक्ष-कैस्तास्यतीति । Māl.—Mādh. I. 15. Som read भ्राष्ट्यति (भ्रमह) ‘wander about’ (hoping to meet their lovers). Nig. S., who reads उत्कण्ठितप्रियमेलकः:, takes this ४१. as a continuation of the preceding one (the two forming a युग्म) and gives a very ingenious explanation of the different epithets. He makes it mean:—The south-wind, which has caused the Bak. and Aśo. trees to blossom, which brings together lovers pining for each other’s company (उत्कण्ठिताख्यते प्रियजनाख्यते ते मेलकः संगमिता । मिल संगमने । कर्त्तरि पृष्ठुल् । शेषषष्ठ्या समाप्तः), which makes separated beloveds unable to wait (प्रतिपालनै असमर्थः येन) and which makes young women long for the company of their husbands (अर्थेन प्रतिसमागमस्वपेण सहिताः साथौ तादृशीः करोतीति सार्थकः । सार्थशब्दात्तकरोतीति यिजन्ताण्णुल् । युवतीनो सार्थकः युवतिसाऽ), causes trouble (तपधातुरन्तभावितप्रथयः). But the Śāstri himself condemns this interpretation as requiring a great deal of twisting and straining and as containing the fault समाप्तुनरादान and then interprets it in the way we have done. These two ślokas are in the Dvipadī style. The following is a Gīti.

४१. १५. मुदुलानि—मुदुर्गुण एषामस्तीति मुदुलानि possessed of softness, soft, i. e., capable of being pierced by the flowery arrows. लब्धप्रसारैः—which have got scope for action or access.

P. 15. क्रीडारसः—interest in, ardour or passion for, sport. मधुरोऽयमाती निर्भरः क्रीडा v. l.—Here निर्भरः is the predicate, मधुरः क्रीडारसः निर्भरः. We have dropped मधुर as it is the निर्भरत्व that is described in the next śloka. आसी—as two maids only are introduced here, we should expect the dual (instead of the plural आसी) in the King’s speech; so the general term परिजनस्य has been preferred here.

४१. १६. पीडयेत्—should better be taken with every line. आकुलः—disordered, dishevelled. As the braid of hair got loosened, the garland tied round it slowly dropped down. The poet fancies that the केशः was grieved, as it were, to lose the

beauty imparted to it by the flowers. केशपाशः—the luxuriant hair; a Nitya-samāsa, पाश, when forming the second member of a comp., implies excellence (*e. g.* कर्णपाशः); and as excellence lies, in the case of hair, in its abundance, it means ‘a collection or mass of.’ पाशः पश्चश्च हस्तश्च कलापार्थः कच्चास्ते । A. k. पाश also implies ‘censure,’ ‘depreciation,’ as in मिष्यकपाशः, उत्तपाशः &c. शीवाया—क्षीब p. p. p. of क्षीब् 1 A’. ‘to be intoxicated or drunk.’ द्विगुणतरं—द्विगुण itself has an intensive force; तर adds to the intensity or greatness. तर and तम are sometimes thus added to imply greater excess, as in युधिष्ठिरः अभूतमः कुरुणाम्; says the Kāsikā—यदा च प्रकर्षतां तुनः प्रकर्षे चिक्षयते तदातिशयिकान्तादपरः प्रस्यो भवत्येव. द्विं क्रन्दितः—cry with a very great force, *i. e.*, give rise to an unusually loud jingle. प्राप्त—There is also a pun on this—They fall at her feet to implore her not to dance with such violence. अस्तः—irregularly tossed or thrown about. अनुवन्ध—continuity, uninterrupted succession, of the jerks or quakes. Cf. सत्कम्पोऽल्पोऽपि पीनस्तन-भरितसुरः क्षिप्तहारं दुनोति Veni. II. 22. पीडयेद उरो हन्ति—The necklace, being itself thrown about with violence, struck against her bosom in order to induce her not to tread so carelessly and violently. But this it did, fancies the poet, painfully. स्वनभर &c.—भर implies full development. अविज्ञा—the idea is a favourite one with Sanskrit poets; *cf.* आवज्ञिता किंचिदिव स्वनाम्य &c. Kum. III. 24. मध्यभङ्गः—adv., modifying कीडन्ययः.

एतासां बज्जपरिकराणां *v. l.*—परिकियते वस्त्रादिकमस्मिन् इति परिकरः the loins, the waist; बज्जः परिकरो याभिः who have girded up their loins, *i. e.* busily engaged in dancing. सानविद्यानि—do honour to it by taking part in it.

P. 16. हताश—*Lit.* ‘one whose hopes are destroyed’ (on account of his folly, wickedness &c.); hence a fool, a wicked man. खण्डः—a kind of sugar not perfectly dried, and used in lumps. It is finer than मत्स्यजिंडका (granulated sugar) but less refined than शक्ता. करीभन्ति—*cf.* the Marathi करितात; mark that the Prakrit has no Ātmanepada. मोहकाः क्रियन्ते—bears testimony to the Vid.’s extreme fondness for edibles. This trait of his character is often referred to in Sanskrit plays; *cf.* एष खण्डमोदकसर्वीक उदितो राजा द्विजानीन् Vik. III. p. 70 (and the King’s remark on that, *viz.* सर्वत्रौदरिकस्याभ्य-हीयमेव विषयः); किं मोदकस्वादिकायाम् । Śāk. I. p. 46.

P. 17. हस्ते—A particle of address used in the case of low female characters, such as दासीs, चैरीs &c; see *com.* p. 20.

It may be used, as here, also by low characters when addressing each other. मत्रीः—मत्रिणी is usually translated into Sanskrit as मत्री. It is a respectful form of address adopted by servants towards the Queen. आज्ञापयति—and विज्ञापयति are polite ways of saying ‘tells, informs, says,’ though sometimes they may have their proper sense also. When a person in a superior position says something to his subordinate, the verb आज्ञापत् is used; while, when a person of an inferior rank says something to his or her superior, विज्ञापत् is the verb used. शास्त्रादुत्रि—A comp. with *aluk* of the Gen. termination, as censure is meant. The Vid. says this, out of humour, to please the King. उत्सवात्—The Abl. is उपचलेति; ‘having set aside or surpassed’ (अनीतप), *scil.* a festival more welcome than the one there already was.

स्वस्तिवाचनकं—from स्वस्ति (an indec, meaning ‘a blessing’) and वाच् cau. and अन् (ल्युद्) करणे; स्वस्ति वाच्यते अनेन that by which one is made to utter the word स्वस्ति, i. e., pronounce a blessing. The usual form of address to the Brāhmaṇas is ‘स्वस्ति मन्त्रोऽधिभूत्यतु;’ to which they reply आयुष्मते स्वस्ति. It may also be explained as स्वस्ति इत्यस्य वाचनं स्वार्थतवाचनं (ल्युद् added मात्रे) the pronunciation of a blessing; तथ्योजनमत्य by adding त्य (इत्) which then disappears by the rule गुण्याहवाचनादिष्ठो लुप्तकरणः। Vārttika (not noticed in the Sid.-Kau.) on Pān. V. 1. 110. Such स्वस्तिवाचन is necessary on all auspicious occasions, according to the Sūrṣiti संदूर्य गन्धपुष्पाद्यांश्चाणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्म्ये कर्मणि माङ्गल्ये संघामाद्युनदर्शने ॥. The Prakrit सौरित्यवाचन is also rendered into Sanskrit as स्वस्तिवाचनं (often shortened into वाचन, Marāthi वाप), though वाचनं is better; cf. पुण्याहवाचन, शान्तिवाचन &c. It is a present of a small quantity of rice, a coconut, a piece of cloth &c., or sometimes of sweetmeats alone, with Dakshinā, and is given to a Brāhmaṇa (or to a woman whose husband is living) on such occasions as वटसावित्री व्रत, मङ्गलागौरी व्रत, मकरसंक्रमण &c.

P. 18. मकरन्दो—मकरन्द means floral juice or honey; hence the same implies the abundance of flowering plants in it. मलयमाहता—The mountain Malaya is identified with the southern portion of the Ghats, running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. It is specially known for its sandal trees and cardamoms. It is separated from the Sahya mountain on the north by the Canara Hills. It is reckoned as one of the Kula-Parvatas.

सहकार—a kind of mango-tree known for the fragrance of its blossoms which attract bees (see Ragh. VI. 69); it is therefore a favourite haunt of lovers. It is probably called सहकार for this reason (सह कारयति मेलयति द्वंगमिति). °संगीत—is vocal music mixed with instrumental music; here the latter was furnished by the hum of the bees. °शुतिदुख—This reading is preferable to °मुखर as it better expresses its attractiveness. मुखर simply means ‘resounding with.’ °दर्शितादर्श—It has shown its regard for you, on your coming to visit it, by furnishing a canopy and by providing music for your reception.

P. 19. §1. 17. Construe: इह हि अधुना मधुपरसङ्गं प्राप्य उद्यद्विदुमकान्तभिः किसलयैः ताम्रं स्तिवं चिभ्रतः, कलैः भृङ्गालीविरुद्धैः अविशद्याहारलीलाभृतः मुहुः मलयानिलाहृतिचलैः शाकासमूहः धूणन्तः अमी द्रुमा मत्ता इव भान्ति । मधुप्रसङ्ग—There is a pun on the word मधु; (1) मधे: प्रसङ्गः the time of the vernal season; (2) मधुनः प्रसङ्गः contact with wine. उद्यत—shooting or branching out (when in the process of formation); hence the comparison to tender leaves. Cf. तवाधरस्पर्धितु विद्वनेषु पर्यट्मेतत्सहस्रोमिक्षणात् । ऊर्ध्वाङ्करपेतमुखं कथंचिद्वृद्धादपकामति शङ्खयूथम् ॥ Ragh. XIII. 13. ताम्रां दिक्षं &c.—The redness of the tender leaves is compared to the flush of wine. Cf. मध्वाताद्वेतस्याण्या भूत्वशशिति (next §). कल—indistinct but sweet. लीला—the sportive act of. धूणन्तः—(1) moving backward and forward; (2) reeling.

भ्रान्ति v. I.—Construe: अमी द्रुमाः मधुप्रसङ्गमधुना भ्रान्ति प्राप्य मत्ता इव दृश्यन्ते । मधुप्रसङ्ग—प्रसङ्ग एव मधु तन by the liquor in the shape of (the influence of) Spring; or (2) by the wine of the juice of the Spring flowers. This reading is bad, as it is difficult to assign a meaning to भ्रान्ति; for, if we take it in the sense of अमेण (unsteadiness or staggering), that idea is already contained in धूणन्तः. If it be taken to mean उन्मत्ता (the whirling of the brain or excitement in which judgement is suspended) or intoxication, then there is tautology with मत्ता (उन्मत्ता प्राप्य मत्ता इव दृश्यन्ते). To avoid this difficulty इव must be taken as constituting an उपमा; the trees being worked up by the intoxicating influence of the Spring appear like drunken people. But this is to destroy the beauty of the śloka. Again, भ्रान्ति does not account for the red appearance of the trees, although it explains the other two actions.

§1. 18. गांडृष्टेकासवः—The wine sprinkled over the trees in mouthfuls by women to cause them to blossom. वास्यते—is scented as it were (as the trees had to drink it with

their roots). Wine is often described as being flavoured with the perfume of flowers before it was drunk. Cf. सुरभिगन्धपराजित-केसरम् । पतिषु निर्विशुर्मधुमङ्गनः &c. Ragh. IX. 36; also शि. X. 3 (भगवालसहकारदुपान्ती &c.). The reading वास्यते found in Jivānada's ed. is vitiated by वास्यतादेह or vulgariasm; see Dandin's Kāvyaśād. I. 95. Or we may separate ० सब इव as ० सब इव (see com.), taking ० सब as an adj. qualifying मूले. As soon as the root has wine supplied to it in mouthfuls, it is covered (वास्यते) with a shower of flowers. तरुणा सुखशिखिन् &c.—The implication is that as soon as the women, exhilarated with wine, treated the Champaka trees with their gentle and dexterous smiles and thus satisfied their cravings, the latter at once put forth flowers. अशोकपादा—The Aśoka requires to be struck with their feet by beautiful women to make it blossom. Cf. अद्यत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धान्प्रसुषेव सप्तद्वानि । पादेन नापेष्ट द्वन्द्रीणां संपर्कमासिजितद्वुपुरेण ॥ Kum. III. 26.

For the poetic convention (कविसमय) mentioning certain trees as blossoming under certain conditions, see the śl. छीणा स्पर्शात् &c. quoted in the com. निर्भर—adv.; निःरेषेण भरी यथा स्यात्तथा; excessively, greatly.

P. 20. अनुहरन्ति—As the imitation here is casual and not habitual, we have the Par.; otherwise by the rule हरतेर्गत-ताच्छील्ये we should get the A'tm., as in पैतृकमन्वा अनुहरते. पूजोपकरण—The materials of worship, such as flowers, rubbed sandal, akshatās, fragrant powder (Bukkā), &c. विभवतः—According their ranks or positions. निरन्तरो—may mean (1) with flowers thickly grown; or (2) ever blossoming. नवमालिका—A kind of double jasmine, with large and fragrant white flowers. On account of its beauty and fragrance, its flower is regarded as one of the five flowery arrows of Cupid. अकाल—out of the proper time or season; the sense of the neg. particle is नदन्यत्व here. अद्वालुना—अद्वधाति इति (fully believing); fr. अद्व+धा+आलुच् added कर्त्ति सामुकारिणि.

P. 21. भास्मगतं—See Intro. p. 8. प्रमादः परिजनस्य—By परिजन she refers to the servants that had accompanied her; she means that they should have asked Sāgarikā to stay behind. वस्त्रैव &c.—Ever since Sāgarikā was committed to her care by the minister, Vāsa, had taken care to keep her away from the sight of the King; but her presence now alarmed her; for she feared that her superior charms and youth might captivate the King and thus raise a rival to her. She, therefore, asks

Sāgarikā, under some pretext, to go away. पराधीने—For the comp. see com.; 'in the power of another,' i. e., not in a position to look to another's business. मृपराधीनपरि v. l.—may mean (1) when the servants are in the power of intoxication; or (2) मृ अपराधीन not dependent on me, having been given liberty to-day.

दृष्टिगोचरे—गोचर within the reach of or cognizable by the senses; from गो+चर्+अ+(धः); see com. दृष्टि—within the reach of vision.

P. 22. परिजने-जाती एकवचनं, the whole body of servants, युनः—However, on my part. प्रेक्षितये—This resolve on the part of Sāga, defeats the object of the Queen. She sees the King, is impressed by his beauty, and love for him germinates in her mind. Thus we have here समाधान, one of the *āṅgas* of *Mukhasamṛḍhi*. प्रसुप्त—प्रकृते द्युम्ब वर्णं चतुर्थं चतुर्थं; here the image of the god of love. Prad. was the son of Kṛishṇa by Rukmini. He was Kāma re-born by the grace of Śiva moved by the lamentations of Rati, his wife. See Kum. VI. 42. Hence he is spoken of as one with Kāma. He killed the demon Śambara.

P. 23. Sl. 19. कुसुमः—The bow-staff of Kāma consists of flowers (whence his names कुसुमधन्वन् &c.). नियमेन—(1) By means of a vow, such as the observance of a fast &c. नियमस्तु स चतुर्कर्म नियमागन्तुसाधनम्। Amara. (2) By regularity, as required (that it should easily bend). कर्य—shows surprise. कुसुम-चर्चिका—Applying saffron with the fingers. स्वहस्तदत्तैः कुसुम-कुसुमचन्दनवारसेभिः V. l. has been accidentally omitted from the foot-notes. अचर्यता—Wilson says on this:—

"According to *Bhaviṣyottara-Purāṇa*, the worship of Kāmadeva was instituted by Śiva in pity of the fate to which he had confined him. On the thirteenth of *Chaitra* the worshipper having bathed was to adore the portrait or the image of Kāmadeva either in person, or, as in the present instance, in one of his manifestations, attended by his wives *Rati* and *Pṛiti*, his friend *Vasanta* ...represented in a grove of As'oka trees, or placed in the shade of one of them, with flowers, fruits, and perfumes. It was in a grove of As'oka trees that Kāma incurred Śiva's wrath, whence the selection of that tree. A rather longer prayer is addressed to the god in *Tīti-Tattva*—'God, armed with a flowery bow, salutation be to thee! Salutation be to thee, who bearest a fish on thy banner! Salutation to thee who shakest the firmness of divinities and saints! Son of Mādhava, Kandarpa, the foe of *S'ambara*, lord of Rati, glory to thee, the mind-engendered, the subduer of the whole universe! ...Glory to the destroyer, to Kāma, the embodied

form of the god of gods, the agitator of the hearts of Brahma, Vishnu, Siva and Indra ! ”

P. 24. Šl. 20. प्रत्यम्—new, fresh. मज्जन—(1) a bath; (2) the act of being sprinkled over with. विवित्तः—bright, transparent. It is well known how a bath, just after it is performed, imparts a glow of brightness and freshness to a fair complexion; (2) clean. कौसुम्भरागः—(1) कुसुमस्यायं कौसुमः रगः a dye prepared from the Kusumbha flowers (which are of a bright yellowish-red colour); or it may mean ‘saffron-colour.’ तेन रचिरः (charming) शुक्ररूप (flashing forth, looking bright) अंगुकान्तः (the border of the wearing garment) अस्याः सः; (2) pleasing with its shining red tints (अंगु) like those of the safflower. मकरकेतनम्—goes only with स्वं. बालप्रवालः—see com. The Queen, touching the Aśoka tree with her hand in the act of worshipping the image of Kāma, appeared like a creeper growing on a tree having tender foliage. The saffron-marks made on the tree are the *Bāla-pravālas*.

This Šl. is quoted in the Kāv.-P. X. as an instance of the fault of an *Upāma*, called प्रकमभङ्ग (difference) of persons. For here the common verb विभ्राजते must be changed to विभ्राजते to make it agree with लता. विभ्राजते is, therefore, suggested as a better reading, as it can agree with लता and also with मदनी (*understood*), referring to पिया in the Vocative case.

Šl. 21. In this Šl. the advantage to the tree from the touch of the hand is poetically described, उद्दिक्षापरः—Touched by the Queen’s delicate hand the Aśoka appeared to have put forth a shoot, more delicate and lovelier than those it already had. For the comparison of the hand to a sprout cf. किटलयैः सत्त्वैरिव पणिभिः Ragh. IX. 35, and of the arm of a woman to the twig of a tree, कोमलविटपातुकारिणो बाहू Šak. I. 19.

Šl. 22. अनङ्गोयं &c.—The reference is to Kāma’s incineration by Śiva. See note on संप्राप्तं मकरध्वजेन मथनं, additional Bened. Šl., p. 2. अनङ्गत्वं—Although the image had an *āṅga*, the deity represented by it had not, and could not experience the pleasure of the touch.

•सत्कारं—The act of showing respect or rendering honour to; fr. सत् respect; आदरानादरयोः सदसती। पूजायाः पूजारूपो वा सत्कारः. This was not only in the fitness of things, but necessary. “For the Bhav.-P. directs—Having offered adoration to the mind-born divinity, let the wife worship her husband with

ornaments, flowers and raiment, thinking internally with entire complacency—"This is the god of love." " Wilson.

P. 25. उत्तिक्षसः—*Lit.* thrown up and so drawn away from the proper point of attention; hence, completely occupied by, overpowered by. विटप—The expanse or cluster of the shoots of a tree (or creeper) growing from the main stock ; 'स्कन्धादृष्टं तरोः शास्त्रा करप्री विटपो मतः' इति, 'विटपो न ज्ञियां स्तम्भशास्त्रा विस्तारपल्लवे' इति च मेदिनी. कथं प्रत्यक्षः &c.—कथं expresses surprise. By the time Sāgarikā came back, Madana's worship was over and the King was being worshipped. She saw the King who was extremely handsome, and she mistook him for the God of love; and hence her surprise at seeing the God of love worshipped in person. अमोघदर्शनः—The sight of a deity is supposed to bring its reward; it cannot go in vain; and so Sāga, wishes that she should also be favoured by the deity. दृष्टं यद् दृष्टं—She had waited there to see how Kāma was worshipped—whether he was worshipped in the same manner as at her father's house or otherwise. This being done, she now thinks of going away. यावत्तं कोपिषि &c.—She feared because she was told by the Queen to go away at once, and not because she saw the King by not obeying the Queen; for she had no knowledge then that it was the King that was seen by her.

P. 26. विलेपनः—See *supra*, note on वस्तिवाचन p. 17. वैसालिकः—*Lit.* one who sings in different *tālas*; a kind of bard or panegyrist whose duty it was to announce the fixed periods of the day (see Vik. II. 1), by singing a song (or two) describing in eulogistic terms the king's grandeur, his valour &c. Sometimes two bards are mentioned.

Śl. 23. आस्थानी—The audience-hall or chamber where the king received the tributary princes in the morning and evening. संपत्तु—congregating from all sides. सोऽहं &c.—has a double sense, as applying to पादान् (1) the feet (the plu. used to indicate respect) and (2) rays:—(1) having the lustre (beauty) of lotuses; (2) depriving the day-lotuses of their beauty, i. e., causing them to fade. प्रीत्युकर्ष—(1) may also mean joy and prosperity. उदयनस्य—may also be taken as an adj. qualifying तत् (rising ever more in prosperity).

P. 27. कथमयं &c.—Sāgarikā is agreeably surprised to learn from the song of the bard that her *Kusumāyudha* is no other than King Udayana himself to whom she was betrothed by her father. वरयाहि &c.—The same occurs in Priy. II. p. 16.

The Gen. पर्यु is used as there is no dative in Prakrit. प्रेषण—
Lit. sending on an errand; hence, service. संध्यातिक्रमः—the
passing away or advance of the evening twilight, dusk. It
may also mean ‘the passing away of the time for the per-
formance of the evening rites.’ The first only is probably
intended. उपलः—v. l. परिकल्पितः means ‘brought into the
mind, thought of.’

Śl. 24. उदयतटा०—v. l. पटान्त० ‘hidden by the curtain
of.’ But the comparison of a mountain to a curtain is strange.
परिपाण्डुना मुखेन—The part of the eastern sky palely lit up by
the beams of the moon about to rise is called the face of the
eastern quarter. Cf. Kalidasa हरति मे हरिषाहनदिव् मुखं Vik.
III. 6. दृश्यस्थित्यते—For the paleness is brought on by constant
thought about the lover. This Śl. is quoted in the Subhāshitā-
vali, with the reading उदयनगा० for उत्ता०, which is better.

मन्दभागिनी—मन्दः भागः share or portion (of luck) प्रस्थाः.
न परिसः—was not possible for me to be seen, i. e., I could not
see him. पार्, though given as a root of the 10th Conj., is
more properly a denom. from पार् (the other bank), or the cau-
of ग्, and means ‘to carry to the other side, to accomplish
fully,’ and then, to be able to do anything.

P. 28. Śl. 25. विरक्तारिणा—Throwing into the back-
ground, eclipsing or surpassing, being spotless (all bright).
Cf. दृश्या पश्चवनदुर्लिं प्रियतमेवेयं दिनशीर्गता। Priy. II. 10. विनिर्जितानि—
Because her face is the subduer of the moon who conquers
(causes to fade) the day-lotuses. विच्छायतां—छाया is कान्ति or
lustre; विच्छायता the state of being lustreless or darkened.
पश्चान्ति—Because disgrace at the hands of equals is more
unbearable and causes greater humiliation.

स्वपरिवारा०—परिवार्यते अनेन इति; also परीवारः; ‘retinue, suit.’
The courtesans had accompanied the Queen that day as it was
a festival day. मुखाङ्गानाः—The female bees are mentioned, as the
females have a more melodious voice than the males. लीयन्ते
उडुक्—The lotuses closed up at the approach of night and
assumed the state of buds again and the bees were encased
therein. This the poet describes as a voluntary act on the part
of the bees owing to their being put to shame by the sweeter
songs of the Queen’s attendant courtesans. The fact of the bees
being shut up in closing lotuses is often referred to by poets.
Cf. त्वा कारयामि कमलोदरवन्धनरथं Śak. VI. 20; चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं
त्वं पश्य राघ. V. 68; न पश्यन्ते तथदलीनषदपदम् Bhatti. II. 19.

ACT II.

In this Act the love of Ságariká for the King, which has already germinated and struck root in her heart in the Mukha-éamphí, is described as growing in intensity; and this is in accordance with the canon शूर्वं रका भवेनारी पुमान्पश्चात्तदिक्षितैः.

P. 29. अयम्—विगतमग्रस्य व्यग्रः ‘one whose point (keenness) is gone;’ hence, occupied or busy with; एवं औरेण पञ्चे वा व्यग्रो हस्तो यस्याः. We know from the first Act that Ságariká had entrusted the cage of the Sáriki to the care of Susamgatā; hence the entrance of the latter here with the cage. मम हस्ते &c.—*Cf.* सारिका यथा तुनः खुरंगताया हस्ते समर्पिता। *supra* p. 22.

अनन्यसदृशः—This refers to the King’s trying to make the Navamáliká blossom out of its season. The maid attributes it to the influence of some deity. दृच्छान्तः—This refers to the way in which the King was to accomplish his object.

अवधीर्य—The root अवधि is not expressly mentioned in the 10th Conj., but is accepted there as a denom. from धी; if अवधीर्य be regarded as a root by itself, then the form will be अवधीरयित्वा. श्रीपर्वतारू—Sri-Parvata, also called श्रीशैल, is a holy place, still visited by pilgrims, near the Krishná river, in the Karnul District, about 120 miles from Hyderabad. The temple of Mallikárjuna (one of the twelve Jyotirlingas) is on a small hill in its neighbourhood, and the two were probably designated, according to Dr. Sir Bhandarkar, by the name Śrisaila. It is represented as the place for the attainment of miraculous powers, and as such is also referred to in the Mál.-Mádh. I. (see p. 18). धार्मिकस्व—धर्मे चरतीति अविते इति वा; fr. धर्म + इक (उक्). होहवं—दोहं ददाति that which brings about the desired object. Properly, the hankering or desire felt by a pregnant woman, the satisfaction of which ensures good progeny; hence, such a craving felt by plants; and hence, again, any preparation or medical recipe which enables plants to put forth flowers or fruits even out of their season.

P. 30. वृत्तिका—a brush for drawing pictures. समुद्रक a casket; here a small box containing painting materials. प्रवेशक—This like विष्फ्रमक is an interlude meant to acquaint the audience with those events, not represented on the stage, which have already occurred or are to occur in the near future. But there is this difference between the two—The प्रवेश is carried on by low characters only, speaking Prakrit (and is therefore

not distinguished into मिथ and शुच्); it comes between any two Acts (and thus it cannot come at the beginning of the first Act, as the विक्रो does); and in it more than two characters can also take part.

अदुवन्ध—‘fastening after,’ clinging to; hence, persistence in; cf. हृदय कुर्लभजने पार्थ्यमाने त्वं कस्मात्मा दुःखितां करोषि Priy. III.; कुर्लभः प्रियस्तस्मिन्मप हृदय निराशम् Mâlav. II. 4.

P. 31. नृशंस—The cruelty lies in forsaking one who was a friend from birth. खीजनं प्रहरन् &c.—For there is no chivalry in striking a woman, and especially in the case of one so well known for his bravery. So in Nâg. II. भगवन् कुसुमायुध.....मां हुनरनपराद्वामप्यबलेति कृत्वा प्रहरम्कर्त्य न लज्जसि। अथ वाऽनद्वाणांति—and therefore without a heart; and so you cannot feel pity for me and are not therefore to blame. सर्वथा &c.—So her ill luck is wholly to blame for bringing about the circumstances leading to her death. Cf. सर्वथा मरणं वर्जयित्वा कृता मे हृदयस्य निर्वृतिः Priy. III. p. 20.

तुर्जिमेन—Ill omen, viz. her heart persistently feeling love for the King; or, this may refer to Kâma's shooting his arrows at her. अददर्यं मरणं v. l.—अददर्य is unnecessary after सर्वथा. सावदृम्यं—अददृम्य is supporting or steadyng the heart; hence साव०, ‘with firmness.’ एकपनाः—एकस्मिन्मनो यस्याः focussing, concentrating her mind on one object. यथासमीक्षितं—She means that she would then put an end to her life. अदमहस्तः—is usually dissolved as a Karm. Now in a Karm. such as नीलेत्पल, there is सामान्यविकरण, i. e., उत्पल and its नीलेत्पल are identical. But in the present case अद्य and हस्त are not identical. But, according to Vâmana, they may be regarded as such metaphorically, through the relation of अददर्य (a part) and अददर्यविन् (the whole of which it is a part). See com.

P. 32. स्वैरं—ईरणं हृः fr. हृ्य to prompt, to go &c.; स्वः हैरः यस्मिन्मन्तर्गतिं तथाथा तथा; according to one's motion or pleasure; hence, gently, stealthily, walking. अथ चा—This modifies her previous ejaculation. There is nothing to praise you for. It is but natural that. न कमलाकरं &c.—राजहंसी, the royal swan or flamingo, is described as a white bird of the goose tribe with red legs and a red bill. Cf. सामरं वर्जयित्वा कृत्र चा महानयदत्तरति। कहदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलता पल्लवितां सहते। Sâk. III. p. 72; जलनिधिमदुर्लभं जट्टकस्यादवीर्ण। Ragh. VI. 85. उत्तानीकृत्य—stretching upward, i. e., raising up. प्रचलाददर्शी—Notice the pres. part.;

she was concealing it, had no time to conceal it, and so it was seen by Susamgatā. क एषः—Although Sus. knew who was drawn, she purposely asks the question to elicit the truth from her friend.

P. 33. समितं—The smile indicates that she knows the truth निपुणत्वं—may have a double sense:—(1) Your skill in drawing; (2) Your cleverness in hiding the truth. ज्ञानवृ—void of interest, defective (being unaccompanied by that of Rati). सनातं—नाथ 'a master;' सनात् 'one having a master to look after;' cf. सनाथा इदानी धर्मचारिणः । Śāk. I ; hence, 'accompanied by, joined to' in which sense it is commonly used. अपदेशेन—ध्यपदिक्षयते अनन्त by which one is led away; fr. दिक्षु with वि and अप and affix वज्र् (अ); hence, a pretext.

सासूयस—With an air of censure or chiding; disapprovingly. असूया तु दोषारोप्या युणेष्वपि । Amara. अन्यथासभाविनि—may mean (1) You who pass or represent things otherwise; or (2) you who misread things, or think otherwise of me; cf. अलमसमानन्यथा संभाव्य Śāk. I. She means to say—'You think otherwise of me, i. e. regard me as having no interest in you.' This is preferable, as appears from the reading असद्वाविनी, 'thinking improperly of.' भावितव्यं—Pot. p. p. used impersonally, meaning 'what must or ought to be.' Cf. further on, pp. 41, 67 &c.

P. 34. गृहः—'But again' (used भेदे). मेधाविनी—see com.; मेधा is that faculty of the mind by which one grasps ideas and retains them, retentive memory; मेधाविनी 'having strong memory,' talented. Here it is the name of the Sārikā due to her having a strong memory, as is clear from Susamgatā's speech at p. 47 (मेधाविनी मेधावित्वम्). आलापस्य गृहीताक्षरा—is a comp. सापेक्षवेऽपि गमकत्वात् being equal to गृहीतालापाक्षरा. गृहीतार्थो v. l. is not noticed in the foot-notes. It means 'having caught the contents (i. e. the words) of'. But here अर्थ has to be taken in a restricted sense. महनावस्थां नाटयति—The reading नितांपि नाटः should rather have been adopted, as she was already समदनावस्था. शीर्षिका—is a large oblong well or artificial pond containing lotus-plants. मूणालिका—the same as मूणाली, fem. fr. मूणाल (a tender lotus-shoot) which is more common. Lotus-leaves and stalks are mentioned as being usually resorted to for allaying the fever of love.

P. 35. श्ल. 1. दुर्लभ &c.—These three are adduced as the reasons for her love being विषम (uneven, that cannot take a smooth course)—which is sure to lead to trouble and misery.

दुर्लभजना:—In the first place, her love is for a person difficult to obtain, being far out of her reach. As दुर्लभजन is here emphatic, Prof. Ray proposes to render the Prakrit as दुर्लभजन अतुरागः (being equal to दुर्लभजने अतुरागः) which is certainly better. **लक्ष्मा गुर्वी**—And to add to her difficulty, her sense of shame is very great, so that she cannot directly or indirectly make the disclosure to the King. And to make matters worse, she was not her own master and so had no independence of action (being entirely in the power of the Queen). The only course, therefore, left to her, she thinks, is to find solace in death. **प्रियससि &c.**—This is elliptical for प्रियससि यदा प्रेम एवं विषमं तदा &c. **मरणं &c.**—may be taken as a question; see com.; or नवरं may be taken as a comp. of न (not नव्) with वर्ते, 'that than which none is better, the best.' Some take नवरं in the sense of केवलं ; 'जबरं केवले' हासि पाठ्यतप्रकारे वरश्चिः नेपथ्ये कलकलः—*V. l.* The addition of कलकल which means 'a mixed noise' is unnecessary, as the ślokas that follow show that there was no such कलकल. The breaking loose of the monkey and the confusion caused by that are described by some one behind the curtains.

Śl. 2. कण्ठे कृत्तः—When the monkey broke off his chain, part of it that was attached to his neck remained hanging down, and this he dragged along as he ran about. **सामद्**—n. f. a rope for fastening; hence, here, a chain. **हेता**—sport; hence, wanton movement. **चक्रवाल**—a belt, a circle. **दत्तात्रोऽनामा:**—may also be taken as a सांखेश्वर्येऽपि गमकादासमादः, being equivalent to दत्ताङ्गनातङ्गः like आलापस्य गृहीताक्षरा *supra*. D.-R. reads ओंको गजानां...मन्त्रुतः. अश्वपालैः—the stable-keepers. **पुञ्चगः**—एवेन by bounding motion गच्छताति पुञ्चः by affixing शि (ख्च) to गम् before which a nasal is added to the first member; by adding ङ् (अ) we get पुञ्चः also. It was customary to keep a monkey, especially a male one, in the horse-stable, as a safeguard against evil-eye-influence and against evil spirits. Cf. the Persian proverb, as quoted by Wilson—'The misfortune of the stable be on the monkey's head' (*Bilai Tahila ba ser i maimun*). **मन्तुरा**—a stable for horses.

Śl. 3. वर्षवैरैः—Eunuchs. ये त्वलपस्त्वा: प्रथमा: क्षीबाह्व श्वी-स्वभाविनः। जात्या न दुष्टाः का येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥.

P. 36. पर्यन्ता:—परिगतः अन्तः पर्यन्तः 'the border all round'; now see com. **नामः सहस्रे**—Cf. the derivation of किरात, किं पर्यन्तसूर्यि अतरीति 'one constantly moving about, i. e. living on,

the borders of hills or mountains.' Name of a wild tribe of mountaineers, like the Bhils, and classed as Mlechchhas by A'ryan writers. They were forced into service and employed as watchmen by kings. This is also translated as 'the mountaineers, the guardians of the bounds, acted in a style accordant with their name, i. e. they did valiantly, not running away from the monkey.' P. Mitra's trans. of S.-D., p. 63. But this is against the general drift of the śl.

नीचतया—stooping still low; and hence शनके:; as they had shortened their forms they could not walk quickly. According to Prof. Ray नीचता has a double sense—त्वरित and अहुदारता (i. e. they walk like mean, poor-spirited persons). Servants such as those mentioned in this śl. were employed as assistants in harems. Cf. अन्तःपुरे वर्षवराः किराता मूकवामनाः । ग्लेच्छाभीरशकारायाः स्वस्वकार्योपयोगिनः ॥ D.-R. II. 44, 45.

समालविटपाऽ—They thought of the Tamála grove, as the tamálas being of a dark colour could afford them better shelter. The Tamála grows on the slopes of the Malabar hills. It has thick leaves of a dark-green colour, which are used in spices.

दुरिथते—'O you who are quite at ease;' hence, one who does not take thought of the future, thoughtless. किमध्यापि चित्र—She means, the picture-board is not a matter of great concern; it is the Sárikā that must be first attended to, as she has escaped from her cage now. दुरिथत्त—an Instr. Tat.

P. 37. दुर्संगते ज्ञायते &c.—The Vídú. is described as monkey-like in appearance; cf. एष खलु आलिखितवानर इव...आर्यमाणवकस्तिष्ठति Vik. II. p. 28; अये कपिलमर्कट &c. Nág. III. p. 54.

प्रहटः—पटाक्षेपेण v. l. 'with a toss of the curtain.' This stage-direction (like अपर्दिक्षेपेण) is used when a character enters suddenly, either owing to haste or under the influence of some emotion, such as fear, joy or sorrow, and without the usual introduction ततः प्रविशति. This is out of place here as the entrance of Vídú. is previously intimated. For दोहद् see p. 29. निरःतर—so as to leave no space between. वर्धीयव्यापि— is short for विटया वर्ध०, i. e. say दिष्टचा मवान्वर्धते.

P. 38. परोक्षाद्—परोक्ष may be explained as अक्षेप्यः परः (beyond the senses) पर being changed to परे when अक्ष follows; or as अदृशः परं परोक्षं Avya., by the rule प्रतिपरसमनुभ्योदृशः; and then adding अ मत्वर्थैः; in either case the comp. is irregular. Explain similarly पत्प्रथाः. यथानिर्विद्यः—यथा निर्विद्यः यथा०, a comp. द्वादृष्टा.

Śl. 4. उद्धामो—The adjectives apply to the creeper, Nava., and a woman in love. Thus उद्धामो means:—(1) having a luxuriant (उद्धाम) growth of buds (कलिका); (2) whose longing is excessive विपर्युक्तरुचं—(1) having a brilliant appearance (being covered with blossoms); (2) with a very pale complexion (owing to pining). प्रारब्धजृमी—जृमा the opening of buds; yawning आयासं—(1) its being tossed; (2) pain experienced by her. असनोद्दूषः—(1) the upheavals of the wind; (2) the heavings of sighs. समश्नां—(1) with the Madana tree; (2) full of passion or love.

This śl. is quoted in the D.-R. as an instance of पताकास्थान by तुल्यविशेषणता (i. e. having paronomastic adjectives), which is defined as प्रस्तुतागान्तुमावश्य वस्तुनेऽप्योक्तिसूचकम् । पताकास्थानके तुल्यविशेषणविशेषणम् ॥ "That which, by the mention of something foreign to the matter in hand, indicates the present business going forward, or some future incident, either by a similarity of situation or the use of paronomastic attributes, is called Patākāsthāna." See D.-R. p. 5.

तद्वृत्तान्तः—The news about the blossoming of Navamáliká.

P. 39. Śl. 5. The genuineness of this śl. is questionable. It is omitted in some editions.

पुरुषोच्चमः—Cf. उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यस्माद्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोच्चमः । अतेऽस्मि लोके वेदे च मथितः पुरुषोच्चमः ॥ Bg. XV. 17, 18. मणि—The celebrated gem called कौस्तुभ, obtained at the burning of the ocean. The reference to the flight of the enemies at the sight of the gem is not clear. हतः—struck down, i. e. overpowered by. मन्त्रवलात्—Cf. तत्वाभिधानाद्यथते नतानः सुदुःसहान्मन्त्रपदादिवैरगः । Kit. I. 24.

लक्ष्मणशीरः—वीर properly ought to go with लक्ष्मण; but then the comp. will be वीरलक्ष्मणः; लक्ष्मणवीर may be defended on the principle of वद्वृलप्रहणः cf. जेत्रः स चिंतं रतिजानिवीरः । Nai. VII 86. But if this cannot be allowed, वीर must be taken with वानरमटः नेघनार—He was the bravest and most distinguished of the sons of Rávana. By his power of becoming invisible, which he had obtained from Śiva he captured Indra and bore him off to Laṅká Brahmap with the other gods hurried thither and procured his release, giving the victor the title of Indrajit. In the great war he seriously wounded not only the chief monkey-warriors, Sugriva, Añgada, Nala, Susheña and others, but Ráma and Lakshmana also, and went away leaving them unconscious on the battle-field. They were, however, brought back to consciousness and had their wounds healed by

inhaling the smell of the healing herbs brought by Hanúmán from the Kálásá. सारोप—आतोप pride, self-importance. The Vidú, feels proud as his party has won, the King's favourite creeper Navamáliká having flowered before Mādhaví, the Queen's favourite one.

P. 40 संभवः—may mean 'existence,' or 'possibility.' प्रधावः—v. l. power; 'how can such prevail here?'

Sl. 6. स्पष्टाकरं—A starling speaks more clearly than a parrot. अनिरुद्धिः—Not resounding or spreading out so as to be heard at a distance; and hence it cannot be human voice.

(Additional readings) भयालुकः—'timid by nature;' but the affix आलु added to भी is against Pápini; the allowed forms are भीरु, भीरुक or भीलुक.

पिशून—wicked; here Vidú, as suits his character, wittily compares his stick, which was crooked, to a wicked man's heart. कपित्थफल—a wood-apple (कवठ in Maráthi). Cf. दास्याः पुत्र दुष्टपरावत तिष्ठ तिष्ठ । यावदनेन दण्डकाणेन सुपकमिव चूतफलमस्मात्पासादाहूरी पातयिद्यामि । Mṛich. V. p. 117.

P. 41. एषा भणति &c.—From here the Sáriká is represented as reproducing, *verbatim*, the conversation between Ságariiká and Susamgatá. This habit of these birds is often referred to by Sanskrit poets; cf. अयमपि च निरं नस्त्वपबोधप्रयुक्ताभ्युपदति शुक्ते मञ्जुवाक्पञ्चरथः । Ragh. V. 74; देवस्थानिंशि जल्पतोर्धहशुकेनाकर्णितं यद्यचः प्रातस्तद्गुरुसंनिधी निगदतस्तस्यातिमात्रं वधुः । &c. Amarusa, 16. It is difficult, however, to imagine how the bird could do it with such precision. But that is not the poet's concern. He wants to acquaint the King with Ságariiká's love for him, which is necessary for the future development of the plot, and uses this device.

कामदेव &c.—Under the pretext of; i. e. she passed the picture off as Kámadeva's. तत्—See com. छोटिका—The sharp sound produced by the snapping of the thumb and the middle finger.

P. 42. चतुर्वेद—If so, i. e. if she is दर्शनीया as you say. कुरकुरायते—see com.; कुर is an imitation of an indistinct sound; the affix दा॒त् (आ) is added to such a word, before which it is doubled, when it consists of at least two syllables (and when it is not followed by इति). It then takes the affix कृष् and we get कुरकुरायति॒ते. चतुर्वेदी—Explain चतुरवयवा वेदाः चतुर्वेदाः चतुर्वेदाः सन्त्यस्य चतुर्वेदीः इत् being added मत्वर्थे. कृषः पदिग—The Vidú, mistakes the gáthá sung by the Sáriká for a verse of the Rig-Veda.

P. 43. महाक्रान्त—This is ironical. The word महत् when prefixed to certain words (see com.) expresses reproach—
श्राव्ययौवना—Lit. one whose youth is praiseworthy; hence, endowed with all the charms of youth. जीवितनिरपेक्षया—by one grown regardless of life. वक्रः—Crooked, round-about speeches. मामनासाऽ—The Vidū. has always a high regard for his master; to him none is more handsome or accomplished than he, and hence he thinks that the picture drawn by the maiden must have been the King's, as, in his opinion, none could be passed off as the God of Love. Cf. in this respect—राजा—मादव्य अनवाप्तच्छुःफलोसि येन त्वया दर्शनीयं न हृष्टम् । विदू—ननु भवानश्चो मे वर्तते । Sāk. II. p. 51.

Śl. 8. दुर्बर्ती—irresistible, that cannot be got rid of. कामिनी—one affected by love, love-stricken.

P. 44. शिशुशुकः—शिशु (young children) also unknowingly repeat what they hear. Some read शुकशिशुः; but there is no propriety in saying 'repeated by young parrots,' as grown-up parrots are equally ignorant of the sense of what they repeat. धन्यानां—That is, those that hear it are blessed, as then they can seek out such girls and try to secure them. श्रवणपद्मा—'Becomes the guest of,' i. e. is casually heard by.

गता इस्त्वाःपुत्री । अत्र सावद् &c.—The Sārikā is no more useful for the furtherance of the plot. The poet's purpose was to take the King and his friend to the plantain-bower, where the picture-board was left. The Sārikā's flight to the bower was the device used to serve this purpose. The Vidū. therefore says—Never mind the Sārikā; let us sit here, &c. उद्देलत्—fluttering, shaken up; qualifies the word दल. चालकदनी &c.—The stone-slab was fenced round by young plantain-trees in order that it should be kept cool.

द्रुष्टाटितः—Some read ऊनेऽधाटित (partially opened) द्वारेण. The whole passage is also read as—भो वयस्य एतेन लद्वाटितद्वारेण दुष्टवानरेण तस्यः सारिः पञ्च० भविं । राजा—वयस्य निस्त्रयतम् । विदू—यद्वानानाःपयति । (परिक्ष्यावलोक्य च) एषोपि...गृहामि । (गृहीत्वा &c.) भो वयस्य &c.

P. 45. पारितोषिकः—Lit. that which is meant to give satisfaction (परितोष + इक); a reward.

Śl. 9. Here also the attributes are paronomastic. The maiden is compared to a female swan. लीलावधूतपद्मा—(1) who surpasses Lakshmi by her grace; (2) who has shaken or agitated the lotuses by her sport. कथमन्ती &c.—Indicating

special leaning towards (love for) us (नः Gen.); (2) displaying to us (नः Dat.) the great movement (flapping) of her wings.
मानसं—(1) the heart; (2) the lake of that name. चित्रगता—
(1) delineated in the picture; (2) with a graceful (चित्र) gait or varied motion.

Śl. 10. विधाय &c.—अपूर्वुः extraordinary, because always full and always present. एवःस्थितः—In the presence of this moon, the lotus that formed his seat closed up and consequently Brahmā could not sit comfortably on it (being pressed from all sides by the closing petals). For figures see com. According to some there is also the fig. अतिशयोक्ति in this. This Śl. is quoted in the Subbāshitāvallī as of Śrī-Harashadeva.

P. 46. सुखम्—a cluster or clump of. निर्वर्णयन्—Eyeing closely, gazing intently. वर्णयत्—v. t. ‘Describing.’ But निर्वर्णो is better, as the King had his eyes fixed on the picture when Sus. saw him. The stage-direction ‘राजानं चालयित्वा’ also shows that the King was lost in his admiration of the picture. But if we read शुणुवस्तत् in Sus.’s previous speech and the following stage-direction as उमे आकर्णयतः, then the reading वर्णयत् must be preferred.

अवनतसुखी—We should have preferred the reading इदित्-मुखी; for when Susamgatā saw her friend, tears were trickling down from her eyes (as shown by the stage-direction सूखं or साक्षा p. 31), and so she was painted, as is clear from the King’s words जललवप्रस्थन्वन्हनी लोचने in Śl. 11.

इमं जनं लघुं करोषि—इमं refers to the King and not to herself, as some take it. She means—In your fondness for jokes, you are lowering the King by representing him as loving me, who am only a servant of the Queen.

P. 47. सुखयति—brings delight to; denom. from सुख n. (सुखं गमयति) or adj. (सुखमस्यास्तीति सुखं by adding the possessive aff. अ) सुखं करोति. जीवितमरणयोरन्तरे—she was sure of death; cf. supra मरणं शरणं Śl. 1; but now, as her picture was already before the King, her life hung on his reply; if he would say ‘Yes,’ she had reason to live; in case he would say ‘No,’ death was certain. Thus she stood on the boundary-line between life and death. So says the similarly placed Dushyanta—अभान्तरे अपानकान्तरां गतोऽस्मि Śak. III. 9.

Śl. 11. कच्छात्—When the eyes were cast on her thighs, they could not leave them easily (owing to the beauty of the latter). ऋष्येण—स्पृह here implies excellence, which consists in

the expanse of the नितम्ब (प्रशस्तो नितम्बः नितम्बस्थलम्). त्रिवली—तिसो वरयः त्रिवल्यः; the comp. is allowed as it is a संज्ञा. If it be not regarded as a संज्ञा, then the comp. will have to be taken as one of the शारकपार्थिवादि class: त्रिविभक्ता वली त्रिवली. The त्रिवली (three folds of skin near the waist) forms an almost invariable part of the description of a beautiful woman by Sanskrit poets; cf. मध्येन सा वैदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु वभार वाला । Kum. I. 39; सौधारोहणपरिपाठ्या वलित्रयं, D.-K.; दधन्ति मध्येषु वलीविमाङ्गितु । Kir. VIII. 24. ऋषिमे—rugged, difficult to be crossed. Hence निष्पन्दतामा० ‘motionless through exhaustion owing to the difficulty of crossing.’ दृष्टितेऽ—‘as if thirsty’ (as one would be after ascending a mountain). साकाहृ—The sight was eagerly looking at the eyes as they were shedding the water of tears. A thirsty person also eagerly looks at the source of water. इक्षते—looks at (and does not leave them, as it did the other parts).

सत्यि शुर्नं त्वया—The King's reply was as Sāgarikā had wished it. So Susamgatā asks her this question. But modesty does not allow her to say ‘Yes’. Again, it was the picture that the King admired; there was nothing in the sl. to show that the King loved her. So she asks her friend to hear the King who was praising rather the skill of the painter than her own self. विज्ञानं—special skill.

P. 48. यस्य इदृशेषिष्ठ &c.—The Vidū means—When maidens whom you admire admire you, you ought to think highly of yourself, but you do not do it, your attention being solely absorbed by the beauties of maidens. पराभवः—means here slight, disregard. वटमानः—The King means—‘I do not think lightly of myself (पराभव), but I regard it as a great honour done to me that she has painted me.’

Sl. 12. चारपात्रु &c.—It should be remembered that tears were falling from Sāgarikā's eyes while she was engaged in drawing the King's picture. Some of these drops fell on the picture itself, and these are referred to here by the King. •शीकरकण—शीकर ‘drops,’ कण ‘small particles’ (into which the drops were broken as they fell on the hard board). The appearance of perspiration is one of the eight सात्त्विक भाव due to the sensation produced by ardent love. It thus indicates the King's love.

मनोरथोपि ते &c.—The King's words अनयाऽलिखितोहमिति &c., and the indication of love for her fill Sāga, with great joy.

It was more than what she had expected from the King. She had regarded him as a तुर्लभजन्. Her most fervent expectation was that he might treat her with some consideration--perhaps respond to her love out of pity. Hence she says मनोरथोपि ते &c.

Sl. 13. परिश्ळानं—Greatly or entirely (परि) faded. This implies great heat. पीन—p. p. of व्याय्, 1 A', to grow or swell. पीन is the form when it refers to a limb of the body (स्वाङ्); otherwise व्याय् or पीन. परिमिलन्—‘close contact with;’ the proper form is परिमेलन्. So this is a poetic licence. Such forms when used by great writers are justified by the maxim संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः. To avoid the grammatical anomaly some propose the reading परिमिलतम्.

P. 49. न्यास—placing or arrangement of. अथ—languid, drooping, owing to the torment. अश्रेष्ट—throwing out, exuding. कृषाणी—thin-bodied (naturally, and not due to emaciation).

Sl. 14. मन्मथेऽस्थां—मन्मथ is derived as मनं मन् consciousness; मथति इति मथः the destroyer of (fr. मथ + अ॒); मतो मथः मन्मथः. मान्मधीयो—V. l. मन्मथस्य इयं—of, caused by, Madana.’ ०परिणाह—extent, large expanse; so in Śāk.—स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना बलकलेन। Sl. read before Sl. 18; p. 20. म्लापिताम्यो—The reading ग्लापिता is not good, as ग्लापि refers more to the mental than to the physical condition.

पीनस्तनो०—क्षिरयमान suffering from, being withered. The heat was great owing to the पीनत्व of the breasts. ०स्तनस्तलनक्षिं—V. l. pining because dropped from. But we cannot expect such an observation from the Vid.; it will suit in the mouth of a gallant only.

जडपक्त्वे—जडा dull, incapable of discrimination पक्तिः यस्य. Also जलं (फलयोर्मदात्) पक्तिः source यस्य, sprung from water.

P. 50. Sl. 15. किञ्चोषम्—With the instinct of a true gallant the King thinks that the garland was withering (pining) for being displaced from Sāga's breasts; and calls it foolish (जडा०) for doing so. The reason is stated in the next two lines न द्वृश्पतन्तोरपि &c. Cf. for a similar description, मद्ये यथा श्यामसुखस्य तस्य मूणालद्वान्तरमध्यलम्यम्। Kum. I. 40. This sl. is also found in the Subhāshītāvalī, as Hārsha's.

असंबद्ध—inconsistently, inappropriately. For in the preceding verse he addressed the inanimate garland as though it were a sentient being. यस्य कृते &c.—The sentence is so

worded that Sāgar, should understand by it the King, and when she suspects that and asks a question, Susamgatā passes off the matter by saying 'I mean the picture-board, though you suspect something else (i. e. the King)'. For a parallel cf.—बकुला-बलिका—एष उपास्त्राग उगमोगक्षमः पुरतस्ते वर्तते । मालविका—(सहर्षम् ।) किं भर्ता । बकुला०—न तावद्वर्ता । एषांशोकराखालवलभी एक्षवयुच्छकः । Mālav. III. p. 55. This illustrates one of the *āṅgas* of Pratimukhasamādhī, called नर्म (परिहासवचः).

P. 51 सरेषम्—Sāgarikā is angry that her friend should thus make fun of her and says that she would go away, not being able to understand her enigmatical speeches.

असहना—One who cannot brook delay or bear a joke. मुखं दृश्या सर्वं भ्रम—Vidū was in a hurry to warn the King, as he did not know that Susamgatā, though the Queen's maid-servant, was interested in Sāgarikā's well-being.

विज्ञातः—fully known. This speech of Susamgatā is quoted in the S.-D. as an instance of वज्र or a speech in harsh words which comes as a thunderbolt (gives a shock). It is quoted in the D.-R. as an instance of भयनर्म or a jest meant to frighten. Here Sus. pretends to be a partisan of the Queen and seeks to frighten the King as a matter of joke.

अपवर्क—This stage-direction is used when a character says something to another by turning towards him or her, preventing others from hearing it by screening them with the palm of the hand with three fingers raised, so as to look like three banners; तद्वेवपवर्कितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य पराचृत्य प्रकाशयेते । त्रिपताक-करेणान्यानपशार्यान्तराकथाम् ॥ S.-D. मुखरा—निन्दितं मुखं (बचनं) अस्याः, fr. मुख + r a possessive (मतुङ्) affix. It means 'garrulous,' speaking disagreeably. गर्भदासी—Lit. one who is a slave from conception; a born slave; used as a term of contempt.

P. 52. ○प्रसादेन—The Instr. is हेतौ ; ' by reason of, on the strength of, my lord's favour.' एष एव मे &c.—Here we have उपन्यास (one of the *āṅgas* of प्रतिमुखसंधि) which consists in the use of conciliatory words meant to remove the unpleasantness caused by a joke.

एतेन कार्ये भविष्यति—The Vidū means that in case Sāgar, should, by some chance, slip from the hands of the King, the board might be a source of comfort to him. But we shall find further on, that like other devices of the Vid., this also proves to be a source of embarrassment to him.

P. 53. पशास्पदमपि—This is स्तम्भ, one of the eight *Sāttvika Bhāvas*.

Śl. 16. इशः—The plural is used, as Brahmā has *eight* eyes. पृथुतरीकृष्णः—extended wider (in order to have a full view of). जितनिजा०—This epithet has no special propriety. चलितानि—चल् (कर्मणे) ‘to shake,’ does not lengthen its अ in the causal; cf. क्षिरिं सशैलं चलयन्निवेषुभिः । Kir. XIV. 50; चलयन्मृङ्गरुचस्तवालकान् । Ragh. VIII. 53. ललामः—ललामं-म वा भूता ललामभूता a comp. of the सुधुपा class. (Some take this as a Tat). Or if भूत be taken in the sense of सम ‘like’, dissolve ललामेन तुल्या ललामभूता, a Nitya-samāsa. So in the Śāk. अहं तु तामाश्रमलामभूता शक्तन्तरां &c. Act II. p. 51; ललामभूतः स पौरवाणां Act III. p. 72. The metre of this s'l. is faulty since the pause which ought to be at the 8th syll. is misplaced in the 2nd and 4th lines, not being at the end of a *pada*. Wilson quotes—

Ventidius to Antony.

“You.....

Were sure the chief, and best of human race.

So perfect that the gods who formed you wondered

At their own skill, and cried, a lucky hit

Has mended our design.”—All for Love.

सासूयं—Sus. had gone expressly for bringing the picture-board, while she brought the King; hence the reproach. Of course the असूया was only outward.

Śl. 17. भासिनि—From भास anger+इन् (poss. affix showing excess); or अवृयं भासते fr. भास् । A'. to be angry (with इन्निनि), ‘irascible, passionate.’ The King was told that Sāga. was angry with her friend, and he still found her in that mood. Hence he addresses her as भासिनि. इयं—may refer to इष्टि or to Susamgatā (‘although you look angrily at her she loves you and will not resent it’). खेदं करिष्यति—will cause trouble (exhaustion) to you. Cf. ताम्यत्युरुग्न नित्यवरतः । Nāg. II. 6. खेदं गमिष्यति V. l.—will feel oppressed.

P. 54. Śl. 18. पाणिरव्यस्था: &c.—She thus combines in herself the properties of both; here is her अपूर्वस्थ. पारिजात—The tree produced at the churning of the ocean. As it was produced along with nectar, it is spoken of here as shedding nectar. स्वेदकछुच्छा—The appearance of perspiration produced by the touch of her lover is one of the Sāttvika Bhāvas. Cf. Vātsyāyana—कन्या तु पथमसमागमे स्विजाहुऽनिः स्विजाहुती च भवति । &c. Cf. जाते स्वेदाप्तेशाकरतमसूर्वं स्यन्द्रते व्यक्तमेतत् । Priy. III. 11.

अतिनिष्ठुरा—अदक्षिणा *v. l.* not polite, ungenerous. युक्तः कोपाः—युक्त कोपात्प्रवन्धं कर्तु *v. l.* which is equivalent to युक्त कोपात्प्रवन्धस्य करणं, the तुम् in कर्तु being added भावे.

P. 55. एषा खलु &c.—The words here are so arranged as to have two different meanings. While the Vidū meant to say—'This is another (second) Queen Vâsa. (on account of her stubbornness of anger),' the King and others took him to mean—'Here comes another, Queen Vâsavadattā;' and hence their confusion. अत्र—In this unexpected situation. अन्तरयित्वा—keeping between as a screen; hence, hidden by.

Sl. 19. In this sl. Sâg. and रत्नवली (a necklace of gems) are compared. The various epithets apply to both. कण्ठमनीश्वा—(1) not embraced; (2) not taken to (placed round) the neck. प्रकटशाश्वा—(1) whose attachment was manifest; (2) whose lustre or radiance is clear (bright).

P. 56. अथ (कुतुभिता)—is पश्यते (indicates a question). एव चिरयसि—This is of course false. He says so in order that the Queen should not get the least inkling of what happened between him and Sâgarikâ. शुखरागादेव—&c. This brings out the wounded pride of the Queen. The glow on the King's face was, of course, due to his meeting with Sâgarikâ. But the Queen mistook it for the glow of triumph over her on account of the flowering of the Navamâlikâ. Hence her refusal to go to see the creeper. फलकः पतति—The Vidū, in his wild joy dances with out-stretched arms, forgetting all about the picture-board, which falls down and only serves to expose the King's secret. Such inadvertence of the Vidū is well known and often leads his friend into a situation of embarrassment. Cf. the dropping down of the birch-leaf from the hands of the Vidū, with a similar result, in Vik. II. and of the ornaments leading to Chârudatta's conviction in the Mrîch. Some read after फलकः पतति, तद् दृढ़ा विषादं नाटयति. But the subsequent speech of the Vidū shows that he does not at all feel sorry for it, but is on the contrary self-confident. It is, therefore, rejected.

P. 57. इयं तुनः—This again, *i. e.* who ought not to be here. विलक्ष्य—fr. विलक्ष one that has lost the point of attention or aim (लक्ष्यते इति लक्ष्य); bewilderment, confusion, embarrassment. आत्म—one's own form. यज्ञे ईदूर्धी इष्टपूर्व—This apparently means—If such a one was ever seen by us, *i. e.*, the form painted is pure invention. The Vidū also says the truth;

for he really means such a one was only seen by them for the first time.

P. 58. तुणाक्षरं—तुण is a kind of insect that bores holes into wood. In the course of its incisions in the wood it happens to trace out a figure which resembles a letter of the alphabet. Hence तुणाक्षरं means ‘any accidental resemblance.’ Kāñch. says that it may be quite by accident that the figure drawn by the King resembles Śagarikā. कृच्छ्रके—Here कृ is कृत्सनाय (implies reproach), ‘you silly one’. वक्तव्यानितानि—equivocal speeches, speeches which have another than the plain meaning. प्रेक्षनापात्रायः—The apparent meaning is—‘My looking at the picture with a steadfast gaze has produced headache.’ The real meaning is—‘The sight of the woman by your side has produced headache.’

Śl. 20. न घटते—does not fit in, is not proper. ज्ञात्यसि—According to the rule ‘अनुपसर्गज्ञः,’ ज्ञा when used by itself ought to take the A'tm., but the Sūtra refers to cases where the कियाफल refers to the agent, as धर्म जातीते. Here the knowledge that the statement is false (भूषा) does not benefit the Queen and so the Paras. is used. This śl. illustrates पर्युपासन (the reconciling of one who is offended), one of the aṅgas of अतिरुत्त संधि. This is quoted in the Subháshitávalí under the heading अनुनय. अन्यथा—i. e. I am offended.

P. 59. अकाल—Because she came at an improper time (अपशतः कालः), i. e. at the time of Śagarikā's meeting. अभिननात्यात्—Through nobility of birth. Being noble-born and well-bred, she suppressed her anger; that is all.

Śl. 21. नेदकारि—penetrating the heart, because it was a smile of anger. प्रभुतया—must be taken with every line; she did all that as she had perfect self-control. च-च—The two चs indicate simultaneity of action. भूमङ्क, भेदकारि हस्ति and ऊर्जी-छते च्छः indicated her anger; वदनं नीते परा नमग्नं &c.—indicated her प्रश्नय or modesty of demeanour, decorum. Cf. with this Priya, III. 13. After śl. 21, some read विदु-यता देवी वा तत्कस्माद्वद् &c. (see foot-notes); राजा—मूढ न लक्षितस्यया देव्याः कोपः तत्सर्वथा देवीप्रसादनं मुक्तवा नान्यनबोपायं पश्यति । These two speeches are evidently an interpolation. There is no अरण्यरुदित in what the King says. Again, they repeat what is already said in the previous speeches of the Vid. and the King.

देवीनेत्र प्रसादः—The reading देवीनेत्र प्रसादः is better and should have been preferred. For, as the Queen did not show her anger openly, her प्रसादन was out of question, as remarked by the King himself in sl. 20. The King now simply wishes to go to ascertain the real state of the Queen's mind. Besides, we do not find any attempt at pacification on the part of the King early in the next Act. The true occasion for that arises in that Act. कदलीगृहे नामः—The Act is named after the Plantain-bower, that being the main scene of action.

ACT III.

P. 60. आकाशो—This stage-direction is used when a character addresses a speech to a person not present on the stage, shows that he hears replies and repeats them for the information of the audience, with the words फ़ि अरीषि &c.; see com. कौशाम्बिका—from her name she appears to be a native of Kauśāmbī and in the service of the King. कर्णे इच्छा—In order to hear a supposed reply. कोऽपि कालः—is idiomatic for 'a long time has elapsed,' and constantly occurs in literature. संत्वासम्—उत्पास from असु to throw with उद्ध एव प्र; a taunt, sarcasm; उत्पासनं तृपटासो योऽसाधी सामुनिति । S.-D. संधिग्रह—Properly, peace and war. These are the chief of the six expedients to be used by a king in foreign politics. [The remaining four are:—यान or leading an expedition against an enemy, all things being favourable; आसन or blockading, or, sitting quiet, waiting for a favourable opportunity; द्वेष or duplicity; and आश्रय or resorting to a fort, seeking the help of a powerful king, &c.]. Kālīch. humorously uses these terms, with reference to the Vidū, in the sense of his planning (or busying himself with) a union between the King and Sāgarikā, and bringing about thereby a quarrel between the King and Vāsavadattā. रहस्य—रहो भवे a secret, fr. रहस् + यत्.

P. 61. चित्रशालिका—चित्राणा शाला चित्रशाला सेव चित्रशालिका a picture-hall. It was probably a small building where painting was taught and pictures kept. वर्जयित्वा—Having omitted, excepting. It is properly an absolutive, but it has lost its character as such and is used like a preposition. Cf. मुक्ता, विद्वाय &c. used similarly. प्रतीकार—This means of course that she should try to bring about Sāgarikā's union with the King.

अथ—goes with प्रदोषे. इत्तान्त—an incident, affair. प्रसादी-कृन—The reward was given that Susamgatā should keep good watch over Sāgarikā. तया सह भरुः समाशमो भविष्यति—Cf. a similar plan formed for the union of the King with A'raṇyakā in Priy. III. It was this—For the amusement of the Queen the adventures of Vatsarāja, while a prisoner at Ujjayinī, viz., how Vāsavadattā was placed under his tuition in music, how he won her love and managed to steal away with her, &c., should be represented on the stage; there A'raṇyakā was to play the part of Vāsava, and Manoramā, her friend, was to represent the King. It was arranged that Manoramā, dressed as the King, when about to appear on the stage, should contrive to remain back, while the King himself should enter the stage and act his own part.

P. 62. इतासि—v. l. हताशा—One whose hopes ought to be destroyed on account of one's wickedness; hence, wicked, cursed. वर्तसन्तो—वर्त्तोऽस्या अभिन्नित वर्तसला affectionate; fr. वर्त्त �affection and लु added मन्तर्ये (in the sense of possession). The reward given and the confidence put in Susa, bear out the Queen's वारसुल्य. उत्ताप्यन्तरा—This shows how loving the Queen was. The news of her husband's indisposition not only made her forget her anger but buried her deep in anxiety.

मिथ—is छल or pretext, meant to deceive or mislead. दन्तः—दन्त ivory; नोरण the outer gate; see com. वलभी—The top-most room of a mansion (सौधोऽविवेशम्). So in Priya IV.—एष खलु देवि तयैः सह दन्तवलभाणि तिष्ठति. प्रविशाति उपविष्टः—is a dramatrical technicality; it means—is discovered seated, the curtain being lifted up.

P. 63. §1. 1. उपशमः—allaying, mitigation. कौ प्रति—is better than संप्रति, as we have it already in the first line. तजा प्राप्तः—see p. 54. सांकृ—thick; this is necessary to make the sandal-juice compare with the touch of her hand.

§1. 2. चल—Unsteady, in motion; hence, difficult to hit. दुर्लक्ष्य च—and it is difficult to be seen, being atomic according to the Naiyāyikas. This adds to the difficulty. Cf. तत् (मनः) च प्रतिजीवे भिन्नमणु नित्यं च। Tark.—Kau. सः—simultaneously. In the first place, it was difficult to hit the mind; Kāma, being the greatest marksman, could have at the most hit it with all the arrows and at one and the same time. This is meant to indicate that his affliction was very great,

कुसुमधन्वर—विषमायुध v. l. one having an odd number of (i. e. five) weapons (arrows); the God of love. It also means 'one whose weapons are hard.'

Śl. 3. मनोभवस्य—मनसि भवनीति (पचायच्) मनसि भवो यस्य हृति वा. अस्मद्विधः—i. e., suffering from love-torment, being separated from their beloveds.

P. 64. विप्रतीर्पि—विशेषण पतींपि विप्रो quite reversed. प्रतिगत आपो अन्न इति पतींपि from प्राति+अप् water+अ, अप् being changed to ईप् after द्वि, अन्तः; or a preposition. विप्रो हृष्टं—The relation is now seen to be reversed. For the पञ्चत्वं (the state of being five), which belonged to your arrows, has now been transferred to कामिजनक they being reduced to the state of five (led to death); while असंख्यत्वं, which formerly belonged to the कामिजनक, has now been transferred to your arrows. अयुता—Now that I am hit and so know it by personal experience. अन्तर्निर्गृह—and hence more to be feared. संरक्षण—the vehemence or impetuosity of. कोपसंभारायाः v. l.—her accumulated (i. e. excessive) anger. लोचनगोचर—गावश्वरन्त्यत्र इति गोचरः, 'that to which the senses move,' range of. The Queen has looked angrily at Śāga.; this does not augur well for her. तपदिवनी—Lit. one practising penance and thus without the means of self-protection; hence, one deserving protection or pity, helpless.

Śl. 4. हिष्या—She felt ashamed because she loved one who was (according to her present position at least) beyond her reach. वैलक्षण्य—shame with confusion. अधिकं—because friends smile. प्रायेण—Both प्रायेण and प्रायस् are used. आतङ्कः—uneasiness or disquietude of the mind; cf. अस्यास्तज्जिमित्तोऽयमातङ्को भेदत् Śāk. III. p. 68; or deep pain, anguish. विशुद्धा—विशुद्धा धूः कार्यमारोऽस्याः; lit. one unable to undertake any responsibility; hence helpless, disconsolate; cf. मदनवहनोद्दाहविशुद्धाम् Mal.-Mādh. II. 3.

कौशास्त्रीराज्य—The kingdom of Vatsa, Kausāmbī being the capital. प्रियवचनं—By प्रिय he means the meeting with Śāgarikā arranged by him.

P. 65. समीहिताव्यधि—The King wanted to know only about the well-being of Śāgarikā; but now he was to have an interview with her. This reading is, therefore, preferable to समीहितकार्यसिद्धया. सगर्वम्—The Vidū. is proud of the success achieved by him in his mission.

बृहस्पति—बृहतां पतिः; सु is inserted and त् dropped when the comp. refers to the deity of that name; otherwise बृहस्पति,

न खलु चिन्तं—The king pays a compliment to the Vidyā, by this He means—There is nothing to be wondered at in this. This is nothing compared to what your wit can achieve. इति—The comp. is faulty; हस्त should not have been compounded. The readings here are not very satisfactory.

P. 66. गुर्विदुरागमः—The Sun is here represented as a lover going to meet his bride, the evening—संशया, according to his engagement with her. This is quite in keeping with the matter in hand. The King also will shortly do the same.

वारुणीविधू v. 7.—वारुणी the western quarter, presided over by Varuna. The west is also represented as the bride of the sun; cf. मातुमानपरदिव्यनितायाश्चति स्म सुखमुद्रतरामः । पश्चिमी किष्ट करोतु वराकी मीलिताम्बुरुहनेचपुटाऽभूष्ट ॥ Vik.-Oh. XI. 9. अनुसरति—अनु goes with काननं, anu is a कर्मप्रवचनीय; काननमनु लक्ष्यीकृत्य सरति moves towards.

SI. 5. The idea worked out herein is this—The chariot of the Sun has but one wheel; so he is anxious as to how it will be able to travel round the world the next day, being weakened by its journey round the world that day. He, therefore, rests on the peak of the setting-mountain, pulls off the wheel of the directions and carries it off with him, as it were, that it should serve as the second wheel for his chariot. एकचक्रः—Cf. रथस्थैर्क चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगा निरालम्बैः मार्गश्चरण-रहितः सारथिरपि रथियोत्येवान्ते प्रतिदिनमपारस्य नभसुः क्रियासिद्धिः सत्ये भवति महत्ते नोपकरणे ॥; also एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषया हयाः । आकाशमत्यव तेजस्वी तथायको नभस्तलम् ॥ Dandīn. प्राप्तु—to come to the point of starting (the rising mountain).

संशयासुष्टा—आसुष्ट wiped off, snatched away; cf. for this sense आसुष्टं नः पैरः पदम् । Kum. II. 31. ऋक्ष v. l.—pulled or drawn away, i. e., contracted, meaning nearly the same thing. परिकर—a collection. हेमार्प—see com.; the rays of the sun shooting upwards in all directions and of a golden hue at dusk are here spoken of as the spokes of the दिक्चक्र. The sun's chariot is golden (cf. हिरण्यमयेन सविना रथेन &c Rigveda I. 35, 2); so it is but proper that the spokes of its wheels also should be golden. परिकरैः स्पष्टौ v. l., where the Instr. is हेतौ (on account of). एतेवरपत्तिः v. l.—qualifies ऋक्षः; this means—'who has the circle of spokes in the form of his rays ready.' This is not so satisfactory as the reading in the text. स्पष्टेहप्तो v. l.—means 'the line of spokes of which is touched (seized) by the sun with his कर (rays,—hands) for drawing it towards himself.'

This yields a good sense, but then it is not clear what the हृमारपंक्ति is made of.

P. 67. Śl. 6. In this Śl. the day-lotus-plant (पश्चिमी), which closes its flowers at sunset and opens them at sunrise, is described as the sun's spouse, consol'd by him at the time of his departure to the nether world. The sense of a lover consoling his beloved at the time of separation is also hinted at. It is fully explained in the ccm. पश्चनयने—This reading is preferable to वदने. For the सुरोऽहिणी is spoken of here as सुसा on account of the closing up of the lotuses; and as it is the eye that is closed in sleep, it follows that the एष is regarded as the eye of the पश्चिमी. Cf. in this respect the latter half of the Śl. from the Vikram.—Ob. quoted above; also तदेतत्तु लीलय चतुरायतं महोऽपलं पश्युषसीवं पश्चिमी। Vik. I. 5. पश्चनयने in the second case means 'having lotus-like eyes.' सत्यः—(1) time; (2) may also mean condition, agreement, viz. सुसा &c. प्रश्यायन—conviction, assurance (that she should feel cheerful). सरोऽहिणी—(2) having a lotus in her hand (for sport). Poets represent young girls as carrying a lotus in their hands for sport; cf. लीलाकमलप्राणिं गणयामास पाइती। Kum VI. 84; हस्ते लीलाकमलं &c. Megh. II. 2. सूर्यः—(2) a clever lover. अत्तमस्तक—(1) with his rays resting on the setting-mountain; (2) with his hand placed on her drooping head.

This Śl. is quoted in the D.-R. as an instance of पताका-स्थानक (that which indicates, by the mention of something extraneous, the matter in hand that is begun or is about to happen, being characterized by parity of situation or attributes) by similar situation.

बहलीकृत—rendered dense and magnified. Darkness covering the intervals between the lines of forests made them appear like a compact mass and also extended their limits. संनिवेश—situation, arrangement. मुक्तिपद—This added to their darkness. परित—Stout, fat (being well-developed and advanced in age). Such only are quite dark.

P. 68. समन्वत् &c.—Some read सहौ before this, but there is no special reason for the King to feel joy here.

Śl. 7. स्थगयति—The root स्थग्, though not mentioned by Pāṇini, is recognized by later writers, being included in the ज्ञागदि list (ज्ञावीनामाकृतिगणत्वाद्), and is often used by poets; cf. विवहनीहृष्टः स्थगयति Uttar. III. 31; निमित्तशून्यैः स्थगिता रक्षाभिः। Bhatti. XII. 69; स्थगयति पुनरोऽपाणिना दन्तदद्यै। Śis. XL. 34.

अन्यानपि दिशं—अन्या अपि दिशः v. l., noticed by Mr. Joglekar, is better, as the darkness would envelop all space at once.
 पुरविभागात्—The comp. may also be taken as अस्त्रिश्च दुमश्च ग्राविभागात् (the different parts of the city) च. It is natural that the King should speak of the mountains and trees in the distance in general and the different parts of the city in particular. निरयति—Denom. fr. तिर्यू (तिरः कर्माति) भुवनस्थे—Cf. असरुरुसेवेऽद्विर्विकर्त्ता गतः । Mṛch I. 34. हरकाट—The neck of Hara is taken as a standard of blackness, owing to its being turned black as the effect of the Hālāhala poison drunk by him.

संस्तक्—intermixed, in close contact with each other.
 पिण्डीकृत—massed together, solidified.

Sl. 8. पाली—a row; also पालि. According to Prof. Chakravari this line is quoted in a comm. as पालीयं चमकानो परिमलविलसत्पदश्चेष्ठिभाजाम्. पाटल—The trumpet flower-tree (*Mastix* पाड़की). Its flowers have a good smell; cf. Śāk. पाटलसंसर्विसुरभिवनवाताः I. 3.

P. 69. आग्राया०—The repetition indicates frequency, ‘having inhaled the smell every time.’ विविध—various; each tree was known by the peculiar smell of its flowers. द्विगुणत्—अतिरैयैन द्विगुण simply means ‘excessively dense’. The comp. should properly be तत्त्वानिहृतः according to the rule शोज्ञ-सहाइस्तमस्तद्विगुणायाः (अल्ख) Pāṇ. VI. 3. 3. The present instance may be treated as a case of poetic licence. Cf. for a similar use सततनैशतमोऽवृतमन्यतः । Kir. V. 2; वच्छिद्यसि कृतस्तमो-हृतः कामुकाने चक्षुलमङ्गनाः । Ragh. XIX. 33. Prof. Ray defends the लुक् here by referring to the dictum समाप्तप्रथ्यविधो तदन्तर्घर्ण नास्ति. निपत्तम्—Some read करक्षुम् as one comp.; but it was not possible for the Vidū to see the bees settling on flowers; he could only see them coming to the garden. आमोऽस—
 an exceedingly gratifying fragrance.

मस्तु—smooth. सुखाशमानः—feeling or experiencing ease or pleasure; pre. p. of the denom. of सुख (सुखं बेदयते, सुख + अयत्). It is properly the person walking that feels the pleasure, but it is transferred (उपचरित) to चरणसंचार. इवात्रेष०—This is to remind the King of the plan settled, that he should not take Sāga, for the real Queen. कोपि—strange, which cannot be explained. अपिभाविद्—disregarding, slighting, not caring for.

P. 70. Sl. 9. विशाल—bright, cheerful. रसात्—through pleasure. एमयतितारी—such acts on her part please the lover.

all the more. संकेतस्था—Waiting in the place appointed or keeping the engagement.

मम वैर्ष कृत्या—मम वैषधारिणी ७. is faulty, as we have to take recourse to सापेक्षसमाप्त, मम being connected with वैष. अभिसरिं—अभिद्धु ‘to go to meet a lover with carnal desire.’

P. 71. कृनावापानः—This in order that he should not be recognized. एषा स्फुटमेव &c.—The Vidū, wanted to compliment Sāga, by saying that she looked exactly like Vāsav.; so perfect was the disguise. Vāsav., however, understood him to mean—This is clearly Queen Vāsav. (and not Sāgarikā); and hence her confusion हताश—You whose object is foiled; unfortunate one. उद्गच्छति सृगलाङ्कनः—After this some editions have—वासव—(संस्म्रमसपवार्य)। भगवःसृगलाङ्कन सुहृत् तावदपवरितशरीरः (with your body hidden) भव (i. e. do not rise) येन प्रेक्षिष्येऽस्य मागातुवन्ध (the continuous flow or depth of love). We should have inserted this in the text. It is natural for Vāsa, to wish that the moon should rise a little later; so that she might hear the King actually professing his love for Sāgarikā, without the fear of her identity being discovered.

P. 72. अये—expresses surprise. Some read for this—(सोऽकण्ठमासमगतम्). But this speech of the King cannot be आसमगत as it is heard by the Vidūshaka.

Sl. 10. आदौ—At its beginning. आसने—supply पिया-समागमे. अङ्गर्ण—p. p. of अङ्ग with अङ्ग; close at hand, imminent. Cf. for the idea स्मर एव तापहेतुः...दिवस इवाप्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य। Sāk. III. 10.

उत्कण्ठा—उत्कण्ठा is चिन्तन with a great longing. Some define it as रागे त्वलविषये वेदना महनी तु या। संशोषणी च गात्राणी तात्पुरकण्ठा विदुर्बृत्याः ॥; या निर्भरेऽग्रेय, excessively यथा तथा. प्रिये सापरिके—This is necessary; otherwise he might escape when the mistake is discovered, by saying—‘I did not address Sāga., but you’.

Sl. 11. रसायर्भ—The interior of a plantain tree (i. e., the stump deprived of its outer skin) which only resembles the thighs in colour and plumpness; तेन निर्भ Instr. Tat.; according to some, निभ when used as an उत्तरपद has the sense of तुल्य ‘equal’; in this case it is a निर्भसमाप्त (यमेण तुल्य). Cf. स्युरत्तरपदे त्वमि। निभसंकाशनकाशपत्रिकाशांपमाद्यः। Amara. The रसायर्भ is cold, and the comparison to that is appropriate here (though otherwise found fault with by Kālidāsa—एकात्मषेष्ट-

त्कदलीविशेषाः ।... जातास्तदूर्वोकुपमानवाह्याः । Kum. I. 36) as the King was suffering from a feverish heat. मृणालोपमौ—This also may be a Bah. or a निश्चयतमात्र like the above. निःशङ्कम्—Cf. II. 1, 2 of §l. 9 *supra*. विधुराणि—nervous, languid. एतेहि—shows his impatience. निर्वापय—cau. of वा with निर्, to soothe, to gladden.

P. 73. साहसिकः—From सहस्र rashness, precipitancy and aff. ठक् (इक्); see com. विभवधा—i. e., dismissing all fear and reserve (at the thought that he is the King). नित्य—always, without cessation. रुदा—in ill-humour. कटुकिते—fr. कटुक 'bitter'; see com. मधुरवच—He means to say—The harsh words constantly grating against the ears have made them harsh; so something soothing must be put in. Let your sweet words do that. आर्यवस—She means that Vasan. also has uttered equally bitter words.

P. 74. स्मरित्यसि—She means—You will have to repent afterwards for having uttered these words when your plan is brought to light and you pay the penalty for that.

•कपोलसंनिभः—i. e. reddish (as the moon is at the time of rising). The cheek of a delicate and fair-skinned woman is tinged red with the flush of anger.

§l. 12. स्वद्रुदग्नाऽ—When the moon appeared on the top of the rising-mountain he was of a pale-white colour, while the face of Sāgarikā had all the splendour of the full moon. Now the poet, by means of an *Utprekshā* (read in the com. कुरुषाश्रयोर्मेश्वा instead of •योपमा) makes the King say—Look, there is the moon, with uplifted Karas (rays-hands), ready to retaliate as it were, on finding his splendour totally robbed.

प्रकृतिनजदर्श—natural dulness of intellect, want of discretion; also •जलर्द (डलयोरमेदात्) wateriness, the moon being supposed to be formed of water; cf. सलिलमये शशिनि रवेदीर्थितयो मूर्छितास्तमो नैराद्। क्षपयन्ति &c. Varāhamihira; and अस्त्वेवं जडधामता तु भवती यद्यथोऽस्मि चिकृत्वा से। quoted in K.-P. X.

§l. 13. The moon's जडत्व (want of discretion) is explained in this §l. The various purposes served by the moon are also served by the face. Again, the moon of the face is always present and full, while the real moon is not; so the latter should have had the discretion not to rise; but he has risen; hence his जडत्व.

क्षम्नत—(1) overshadows, eclipses; (2) destroys, causes to disappear; because day-lotuses fade at moon-rise. नयमानन्द-

Cf. कलाशेषा दूर्तिः शशिन् इव नेत्रोत्सवकरी Māl.—Mādh. II. 3; न हैन्ति किं—*i.e.* it does (see com). द्वयकेतनस्य—(1, 2) of love or passion. So Bhavabhūti: ज्वलयति मनोभवाभिं (मालीं) Māl.—Mādh. III. 6. The moon also is an inflamer of passion; cf. Śāk. III. 3; अदिशी—पद्मदुरपरो दहनः कुष्मेत्प्रविनयनप्रभवः । Śīś. IX. 42; Nigudkar Śāstr quotes—प्रामावत्यासु ते द्वादृष्टवृष्टे कामसागरः । चन्द्रयेवोदये प्राप्ते पर्वणे सरिता पतिः ॥ Harivamśa. In the second case द्वयो may also mean 'the ocean' whose waters begin to swell at moon-rise (a reference to the flow of tide). वक्तव्यं द्वौ—वक्तव्येव इन्दुः; this is a Rūpaka. अम्बुदतः—Some read उज्जुम्भते; but अम्बुदतः better accords with the preceding उदितः and स्थितः. वक्ते चन्द्रमसि स्थिते किमपरः शीतिंशुलज्जम्भते is the reading found in the Rasa-geṅgādhara. This line with the reading अम्बुदतः is quoted in the K-P. with the remark अत्र अपरत्वमिन्द्रादुगुणं न तु वक्तव्यं प्रतिकूलमिति रूपकर्त्य साधकता प्रतिपथेऽपि ।

अमृतेन—The Instr is हैती, 'owing to the possession of'. विम्बधरे—विम्बविहृशः अधरः विम्बाधरः a comp. of the शाकपार्थिवादि (मध्यमपदलोपि) class; विम्बाधर इति वृत्ती मध्यमपदलोपिन्याम् Vāmana (in his अलंकारवृत्ते). अधरः विम्बमित्र will give अधर-विम्बम्. विम्बमित्र इति वा, where इव has the sense of तुल्य and is dropped. The lower lip of a beautiful woman is often likened to the Bimba fruit (in Marathi होळे which when ripe is bright-red); cf. विम्बाधरे स्पृशति चेद्धृष्टर प्रियायाः Śāk. VI. 20; दृष्टव्यधरविम्बमभिष्ठे Śīś. X. 53; यत्र विम्बाधराणां Megh. II. 7; इप्ता दधाराधरविम्बलीटाम् Nai. VII. 52. The figures of speech in this sl. are रूपक and प्रतीपदनि; and according to some आङ्गणः.

P. 75. जीवितसंक्षयः &c.—As the King was caught red-handed, the Vidū. thinks that the punishment to be meted out would be severe. अन्यगतानि—*to another, viz.* to Śāgarakā. अन्या गतानि अन्यः; अन्य takes पुण्ड्रात् by the rule सर्वान्त्रो वृत्तान्तमात्रे पुण्ड्रात्. The pronouns become masc. when parts of a comp. or a Taddhita-formation.

P. 76. व्यर्णकृ—an offence, an unworthy or reprehensible act, a transgression.

Sl. 14. आताकृतां—ताप्तयोः भावस्ताप्ताः आताऽः । a Prādi Tat. विलः—embarrassed, or full of shame. विवर्णः—*e. i.* विगतः वर्णः यस्य one who has lost his colour, on account of the consciousness of having done something wrong; hence, wicked; or वर्ण may mean praise (स्तुतिः); one who is not to be praised, *i.e.* deserves to be condemned; in the end this means the same.

लाक्षाकृति—लाक्षा a kind of red dye largely used by women in ancient times for dyeing the soles of their feet and sometimes their lips. Cf. निष्ठूतश्वरणोपमोगमुलमो लाक्षारसः केनचित् Śāk. IV. 5.

Sir M.-Williams says—“Lakshā-alikta or alaktaka, ‘lac,’ a red dye prepared from an insect analogous to the cochineal insect. This minute red insect is found in great numbers in the Palās'a (Indian fig tree), and some other trees. It punctures its bark, whence exudes a resinous milky juice with which it surrounds itself in a kind of nest, and which, when dry, may be broken off and used for various purposes.”

मुर्णी—i. e. by rubbing the head against the feet. कोपंप्र-रागः—उपराग is an eclipse (राहुयास); the moon when eclipsed appears reddish; anger is here compared to Rāhn, eclipsing the moon of the Queen's face. Cf. रमणकलिष्टलहङ्कोपोपरागपलवित-केरलीकपाल &c. Māl.-Mādh. III. p. 76. The removal of the flush of anger from the Queen's face depended on her being appeased, and that was possible only if she relented. प्र—used as an adv.; प्र means ‘great’ or ‘only’ (केवल); so प्र means ‘to a great degree (if you will be exceedingly kind to me)’; or, ‘only’.

इदृशं—i. e. treacherous, which can easily transfer its love to another. Although there is an air of despair and resignation in this speech of the Queen, yet the use of the third person and its very tone express her great resentment. अपिडते—fr. अपि sharp, penetrating intellect; see com; ‘you who cannot read the King's mind correctly’. अन—in this case, i. e., when the King's heart is quite alienated from me, and attached to another.

P. 77. अरण्यरुदितं—which cannot be heard by another and hence is useless; hence, any useless or futile attempt. कथं न कृतः &c.—He means—The Queen did not inflict corporal punishment upon us; is not that a favour? उपहससि—Because the Vidū, spoke in a jesting tone including him also in his remark अशुतशर्णी. Cf. सूर्ख नार्यं परिहासकालः । Vik. II. p. 60. अनर्थः—viz. the knowledge of the love-intrigue by the Queen and the possibility of her committing suicide on that account. This is explained in the next śloka. अनर्थक्रमः—v. l. (a series of misfortunes) is bad, as only one अनर्थ is referred to in the next sl. अकन्दः—v. l. ‘a source of calamity,’ is good in itself, but it does not harmonize with आपतितः.

Sl. 15. सप्तरुदा—grew in intensity, developed; or, rose to the highest pitch. बहुमानात्—On account of our affec-

tion being mutually esteemed. Some read समारूढपरीतिः as one word, making it an attribute of प्रिया. This makes the construction smooth, no doubt. But the first better explains why the King also should not have been guilty of such conduct and why the Queen should resent it so much. अनुदिनं—दिने दिने इति अतु०, day by day. प्रिया मु०—This is the calamity feared by the King. प्रकटात् &c.—प्रेष्टः संवैधे स्वलितं any blundering with regard to &c.; or better, प्रेष्टः may be taken with अविष्ट्वा, to far-gone love any failing on one's part &c.; cf. in this case दूरास्तः प्रणयोऽसहनः Vik. IV. p. 93.

ततः प्रविषति &c.—As Sága enters alone, the plan settled seems to be that Ságariका, to avoid suspicion, should go alone, dressed as Vásava, and that Susamgála should meet her at the rendezvous. सोद्दृग्म—Although she started to go, the thought troubled her that she might have been watched (as appears from her words केनापि न लक्षिताह्य) and hence her उद्गृग. Notice the reading इटा नाहमनेन दिवचित्तभद्रिनीविषेणाविनीता (ill-trained, imprudent) केनापि &c.; see foot-note.

P. 78. मूडः—dazed, out of one's wits. अन—i. e. to ensure the safety of Ságariका. ज्ञातसकेतवृत्तान्त्या—After reflection Sága comes to the conclusion that the Queen was sure to get knowledge of the meeting arranged between her and the King, and that she, hunting her out there, would subject her and her friend to the severest rebuke and ill-treatment. Hence her resolve to put an end to her life. वर—means मनाकृ (a little) प्रिय (something to be preferred out of two alternatives although itself not much desirable). परिभृता—insultingly treated.

P. 79. अनाधा—Having no one to look after, forlorn. अशरणा—having no one to protect, helpless. Or, as नाथ means 'a master,' and hence 'a protector,' शरण may be taken in its second sense of घृण or shelter, shelterless.

साहस०—सहसि भवं साहसं; तत्र भवः हस्यण्; fr. सहस्र+अ. अकार्य—[a reprehensible deed](#); here अ has the sense of अपाशस्य.

SI. 16. स्वार्थः प्रयत्नोऽथ &c.—The Queen might say—Now that you do not care for me, why do you seek to save my life? Expecting such a question the King says—It is not so much to save your life that I am trying, but to save mine; for मम कष्ठः &c. प्रिये—By addressing her thus, he reassures her of his love—You are still my darling.

अथ वा एन्स प्रेष्य—&c.—The sight of her lover inspired love of life in her; but that was only for a moment; the next moment she thinks of carrying out her first resolve.

P. 80. Sl. 17. अतिनार्थं—Adv. modifying करेन understood; cf. न खलु न खलु मुखे साहसं कार्यमेतद्वयपनय करमेते पद्मार्थं लतायाः । Nag. II. 11. चलितमपि—For it was already कष्टगत. जीवितेशो—and so she could prevent his life from going out. बाहुपार्श्वं—The noose formed by the arms, which is necessary to chain life to his body. This may also mean 'your excellent arm,' पशात् बाहुः बाहुपार्श्वः, as गृष्ण is one of the words expressing excellence, the comp. being of the *Nitya* class. कण्ठे कृद्या दृश्ये नाटयत्—Here we are to suppose that the King not only fastened her arm round his neck but also embraced her (the reading कण्ठे इहतिवा makes it clear), as appears from IV. 2 and 3. अनभ्या इष्टिः—A shower without the appearance of clouds and which, therefore, is not expected; hence, the sudden occurrence of anything that is welcome; cf. अपमेचोदयं वर्णं Kum. IV. 54; किमयमनप्रः सुधारवः Māl.-Mādh. X. 10.

अकालवाता०—which will blow off the shower.

P. 81. वरं स एव जनो &c.—Kāñchī, means—Both of you are, in a way, guilty now—he of infidelity to you, you of want of courtesy or breach of decorum. So if you go and forgive him now, he only will remain a दुर्जन, as he has no excuse for his conduct.

कुर्खे—i. e. one who does not know how to respond to acts of love. अयापि—although I have actually placed your arm round my shoulder.

P. 82. After तथा करोति some read राजा—आकर्णायतलोचने &c.; see foot-note. But the verse does not seem to be genuine. It is not in Harsha's style; it is out of place after विफलमनोरथाः कियामहे; it repeats ideas that have already occurred. The expression अम्बुधरैरिवेन्नतक्त्वे is unpoetic.

अलंकरासिद्धेन—By false courtesy or display of unreal love. By this she refers to the King's words जीवितेशो &c. (sl. 17), इयमनप्रा वृष्टिः, and मध्यस्थतया विफलमनोरथाः कियामहे.

Sl. 18. सहजाभिजार्थ्य०—The King means to say—my behaviour towards the Queen was simply a matter of formality, due to the Queen's high birth and lofty character. It was a dry thing (wanting in रस) after all; while my real love you only possess.

युक्तमेतत् &c.—This is ironical and is meant to express her great resentment, सहजः—in keeping with a husband's behaviour towards his loving wife.

P. 83. मोहित—Deluded, wrongly made to believe. दुर्जय—ill-conceived policy; refers to the meeting planned by him.

P. 84. अदूरतपूज्यवा—Had she a good stock of religious merit she could have died as desired and her misery would have ended. The reading कथमक्तपूज्यैर्मर्तुमत्यावत्तन हच्छुया न प्राप्यते is a general statement, intended to support a particular case, अवापितं v. l. is bad as it has to be taken in the sense of परिते according to the principle धातुनामनेकार्थत्वात्. विपद्यमानं—being subjected to misery.

कृतर्थीर्थरेष०—For, usually, whenever the Queen saw the King, a loving smile bloomed on her face. मुसंसूत—well stored-up, gone to its climax. क्रमोदृत—v. l. which gradually (as each incident happened) rose up (swelled). क्रमोदृते v. l. also means the same (क्रमोदृता रुद् यत्याः). सर्वकार—सर्वेणाकारेण i. e. in the three ways mentioned before. सर्वरम्भ—v. l. is bad, for आरम्भ means 'what one undertakes,' or an undertaking; or an act on one's part; so this will mean 'pained or made uneasy by every act or effort of mine,' but this has no connexion with what precedes.

ACT IV.

P. 85. लङ्जावति—लङ्जालुके v. l. लङ्जते इति तच्छीला लङ्जालुः तेव लङ्जालुका; here आठु (अल्लु), which is added कर्तेरि and ताच्छीलये, is irregular, as लङ्जन् is not included in the list of the roots that take it. Nigudkar Śāstri derives it in another way for which see com. अर्थ—*is used here in the sense of अदुर्जय or entreaty. She addresses Fate entreatingly that it should relent and favour Sāgarikā. असामान्य—समानमेव सामान्यं, य (यद्य) being added स्वायेः; ज्ञिया सामान्याः; now see com. प्रतिपादय—'give,' for this sense cf. अर्थम्: प्रतिपादयमानं &c. Bh. Nīti.; गुणवते कन्या प्रतिपादनीया S'ak. IV. p. 87.*

P. 86. पहायुक—यज् means here 'silk'; पहनिमिते अंशुके पहायुके. न खलु—asks a question with a hope to the contrary; 'has a mishap &c., I hope not,' of न खलु तामभिकुद्बो युः! Vlk. III. p. 66; Kum. IV. 24. अत्याहित—a great mishap or calamity (असीढ आघोयत स्म मनसे); or an act involving risk to life;

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षिति च । Amara. Cf. न सलु किमप्यत्याहितं ई॒क्, I. p. 27; मया अत्याहितमुपलब्धम् । Vik. IV. p. 92; for the second sense, cf. पाण्डुपुत्रैर्न किमप्यत्याहितमाचेष्टितं भवेत् । Ven. II.

सोद्वेगम्—Some read after this हा भवति साम् &c. (see footnote); but this is quite out of place in the Vidyā's mouth. आर्यवसन्तकस्य इस्ते—Although such was not the injunction of Sāga, Susamgata says it purposely to induce Vasan. to take it, that it might be seen by the King and enlist his sympathy thereby.

P. 87. ई॒क्षे प्रस्तावे—When such is the drift of circumstances, at such a juncture; i. e., when Sāg.'s life is in peril. तस्याः अलं समागमः—Here समागम means 'acquisition' (प्राप्ति); so तथा समागमः also.

P. 88. परिच्छुदः—परिच्छुद्यते अनेनेति; fr. छुद् cau. with aff. अ (ष) करणे; 'that by which one is surrounded or covered ;' any attendant thing; cf. सेना परिच्छुदस्तस्य Ragh. I. 19; a garment, dress; here, an ornament. महाकुलः—see com. Here प्रसूति is used in the sense of जाता; cf. तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः &c. Ragh. I. 18. महाभिजनया—v. l., महान् अभिजनो (कुलं) यस्यः 'of noble birth,' is better.

SI. सत्याक्षिः—सत्याक्षिः is deceit, a feint (intended to mislead); see com. The King had to take oaths to assure the Queen of his future fidelity to her; but he took care to use words conveying one meaning to the Queen, while, at the same time, they had another which would leave him free to pursue his love-intrigue. वैलक्षण्येण परेण—Whenever the King met the Queen, he showed that he was greatly ashamed of his past conduct. प्रत्यापत्तिः &c.—The constr. is न हि तथा प्रथा उपागता यथा रुदत्यास्वयं कोपः अपनीतः तदा उपागता । प्रत्यापत्ति—return (to her usual disposition). प्रत्यापत्ति—V. l. is not so good, as it requires a great deal of twisting to take it in the sense of 'reconciliation'; it properly means 'close contiguity or connexion;' hence, close adherence to reconciliation. प्रत्यासनिष्ठुः मम तथा v. l.—makes the construction smooth (देवी तथा मम प्रथा सात्तिष्ठुपागता &c.), but then पत् and स्वयं lose their force; see com.

P. 89. सागरिकाचिन्तेद—Although we are told in III. 19 that three things troubled him, the first two were of vital importance to him, viz. the reconciliation of the Queen (who else, he feared, would put an end to her life; see III. 16) and the plight of Sīgarikā. He was free from

anxiety about the first now; but Sâga still continued to be in the same miserable state, and the thought about that troubled him. Why should it do so? Why not forget her? He assigns the reason in the next sl.; Sâga was in his heart; if she was uneasy, he was also uneasy.

Sl. 2. रागवने विलीय—This may be questioned; for although the King embraced her, Sâga remained apathetic; see p. 81 (किम्यापि मध्यस्थतया &c.). The घनत्व not being on Sâga's part the विलय is inconceivable. Again, the idea of विलय does not well harmonize with the comparison to the interior of a lotus, which is easily crushed, but does not melt. It must be remembered, however, that the King is speaking under distraction. •मांगः—The pl. is used because five holes were made by the five arrows. Sâga being liquefied entered his heart through these five channels. This sl. is given in the Subhâshitâvali as Śruvarsha's, under the heading विरहिणी पृष्ठापाः, with the second line read as कण्ठयहपद्मरापवने निलीय.

•परिक्षामासपि &c.—Cf. इच्छुकोपि पियदर्शनो देवः। Śak. VI. p. 149. ज्ञावनीयलाः—Cf. श्लाघयोवन् p. 49. द्वितीयाच्छदः—The moon appearing on the 2nd night of the bright half of a lunar month which is crescent-shaped (क्षीण) appears especially beautiful. Its appearance is hailed with great delight and reverence by the people.

P. 90. Sl. 3. कामं—Very much, greatly. अदक्षिणं-दक्षिण is one who is generous minded, noble. He means—Sâga died for me; but I did not follow her, being अदक्षिण. वक्षिणा भवत—This may mean—you should be kind to me and grant my request; or rather, I was अदक्षिण towards her; you at least be दक्षिण and follow her गजगामिनी—He means—Although stepping like an elephant she walks fast. (An elephant, although apparently walking slowly, is a swift walker).

P. 91. निरनुरोध—See com.; अनुरोध fr. अनुरूप + अ (धन्य मते) means 'regard or consideration for' (which makes one look to the interest of others). निरनुरोधिता v. l.—the state of being regardless, want of consideration for; साधु निरनुरुगद्विति निरनुरोधिनी तस्या मापः. निरनुरोधा v. l—pitiless. अन्यच...प्रेषित—Mark the nobility of Vidû's mind. Although the necklace was given to him, he says that it was sent for the king.

Sl. 4. तुम्यावस्था—for his body also had obtained Sâga's कण्ठार्थं and then lost it.

P. 92. धृति—contentment, keeping the mind at ease. It is one of the 38 Vyabhichâribhâvas; see D.-B. IV. 12. इति—

v. l. (keep up) life;—has no propriety. वेष्टहात्—वेष्ट a cane-staff, usually worn by door-keepers; cf. Kum. III. 45; Ragh. VI. 26 खड़हात्—v. l. there is no special reason why Vasu. should have worn a sword, as the times were not turbulent and the people enjoyed the blessings of peace; see I. 9 *supra*. भागिनेयः—For the deriv. see com. (भागिनी+एय). वृत्तकामः—The nasal of the infinitive is dropped before काम and मनस्.

P. 93. करितुरगम—The three of the four constituents of an ancient Indian army, the chariots being dropped by this time, as too cumbrous for advanced warfare. Comp the description here with that of the expedition against Vindhya ketu, at p. 6, Priy. दुर्जितारु—difficult to be kept back, irresistible. समावैश्यार्थु—to arrange in battle-order. परिभद्र—This insult, scil. the blocking up of the passage. हाहितकं—a multitude of elephants. वेष्टे इष—The Vid., of course, says this for fun.

Śl. 5. सरक्षण—स एव क्षणो यस्मिन्कर्मणि तथाया तथा. हितिं
रूप्यत्—shows the vastness of his army. वृत्तकामित्वव्यवेन—
वृत्तना an army, hence a multitude; आपीढ़ a close and compact
array; व्यव्य formation. वेगात्—may go with विमुच्य or better
with निपत्य. ०पत्तः—As Rumanavat's infantry advanced to meet
the opposing force, it was crushed by the elephants of the
Kosala king. ०पत्तिं—v. l.—०षटाभिः उषिष्टाः पत्तयो येन तं
कोरुलाधिपतिः; in this case the पत्तयः are to be taken as belonging
to Rumanavat. प्रयेचछत्—opposed. वाङ्छित्तापि—The object
desired was a duel with the Kosala-king. अभस—may mean joy,
or, better, his ardour or chivalrous spirit. वाङ्छित्तापि—
v. l. is bad, as it makes no sense; for आधि means मानसी व्ययः; so the meaning will be 'whose vigour was doubled by the
anxiety wished for by him;' but this is absurd. So, to give it
some meaning, the आधि must be taken to refer to the enemy
(शत्रुः आधि: येन) which is not directly got from the compound.

P. 94. Śl. 6. अस्त्रव्यस्त—The readings here are uncertain.
As it is, the comp. must be taken as अस्त्रैः व्यस्तानि शिरस्ताणि येवा
तानि। शस्त्रकषणोऽक्षानि च उत्तमाक्षानि प्रस्त्रम्. But this gives rise
to an awkward comp. The reading अस्त्रव्यस्त is also not
satisfactory. It means 'thrown off disorderly' (अस्तानि च व्यस्तानि
च), 'scattered pell-mell.' Prof. Ray takes व्यस्त in the sense of
'upturned.' Dissolve in this case अस्तानि च तानि व्यस्तानि च
शिरस्ताणि येत्ताद्योः शस्त्रकषणैः क्षानि &c. व्युदा—there flew (विव्यस्ता);

व्यौद्धे विन्यस्तं संहतो इत्यमरः । वर्मोद्भूमत् v. l. is grammatically wrong. आहूय—है with आ in the sense of 'to challenge' is A'tm. (स्पर्धायामादः । अन्यत्र । पुत्रमाहूयति). भङ्गप्रतीपी—becoming opposed to भङ्ग or defeat; encouraging his soldiers to fight and not allowing them to give way. भर्ते प्रधाने बले v. l.—'when the main body of the army was broken (had given way).' This reading is better as it praises the valour of the Kosala-king and thereby brings into greater relief the prowess of Rumanvat. The epithet एकनैव also becomes more appropriate in this case. Some read after this—राजा—कथम् राजीयान्वयि बलानि भग्नानि । But, as observed by Prof. Ray, it is not clear that the main force that was broken belonged to Rumanvat, till the addition of the fourth line. In the absence of the fourth line the प्रधानबल would appear to be of कोसलपति; so the interruption is premature and absurd.

समरंत्रिपित—वृणा अस्य संजातो इति वैगितम्; प्रहारत्र०—v. l. (see ft.-note.) is rejected as प्रहार is unnecessary, वृण being due to प्रहार; again; we are not told that Rumanvat's army consisted of elephants for the most part; and even supposing he took with him the elephants from the enemy's army, he could not have taken all. दीयतां मध्यसादः—पदश्वरतो मध्यसादः v. l.; in this case प्रसाद would mean the result of, i. e. a reward worthy of.

P. 95. ऐन्द्रजालिकः—इन्द्रजाल magic (इन्द्रस्य जालं माया deceit, illusion; Indra is the presiding god of magic. Some take इन्द्र to mean वैमात्मा); इन्द्रजालेन दीव्यति; or see com. फिलिका—a bunch of peacock's feathers carried by jugglers and magicians, which they wave about to produce a sort of hypnotic influence on the eyes of the spectators before whom they perform.

S1. 7. The reading पामह चलेण violates the metre. अपिनद्धु—tied up, inseparably connected with. इन्द्रजाले लक्ष्यसाक्षपत्य v. l.—'who derived knowledge of magic by direct intuition'—i. e. "magic appeared, of itself, to Indra, who had not to resort to any other indirect means." (Ghate).

चम्बरत्य—Name of a demon, regarded as the patron of magic, as also the composer of several incantations. Magic is called रामवृति माया after him. He carried off Pradyumna and threw him into the sea, but was slain by him afterwards. मायाद्वयः—i. e. renowned for his magical skill. उपरिवितसर्वज्ञपतः v. l.—who could take a good view of the whole world (by his magical power).

P. 96. §1. 8. किं धरे—Some read कि with धर and the line as धरणीए मिअअझ्को &c. “We see from this,” remarks Wilson, “that the pretensions of the necromancers of India were not inferior to those of their brethren of the west, nor of dissimilar purport.” किं बहुगा &c.—This is read as the first line of the next §1. instead of भद्रक &c., as कि जपिदेण बहुगा. दृश्येनेहसे—By this he means that he would also show Sāgarikā, whom the King longed so much to see.

भो वयस्य अऽमद्—In some editions these words are omitted; and the speech is given as ईदृशस्तेऽदः (i.e. as addressed to the magician.) अवदाम्—self-confidence (with which he has spoken); or this may mean आरम्भः the beginning, the preliminary part.

वृषभशीघः—See com.; Vāsa’s father was the ruler of Ujjayinī, to which the magician belonged.

P. 97. नातिकुल—Properly, the paternal relations; here, all those connected with her father’s house. नाभिकुल—v. l. means the same thing—those connected by the navel or womb, descendants of the same parents. सर्पिदास्तु सनाभ्यः Amara, घड्मानः—Kālich. gives a different colouring to the Queen’s remarks. उज्जयिनीतः.....एत्पातः. She means—It is not undue partiality that you have for the magician; it is the high regard that you have for those connected with your parental house that makes you take interest in him. The reading माईकुल (मातुकुल) is bad, as Vāsa’s mother did not belong to Ujjayinī.

गर्जितम्—i.e. he has talked boastingly of his own skill in magic.

§1. 10. सिद्ध &c.—A class of semi-divine beings characterized by great holiness and purity and having the eight superhuman faculties or Siddhis, viz. अणिमा महिमा चेष्ट लघिमा गरिमा तथा। प्राप्तिः प्राप्ताःस्मीशिर्वं वाशिर्वं चाष्ट सिद्धयः ॥. चारण—Heavenly choristers or bards, whose duty it is to move about (as they have access to any place in the universe: cf. लोकालोक-विचारिचारणगणः Nāg. V, p. 108) and sing songs in praise of the glorious deeds of gods or god-like heroes; cf. चारण-भास्तवीयं जयेदाराणं भुवा &c. Vik. I, p. 21. सुरावू—The heavenly nymphs or Apsarasas; here वू means ची; cf. ऊरुवा नरसंखस्य भुवः दुरुवा Vik. I. 3.

P. 98. §1. 11. दोमिः—scil. उपलक्षितः ‘marked or characterized by.’ The Instr. is उपलक्षणे. सप्तु &c.—For dissolution and the special names of the weapons, see com.

ऐरावतः—इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् इरावान् the sea, इरावति मवः
ऐरावतः sprung from the sea. The celebrated elephant produced
at the churning of the ocean and appropriated by Indra.
चिद्रशः—The word चिद्रश is variously derived, as तिन्धः इशः;
stages of life येषां, they not having the fourth (hat of old age);
or तुर्णिया दशा येषां always in youth; the word चि standing for
मृतीय as in मिभाग; or चिरावृत्ता दश परिमाणयेषां Bab. दिद्रश—दिनि
भवा दिद्रशः fr. दिद्र्+यत्, Páp. IV. 2. 101. “This is something
like the masque in the Tempest (of Shakespeare).” (Wilson).

P. 99. **मातुलगृहः**—shows that रिकमबाब् was the maternal
uncle of Vāsavadatta प्रस्तुद्रश्य—प्रस्तुद्रश्म means ‘to go forward
to receive a person.’ **अनुभावः**—here means ‘what impresses a
man with one’s dignity, power or greatness’ (अनुभावयतीति ।
पचायत्); hence, magnificence, grandeur.

Sl. 12. **जयकुञ्जरः**—कुञ्जः (हस्तिहंडुः दन्ते वा an elephant's
chin or tu-k) अस्यास्तीति कुञ्जरः an elephant; **जयस्य जयावहो वा**
कुञ्जरः जयकुञ्जरः—also called ग-धृहस्तिर—an elephant of extra-
ordinary strength and size and endowed with all the
auspicious signs, whose possession ensured prosperity to a
king. Cf. यस्य गन्धे समाधाय न तिष्ठिति प्रतिद्विपः । ते गन्धहस्तिने
प्रादुर्वप्तीविजयवहय् ॥. Ancient imperial kings had such an
elephant in their possession. Cf. गन्धमादननाना गन्धहस्तिना
सनाथीकुनैकदेशं (राजकुलं विदेश) Kād. p. 142; यात्रासु विकपालपुरीं
विलुप्तये न हियजात्र केवलमप्रहीयाः । पलायितास्ते जयसिन्धुराणां गन्धन
सप्तसुखदशास्त्रपेन ॥ Vikra.-Ch. I. 84.

तुरगान्त्रिः—Perhaps Harsha had the scene at his own royal
gate in view when he wrote this śloka. Cf. Bāna's description
of the noble steeds and the mountain-like elephant Darpasāra
he met at the royal gate; H.-Ch. II. It seems that the king's
choice horses and elephants were kept in the spacious
courtyards of palaces; cf. Kir. I. 16.

P. 100. **सवा विस्मृत &c**—Vasu. was the minister of a
peasant king. He had never witnessed such grand scenes as
were presented to his sight at the gate of Vatsākja. The
fine horse, the wonderful elephant, the conclave of kings, and
the melody of music so filled him with surprise that he looked
quite bewildered like a rustic going to a big city where
everything is a wonder to him. द्वाः स्येनैव कुनौहलेन—the wonderful
objects just at the door (what will be my state when I shall
see the inside then). **दान्वः**—दान्वे मवः (aff. व); also दान्विणः—

अथ खलु चिरात् &c.—*Cf.* विजयसेनः—अथ स्वामिपादा द्रष्टव्या इति
यस्यमनुरंगं कवयि मुखातिशयमनुभवामि। Priy. p. 6.

४१ १३. कश्यपः—The Kashukin is an old man; and generally he refers to his condition as an old man on his entrance. Here the effects of old age are described as intensified by the ecstatic joy he felt at his being able to see his master after a long time. जड़त्वात्—A denom. from जड़त्; तर, changed to तरी, added, intensifies the meaning.

P. 101. संवादः—Agreement; hence, similarity. आत्माद्—अतिथ्रेयान् v. l. अतिशयिते श्रेयः यस्य one blessed with great fortune, exceedingly prosperous. पूछे हस्तं दत्त्वा—as a mark of great familiarity and royal favour.

P. 102. अकुल इव—इव 'almost.' पर्याकुलयसि v. l.—पर्याकुलं करोषि throw into agitation, perplex. चिरमपि लिप्तवा कपं—He means to say—Even if you hesitate for a long time, you will have to tell it as it will not be possible for you to keep back the fact from the King; so it will be better to tell it at once, अलङ्कृत—The King was right in thinking so, as the demand was made by Yauga, without his knowledge. वासु—(स्मित्वा।)—The Queen smiled because she knew the truth, being a party to the plan formed by Yaugan.; but she gives an evasive reply, not wishing to disclose the plan at this stage. She could not say that Vasu, was right, as in that case she would have been forced to explain the matter; only she did not know that Sāga, was the maiden sought by the minister.

अस्माभिः नीचः—Some Ed. omit अस्माभिः; but it is necessary, as the King knows then at once that the two, Vasubh. and Bāhṛavya, were with her on board the same ship when she was wrecked. And hence his remark further on न तु एतावेद
ते निदर्शनम्

This speech of Vasubhūti is differently read (see footnotes), being amplified in a way in which the entire plan of Yaugandharāyana is revealed. But the additions are evidently interpolations. In the first place a politician like Yaugandharāyana was not likely to communicate his plot, which was kept a profound secret, to the minister of the very king whom he was going to dupe. Even supposing Vasu. knew it, he could not have given such a detailed account of it in the presence of Vāsavadattā, nor could he have said to the King's face—लाकाषाकेन शहिना देही इम्बेति वाचामुखाय देवेन तद्विक-

बाभ्रवः प्रहितः। Again, Yaug. himself gives out his plot further on, so its premature disclosure here destroys the poetic effect. And further, when Yaug. comes to the point इति प्रसिद्धि-मुक्त्याय तदन्तिकं बाभ्रवः प्रहितः, the King interrupts him, saying ततः परं शुतं सया। This shows that what preceded was not heard by him and so was not told by Vasubhūti.

मन्दभागिनी—मन्दः small भागः share of luck अस्ति अस्याः; unfortunate.

P. 103. दुरवगाहा गतिः &c.—दुःखेनावगाहाते इति; अव+गाह+अ (घञ्) कर्मणि. Nobody can scrutinize the ways of Fate; no one knows what Fate may bring to pass; and Ratnāvalī, too, might have been saved, as these two were saved by Fate.

निर्दर्शनं—निर्दर्शते is illustrated अनेन; an instance proving a statement; cf. हिमसेकविपत्तिरव मे नलिनी पूर्वनिर्दर्शनं मता। Ragh. VIII. 45. भागधेयं—भाग एव भागधेयं, धेय being added स्वार्थं; cf. रूपधेय and नामधेय. It is *masc.* when meaning कर or tribute (cf. अन्य भागधेयं Śāk. p. 56).

Sl. 14. हेमशूलाभियमिव—The quadrangular houses set apart for ladies had plain tops; as the yellowish-red flames tapering at the top rose above them from all sides, they seemed to furnish them (the houses) with turrets of gold, as it were. सान्द्रोचान्—The heat was so great that it affected the trees of the garden also, causing their tops to wither. पिशुनित—p. p. p. of पिशुनय a denom. from पिशुन 'one who indicates' (सूचक). सजलजलधर—धरतीति धरः, जलस्य धरः जलधरः the holder of water, a cloud; so there is an apparent tautology here; but जलधर is a word लूँ in the sense of any cloud, full-of-water or empty (according to poetic ideas). कीडामसीध्रै—महीं धरतीति महीधिः; धृ+अ (कः) कर्तरि; कीडाया महीधिः an artificial hillock in a garden for sport. ल्लोषात्—ल्लोषण ल्लोषाद्वा आतः distressed.

Sl. 15. लावणके—लावणक was a village in the country of Vatsa, near Magadha. Some read लावणक, but लावणक is the correct name of the city as will appear from युक्त्या लावणक वासः सह देव्या नृपेण च। पर्यन्ते मगधासन्नवर्ती हि विषयोऽस्ति सः। Kathāsar. XV. 119. Prof. Ray quotes the following from Bhāsa, to verify this—लावणके इतवहेन हृताङ्गयस्ति तां परिनीं हिमहत्यमिव चिन्तयामि, where the metre will not admit the form लावणक. For the allusion see *infra*, note on ला० वहिना० प्रवादमुक्त्याप. 111.

कट्ट देवी वासवदस्ता इवा—The sudden announcement of the fire called up to the King's mind the past occurrence at

Lâvâṅkâ, and in the heat of the agitation he thought that Vâśavadattâ was actually burnt, though she was then by his side. The student will see further on that the fire was but the magician's trick, employed by Yauga, as the best means to procure the release of Sâga, and to get her identity disclosed in the presence of the King and the Queen.

P. 104. संदानिता—संदानिता (v. l.) p. p. p. of दान् 1st Conj. with सद्; it has the same meaning as वदा. अकारण—Here अ has the sense of अपाशस्य; 'when there is no grave cause for it;' for such a slight reason; it does not mean 'without cause.' पतङ्गवृत्तिः—वृत्ति behaviour, mode of action. The moth throws itself headlong into a flame and perishes.

उत्तरीये गृहीत्वा—The Vidâ, being on perfectly familiar terms with the King takes hold of his upper garment; Vasubh. and Bâbhrawya could only respectfully remonstrate. किमच्चापि प्राप्तः &c.—This speech ought to be अपदार्थ.

६१. 16. धूमानुबन्ध—a continuous flow of smoke. चक्रवाल—
a circling mass of; चक्राकरण वलते इति fr. चक्र+वल+अच् (अ); or चक्रित्र वालः a circular mass यस्य.

P. 105. अध्यवसितं—done with a firm or resolute mind. पथुपदेशकः—पथ उद्देशकः Gen. Tat.; i. e. I will also enter fire and die before you. Some think that the objection to compounds in अक् is not universal, as Pân. himself says ज्ञानिकुः प्रकृतिः and तद्योजको हेतुश्च. दुष्ट्रीविषते—For, it was his belief that the princess had perished. इहै—इह is emphatic; he had already made up his mind to die and not to show his face again to the king of Simhala, without Sâgarikâ. So he thinks that this was the best occasion to carry out his resolve. अकारण—अवस्थानि v. l. for such a trifling matter. भरसकुलं—For Udayana belonged to Bharata's race. संघयतुलं—in the balance of doubt about its existence, i. e. doubt in one scale, weighed against the continuity of the race in the other, it being not known which would outweigh the other.

आसन्नह—i. e. within the reach of fire. समावद्यामि—Lit. honour (by helping), hence, help, attend to. Cf. एष...त्वयतोऽ मा केसावस्थकः। यद्यदेवं समावयामि। SAK. I. p. 21. सम्भेद—Supply कृतेव, when you ought to be hurrying about to get out of the reach of fire. मध्यस्थतया—indifferent to your safety.

P. 106. आयेत्व—The King had addressed her as मेरी; he had also reciprocated her love; so she has the satisfaction

of calling him आज्ञुव when speaking to herself. तुमरि—For she had no desire to live, as is clear from her previous speech. भर्ता—Speaking aloud, she addresses him in the usual style.

Śl. 18. यसः संतापे—For her touch deprives the fire of its burning power.

Śl. 19. हृतवहः—हृतस्य वहः the carrier of oblations to the gods, fire; cf. वहि. अविनितः—For Vāsav. had entered the apartment and gone to the place where the King was.

P. 107. स्वमें मतिः &c.—For but a moment ago the whole apartment was a scene of destruction; suddenly the fire vanished and everything appeared in its original state; was that a dream?

इयं शब्दश्चनात् &c.—The King now found himself in an awkward position; he was rather in a hurry to go to the rescue of Sāgarikā, when there were others at hand to go. So he tries to pass off the matter by saying this. The Queen smiles at his defence and says ironically “Yes, I know it.” राज्ञुद्याः—हृषी having the sense of तुम्ह is construed with the Instr. or Gen. by तुम्हायैरत्तुलोपमायां तुर्तियाऽन्यतरस्याद्। तुल्यः सदृशः समो वा कृणस्य कृणन वा। Sid.—Kau.

P. 108. सागरिका—See com. for derivation. मापनिवेद्य—The reader knows that Yau. had done all that on his own responsibility; see *supra* I. 8 (स्वेच्छाचारी भीत एवात्मि मर्तुः).

ईदृशभिवस्था—For she was in chains at that time. The sight was too much for the faithful and tender-hearted minister to bear, and he falls down overpowered by emotion. बद्धभूतेनुपरि &c.—For he was like a father to her.

कथमुद्वितीयस्य &c.—The King is agreeably surprised to find that she who was so long considered as of an humble origin was a princess.

P. 109. परिच्छरो भवतीति—After this Prof. Ray adds the stage-direction—इति रत्नमालां रथावलीकण्ठे समर्पयति, with the remark—‘The jester here does what is most natural.’ If this be genuine, it only brings into greater relief the nobility of the Vid.’s mind already displayed by him when offering the रत्नमाला to the King, although he was expressly told that it was presented to him by Sāgarikā. See our remark on अन्यच्च मम हस्ते तया &c. p. 91.

कृतापादापा—Her fault lay in impersonating Vāsavadatta and going to meet the King. अतिनिष्टुरे—Because as she thought

she had the hardness of heart not to tell her (the Queen) that she was related to her. Ratnāvalī, however, did not know anything herself about the relationship, until it was announced by a bard in Act I. that she was in the household of King Udayana; and even after that she could not tell it out of modesty; cf. लज्जा गुर्वा II. 1. इदानीमपि सावद—So in Priya. एहि अलीकश्चिले । इदानीमपि ते भगिनीस्त्वै हृषय. रखलिते नाटयति—This draws the Queen's attention to Sāg.'s being in chains. नृशंसतया—Scil. her putting Sāg. into fetters. नृत् शंसति destroys इति नृशंसः; hence, cruel; नृशंसत्य माः नृशंसता. अमाशययोऽ दुर्जनी-कृतास्मि—She knew that in her jealous pride she did not treat Sāga. in a manner worthy of a Queen. She now tries to find a defence for her ill-treatment of Sāga. by saying that Yaug. was responsible for that.

Sl. 20. देवा मदूचनात् &c.—This refers to Yaugandharayana's attempt to bring about a family-alliance between Vatsarāja and the powerful King of Magadha, who had a beautiful daughter named Padmāvatī. But this was not possible so long as Vāsavadattā lived, as Padmāvatī's father did not like that his daughter should hold a secondary position in the King's household. Yauga., therefore, persuaded Vāsavadattā to suffer, for state purposes, a temporary separation from her husband, and while the royal household was at Lāvānaka, set fire to the royal camp, while the King was out a-hunting. The poet, however, makes mention of this incident in connexion with Ratnāvalī.

कलबसंघटनया—Some read कलबतापदनया; देवम्यकलब० परं प्राप्तिता. The कलब meant here is, of course, Ratnāvalī, although the original reference is to Padmāvatī. According to the plot of the play Ratnāvalī was to be the second wife of the King, but the Queen did not yet know that Sāga. was that Ratnāvalī, and that her union with the King was imminent.

P. 110. अथ स्वामिश्वलाभः—Yaug. speaks of Udayana's acquisition of universal sovereignty, after his marriage with Ratnāvalī, as almost an accomplished fact, so firm was his belief in the prophecy.

अस्यन्तः—For comp. see com. निर्दरोध०—He means—In the loyal discharge of one's duty towards the master, one cannot allow considerations of the feelings of others, however respectable, to come in one's way.

देव क्षम्यताम्—Some add before this the stage-direction पाइयोनिपत्य; but that is derogatory to the dignity of the prime minister; again, if genuine, we expect something like मा मैवम् or उत्तिष्ठ in the following speech of the King. सार्वभौमः—सर्वभूमः ईश्वरः । तस्येत्यर इत्यण्.

P. 111. अथेऽहं देवीहस्ते &c.—A similar question is asked in the Svac.—Va's.—अथ पश्चावस्था हस्ते किं न्यासकारणम्. (विहस्थ ।) परिज्ञातायाश्च &c.—This is a hint to the Queen that she should give her sister in marriage to the King. In Jīvānanda's Ed. this part of the speech is assigned to the King, with a corresponding change in the following speeches of Vāsava. and the Vida., viz.—अङ्गउत्त...कुर्व देहि मद...। विदू—पिभवअस्तस्त अमि०. But the speech is appropriate in Yauga.'s lips alone, as it is natural that the suggestion should come from him. To put it in the mouth of the King is to go against propriety and make him forget his dignity.

P. 112. भगिनिका०—In the absence of her (Ratnāvali's) parents she was entitled to give her away like that. को देव्याः प्रसादः &c.—i. e. सर्वोपि बहु मन्यते प्रया तथायमपि (so this one also is received with respect). तत्था कुरु &c.—Cf. for similar requests यथा नौ पियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वाहय । Śāk. III. p. 79; तद्यथेऽयं मे पियसस्मी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा बयस्येन कर्तव्यम् Vik. II. p. 87. पृथ्वी खलु &c.—Because the gaining of the hand of Ratnāvali meant the gaining of supremacy over the whole world. रथाने देवीशब्दं &c.—Vasu. was struck with the magnanimity of the Queen who gave Ratnāvali to the King without betraying the least sign of jealousy. In some editions this speech is given as Bābhṛavya's; but it suits Vasubhāti better. Some read after this—वासवदत्ता रथनावली-मालिङ्गय देवीशब्देन प्रसादं करोति । इदानीं सप्तलः—Some attribute the speech to बाप्रव्य; see foot-note; some read देव इदानीं सफः परिश्रमः संवृत्तः. पियसुपकरोमि—This use of उपकृ is somewhat strange; but it has become technical, as it is found in almost all the plays. Perhaps it means उप समीपे करोमि bring near to, confer; cf. उपहरामि the variant in Śāk.

Śl. 21. भीतः आत्मसमसां—Lit. made like my own self. He means—By the marriage-tie a firm ally is secured in Vikra., who would henceforth regard my interest as identical with his. आत्मः may also mean 'raised to our rank,' but it will not do here; for that is an advantage to Vikra. and not to the speaker.

प्राप्तेयं—Ságar, is not dismissed so summarily; three epithets are used to point out her importance, viz. उर्ध्वीतले सारं, प्राप्तयेकहेतुः and प्रिया (loved by me).

P. 113. किं नामास्ति विषेयं v. l. where विषेयं means 'what is to be accomplished, an object to be gained.' अपास्तव्यदृष्टये—See note on द्विजावृष्टयाः p. 3.

भरतवाक्यं—This is a stage-direction. It refers to the concluding śloka (or ślokas) of a play, so called because, like the Nándí, it is repeated by भरत or the chief actor, divested of his dramatic character, as all acting is over. भरतप्रस्तावनानन्तरं नटवाक्याभावादत्र भरतवाक्यमित्युक्तिः । Rāghavabhaṭṭa on Śák. It contains an expression of wish for general prosperity, &c.

Śl. 22. उद्धाम—Of luxuriant growth, abundant. वास्तवः—This is variously explained as वसोः अपत्यं तुमान्; or वसवो वैवा: वद्युनि रत्नानि वा अस्य सन्ति इति ; ऋत्यस्मादिवादणः Indra, the god of the firmament and the dispenser of rain; cf. तत्र भवतु विडोजाः प्राप्त्यवृष्टिः प्रजासु । Śák. VII. 34. इट्टां—as desired; i. e. timely, and as much as is necessary. इट्टे—Here इट्टा means an इट्टि or यज्ञ, the aff. क्त being added to यज्, यजे (to form an abstract noun); distinguish this from the preceding, इट्टा, where क्त is added कर्मणि (to form p. p. p.). ऐविष्टप्तः—The gods; see oom. प्रीणने—This is done by offering oblations to them; cf. इट्टान्मोगान्ति बो वैवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । Bhg. III. 12. This is the service the gods expect from mortals in return for the favour from heaven; cf. वसपि विततयज्ञो वज्रिणः (स्वर्गिणः v. l.) प्रीणयस्व । Śák. VII. 34. राज्यसुख्याः V. l.—will do equally well; it will be clear from the quotation above and Ragh. I. 26 &c., that it was the duty of kings also to offer sacrifice to gods through Brāhmaṇa priests.

आकल्पान्तं—कल्प is the period of the world's duration. It extends over one thousand cycles of the four युग. सत्त्वप्रिच्छत्त्वस्तुः—It is better to take the सुस्तु as referring to the people at large, and not to good men alone. This same Śl. occurs as the concluding stanza of the Priya, with the readings स्थिरसमुपचिता (स्थिरा steady चासी समुपचिता grown, developed) संगतिः for समुपचित्सुस्तुः संगमः, and दुःसङ्गः for दुर्जयः in the third and fourth lines. कुर्जयाः—difficult to be put down by argument. वज्रलेपाः—वज्रवद् like a diamond or the thunderbolt, कठिनः hard लेपः यासी leaving a permanent (painful) impression on the mind. वज्रलेप also means a kind of

cement, so called because things joined with it adhere permanently; for its preparation see Brīhatsaṁ. Ch. 57; this meaning also will do; वज्जलेप इव स्थिताः वज्जलेपाः.

The third and fourth lines are also differently read as—
 आकल्पे सूक्ष्मिकीर्तिः विलसतु सुकर्वद्यसद्वृत्तरत्ना नाभा रसनावलीयं
 सकलजनमनोनाटिका नाटिकास्तु । Construe—सुकर्वे: of the great poet
 सूक्ष्मिकीर्तिः (the fame arising from the good composition, the
 play) आकल्पे विलसतु (shine forth, endure); द्वृत्तरत्ना (द्वृत्तानि चर्ष्णा)
 charming सता वत्सराजयौगन्धराथणादीना वृत्तानि deeds रसनानि चर्ष्णाः
 तादृशी) इयं नाभा रसनावली नाटिका सकलजनस्य मनसः नाटिका (that
 which causes to dance, bound with joy, hence, the delighter of)
 अस्तु. Another variant is—आकल्पान्तं क्रियाद्व-द्वः कममुपरचितं—
 क्रतुद्वु समुचितं संगतं सञ्जनाश्व निर्बिशेषावकाशं पिशुनजनवचोर्जनाद्वज्ञ-
 लेपम् ॥. But the meaning of this is not clear.

APPENDICES.

No. I.

The subha'shitas occurring in the play.

— : o : —

(The figures refer to the pages of this edition).

I. SENTENCES.

	Page
अचिन्त्यो हि मणिमन्दौषधीना प्रभावः ।	39
इयमनभ्रा चूष्टिः ।	80
कटोऽर्थं खलु सूर्यभावः ।	8
किं तुनः साहसिकाना पुरुषाणा न संभाव्यते ।	73
दुणाक्षरमपि कदापि संभव्यतेव ।	58
न कमलाकरे वर्जयित्वा राजहृष्ट्यन्यज्ञाभिरमते ।	32
प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्त्रिलितमविषयं हि भवति ।	77
ममश्वलं प्रकृत्यैव ।	63

II. SLOKAS.

तीक्ष्णः स्मरसंतापी	
न तथादौ बाधते यथासन्ने ।	
तपति प्रावृत्ति नितरा-	
मध्यर्णजलागमो विसः ॥	p. 72
दुर्वारा कुचमशरव्यां वहन्त्या	
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।	
तदूषः शिशुगुकसारिकाभिरकृ	
घन्यानो श्रवणपथातिथित्वमेति ॥	pp. 43-44
द्वीपादन्यस्मादपि	
मध्यादपि जलनिधेदिरोऽप्यन्तात् ।	
आनीय सूषिति घटयति	
विचिरभिसतमभिस्तुदीभूतः ॥	p. 7

No. II.

The Metres Used in the Play, Their Definitions and Schemes.

1. Sanskrit Verse is regulated by quantity, and not, as in English, by accent. A पादः (stanza) consists usually of four पादक्षण्डः (quarters). A पादः is regulated either by the number of syllables (अक्षर), or of syllabic instants (मात्राः). When the पादक्षण्डः are all similar, it is called a सम वृत्तः, to which type most of the metres conform; there are अर्धसम वृत्तः, wherein the first quarter corresponds with the third, and the second with the fourth, called respectively the *odd* (विषम) and *even* (सम) quarters. A third class comprises विषम वृत्तः, but these are very seldom used.

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ङ् are short, and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु ('light'), and a syllable with a long vowel is called गुरु ('heavy'). But a लघु syllable is considered as गुरु if it is followed by an *anusvāra*, or a *visarga*, or a conjunct consonant, or when it comes at the end of a पादः.¹

3. A set of three successive syllables is called a गण (foot). Marking a short syllable as ~ and a long one as —, the different गणः,² which are 8 in number, may be exhibited as follows:— य ~ — ; र — ~ ; त — — ~ ; म — ~ ~ ; ज ~ — ~ ; स ~ ~ — ; म — — — ; and न ~ ~ ~ . In the definitions which are given below, a short syllable is indicated by the letter ल and a long one by ग.

4. Excepting nine stanzas (I. 13, 14, 15; II. 1, 7; IV. 7, 8, 9, 10) of Prakrit verse, the Ratnāvalī has 78 stanzas, distributed over 13 different metres, which we give below arranged in the alphabetical order of their names. The metre is also named in the com. in this edition, except in the case of अहुद्युम्.

1 सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

2 आदिमध्यावसानेतु य-र-ता यान्ति लाघवम् ।
न-ज-सा गोरवं यान्ति म-नौ तु गुरुलाघवम् ॥

अतुदम्—(also called श्लोक). Def. श्लोके पर्यं गुरुज्जेपं सर्वत्र लघुपञ्चमम् । द्वितुपादयोर्हृतं सप्तमं दीर्घमन्त्ययोः ॥ This is the shortest metre in ordinary use. There are many varieties of this metre, but the one defined is the most common. Each *Pāda* of it consists of 8 syllables of which the 6th is long and the 5th short, and the 7th is *short* in the second and fourth *pādas* and *long* in the first and third. The rest of the syllables may be either *short* or *long*. Examples:—I. 22; II. 6, 10, 13; III. 2, 16; IV. 4, 15, 18.

अष्टावौ—Def. यस्याः पथमे पादे द्वारश मात्रात्तथा त्रुतियेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सात्त्वयोः ॥ This belongs to the class of metres which are regulated by the number of मात्राs or syllabic instants. The four *pādas* contain respectively 12, 18, 12, and 15 मात्राs. Ex.—I. 6, 19, 21, 24; II. 9, 12, 19; III. 10, 12.

[**इन्द्रवज्ञा**—See उपजाति below].

उपजाति—Def [स्पादिन्द्रवज्ञा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्ञा जतजास्ततो गौ ॥] अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयाहुपजातयस्ताः ॥ इथं किलान्यास्वपि भित्रिताद्य वदन्ति जातिविवेक नाम ॥ An उपजाति is a mixture of one or more *pādas* of इन्द्रवज्ञा [11 syllables, Scheme—त, त, ज, ग, ग], with one or more of उपेन्द्रवज्ञा [11 syllables, Scheme—ज, त, ज, ग, ग], so as to form one stanza; a mixture of other metres also, in this manner, is called an उपजाति. The student should scan and find out in each case whether a *pāda* is in इन्द्रवज्ञा or उपेन्द्रवज्ञा. Examples:—II. 15 (उ० इ० उ० and इ०).

[**उपेन्द्रवज्ञा**—See उपजाति above].

पुष्पितामा—Def. अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पितामा । This is an अर्धसम metre; the first and third *pādas* consist each of 12 syllables (Scheme—न, न, र, य) and the second and fourth *pādas* consist each of 13 syllables (Scheme—न, ज, र, ग). Examples:—I. 4.

पृथ्वी—Def. जसौ जसयला वसुगहयतिश्च पृथ्वी गुरुः । 17 Syllables. Scheme—ज, स, ज, स, य, ल, ग. The pause occurs after the 8th syllable. Examples:—II. 16; IV. 17.

प्राणिंगी—Def. द्वौ ज्ञो गच्छिवशयतिः प्राणिंगीयम् । 13 Syllables. Scheme—म, न, ज, र, ग. The pause occurs after the third syllable. Ex.—II. 8.

मालिनी—Def. ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकिः । 15 Syllables. Sch.—न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable. Ex.—II. 14; III. 17; IV. 16.

वैसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका एमजा जगौ ग I. 14 Syllables. Sch.—त, भ, ज, ज, ग, ग. Ex.—I. 8, 12, 20; II. 17; III. 6, 14; IV. 2, 3, 19.

शार्दुलविकीडित—Def. सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगः शार्दुलविकीडितम् I. 19 Syllables. Sch.—म, स, ज, स, त, त, ग. The pause occurs after the twelfth syllable. This metre is very frequently used in this play. Ex.—I. 1, 2, 5, 9, 11, 17, 23, 25; II. 3, 4, 5, 11, 21; III. 1, 3, 11, 13, 18, 19; IV. 1, 6, 12, 20, 21. And the additional stanza after I. 2.

शालिनी—Def. मातौ गो चंच्छालिनी वेदलोकैः I. 11 Syllables. Scheme—म, स, त, ग, ग. The pause occurs after the fourth syllable. Ex.—I. 7.

शिखरिणी—Def. रसे रुद्रेभित्रा यमनसभलागः शिखरिणी I. 17 Syllables. Sch.—य, म, न, स, भ, ल, ग. The pause occurs after the sixth syllable. Ex.—II. 13, 20; III. 4, 7, 15; IV. 13.

ब्राघरा—Def. ब्रह्मैर्यना त्रयेण विमुनियतियुता ब्राघरा कीर्तितेयम् I. 21 Syllables. Scheme—म, र, भ, न, य, य, य. The pauses occur after the seventh and the fourteenth syllables. This is the longest metre in ordinary use. Ex.—I. 3, 10, 16; II. 2; III. 5, 8; IV. 5, 11, 14, 22.

इरिणी—Def. नसमरसला गः षड्वैर्हयैहरिणी मता I. 17 Syllables. Scheme—न, स, म, र, स, ल, ग. The pauses occur after the sixth and the tenth syllables. Ex.—III. 9.

No. III.

Bombay University Examination Papers.

(N. B.—Questions repeated are omitted).

:-o:-

B. A., 1875-76.

I. To what class of dramatic composition does the Ratnāvallī belong? What are the characteristics of that class?

II. Give a sketch of character of the Viddīshaka in the Ratnāvallī, with quotations or references. Compare it with the character of the Vid. in any other Sanskrit drama.

III. (a) Translate the following:—(see the passage from विजयः—ततः कोसलाधिपतिरपि &c. p. 93.....to the end of śl. 6, p. 94). (b) Dissolve and name the compounds सप्तदगच्छेऽविष्टपतिः, वृद्धाद्यक्षरिति, and वर्णोद्घमद्विति. IV. Explain the following, giving the context:—(a) पर्यन्ताश्रयिनिजस्य सदृशं नामः किरातैः कृते p. 36; (b) लीलावधूनवा &c.....राजहन्तीब p. 45; (c) बुणाक्षरम् p. 58; (d) पद्मस्य प्रेमा: स्वलितप्रियसं हि भवति p. 77.

First Exam. in Arts, 1879-80.

I. Translate into English:—(a) प्रसीदेति &c. II. 20; (b) अभ्यजिगर्व श्च &c. IV. 2; (c) योऽु निर्विर्य श्च &c. IV. 5. II. Fully explain the following, stating the context in each case:—(a) आस्मा किंल दुःसामालिख्यते । p. 57; (b) अस्माकं तातस्यान्तःदुरो चिच्चगतोऽुच्यते । p. 25; (c) यदास्त्वकं तन्मायि संभायायि ।; (d) अस्ति सादृश्यम् । तस्मि वस्त्वत्कात्प्रवामवमवच्छाप्यस्याः । p. 101; (e) मया मन्द्वामागिन्या चिरं प्रेक्षितु-मपि न पारितोऽर्थं जनः । p. 27; (f) अपि नैतद्युक्तं समानप्रतिपत्तिषु तस्मीषु ।; (g) अथ वा चिवशालिकाद्वार उपस्थितो वस्त्वत् एव ते प्रत्ययमुत्पादयन्यति । p. 70; (h) किमद्यापि सहजाभिजायेन सेवादुःखमनुभ्यते । p. 83. III. In what sense or senses is the word धृति used in the Ratnāvallī? Quote the passages if you can. IV. Write out fully the verses in which any two of the following lines occur; if you cannot quote the verses, indicate their context:—
 (a) रमयतिरां संकेतस्या तथाऽपि हि कामिनी p. 70; (b) पिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितात्कुविष्वारा p. 64; (c) सर्वाकारकलत्यथः क्षणमपि प्रामोनि नो निर्वृतिशः; (d) सर्वं दर्शयितुं तथाऽपि बदनं शकोनि नो लज्जया. V. What do you know of the geographical position of Kausāmbī? Is King Udayana mentioned in any other book you have read?

Previous Exam., 1907.

I. Translate into English:—(1) कण्ठे कृत्वावरेषं &c. II. 2; (2) पुरः पूर्वमेव &c. III. 7; and (3) हस्याणां हेमशृङ् ग्रं &c. IV. 14.

II. Explain:—(a) सुहुन्रीनित प्राप्य मधुपसङ्कृष्ट् (p. 19); (b) उद्धा-मोरकलिकास् (p. 38); (c) कथयन्ती पक्षपातमधिकं नो मानसमुपैति (p. 45); (d) सा प्रकटरागा रत्नावलीव (p. 55); (e) नीतस्वया पञ्चताम् (p. 64); (f) मनश्वलं प्रकट्यैव दुर्लक्ष्यं च (p. 68); (g) वृद्धिं वा ज्ञाप-केतनस्य क्रुते (p. 74); and (h) अपूर्वपूर्णेन्दु or v. l. अपूर्वपूर्णेन्दुम् (p. 45).

III. Name and dissolve:—श्रवणपथातिथित्वम् (p. 44); जललवपस्यनिहीनी (लोचने p. 47); अर्धरात्रे (p. 86); अतिनिर्वृण (p. 86); सृष्टालोपमौ (चाहू p. 72); and हास्तिकप्रायस् (p. 93).

IV. Name the metres and point out the pause (यति) in:—(1) दुर्वारा कुमुमशरव्यथा वहन्त्या II. 8; (2) प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेती I. 9; (3) प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्ककान्तिः I. 20; and (4) अलभलमतिमार्त्रं साहसेनाकृता ते III. 17.

No. IV.

Index of Important Words.

(The figures refer to the pages of this edition).

अप्रहस्त	31	आपोद	93
अतिवाह्य (verb)	36	आवन्ध	82
अत्याहित	86	आभिजात्य	59, 82
अध्यवसित	105	आभिमुख्य	2
अनश्च	80	आमोद	69
अनवरत	15, 32	आयास्य (verb)	21, 34, 42
अनाथ	84	आली	19
अनुबन्ध	15, 30, 54, 59, 104	आलेख्य	31
अनुभाव	99	आवर्जित	5
अनुरणन	19	आवह (verb)	8
अनुगृहि	88	आवास	27
अनुह (verb)	20	आस्थानी	26
अनितक	111	इद्ध	3
अपेक्षा	15	इन्द्रजाल	107
अभिजात	83	ईह (verb)	96
अभिभव	104	ईहित	1
अभिष्ट (verb)	70	उच्छिति	8
अभ्यर्ण	72	उज्ज्ञ (verb)	22, 76
अर	66	उज्जुपति	3
अरण्यकदित	77	उड्हीन	36
अर्धरात्र	86	उटकलिका	38
अलीक	82, 102	उद्गृह्णत	94
अवगुण्ठन	71	उत्क्षित	32, 66
अवचय	22	उत्तम (verb)	69, 72
अवधारित	23, 42	उत्तमाङ्ग	94
अवष्टम्य (verb)	93	उत्तरीय	104
अवष्टम्यम्	96	उत्तान	32
अश्वपाल	35	उत्ताम्यत्	62
असूज	94	उत्सृष्ट	90
आजि	94	उदात्त	108
आतङ्क	35, 64	उद्घात्य (verb)	86
आत	2, 3	उद्घाम	11, 12, 38, 113

उद्देश	96	कोटि	12
उद्गृह्	78, 79	कौसुम्भ	24
उद्वलन्	94	क्षति	77
उद्धृ (verb)	42, 112	क्षितिभृत्	66, 99
उद्वृग	7	क्षीब	15
उद्वृक्त्	44	क्षोद	12
उपकरण	20, 21, 22, 23	खण्ड	16
उपचय	5	खेल	99, 107
उपरत	78	गण्डव	19
उपराग	76	गङ्गाद	100
उपर्सग	10	गर्भदायी	51
उपालभ् (verb)	31	गाथा	43
उर्जीष	3	गुल्म	46
ऊपर्मन्	49	गोचर	21, 64
ऋजु	43	गोष्ठी	99
ऋजुक	58, 62	ग्रलपन	103
कक्षा	56, 100	घट् (verb)	58
कठचुक	35	घटय् (verb)	7, 70
कटक	45, 65	घटा	93
कटुकित	73	घन	89
कष्टप्रह	2, 89	घुणाक्षर	58
कनीयस्	7	घक	66
कमलाकर	32	घकवाल	35, 104
कल्य् (verb)	64	घरुवेदिन्	42
कषण	94	चर्चरी	9, 11, 15, 16
किकिणी	35	चर्चिका	23
किरात	36	चापयष्टि	23
कुटिल	82	चित्रशालिका	61, 70
कुष्ठिम	12, 69	चिरय् (verb)	56, 64, 70
कुञ्ज	36	चेटी	14
कुरकुराय् (verb)	42	छद्मन्	54
कुल	112	छोटिका	41, 71
कुमुखचाप	9	जृम्भा	38
कुत	35	ज्ञायिति	7
कैकिरात	12	ज्ञायेतन	74

तत्	48	निचय	103
तपस्विन्	64, 86	निरदेशन	103
तम् (verb)	14	नियोग	6
तावक	50	निरसुओष्ठ	91, 110
तिरश् (verb)	68	निरस्तर	20
तुला	105	निरपेक्ष	43
तूष्णीक	56	निर्भर	15, 72, 89
तोरण	62	निर्वर्णय् (verb)	46
त्रिवली	47	निर्वापय् (verb)	72
त्रैविष्ट्य	113	निर्वृति	84
त्विष्	19	निर्हादिन्	40
दक्ष	5	निशाचारथ	27, 74
दक्षिण	90	निष्पत्र	8
दण्डकाष्ठ	40	निस्पन्द	47
दधिभक्त	36	निहु (verb)	43
दन्त	62	नेपथ्य	5
दाक्षिण्य	82	पञ्चता	64
दामन्	15	पटल	18, 100
दास्याःपुत्र	17, 107	पटवास	11, 13
दिवससुख	12	पट्टाशुक	86
दीर्घिका	34	पतंग	104
दुरवगाह	103	पात्रि	93
दुर्जय	83	परिकर	66, 106
दुर्वार	43	परिणत	27
दुर्विनीत	83	परिच्छद्	88, 109
दुष्कर	77	परिणाह	49
देवराज	97	परिधा (verb)	92
दोहद	29, 37	परिभव	93
द्विपदी	14, 16	परिभाविन्	69
धात्	45	परिसूत	78
धारायन्त्र	12	परिमिलन	48
धृति	8, 10, 92	परिहाय	46
नागर	11	पाणिग्रहण	6
निगड	104, 105	पाद	29

पादाय	1	प्रदरण	94
पारित	27, 84	प्राङ्गण	12
पाली	68	प्रारम्भ	9
पिच्छिका	95, 97	छोष	103
पिज्जरित	11	फलक	8
पिण्डीकृत	68	बहल	67, 68, 106
पिशुन	40, 113	व्रद्धसूत्र	57
पिशुनित	103	भरतपुत्र	7
पिष्ठातक	12	भागधेय	103
पीवर	67	भागिनेय	92
पुरुषकार	94	सूत	40
पुलक	1, 2	सूमिका	7
पृतना	93	श्रान्ति	9, 66
प्रकृष्ट	77	मकरकेतन	24
प्रजापति	53	मकरकेतु	23
प्रतिपाद्य् (verb)	85, 111	मकरध्वज	2
प्रतिपाल्य् (verb)	61, 64	मण्डल	49
प्रतिमा (verb)	6	मध्य	15, 23, 48
प्रतिवचन	108	मध्यस्थ	81
प्रतिष्ठाप्य् (verb)	22	मन्त्र्य् (verb)	34
प्रतीप	94	मन्दुरा	35
प्रतीष् (verb)	25, 26, 93	मरकत	69
प्रत्यग्र	24	मर्दल	11
प्रत्यभिज्ञा (verb)	41	मसृण	69
प्रत्यभिज्ञान	8	मह	9
प्रत्यय	8, 70	महानुभाव	75, 78
प्रत्यापत्ति	88	महाबाह्यण	43
प्रत्यायना	67	महीघ्र	103
प्रदोष	61, 96	महीयस्	9
प्रयोग	5, 111	मान्य् (verb)	15
प्रवाद	86, 103	मानस	45
प्रश्रय	59	मार्गण	89
प्रस्ताव	87	मुकुलायित	14
प्रस्तु (verb)	97	मुखर	11, 51

मुधा	६३	वास्य (verb)	१९
मुषित	८४, ९०	वासव	११३
मृगलाङ्घन	७१, ७४	वासित	६९
सृगाङ्क	९६	विप्रह	९, ६०
मृणालिका	३४	विच्छाय	२८
मुदुल	१४	विजनीकृत	९६
मुष	६६	विहान	४७
मेधाविन्	४७	विटप	२५, ३७
मेलक	१४	विटपिन्	२४
मोदक	१६, ८६	वितान	१८
म्लापित	४९	विसेश	१२
यथातथा	३१	विदग्ध	१३
यान	८, १०२	विद्युम	१९
रतिमत	९	विष्वर	६४, ७२
रथ्या	११	विपति	१०५
रभस	७२, ९३	विपद् (verb)	७९, १०४
रक्ष	५३	विपाटल	३८
ललामन्	५३	विप्रतीप	६४
लक्षा	७६	विप्रलब्ध	८३
लालित	१०	विप्राज् (verb)	२४
ली (verb)	२८	विमर्द	१२
वज्रलेप	११३	विलक्ष	३२, ७६
वर्तिका	३०	विलेपन	२५
वर्धय् (verb)	३७	विविक्त	२४
वर्मन्	९४	विशद	७०
वर्षवर	३५	विश्रवध	४०, ७३
वलन	४९	विसंमुल	१३
वलभी	६२	विस्कारित	५९
वल्य	३४	वीथिका	५५
वहम	९९	वीथी	६८
वस्तु	५	वृषभ	११३
वातावली	५९, ८०	वेदिका	६९
वामन	३५	वेधस्	५३
वारविलासिनी	१३	वैतालिक	२६

वैदम्य	41	संनिवेश	67
वैलक्ष्य	57, 64, 83, 88	समांवशय् (verb)	93
व्यग्र	29	समुत्तक	30
व्यपदेश	41	संपत् (verb)	26
व्यलीक	76, 77	संभावन	8
व्याज	88	सरोषहिणी	67
व्याहार	19	सधीकता	11
व्याह (verb)	40	सहन	51, 77
व्यप् (verb)	57, 61	सहभु	2
व्यब्द् (verb)	108	सामाजिक	5
शब्द	112	सारिका	22
शरण	64	सार्थ	14, 19, 97
शातकूम्भ	12	सावधम्भ	31
शिक्ष् (verb)	15	साहसिक	73
शिरस्त्र	94	सिद्ध	8
शिलीमुख	63	सेन्द्रूर	12
शृङ्खक	11, 13	स्वगत् (verb)	68
शेखर	12, 98	स्वश् (verb)	8
श्यामल	103	स्पेर	64
श्रद्धालु	20	स्वयंग्राह	11
श्री	54	स्वस्तिवाचन	17, 26
संरम्भ	64	हताश	16, 71, 74
संवाद	101	हन् (verb)	15, 74
संसक्त	68	हारित	48
संकेत	66	हस्तताल	43
संगीतक	6	हारित्	5
संघटना	109	हास्तिक	93
सज्ज	7, 21, 25	हुतबद	105
संधि	60	हेला	35